

Х.С.АСАТУЛЛАЕВ, Б.О.ТУРСУНОВ, М.А.МАМАНАЗАРОВ

КОРХОНАЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ СТРАТЕГИЯСИ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

Х.С.АСАТУЛЛАЕВ, Б.О.ТУРСУНОВ, М.А.МАМАНАЗАРОВ

**КОРХОНАЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ
СТРАТЕГИЯСИ**

ТОШКЕНТ-2019

Х.Асатуллаев, Б.Турсунов, А.Маманазаров. Корхоналарни ривожлантириш стратегияси. (Маърузалар матни).– Т.: 2019, 520 бет.

Ушбу маъруза матни Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланган 5А230102-Иқтисодиёт (тармоқлар ва соҳалар бўйича) магистратура мутахассислиги малака талаблари асосида ёзилган.

Дарсликни тайёрлаш жараёнида мамлакатимизда таълим тизимини такомиллаштириш билан боғлиқ қонунчилик ва кадрлар тайёрлаш миллий дастури доирасида белгиланган вазифаларга алоҳида эътибор қаратилинган. Шунингдек, корхоналар фаолиятига доир қонунчилик асослари, корхона фаолиятини стратегик ривожлантиришнинг давлат дастурлари ва мазкур жараёнда халқаро тажрибаларнинг ўрни билан боғлиқ жараёнлардан келиб чиққан ҳолда корхоналарни ривожлантиришнинг стратегик йўналишлари илмий-назарий жиҳатдан тадқиқ этилган.

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида тармоқлар ва корхоналар фаолиятида содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар доирасида тегишли таҳлиллار амалга оширилган ҳолда реал сектор тармоқларида фаолият кўрсатаётган корхоналарни истиқболли ривожланиш йўналишларини концептуал асослари шакллантирилган.

Тақризчилар:

**и.ф.д.,профессор
Ф.Назарова**

**и.ф.д., профессор
А.Қодиров**

**Тахрир
жамоаси:**

и.ф.н.,доцент У.Ў.Азизов

и.ф.д., профессор Т.Т.Жўраев

КИРИШ

Бугунги кунда бошқарувчилар инновацион тараққиётнинг глобал ўзгаришларига жумладан, ижтимоий, технологик ва иқтисодий таркибий ўзгаришларига тўқнаш келмоқдалар. Бу ўз навбатида корхонани ривожлантиришда бошқарувчилик соҳасидаги ҳали кўплаб ўрганилмаган стратегияларни ва жаҳон тараққиётидаги тараққиётга элтувчи жараёнларни чуқур ўрганишни тақозо этмоқда. Глобал ўзгаришларга жавобан иқтисодчи олимлар, йирик мутахассислар ва амалиётчи менежерлар бундай таркибий ўзгаришларга таъсир этувчи корхонани ривожлантириш бўйича инновацион стратегияларни топишга уринишлар юз бермоқда.

Мухтарам Президентимиз Ш.М. Мирзиёев раҳбарлигида ишлаб чиқилган Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси ўтган йиллар давомида мамлакатимиз эришган ютуқлар, тарихий тажрибаларни умумлаштириб, ҳозирги кунда даврнинг ўзи олдимизга қўяётган долзарб масалаларни ҳисобга олиб, кейинги беш йилга ва ундан кейинги даврга мўлжалланган тарихий тараққиётнинг янги уфқларини очиб бермоқда. Ўз моҳиятига кўра “Ҳаракатлар стратегияси” Ўзбекистонни ривожланишнинг янги босқичига кўтаришни таъминлайди. Халқимиз ўртасида “Ҳаракатлар стратегияси” деган ном билан тобора машҳур бўлиб, унинг ҳаётига чуқур кириб бораётган мазкур дастурнинг ҳар бир йўналиши ва банди, унинг ажралмас қисми бўлган “Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили” давлат дастурининг самарали амалга оширилиши ҳар биримизнинг мазкур жараёнда онгли ва ватанпарвар фуқаро, шу юртнинг фидойи фарзанди сифатида фаол иштирок этишимизга бевосита боғлиқдир. Бунинг учун эса энг аввало, Ҳаракатлар стратегиясининг маъно-мазмунини, унинг ҳар бир йўналиш бўйича қўйилаётган амалий ва долзарб вазифаларини чуқур тушуниб олишимиз керак. Маълумки, корхонани ривожлантиришнинг турли йўналишлари ва стратегик моделлари мавжуд. Бизнинг мамлакатимизда фаолият

ривожланишнинг илм сиғимдорлиги юқори бўлган, кашфиётлар, ихтиролар, юқори технологиялар, инновацион ғояларга қурилган интенсив йўлни танлаб олган. Шундай экан, бўлажак тадқиқотчилар, магистрларга бугунги кунда энг долзарб бўлган корхоналарни ривожлантиришнинг турли моделлари ва стратегияларини мукаммал ўргатиш ҳамда унинг жаҳон тан олган назарияларини улар онгига сингдириш фикримизча анча долзарб масалалар сирасига киради ҳеч бир муболаға бўлмайди.

Таъкидлаш жоизки, олий таълим тизимидаги туб ислохотларнинг асл мақсади ҳам бугунги кунда истеъмолчи кадрлар учун жаҳон дурдоналарини мукаммал тушунадиган ҳамда корхоналарни инновацион ривожлантириш стратегияси сари илдам кадам ташлашга етаклайдиган кадрларга бўлган эҳтиёжи тобора ортиб бормоқда. Бу ўз навбатида ана шу мақсадни амалга оширишга собитқадамлик билан бел боғлайдиган ҳамда камарбаста бўладиган адабиётларнинг етишмаслиги ва талабга жавоб бермаслиги ачинарлидир.

Бу борада Мухтарам Президентимиз Ш.Мирзиёев таъкидлаб ўтганларидек, “китобларни чоп этиш ва тарқатишдаги муаммоларни ҳал қилишдир. Бу ўринда гап, энг аввало, ёшлар ва аҳоли ўртасида мамлакатимизнинг бой тарихини, унинг бетакрор маданияти ва миллий қадриятларини кенг тарғиб қилиш, жаҳон илм-фани ва адабиёти ютуқларини етказиш учун зарур муҳит ва шарт-шароит яратиш ҳақида бормоқда”¹.

Жамиятда рўй берадиган иқтисодий қонунларни билиш ва уларнинг амал қилишига онгли муносабатда бўлишда, мамлакатни демократлаштириш ва иқтисодиётда фаолият юритаётган корхоналарни замонавий, инновацион бозор тамойиллари асосидаги стратегияларини мазмун моҳиятини тушуниш учун зарур бўлган билимларни беришда «Корхоналарни ривожлантириш стратегияси» фанининг роли беқиёсдир. Бугунги кунда ёш авлодда

¹ Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Мамлакатимизнинг 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза. 2017 йил 14 январь. – Тошкент “Ўзбекистон”, 2017.

бунёдкорлик ғояларини шакллантириш, уларнинг илмий дунёқарашини кенгайтириш, иқтисодий маданиятини ошириш ҳамда жаҳондаги етук компанияларни ривожлантириш моделларини ўргатиш каби муҳим вазифаларни бажариш орқали мазкур фаннинг аҳамияти тобора ошиб бормоқда.

Ушбу ижтимоий-иқтисодий муаммоларни тезроқ ҳал қилиш, уларнинг ечимини излаб топиш, миллий истиқлол мафкурасининг мазмунини ва хусусиятларини тушуниш кўп жиҳатдан ривожлантириш моделлари сирларини, айниқса, корхоналарни ривожлантириш стратегияси мазмунини, унинг жаҳон талаблари ва хусусиятларини, қонун-қоидаларини, амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, иқтисодиётни эркинлаштириш, таркибий ўзгартириш, модернизациялаш ва диверсификациялашдаги мақсади ва моҳиятини чуқурроқ билишларига боғлиқдир.

Баркамол шахсни шакллантиришда унинг маънавияти, эҳтиёжлари ва манфаатлари ўртасидаги муҳим мутаносибликни тўғри баҳолай олиш ҳамда шахснинг моддий эҳтиёжлари ва манфаатларини юксак маънавий меъёрлари орқали мушоҳада этиш ниҳоятда зарурдир. Бу жараёни Биринчи Президентимиз қуйидагича ифодалайдилар: «Инсонга хос орзу-интилишларни рўёбга чиқариш, унинг онгли ҳаёт кечириши учун зарур бўлган моддий ва маънавий оламни бамисоли парвоз қилаётган қушнинг икки қанотига қиёсласак... ўринли бўлади»².

Биз орзу қилган юксак маънавиятли шахснинг белги ва жиҳатлари таркибида унинг иқтисодий билим ва маданиятини белгиловчи фазилатлар алоҳида ўрин тутди. Шундай экан, замонавий бозор иқтисодиётига ўтиш даврида жаҳон андозаларига мос равишдаги адабиётларни яратиш ҳамда униб келаётган ёш авлодга сингдириш муҳим ҳисобланади.

Мазкур маъруза матнини тайёрлашда ҳозирги замон стратегиялар, моделларнинг асосий ғояларини танқидий ўрганиб, уларнинг кераклисини олишга ҳаракат қилинган. Дарсликда мустақил ривожланаётган Ватанимизнинг инновацион ривожланиш сари ҳаракат қилинаётганлиги ва бу

² Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: “Маънавият”, 2008, 67-б.

шароитда яшашимиз, фаолият кўрсатишимиз, иқтисодий муносабатда бўлишимизни ҳисобга олиб, корхоналарни қай йўсинда ривожлантириш, муҳим стратегик қарорлар қабул қилишимиз каби муаммоларини батафсилроқ ёритишга ҳаракат қилинган. Маъруза матнини тайёрлашда диалектик, илмий асбтракция, таҳлил ва синтез, тарихийлик ва мантикийликнинг бирлиги ва бошқа қатор илмий усуллардан фойдаланилган. Бунда айниқса, ҳар бир иқтисодий воқеа, ҳодиса, жараён ва тушунчалар бир-бирига қарама-қарши бўлган икки томон бирлигидан иборат деб қаралиб, икки томонлама таҳлил усули кенгроқ қўлланилган ва шу йўл билан ёритилаётган масаланинг асл моҳиятини тушуниш осонлаштирилган. Асосий иқтисодий тушунчаларни соддароқ қилиб, оддий тилда мисоллар, жадваллар, графиклар асосида тушунтиришга ҳаракат қилинган. Ушбу маъруза матни иқтисодиёт мутахассислигидаги магистрлар учун яратилган давлат стандарти, малака талаблари бўйича тузилган ва Республика мувофиқлаштириш комиссияси томонидан тавсия этилган янги дастур асосида ёзилган. Унда намунавий дастурдаги барча мавзулар қамраб олинган, кўпгина материаллар имкон даражасида қисқартириб берилган. Шунинг учун матнда камчилик ва мунозарали жиҳатлар ҳам бўлиши мумкин.

Маъруза матнини тайёрлашда таълимнинг янги инновацион, педагогик ва ахборот технологиялари талаблари ва хусусиятлари ҳисобга олинган ҳамда ҳар бир бобдан кейин хулосалар, асосий таянч тушунчалар ва атамалар, шунингдек, такрорлаш ва мунозара учун саволлар ҳам берилган.

Корхоналарни ривожлантириш стратегияси бўйича мазкур дарслик асосан 5A230102- Иқтисодиёт мутахассилиги магистрантлари учун мўлжалланган бўлиб, ундан шу соҳада билимларга қизиқувчи барча китобхонлар ҳам фойдаланиши мумкин. Муаллифлар маъруза матнининг тузилиши, мазмуни, муаммоларнинг баён қилиниш тартиби ва услуби бўйича билдирилган ҳар қандай таклиф-мулоҳазаларни миннатдорчилик билан қабул қиладилар ва кейинги ўқув қўлланма, дарсликлар тайёрлашда ҳисобга оладилар.

I-БОБ. «КОРХОНАЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ СТРАТЕГИЯСИ»

ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Мазкур бобда “Корхоналарни ривожлантириш стратегияси» фанининг предмети ва вазифалари, ўзаро иқтисодий фанлар билан алоқадорлиги, фаннинг бозор ислохотларига хос вазифалари, Ўзбекистон Республикасида корхона фаолияти қонунчилик асослари билан боғлиқ масалалар ўрганилган.

1.1.«Корхоналарни ривожлантириш стратегияси» - фан ва ўқув курси сифатида.

1.2.Курснинг тузилиши ва унинг иқтисодий фанлар тизимида тутган ўрни ҳамда бошқа ўқув фанлари билан боғлиқлиги.

1.3.Курснинг бозор иқтисодиёти шароитига ва ислохотлар талабига хос вазифалари.

1.4.Ўзбекистонда корхоналарни ривожлантириш тўғрисидаги қонунлар, фармонлар ва низомлар.

1.1. «Корхоналарни ривожлантириш стратегияси» - фан ва ўқув курси сифатида

Иқтисодиёт фанлари ва амалиёт хўжаликни оқилона самарали бошқариш учун унга мос хўжалик юритиш механизмини ишлаб чиққан. Унга мос иқтисодий дастаклар (баҳо, солиқ, фойда, кредит, иш ҳақд кабилар), категориялар, кўрсаткичлар, усулларни (иқтисодий ёки маъмурий усуллар, режалар, нормаллаштириш кабилар) хўжалик юритувчилар ўз мақсадларига мувофиқ бошқарув жараёнларида ишлатадилар.

Корхоналарни ривожлантириш стратегияси фани юқорида келтирилганларни мазмуни ва моҳиятини очиқ беради, уларни хўжаликни бошқариш учун ишлатиш шакл ва усулларини ўргатади. Корхона фаолиятида жамиятнинг ривожланиш иқтисодий қонунларини кўриниш шакллари ўз аксини топади.

Корхонани бошқариш асосида иқтисодий қонунлар талаблари субъектив ҳолда кўра билиш ва унга асосан қарорлар қабул қилиш зарур бўлади. Масалан: иқтисодий қонунлардан бири меҳнат унумдорлигини иш ҳақиға нисбатан тезроқ ўсишидир. Бу қонуннинг талаби бузилса пул муомаласини мувозанати бузилишига олиб келиши, ортиқча пул вужудга келиши, товарлар дефицити пайдо бўлиши каби ҳодисалар вужудга келиши муқаррардир.

«Корхоналарни ривожлантириш стратегияси» - аҳоли ва халқ хўжалиги учун зарур бўлган маҳсулот ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат кўрсатишнинг ижтимоийиқтисодий ва маъмурий-хўжалик механизмларини ўрганувчи ва очиб берувчи фандир. У табиат ва жамиятнинг муайян ишлаб чиқариш шароитларида ривожланишининг объектив қонунлари намоён бўлиши ва амал қилишига, Шунингдек, корхоналар фаолиятига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатувчи давлат миқёсида қабул қилинувчи қоида, норматив ва қонун ҳужжатларига таянади.

Ҳозирги кунда корхоналарни ривожлантириш стратегиясига бўлган қизиқиш сезиларли равишда ўсган. Гап шундаки, бозор иқтисодиёти шароитида янги ҳуқуқий-ташқилий шаклдаги корхоналар, хом ашё, материал ва асбобускуна етказиб берувчилар, шунингдек, бевосита маҳсулот ёки товар истеъмолчилари (харидорлар) билан янгича иқтисодий муносабатлар вужудга келиб, ривожланиб бормоқда. Бундан ташқари, корхона, бу – аввало ишлаб чиқариш жамоа, одамларнинг турли тарздаги фаолияти бўлиб, улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар тизими юзага келади ҳамда маълум бир турмуш тарзи, маънавият ва ахлоқ нормалари шаклланади. Буларнинг барчаси хўжалик юритиш шакл ва усуллари қайта кўриб чиқиш, корхонанинг иқтисодиёт ривожланишидаги ўрни ва ролига янгича ёндашишни талаб қилади.

Бугунги кунда аксари корхоналар акциядорлик жамиятлари, холдинг ва молия-саноат гуруҳлари тузиш йўлидан бормоқда. Давлат корхоналарнинг ташаббускорлиги, ижодий изланиш ва тадбиркорлиги учун кенг йўл очиб, уларнинг ишлаб чиқариш функцияларини режали иқтисодиёт давридаги каби

назорат, лимит ва қаттиқ нормалар билан чеклаб қўяётгани йўқ. Яъни конунда тақиқлаб қўйилган ҳоллардан ташқари барча ҳолатларда мустақил хўжалик фаолияти ва эркинлиги замонавий корхоналар фаолиятининг энг асосий хусусияти бўлиб, мазкур ўқув қўлланмада кўриб чиқиладиган барча масалар ушбу асосда юзага келган. Бироқ бозор иқтисодиёти автоматик равишда муваффақият ва тўқинликни таъминлаб беради, давлат эса барча корхоналар фаолиятига умуман аралашмайди, деб ўйлаш мутлақо хато бўлар эди.

Давлат иқтисодиётнинг асосий ислохотчиси бўлиб келган ва ҳозир ҳам шундайлигича қолади. Давлат ўз зиммасидан маъмурий-буйруқбозлик функцияларинигина соқит қилиб, махсус иқтисодий таъсир чоралари ёрдамида иқтисодиётни назорат қилиш ва бошқарув функцияларини, Шунингдек, иқтисодиётнинг хўжалик юритувчи субъектларнинг тўғридан-тўғри мажбуриятига кирмайдиган ҳамда уларнинг қўлидан келмайдиган соҳаларини ривожлантиришдаги иштирокини сақлаб қолган. Маълумки, иқтисодиёт жамият ҳолатини, ишлаб чиқариш кучларидан фойдаланиш ва уларнинг ривожланиш даражасини, фантехника тараққиёти ютуқларидан фойдаланишни, одамларнинг маданияти ва маълумоти даражаси ва ҳоказоларни акс эттиради.

«Корхоналарни ривожлантириш стратегияси» билимларнинг мустақил соҳаси ва иқтисодиёт фанининг таркибий қисми сифатида масаланинг айнан шу томонига кўпроқ эътибор қаратади. Жамият учун зарур бўлган моддий бойликлардан ташқари миллий даромаднинг ҳам асосий қисми айнан корхоналарда ишлаб чиқарилиши сабабли корхоналар иқтисодиётининг ҳолати бутун халқ хўжалигига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади, деб ҳисобланади.

Корхона қайси тармоққа мансублиги ва мулк шаклидан қатъи назар қанчалик яхши ва самарали ишласа, иқтисодиёт кўрсаткичлари ҳамда аҳолининг турмуш тарзи шунчалик юқори бўлади. Бундай шароитларда хўжалик амалиёти ва фан олдида **биринчи ўринда** ҳар бир корхона,

тўғрироғи, ишлаб чиқаришда қатнашувчи бутун жамоанинг бозор муносабатларига асосланган ҳозирги иқтисодиётнинг ривожланиш тенденциялари ва қонунларини, аввало, унинг асосий кўрсаткичлари - талаб ва таклиф тушунчаларини билиши ва тўғри тушуниши, **иккинчидан**, миллий иқтисодиётнинг ривожланиши ва мамлакатни ривожланган давлатлар каторига қўшилишида ўз хиссасини қўшиши, **учинчидан** эса, ишлаб чиқаришнинг ҳар бир бўғинида юқори самара ва сифат кўрсаткичларига эришиш масаласи қўйилади.

Иқтисодиётнинг ривожланишига керакли билим ва кўникмаларни, маблағ ва кучларни киритмасдан туриб корхона ҳам, жамият ҳам ривожланган иқтисодиётни ҳамда моддий неъматларнинг тўқинлиги ва турмуш тарзининг юқорилигини талаб қила олмайди.

1.2. Курснинг тузилиши ва унинг иқтисодий фанлар тизимида тутган ўрни ҳамда бошқа ўқув фанлари билан боғлиқлиги

Ҳозирги кунда бозор иқтисодиёти ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва корхоналарнинг мустақил фаолият кўрсатишларига кенг имкониятлар очиб бериш билан бирга кадрларга, уларнинг билимлари, кўникмалари ва малакаларига катта талаблар қўймоқда. Бир томондан фантехника тараққиёти, иккинчи томондан эса бозор муносабатлари ва рақобатчиликнинг ривожланиб бориш шароитларида меҳнат бозорида фақатгина замонавий корхоналар иқтисодиётини яхши билувчи, унинг балансини тўғри тушунувчи, бизнес-режа ишлаб чиқаришга қодир, инвестицион ва бошқа хўжалик фаолияти билан боғлиқ бўлган қарорларни қабул қилишни тўғри амалга оширувчи мутахассислар муваффақиятга эришиши мумкин. Бундан кўриниб турибдики, асосий эътибор корхона маблағлари ва тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳажми кўламини ошириш ва бунинг натижасида ишлаб чиқаришнинг техника ва технологик қувватларини модернизациялаш, меҳнат унумдорлигини ошириш орқали

аҳолининг юқори даромад олишига эришиш, буларнинг оқибатида эса, мамлакат фаровонлигини юксалтириш мақсад этиб қўйилган.

«Корхоналарни ривожлантириш стратегияси» фан сифатида бошқа иқтисодий фанлар билан, жумладан, «Иқтисодий назария», «Микро ва макроиқтисодиёт», «Саноат иқтисодиёти», «Лизинг», «Корхоналарда ишлаб чиқаришни ташкил қилиш», «Хом ашё етказиб бериш ва маҳсулотни сотишни ўрганиш» билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, унда корхоналарнинг ташкилий тузилмасидан ташқари жорий ва истиқболдаги ишлаб чиқаришни режалаштириш, меҳнат иқтисодиёти ва социологияси ўрганилади ҳамда меҳнатни ташкил қилиш ва ҳақ тўлашнинг асослари ишлаб чиқилади

«Корхоналарни ривожлантириш стратегияси» корхоналар фаолияти ва бутун халқ хўжалиги ривожланишининг миқдор кўрсаткичларини сифат кўрсаткичларидан ажралмаган ҳолда ўрганувчи «Иқтисодий статистика» билан, Шунингдек, жорий ва истиқболдаги ишлаб чиқаришни ҳамда ишлаб чиқариш технологияларини ривожлантириш учун зарур бўлган «Корхоналар хўжалик фаолиятининг таҳлили» билан ҳам боғлиқ. Гап шундаки, корхоналар ҳаётида рўй бераётган иқтисодий жараёнларни техника ва технологияларни билмасдан ўрганишнинг иложи йўқ. Фан-техника тараққиёти шароитларида техника ва технологияда жадал суръат билан юз бераётган ўзгаришлар нафақат ишлаб чиқариш хусусиятларида, балки айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш ҳамда ишлаб чиқаришнинг иқтисодий натижаларида ҳам акс этади ва шу сабабли мазкур фанни ўрганишда ҳисобга олинмаслиги мумкин эмас.

Мазкур фаннинг «Корхоналар хўжалик фаолиятининг таҳлили» фани билан ўзаро алоқасини алоҳида кўрсатиб ўтиш керак. Бунда ишлаб чиқаришнинг молиявий ва бошқа жиҳатларига баҳо бериш, захираларни аниқлашдан ташқари, башоратлаш ёрдамида корхона ривожланишининг истиқболлари аниқланади.

1.3. Курснинг бозор иқтисодиёти шароитига ва ислохотлар

талабига хос вазифалари

Корхоналарни ривожлантириш стратегияси фани- корхонанинг истиқбол мақсади ва имкониятини ходимлар манфаати билан уйғунлаштиришни назарда тутувчи узоқ муддатли бошқарув усуллари ўрганишни талаб этади. Бошқача қилиб айтганда, стратегик бошқарув стратегик мақсадни амалга оширишга йўналтирилган бошқарув фаолиятidir. Стратегик бошқарув усулининг пайдо бўлиши ва амалиётга қўлланилиш зарурияти объектив сабаблар билан боғлиқ бўлиб, бунда энг аввало, корхонага таъсир килувчи ташқи муҳитнинг ўзгарувчанлиги муҳим ўрин тутди. Бу усулнинг ривожланиши бир неча босқични ўз ичига олади.

Ижрони назорат қилиш асосида бошқариш усули. Бу босқичда корхонада ўзгаришларга нисбатан акс таъсир воқеа содир бўлгандан сўнг юзага келади. Бу реактив мослашув бўлиб, замон билан бирга қадам ташламайдиган раҳбарларга хос. Аммо тез суръат билан содир бўладиган ўзгаришлар шароитида бундай усул ҳеч ҳам қўл келмайди.

Экстрополия асосида бошқариш усули. Бунда ўзгариш суръати тезлашади. Аммо истиқболни фақат ўтган давр ўзгаришлари тенденциясига асосланиб экстраполия қилиш йўли билан белгилаш мумкин. Ҳозирги бозор иқтисодиёти даврида бу усул ҳам унчалик қўл келмайди. Чунки бозор иқтисодиётни келажакни ўрганишни, олдиндан бозорни ўрганиб, кейин маҳсулот ишлаб чиқаришни талаб этади. Ўзгаришларни олдиндан башорат қилиш асосида бошқариш усули. Бу усул ўзгаришлар суръати тезлашиб, кутилмаган ҳодиса содир бўлишини назарда тутиб ишлаб чиқилган стратегияни белгилаш ёрдамида амалга оширилади. Бу бозор иқтисодиётига мос бошқариш усули бўлиб, ишлаб чиқаришни маркетинг асосида ташкил этишни талаб этади.

Шошилинич ихчам қарорларини қабул қилиш асосида бошқариш усули. Бундай усул бозор талабларига жавобан корхона фаолиятини тезкорлик билан ўзлаштириш лозим бўлган ҳолларда қўлланилади. Бугун бозор

муносабатлари барча соҳаларга шиддат билан кириб келаяпти. Бундай шароитда турли-туман вазифалар фавқулотда пайдо бўлиши табиий. Улар фақат узоқни кўзламаган ҳолда режалаштирилади ва бошқариш амалга оширилади. Бу усул, айниқса корхона муайян инқирозга учраганда айрим муаммоларга дуч келганда қўл келади.

Корхоналарни ривожлантириш стратегияси стратегик моделлар қўлланилганда асосан истикбол режасига аҳамият бериш керак. Унинг жуда муҳим ва зарурлиги қуйидагилар билан изоҳланади:

- корхонанинг аниқ мақсадини белгилашга ва шакллантиришга имкон беради;
- корхонанинг ташқи муҳитига мослашишга ёрдам беради;
- самарали бошқариш таркиби ва тизимини яратишга имкон яратади;
- корхона таркибидаги барча бўғинлар фаолиятини мувофиқлаштиришга шароит туғдиради;
- корхонанинг барча ресурсларини, яъни ишчи кучи, айланма маблағ ва асосий фондларнинг самарали тақсимотини таъминлайди ва ҳоказо.

1.4. Ўзбекистонда корхоналарни ривожлантириш тўғрисидаги қонунлар, фармонлар ва низомлар

Мамлакатимизда тадбиркорлик билан боғлиқ ҳуқуқий нормалар Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 15 февралдаги қабул қилинган "Тадбиркорлик тўғрисида"ги қонунда акс этганди. Қонун қабул қилинганидан ўн йилдан кўпроқ вақт ўтди ва ҳозирга келиб қонунлар янгиланди ва ўзгарди. 1990 йилнинг 31 октябрида қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Мулкчилик тўғрисидаги қонунини ҳам эслаш ўринли. Чунки бу қонун мулк хуқуқининг тан олиншини ва қонун билан муҳофаза қилинишини ва мулкдор ўзига тегишли мол-мулкка ўз ихтиёрига кўра эгалик қилишини, ундан фойдаланишини ҳамда уни тасарруф этиши мумкинлигини нормалади. Тадбиркорлик, мулкчилик муносабатларининг ривожланиши 1991 йил 19 октябрда қабул қилинган Ўзбекистон

Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги қонуни сезиларли туртки бўлди. Ушбу қонун ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини вужудга келтириш шароитида Ўзбекистон Республикаси оммавий мулкни ўзгартиришнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини белгилаб берди.

Қонунчилик тажрибасига кўра, ҳаётимизнинг кечиктириб бўлмайдиган жабхаларидаги муносабатларнинг ҳуқуқий ечимини Президент фармонлари беради. Ана шундай фармонлардан бири амалда Ўзбекистон Республикасида олиб борилаётган ислохотларнинг иккинчи босқичини белгилаб берган 1994 йил 21 январдаги “Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини химоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чоратадбирлари тўғрисида”ги фармонидир. Мамлакатимизда тадбиркорлик фаолиятининг, шу жумладан, хусусий тадбиркорликнинг гуллаб яшнашида, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 5 январдаги “Хусусий тадбиркорликда ташаббус кўрсатиш ва уни рағбатлантириш тўғрисида”ги фармони ва шу фармон ижросига оид 1995 йил 14 февралдаги Вазирлар Маҳкамасининг “Хусусий тадбиркорликда ташаббус кўрсатиш ва уни рағбатлантириш бўйича кечиктириб бўлмайдиган чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори ҳам жуда катта аҳамиятга эга бўлди.

Кейинчалик 1995 йил 21 декабрдаги “Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш тўғрисида”, 1999 йил 14 апрелда “Тадбиркорлик ва тадбиркорлик фаолиятининг кафолатлари тўғрисида” (ушбу қонун амалга киритилиши муносабати билан 1991 йил 15 февралдаги “Тадбиркорлик фаолияти тўғрисида”ги қонун ўз кучини йўқотди) қабул қилинди. 2000 йил 25 майда Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги қонуни (ушбу қонунга 2001 йил 12 майда қўшимча ва ўзгартиришлар киритилди) амалга киритилиши муносабати билан юқоридаги икки номдаги қонун ҳам ўз кучини йўқотди.

Тадбиркорлик фаолияти субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш дастлабки муҳим ташкилий боскич ҳисобланиб, мамлакатимизда бу соҳада қадам-бақадам соддалаштирилган тизим томон силжиш бўлмоқда. Тадбиркорлик субъектининг давлат рўйхатидан ўтказилиши, унинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати вужудга келганлигини билдиради. Бинабарин, шу кундан бошлаб ҳўжаоик юритувчи субъект ўз фаолиятини бошлаши мумкин. Тадбиркорлик фаолияти субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш тегишли давлат органи томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва муддатларда амалга оширилади.

Асосий таянч тушунчалар

Иқтисодий қонунлар, меҳнат унумдорлигини, ишлаб чиқариш қучлари, тўғридан-тўғри хорижий инвестиция, техника ва технологик қувватларини модернизациялаш, стратегик бошқарув, асосий фондлар, Тадбиркорлик субъекти, тадбиркорлик фаолияти.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. «Қорхоналарни ривожлантириш стратегияси» фанининг предметини ёритиб беринг.
2. «Қорхоналарни ривожлантириш стратегияси» фанини ўқитишнинг мақсади ва вазифалари нималардан иборат?
3. «Қорхоналарни ривожлантириш стратегияси» фанини иқтисодий фанлар тизимида тутган ўрни ва ўзаро иқтисодий фанлар билан алоқадорлиги.
4. Фаннинг бозор ислохотларига хос вазифалари нималардан иборат?
5. Қорхоналарни ривожлантириш стратегияси моделларининг истиқбол режасига боғлиқлигига қандай омиллар таъсир кўрсатади.
6. Ўзбекистонда қорхоналар фаолиятини ривожлантиришнинг қонунчилик асосларини қандай меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ташкил этади.

II-БОБ. КОРХОНАЛАРНИ СТРАТЕГИК РИВОЖЛАНИШИДА ТАДБИРКОРЛИК ТУЗИЛМАЛАРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ БАРҚАРОРЛИГИ

Мазкур бобда корхоналарни стратегик ривожланишини таъминлашда иқтисодий барқарорликнинг ўрни ва унинг ўзига хос йўналишлари, иқтисодий барқарорликни таъминлашнинг шарт-шароитлари ва омиллари, корхоналарнинг хўжалик фаолиятини тахлил қилиш тамойиллари билан боғлиқ жараёнлар тадқиқ этилган.

2.1. Корхонанинг иқтисодий барқарорлиги

2.2. Иқтисодий барқарорлик ва самарадорлик

2.3. Корхона хўжалик тизимининг самарадорлиги

2.1. Корхонанинг иқтисодий барқарорлиги

Иқтисодиётни барқарор ривожлантириш, фан-техника тараққиётини яна ҳам жадаллаштириш, ишлаб чиқариш салоҳиятидан оқилона фойдаланиш, ресурсларнинг ҳамма турларини хар томонлама тежаш ва ишлаб чиқаришни бошқаришнинг бозор иқтисодиёти қонуларига мос равишда олиб бориш мамлакатимиз иқтисодий стратегиясининг энг муҳим таркибий қисмидир. Бу муҳим вазифаларни бажариш учун корхоналарнинг ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини чуқур тахлил қилиш даркор. Тахлил корхоналарни бошқариш тизимида оралиқ босқични эгаллайди. Бу жараённи ушбу формула орқали ифодалаш мумкин:

$$И-А-Қ-Т-И_1-A_1-K_1-T_1$$

Бу ерда:

И-информация (ахборот) бўлиб, уни бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи, оператив (тезкор) ҳисоб ва ҳисобот, статистик ҳисоб ва ҳисобот, бизнес-режа ҳамда ҳисобдан ташқари маълумотлар ташкил қилади:

А-аналитик босқич;

Қ-тахлил натижалари асосида қарорлар қабул қилиш;

Т-қарорларни ишлаб чиқариш бўғинларида тадбиқ этиш;

И₁-бажарилмаган қарорлар;

А₁-қайта тахлил қилиш. Бинобарин, ишлаб чиқаришни бошқариш жараёнида уч босқични кўрсатиш мумкин:

1.Ахборотларни тўплаш, қайта ишлаш ва тайёрлаш.

2.Объект ҳолатини иқтисодий тахлил қилиш ва тахлил натижалари асосида таклифлар киритиш.

3.Бошқарув қарорларини қабул қилиш. Қабул қилинган қарорларнинг самараси ва сифати тахлилни ўз вақтида ҳамда тезкор тарзда ўтказилганлигига кўп жихатдан боғлиқ. Бу ерда асосий вазифа-ана шу уч босқични бир-бири билан узвий равишда боғлаш ҳисобланади.

Иқтисодий тахлилнинг икки хил йўналишини кўрсатиш мумкин:

1.Корхоналар, ассоциациялар ва концернларнинг хўжалик фаолиятини тахлил қилиш.

2.Иқтисодиётни тахлил қилиш. Бунда иқтисодий туманлар, вилоятлар ва бутун республика иқтисодиётни иқтисодий тахлил қилиш тушунилади. Шунинг айтиш керакки, иқтисодиётни тахлил қилиш иқтисодий фанлар мажмуасида мустақил ўрин олмаган бўлиб, у иқтисодий назария ва тармоқлар макроиқтисод курсларида ўрганилади. Ҳолбуки, иқтисодий тахлил қилиш фани иқтисодий фанлар қаторида ўзига хос мустақил ўрин олган. Бозор иқтисодиётини куриш кўп жихатдан ишлаб чиқаришнинг бошқарилишни, ички хўжалик режасини тузиш ва уни такомиллаштириш, моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан фойдаланишни яхшилаш, корхоналар ва иқтисодиётнинг барча тармоқларида бутун техникавий ва иқтисодий сиёсатни олиб боришни тақозо қилади.

Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини тахлил қилиш учун асос қилиб олинган қуйидаги тамойиллари мавжуд:

1. Объект ҳолатини дастлабки иқтисодий–назарий жихатдан таҳлил қилиш зарурлиги, ўрганиладиган ҳодисалар моҳияти ва бир–бирига ўзаро боғлиқлиги.

2. Таҳлилнинг комплекс характерга эга эканлиги ҳамда ўзаро бир-бирига узвий равишда боғлиқ аналитик кўрсаткичлар тизимининг қўлланилиши.

3. Иқтисодий маълумотларни аналитик жихатидан қайта ишлаш жараёнида ўрганиладиган ҳодисаларни гуруҳлаштириш ва уларга таъсир кўрсатувчи омилларни миқдорий ва сифат белгиларига қараб туркумлаш.

4. Корхоналар фаолиятини таҳлил қилишда таққослаш усулининг ички хўжалик резервларини аниқлашдаги аҳамияти.

5. Таҳлил натижалари асосида илғор тажрибаларни кенг ёйиш ва оммани корхоналарни бошқаришга яна ҳам кенг жалб этиш.

6. Корхоналарни бошқаришда ҳисоб ва ҳисоботнинг ҳал қилувчи роли ҳамда уларнинг иқтисодий таҳлилда асосий ахборот манбаи эканлиги. Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилишдан кўзланган асосий мақсад резервларни аниқлашдир. Резервларни аниқлашни осонлаштириш учун уларни илмий асосда туркумлаш керак. Резервлар қуйидагилардан иборат: иқтисодиёт, тармоқ, регионал (ёндош) ва ички хўжалик резервлари. Айтайлик, машинасозлик саноатида маҳсулот таннархини камайтириш борасида бўлган катта резервлардан бири – рангли металлларни пластмассалар билан алмаштириш ҳисобланиб, бу ўз навбатида кимё саноатини янада ривожлантиришни тақозо қилади. Шу сабабли, бундай резервлар халқ хўжалик резервлари қаторига киради. Ихтисослаштириш даражасини ошириш эса тармоқ резервлари қаторига кириб, у асосан вазирликларга боғлиқдир.

Регионал резервларга, айтайлик, бир маъмурий туманда жойлашган турли бошқармаларга қарашли саноат корхоналарини кооперативлаштириш мисол бўла олади. Ички хўжалик резервларини аниқлаш ва уларни хўжалик айланмасига йўналтиришда корхоналар катта имкониятларга эга. Бу эса, асосан, уч гуруҳ ишлаб чиқариш ресурслари (меҳнат ресурслари, меҳнат

воситалари ва меҳнат предметлари) омилларидан оқилона ва самарали фойдаланишга боғлиқ Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш – корхона раҳбариятининг доимий вазифасидир. Бу вазифани ечиш амалиётда қуйидаги омиллар билан боғлиқ бўлади:

- * бозор талабларига жавоб берувчи юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришда энг кам харажатлар билан ишлаб чиқаришнинг максимал ҳажмини таъминловчи, оптимал ишлаб чиқариш жараёнини танлаш;

- * истеъмолчилар талабини қондиришга йўналтирилган маҳсулотни сотиш ва юқори даромад (фойда) олиш;

- * айланма воситаларни тежаш имкониятини яратувчи оптимал ишлаб чиқариш заҳираларини яратиш.

2.2. Иқтисодий барқарорлик ва самарадорлик

Ислохотлар ва иқтисодий ўсиш сифатини ошириш муҳим рол ўйнади. Иқтисодий фанда-иқтисодий ўсишнинг самарадорлиги ва-иқтисодий ўсишнинг сифати тушунчалари фарқланади.

Иқтисодий ўсишнинг самарадорлиги деганда-«ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлиги» тушунчасининг ҳамма таркибий қисмларини шу жумладан товар ва хизматларнинг сифатини яхшиланиши, уларнинг рақобатбардорлигини ортиши, янги тугалланган юқори технологияни ўзида мужассамлаштирган тайёр товарларни ишлаб чиқаришни ўзлаштириш, фойдаланиладиган ресурсларни қайтимини ўсиши, ишлаб чиқариш харажатларини камайиши тушунилади.

«Иқтисодий ўсишнинг сифати» тушунчаси эса мамлакатнинг иқтисодий ривожланишини ижтимоий йўналтирилганини кучайишини ифодалайди.

Иқтисодий ўсиш сифатини таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат:

- аҳолининг моддий фаровонлигини яхшиланиши;
- шахснинг ҳар томонлама ривожланишини асоси ҳисобланган бўш вақтини кўпайиши;
- ижтимоий инфратузилма тармоқлари ривожланиш даражасини ўсиши;

- инсон капиталига сарфланадиган инвестицияни кўпайиши;
- кишиларнинг турмуш ва меҳнат шароити хавфсизлигини таъминлаш;
- ишсизларнинг ва меҳнат қобилиятига эга бўлмаган аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш;
- меҳнат бозоридаги таклиф ўсиб бораётган шароитда тўла бандликни кўллаб-қувватлаш.

2.3. Корхона хўжалик тизимининг самарадорлиги

Корхонада самарадорликни аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Бугунги кунда самарадорликни аниқлашда барча кўрсаткичларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиб ўрганиш қабул қилинган.

Биринчи гуруҳга натурал кўрсаткичлар киради.

Иккинчи гуруҳга иқтисодий кўрсаткичлар киради. Ҳар икки гуруҳ кўрсаткичлардан фойдаланиш самарадорликни аниқроқ кўрсатади.

Корхоналарнинг молиявий-иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилини ўтказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисида»ги Низомга кўра корхоналар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- иқтисодий барқарор корхона;
- иқтисодий хатарли корхона;
- иқтисодий ночор корхона: ўз тўлов қобилиятини тиклаш имкониятига эга; ўз тўлов қобилиятини тиклаш имкониятига эга бўлмаган корхоналар.

Юқорида келтирилган хўжалик самарадорлигини баҳолаш усуллари ва кўрсаткичларидан ташқари бугунги кунда амалиётда Иқтисодий ночорлик кўмитаси томонидан ишлаб чиқилган корхоналарнинг иқтисодий ночорлик белгиларини аниқлаш учун мезонлар тизими ҳам қўлланилади. Уларнинг қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- Тўлов қобилияти коэффиценти ($K_{тк}$);
- Хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффиценти ($K_{хм}$);
- Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари рентабеллиги ($P_{их}$);

- Активлар рентабеллиги (P_a);
- Хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффиценти ($K_{хк}$);
- Ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш коэффиценти;
- Эскириш коэффиценти ($K_{эск}$);
- молиявий мустақиллик коэффиценти ($K_{фн}$).

Бу кўрсаткичлар бир қарашда маҳсулот ишлаб чиқариш соҳасига, демак, ишлаб чиқариш самарадорлигига алоқаси йўқдай туюлади. Аслида эса айнан улар орқали корхонанинг самарали фаолиятини англатувчи иқтисодий ва молиявий барқарорлик акс эттирилади. Бундан ташқари, маҳсулотнинг материал сиғими, фонд қайtimi, меҳнат унумдорлиги ва рентабеллик кўрсаткичлари, ишлаб чиқаришни режалаштириш ва таҳлил қилишда қўлланса, мезонлар тизими ёрдамида эса корхоналар ўзларининг фаолият юритиш қобилятини кўрсатади ҳамда турли хил муаммоли вазиятларда хўжалик судларида ўз манфаатларини ҳимоя қилади.

1. Тўлов қобиляти коэффиценти ($K_{тк}$) корхонанинг дебиторлар билан ўз вақтида ҳисоб-китоб қилиш ҳамда тайёр маҳсулот ва бошқа моддий воситаларини сотишнинг қулай шароитларда сотиш орқали баҳоланадиган тўлиқ имкониятларини кўрсатади. У қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$K_{тк} = \frac{\text{Жорий (айланма) активлар}}{\text{Жорий мажбуриятлар}} = \frac{A_2}{П_2 - Д_О}$$

Бу ерда:

A_2 – айланма активлар (ишлаб чиқариш захиралари, тайёр маҳсулот, пул маблағлари, дебиторлик қарзлари ва ҳоказолар);

$П_2$ – мажбуриятлар (қисқа муддатли қарзлар, қисқа муддатли кредитлар, бюджет олдидаги қарзлар, кредиторлик қарзлари ва ҳоказо), бухгалтерия балансининг 770 сатри;

$Д_О$ – узоқ муддатли қарз ва кредитлар, бухгалтерия балансининг 490 сатри. Агар тўлов қобиляти коэффиценти ҳисобот йилининг охирида 1.25 дан кичик бўлса корхона тўлов қобилятини йўқотган ҳисобланади.

Хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффиценти (K_{xm}) корхонанинг барқарор ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятини юритиш учун зарур бўлган айланма воситалар мавжудлигини тавсифлайди. Шунингдек у, корхона эгалари ва кредиторлар манфаатларидаги муносабатларни ҳам акс эттиради. Мазкур коэффицент қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$K_{xm} = \frac{(\Pi_1 + D_{zk2}) - A_1}{A_2}$$

Бу ерда:

A_1 – узоқ муддатли активлар (асосий воситалар, капитал қўйилмалар, номоддий активлар ва ҳоказо).

D_{zk2} – узоқ муддатли активларни сотиб олиш учун йўналтирилган узоқ муддатли қарз ва кредитлар, бухгалтерия балансининг 570 ва 580 сатрларидан ҳисобланади. Ушбу коэффицентнинг минимал қиймати - 0,2. 3. Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари рентабеллиги (P_{ix}),

$$P_{ix} = \frac{CF}{MIT}$$

Бу ерда:

CF – соф фойда;

J_{ayk} – корхона жами активларининг ўртача йиллик қиймати. Агар рентабеллик коэффицентлари нолда кичик бўлса корхона зарар билан ишлаётган деб ҳисобланади Агар 0.05 дан кичик бўлса паст рентабеллик деб ҳисобланади.

2. Хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффиценти (K_{xq}) (жорий молиявий мустақиллик коэффиценти) уларнинг шаклланиш манбаларини инобатга олган ҳолда, пул маблағлари билан таъминланганлик даражасини аниқлайди. У қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$K_{\text{хк}} = \frac{\Pi_1}{\Pi_2 - \text{ДО}}$$

Бу ерда:

Π_1 – хусусий маблағлар манбалари (Низом жамғармаси, қўшилган капитал, тақсимланмаган фойда ва ҳоказо).

ДО – узоқ муддатли қарз ва кредитлар,бухгалтерия балансининг 490 сатри Агар хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффицентининг қиймати йил охирида бирдан кичик бўлса, корхонада молиявий хавф хатар (риск) мавжудлигининг аломати бўлади. Хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффицентининг камайиши корхонанинг молиявий хатарини ортишини билдиради.

3. Ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш коэффиценти:

$$K_{\text{кф}} = \frac{Q_{\text{ҳақиқий}}}{Q_{\text{лойиҳа}} - (Q_{\text{ижара}} + Q_{\text{консерв}})}$$

$Q_{\text{ҳақиқий}}$ – ҳақиқий ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми;

$Q_{\text{лойиҳа}}$ – максимал, лойиҳавий ишлаб чиқариш қуввати;

$Q_{\text{ижара}}$ –ижарага бериб юборилган қувватларга мос келувчи маҳсулот ҳажми; $Q_{\text{консерв}}$ – консервация қилинган қувватларга мос келувчи маҳсулот ҳажми;

Ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш коэффиценти 0.5 дан ёки тармоқ бўйича ўртача қийматдан кичик бўлса, корхонада ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш паст даражада деб қабул қилинади. Эскириш коэффиценти ($K_{\text{эск}}$) эскириш суммасининг асосий воситалар бошланғич қийматига нисбати сифатида қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$K_{\text{эск}} = \text{Ав.эс} / \text{Ав.бқ}$$

Бунда:

Авэ – асосий воситалар эскириш суммаси;

Авбқ – асосий воситаларнинг бошланғич ишлаб чиқариш қиймати;

Ф1 – 1-шаклдаги «Бухгалтерия баланси»; 010 ва 011-сатрлар – баланс сатрлари.

Асосий воситаларни эскириш коэффициенти 0.5 дан юқори бўлмаслиги лозим.

Корхоналарнинг молиявий-иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилини ўтказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисида»ги Низомга кўра корхоналарнинг тўловга қобилиятлиги ёки ночорлигини аниқловчи параметрлар белгилаб берилган. Иқтисодий хатарли корхона учун тўлов қобилияти коэффициенти ҳамда хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффициенти меъёрдан дан кичик бўлса, молиявий мустақиллик коэффициенти 0,5 дан кичик бўлса, хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффициенти 0,2 дан кичик бўлса корхоналар иқтисодий хатарли корхона деб топилади. Иқтисодий ночор корхона учун пул мажбуриятлари ва мажбурий тўловлар бўйича 3 ойдан ортиқ қарзи бор бўлиши лозим.

Пул мажбуриятлари ва мажбурий тўловлар бўйича 3 ойдан ортиқ қарзи бор бўлиб, шу билан бирга Тўлов қобилияти тиклаш имконияти бор бўлса, яъни тўлов қобилияти коэффициенти ($K_{\text{тк}}$) меъёрта, рентабелли ва хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффициенти ($K_{\text{хм}}$) юқори бўлса —Тўлов қобилияти тиклаш имконияти бор деб қабул қилинади.

Пул мажбуриятлари ва мажбурий тўловлар бўйича 3 ойдан ортиқ қарзи бор бўлиб, унинг қиймати энг кам иш ҳақининг 500 бараваридан юқори бўлса ва Активлар рентабеллиги. (P_a) паст, тўлов қобилияти коэффициенти ($K_{\text{тк}}$) кичик, хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффициенти ($K_{\text{хм}}$) паст бўлса корхона тўлов қобилияти тиклаш имконияти йўқ деб қабул қилинади.

Корхона ночорлиги, демак, хўжалик фаолиятининг самарасизлиги тўғрисидаги якуний қарор, ночорлик параметрларининг умумий суммаси юқоридаги меъёрлардан кичик бўлган ҳолда қабул қилинади. Хўжалик фаолияти самарадорлигини ошириш жуда ҳам мураккаб жараён бўлиб,

бунинг ҳамма учун тўғри келувчи ягона йўли мавжуд эмас. Ҳар бир корхона бу масалани ечишда ўз имкониятлари ва юзага келган иқтисодий шартшароитларидан келиб чиққан ҳолда ҳаракат қилади. Бироқ барча ҳолларда ҳам самарадорликнинг асосида фойдани максималлаштириш ёки харажатларни минималлаштириш ётади.

Асосий таянч тушунчалар

Иқтисодий барқарорлик, фан-техника тараққиёти, ишлаб чиқаришни бошқариш, таққослаш усули, ички хўжалик резервлари, бозор талаби, истеъмолчилар талаби, ихтисослаштириш даражаси, иқтисодий ўсиш сифати, инсон капитали, меҳнат бозори, ишлаб чиқариш харажатлари, тўлов қобилияти коэффиценти, тўлов қобилияти тиклаш.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Иқтисодий таҳлилнинг қандай йўналишлари мавжуд?
2. Иқтисодий ўсиш сифатини таркибий қисмлари нималардан иборат?
3. Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилишнинг қандай тамойиллари мавжуд?
4. Хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффиценти корхонанинг барқарор ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятини юритиш учун зарур бўлган айланма воситалар мавжудлигини тавсифлайдими?
5. Иқтисодий ночорлик кўмитаси томонидан ишлаб чиқилган корхоналарнинг иқтисодий ночорлик белгиларини аниқлаш учун мезонлар таркибида қандай кўрсаткичлар мавжуд?
6. Қандай ҳолатда корхона тўлов қобилиятини тиклаш имконияти йўқ деб қарор қабул қилиш мумкин?

III-БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ ШАРОИТИДА КОРХОНАЛАР ФАОЛИЯТ ЮРИТИШИНИНГ СТРАТЕГИК МОДЕЛЛАРИ

Мазкур бобда корхона фаолият юритишида қўлланиладиган замонавий стратегиялар, уларнинг турлари, замонавий стратегияларни режалаштиришда фойдаланиладиган моделлар, замонавий стратегияларни қўллашнинг чет эл тажрибаси асосида корхоналар фаолияти самарадорлигини оширишга йўналтирилган замонавий стратегиялардан фойдаланиш каби масалалар ўрганилган.

3.1. Корхона фаолият юритишида қўлланиладиган замонавий стратегиялар, уларнинг турлари.

3.2. Замонавий стратегияларни режалаштиришда фойдаланиладиган моделлар.

3.3. Замонавий стратегияларни қўллашнинг чет эл тажрибаси (Бенчмар-кингнинг японча чехраси).

3.4. Корхоналари фаолияти самарадорлигини оширишда замонавий стратегиялардан фойдаланиш.

3.1. Корхона фаолият юритишида қўлланиладиган замонавий стратегиялар, уларнинг турлари

Корхона стратегиясига тузатишлар киритиш меъёрадаги оддий ҳолат ҳисобланади. Баъзан стратегияга ўзгартириш киритиш зарур бўлиб қолади. Камдан-кам ҳоллардагина корхона стратегияси вақт синовидан ўта олади. Корхона стратегиясининг асосий масаласи қуйидагича:

«Корхонамизни биз қандай тасаввур қиламиз, нима қилмоқчимиз ва нимага эришмоқчимиз?», «Биз киммиз, нима қиляпмиз ва қаёққа кетяпмиз?»- деган саволнинг жавоби фирманинг йўналишини белгилаб, кучли ўзига

хосликни ишлаб чиқиш имконини беради. Корхона нима қилаётгани ва нима қилмоқчи эканлиги корхонанинг миссиясини англатади.

Корхона менежерларининг «ташкилот фаолиятнинг қандай турлари билан шуғулланмоқчи ва келажакда қандай бўлмоқчи?» - деган масалага қарашлари стратегик кўриш дейилади.

Олимлар стратегия тўғрисида ўз фикрларини қуйидагича билдиришган:

– **Шерон М.Остер: стратегия** бу қандайдир бошқа тарзда эмас, айнан белгиланган тарзда ҳаракат қилиш мажбуриятидир.

– **Питер Лоренжу: стратегик режалаштиришнинг** вазифаси ишни ташкил этишда янгиликларни қўллаш.

Питер Лоренжу фикрига кўра, стратегик режалаштириш корхонани бошқариш учун ёрдам берадиган восита ҳисобланади.

Фирманинг узоқ муддатли режалари аниқ ўлчанадиган конкрет вазифаларга айлантирилмагунча миссия ва фирманинг келажак ниятлари чиройли сўзлар бўлиб қолаверади. Мақсадни аниқлаш стратегик бошқаришнинг ҳал қилувчи дақиқасидир.

Корхоналар фаолиятини ривожлантиришда замонавий стратегиялардан фойдаланиш миллий иқтисодиётнинг самарали фаолият кўрсатишини таъминлаш режимининг таркибий қисмидир. Корхонани модернизациялаш жараёнини режалаштириш асосида фондларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш, амалдаги корхоналарни техник қайта жиҳозлаш, қайта таъмирлаш ва кенгайтириш иқтисодий боғлиқ асосий вазифалар ҳал қилинади. Одатда у амалдаги қонуний ҳужжатлар ва иқтисодий бошқарувнинг меъёрий қоидалари асосида, шунингдек, хўжалик юритишнинг у ёки бу босқичида қабул қилинадиган ҳукумат қарорлари асосида амалга оширилади.

Стратегия вариантлари турли хил бўлишига қарамасдан муқобил стратегияларни ажратиш, рақобатбардош стратегиялар фойдалироқ бўлиши мумкин. Ушбу тўрт муқобил вариантга қуйидагилар киради:

1. Концентрациялашган (чегараланган) ўсиш стратегияси. Бунга шундай стратегиялар кирадики, улар иккита элемент — маҳсулот ва бозор

элементларининг ўзгариши билан боғлиқ. Қолган уч элементга тегишли бўлмайдиган соҳага, фирманинг соҳа ичидаги мавқеига боғлиқ. Ушбу стратегияларга асосан фирма ўз маҳсулоти сифатини яхшилашга ёки янги маҳсулот ишлаб чиқаришни бошлашга ҳаракат қилади. Бир вақтнинг ўзида у мавжуд бозорда ўз мавқеини яхшилашгагина эмас, балки янги бозорга ўтишга ҳам интилади. Концентрациялашган ўсиш стратегиялари муваффақиятга эришган саноат корхоналари тармоғида қўлланилади. Бу стратегия анча қулайлиги ва кам таваккалчилиги билан ўзига жалб қилади. Менежерлар психологияси шундайки, улар тизимнинг ўзгаришини ёқтиришмайди.

2. Интеграциялашган ўсиш стратегияси. Ҳар йили илгарига қараганда маълум даражада ўсиш билан тавсифланади ва амалга оширилади. Интеграциялашган ўсиш стратегиясини ўз фирмасини ҳар томонлама ривожлантириш учун стагнация ҳолатидаги бозорларни тарк этиш мақсадидаги раҳбарлар қўллаб – қувватлайдилар. Ўсиш ташқи ва ички бўлиши, масалан ички ўсиш товарлар ассортиментини кўпайтириш йули билан ташқи ўсиш эса бир тармоқ горизонтал ва вертикал ўсиш шаклида бўлиши, бошқа фирмани бирлашиши ва бошқа кўринишларда амалга ошиши мумкин.

3. Диверсификацияланган ўсиш стратегияси. Агар фирмалар фаолият юритаётган тармоқда, бозорда ўзи ишлаб чиқарган маҳсулот билан ривожлана олмаса, бу стратегияни амалга ошириши мумкин.

Ушбу стратегияни танлашнинг асосий омиллари қуйидагиларга олиб келади:

- бозорлар ушбу маҳсулот бўйича тўйинган ёки маҳсулотнинг ҳаётийлик цикли тугаши натижасида унга бўлган талаб тезлик билан қисқаради;
- фирманинг бўш пул маблағлари фойдалироқ бўлиши мумкин;
- янги бизнес амалдаги фаолиятга нисбатан стратегик самара бериши мумкин, масалан, ишлаб чиқариш аппаратининг яхшироқ кооперациялашуви ҳисобига;

- фирмалар ўзи фаолият юритаётган бизнесни кенгайтириш учун антимонопол қонунлар мавжуд;

- солиқларни қисқартириш;

- жаҳон бозорига чиқишни кенгайтириш;

- кадрлар потенциалидан унумли фойдаланиш.

4. Қисқартириш стратегияси. Ушбу стратегияга фирмалар пасайиш даврида, маълум ўсиш давридан кейин қайта таркибий тузиш ёки самарадорликни ошириш зарурати билан боғлиқ ҳолда, мурожат этади. Бу ҳолда ишлаб чиқаришни мақсадли ва режали қисқартириш зарурати пайдо бўлди. Бундай сиёсатни амалга ошириш фирма учун оғриқсиз кечмайди, лекин ҳодисалар юз берганда бизнесни сақлаб қолиш, ривожлантиришнинг ягона йўли ушбу стратегиядир.

Стратегияда қарорлар, режалар, фармойишлар шаклида намоён бўлади. Уни ҳаётга тадбиқ қилишда эса бошқаришнинг барча бўғинлари иштирок этишади. Корхонада стратегик режалаштириш жараёни қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

- вазифаларни аниқлаб олиш;

- янги маҳсулотни яратиш ва ўзлаштириш технологияси жорий этиш режасини тузиш;

- SWOT таҳлилни амалга ошириш;

- қабул қилинган ечимларни баҳолаш;

- асосий стратегик ечимни танлаб олиш.

Стратегияларни амалга ошириш усуллар маркетинг фаолиятини амалга оширишга шаклланадиган мавжуд муносабатлардан объектив суръатда келиб чиқади. Стратегияларни амалга ошириш усул ва услубиятларини иқтисодий, ташкилий (маъмурий), ижтимоий – руҳий психологик усулларга бўлишга имкон беради. Стратегияларни амалга ошириш усуллари, уларда акс этадиган иқтисодий ва бошқа муносабатлари турларига қараб туркумлаш билан бир қаторда, бу усулларда ҳодимларнинг фаолият сабабларини ҳисобга

олиб туриб, уларга таъсир кўрсатиш нуқтаи назаридан ҳам фарқ қилиш мумкин. Улар қуйидагилардир:

- ҳар бир ходимнинг ҳуқуқи ва бурчларидан келиб чиқадиган фаолият сабаблари (мажбурий мотивация);
- моддий манфаатлардан келиб чиқадиган сабаблар;
- маънавий (руҳий) сабаблар.

Шунга мувофиқ стратегияларни амалга ошириш усуллари ҳам қуйидагича бўлиши мумкин:

- бевосита директив усуллар;
- ходимлар ва жамоани моддий рағбатлантиришга асосланган усуллар;
- меҳнатни маънавий (руҳий) рағбатлантиришдан фойдаланишни кўзда тутувчи усуллар.

Стратегияларни амалга ошириш усуллари – ҳозирги объектив қонунлардан фойдаланиш механизми тизимидаги энг муҳим қисмидир.

Стратегияларни амалга оширишнинг иқтисодий усуллари икки асосий турга: директив режа топшириқлари ва турли туман иқтисодий омилларга бўлиш мумкин.

Юқори органларнинг директив топширишлари билан маркетинг фаолиятига таъсир ўтказишнинг иқтисодий омилларидан фойдаланишни тўғри қўшиб олиб бориш йўлга қатъий амал қилинмоқда.

3.2. Замонавий стратегияларни режалаштиришда фойдаланиладиган моделлар

Иқтисодчи олимлар ва амалиётчилар маркетинг фаолиятида стратегик қарорлар қабул қилиш учун ёрдами тегиши мумкин бўлган бир қатор моделлар ишлаб чиққанлар. Кўпгина базис стратегиялар бу моделлар билан боғлиқ. Модел аниқ бир вазиятдан келиб чиқиб танланади. Ўсувчи бозор шароитида стратегияларни яратиш учун модел таклиф этилади.

Бошланғич нуқта корхонанинг ҳақиқий ва режадаги ривожланиши ўртасидаги фарқ ёки маржаси ҳисобланади. Бу корхона мақсадлари аввалги

стратегиялар ёрдамида амалга оширилганини билдиради. Бу вазиятга ёки мақсадга ўзгартириш киритиш ёки бошқа стратегик йўллارни қидириш лозим. Ўсувчи бозор шароитида Ансофф «маҳсулот – бозор» деб аталадиган матрица ёрдамида тузган.

3.2.1-жадвал

«Маҳсулот – бозор» матрицаси (Ансофф матрицаси).

Бозорлар маҳсулотлар	Мавжуд Бозорлар	Янги бозорлар
Мавжуд маҳсулотлар	Бозорга янада чуқурроқ кириб бориш	Бозор чегараларини кенгайтиш
Янги маҳсулотлар	Маҳсулотни такомиллаштириш	Диверсификациялаш

И.Ансофф матрицаси ёрдамида олинadиган асосий стратегик тавсиялар қуйидагидан иборат:

1. Бозорни такомиллаштириш: мавжуд маҳсулотнинг мавжуд бозорларда бозор улушини барқарорлаштириш ёки ошириш ёхуд бозор ҳажмини кенгайтириш мақсадида кучайтириш.

Мумкин бўлган эришиш йўллари истеъмолини ошириш (нархни тушириш, қадоклаш ҳажмини ошириш, сифат ёқолишини камайитириш), харидорларни рақобатбордош маҳсулотларга қизиқтириш, истеъмолни фаоллаштириш (реклама, синаб кўришни таклиф этиш, нархларни тушириш).

2. Бозор чегараларини кенгайтириш: янги бозорга эски маҳсулотлар билан чиқиш. Мумкин бўлган вариантлар: янги минтақавий, миллий ёки халқаро бозорга чиқиш (байналминаллаштириш ва глобаллаштириш); маҳсулот вазифаларини ошириш; эски маҳсулотга янги ҳудудлар очиш; маҳсулотни истеъмолчининг белгиланган сегмент талабларига жавоб бериши учун мослаштириш (бозорни сегментлаш).

3. Маҳсулотни ривожлантириш (инновация): янги бозорга эски бозорларда янги маҳсулотларнинг сотилиши. «Инновация» тушунчаси қуйдаги имкониятлар: асл инновация (бозорда янги); жуда янги маҳсулотлар (эскилари билан боғлиқ); Me-too маҳсулотлар (фақат корхона учун янги маҳсулотлар)ни ўз ичига олади.

4. Диверсификация: корхона ортиқча фаолият доирасидан ажраб, янгиларига ўтади. Сабаблари: бозорларнинг стагнацияга учраши, хавф – хатарнинг камайиши, молиявий натижалар, жамғарма ва истеъмол базаларини суғурталашдан иборат. Ишлаб чиқариш дастури корхонанинг олдинги маҳсулотлар билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган маҳсулотларни ўз ичига олади. Диверсификациянинг уч тури мавжуд:

1) ўша даражадаги диверсификация (горизантал) автомобил корхонаси мотоцикл чиқаришни йўлга қўяди;

2) истеъмол ва жамғариш бозорларидаги диверсификация (вертикал) тўқимачилик корхонасини очади;

3) лотереали диверсификация (моддий ўзаро алоқанинг йўқлиги), «Пепси-Кола»нинг спорт буюмларини ишлаб чиқаришда қатнашиши. Диверсификациянинг асосий хавфи кучларнинг тарқалиб кетиши мумкинлигидадир.

Рақобат матрицаси (Потер). Америкалик олим Потер 1975–1980 йилларда ўсиш суръатини пасайиши ва саноатнинг кўпчилик тармоқларнинг стагнацияга учраш даврида рақобат стратегияси концепциясини ишлаб чиқди. Корхона диққат марказида нафақат харидорлар эҳтиёжини қондириш, балки бозордаги рақобат кучлари ҳам туради. Потер томонидан кўрсатилган рақобатни ҳаракатга келтирувчи 5 та куч қуйидаги 3.1.1 - расмда берилган.

М.Потернинг тадқиқотлари қуйидаги хулосаларга олиб келди: аввало катта бозор улушига эга бўлган йирик корхоналар бир томондан ва иккинчи томондан, кичик ихтисослаштирилган корхоналар талаб қилинадиган рентабеллик даражасига эришиш имкониятига эга бўлади.

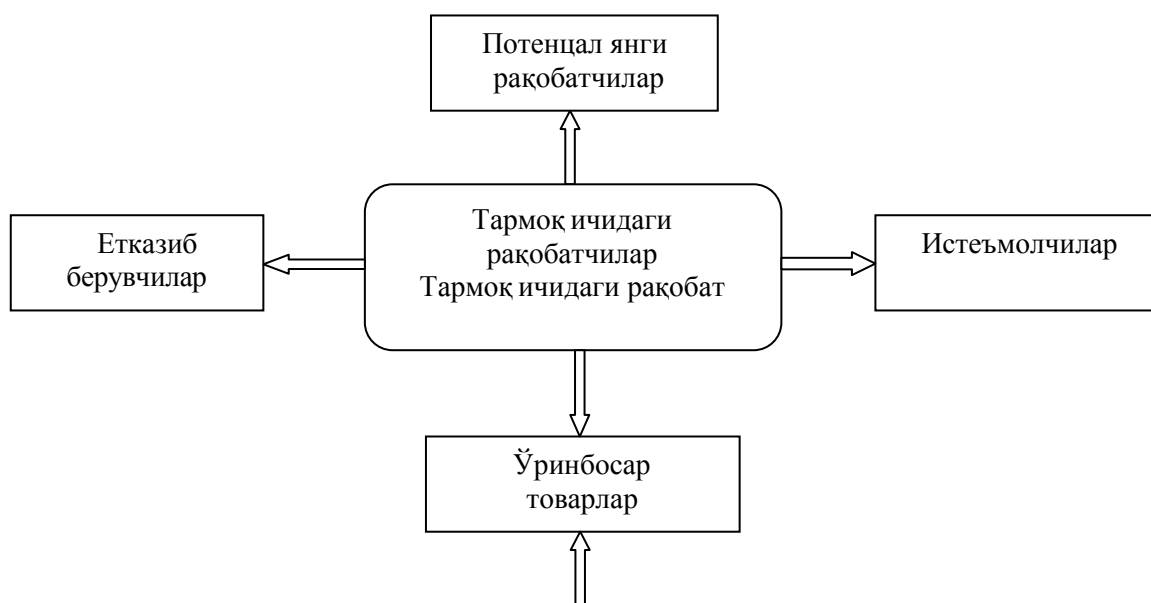
Демак, ўрта позиция хавфли, бозорда етакчилик қилишга эришиш қобилияти ёки маблағлари йўқ, барча корхоналарга ўз ишини белгиланган сегментда жамлаб, рақобатчиларга нисбатан афзалликларни барпо этиш тавсия этилади.

Дастлабки ҳолатнинг муҳим томонларини ойдинлаштириш баҳолаш учун асос рақобат матрицасидаги ҳолатлардан қайси бири корхонага кўпроқ

манфаат келтиришидир. Портер модели, аввало концентрация, бозорнинг етилганлик даражаси ва жаҳон рақобатининг интенсивлиги нуқтаи назаридан фарқ қилувчи бўлинган, ёш ва етилган тармоқларнинг стратегияларини бошқариш учун керак.

Потер стратегиясининг афзалликлари:

- корхонанинг бошқа рақобатчилари кучли кураш натижасида зарар кўра бошласа, унча кам бўлмаган харажатлар билан ҳам корхона даромад олади;
- харажатдаги афзаллик самарадорлиги бўйича иккинчи сотувчининг қилган харажатларига нисбатан баҳони ортиқ тушира олмайдиган кучли харидорлардан ҳимоя қилади;
- кам харажатлар мол етказиб берувчиларга афзаллик яратади, баҳоларнинг кўтарилиши эса етакчига камроқ таъсир қилади;

3.2.1- расм. Рақобатни юзага келтирувчи кучлари³.

«Бозор улуши – бозор ўсиши» матрицаси (портфолио – таҳлил). Портфолио – таҳлил ёки «бозор улуши – бозор ўсиши» матрицаси XX асрнинг 60 – йиллари сўнгида Американинг «Бостон консалтинг групп» консалтинг фирмаси томонидан ишлаб чиқилган. Бу модел, асосан маҳсулот-

³ М.Потер. Международная конкуренция. М. Прогресс, 2006 , 202-стр.

нинг ҳаёт циклига ва тажриба эгри чизиғи концепциясига асосанган (1.2-расм).

Корхона (молия муҳитида капитални жойлаштириш таҳлили бўйича) Портфолио ёрдамида, яъни стратегик ишлаб чиқариш бирликлари йиғиндиси сифатида таърифланади. Стратегик ишлаб чиқариш бирликлари (СИЧБ) асосан бир–бирига боғлиқ бўлмаган бошқа СИЧБ маҳсулотлари ёки Портфолио таҳлили бугунги кунда замонавий стратегияларни режалаштиришнинг энг кўп қўлланиладиган усулларида биридир.

Энг асосий Портфолио концепциялари. Турли Портфолио концепцияларидан «бозор ўсиши – бозор улуши» ва «бозорнинг жалб қилиш даражаси рақобатдаги устунлик» моделлари энг катта амалий аҳамиятга эга.

Бу иккала концепция икки координатали матрица ёрдамида СИЧБ бир жинсли йиғиндига бирлаштирилди. Улар учун мақсадли ва стратегик режалаштиришда ҳамда корхона ресурсларини тақсимлашда қўлланиладиган ҳаракатларнинг базис намуналари (норматив стратегиялар)ни аниқлаб бериш мумкин.

Концепцияларнинг ўзига хос хусусиятлари. СИЧБ тўртта катакдан иборат матрицада жойлашади. Матрисадаги жойлашувига қараб,

СИЧБ 4 хил тури фарқланади. Портфолио терминалогиясига асосан улар қуйидагича аталади: «сўроқ белгиси», «юлдузлар», «соғиладиган сигирлар», «ёввойи мушуклар»:

1. Матрицанинг тепа ўнг бурчагида жойлашган СИЧБ «сўроқ белгиси» дейилади. Бу ҳаёт циклининг бошланғич даврида турган маҳсулотдир. Улар катта ўсиш суръатларига эга бўлиши мумкин, лекин уларнинг бозордаги улуши унчалик катта эмас. Шунинг учун бу ҳолда корхоналар ҳужум стратегиялари ва катта инвестициялари ёрдамида тажриба эгри чизигини қўллаш имкониятига эга бўлиш учун бозордаги улушини катталаштиришга ҳаракат қиладилар. Келажакда катта фойда келтирийдиган маҳсулотларни кераклиги учун бу маҳсулотларни қўллаб – қувватлаш зарур. Шунинг ҳисобга олиш керакки, СИЧБ фойдадан кўпроқ ҳаражатги эга бўлади. Менежмент

мавжуд ресурслар ёрдамида бозордаги улушнинг кенгайтирилишини мумкинлигини текшириб кўрилиши лозим.

2. Тепадан чап бурчакда жойлашган СИЧБ «юлдузлар» ҳаёт циклининг ўсиш босқичидир. «Юлдузлар» маълум бир фойда келтиради, лекин бу фойда «юлдузлар»нинг бозордаги ўрнини мустаҳкамлаш учун сарфланади. Ўсиш суръатларининг пасайиши ва савдо – сотиқ стагнация туфайли «юлдузлар» «соғиладиган сигирлар»га айланади.

3. «Соғин сигирлар» - етуклик даражасига етган маҳсулот. Бозордаги катта улуш бу турдаги маҳсулотнинг харажатлари бўйича катта афзаллик яратади.

4. «Ёввойи мушуклар» бозорнинг тўйиниши ва дегенерацияси босқичига тегишлидир. Улар бозорларнинг катта улушига ҳам, юқори ўсиш суръатларига ҳам эга эмас. Агар улар фойда келтираётган бўлса, бу фойдани уларнинг «сўроқ белгиси» ёки «юлдузлар»га кириб бориши учун инвестициялаш тавсия этилади. Бу СИЧБ зарар келтиришни бошлаши хавфли бўлса, дезинвестиция стратегиясини амалга ошириш ва уларни маълум муддатга корхонанинг Портфолиосидан чиқариш лозим.

Моделнинг афзалликлари:

- корхонанинг стратегик муаммоларини тизимга солиш ва кўргазмали тақдим этилиш имконияти мавжудлиги;

- стратегияни тузиш учун модел сифатида қўлланиши, шу билан бирга, асосан, жорий ишлар шуғулланувчи менежмент корхонанинг келажагига эътибор қаратиши керак;

- СИЧБ нинг бозордаги улуши ва ўсиш суръатларини аниқлашнинг қулайлигидан иборат.

Юқорида байён қилинган стратегияларни амалий фаолиятда қўллаш корхонанинг ривожланиш даражасига, илмий тадқиқот ишларининг йўлга қўйилганлигига, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг хусусиятларига, бозорнинг сегментига ва яна бошқа бир қанча омилларга боғлиқдир.

3.3. Замонавий стратегияларни қўллашнинг чет эл тажрибаси

(Бенчмаркингнинг японча чехраси).

Чет эл тажрибасини қўллаш мумкинлиги масаласи ҳануз тортишув-ларга сабаб бўлмоқда. Ҳақиқатдан ҳам чет элдан олинган тажрибалар қанчалик яшовчан?

Бенчмаркингнинг японча чехраси. Бир қарагандан, бенчмаркинг ва саноат жосузлиги - бу битта нарса. Ҳақиқатда эса, ушбу икки усул ўртасидаги фарқ тамойилларга асосланган. Японларни бенчмаркингнинг асосчилари, деб ҳисоблашади, улар бошқаларнинг ютуқларидан бенуқсон нусха кўчиришни ўрганишди. Улар Европа ва Америка товарлари ва хизматларини синчковлик билан ўрганиб, уларнинг кучли ва кучсиз томонларини аниқлашган, кейин эса шунга ўхшашини арзонроқ нархда чиқаришган. Шу билан бирга, японлар технология ва ноу-хауларни бизнеснинг битта соҳасидан иккинчисида муваффақиятли қўллашган.

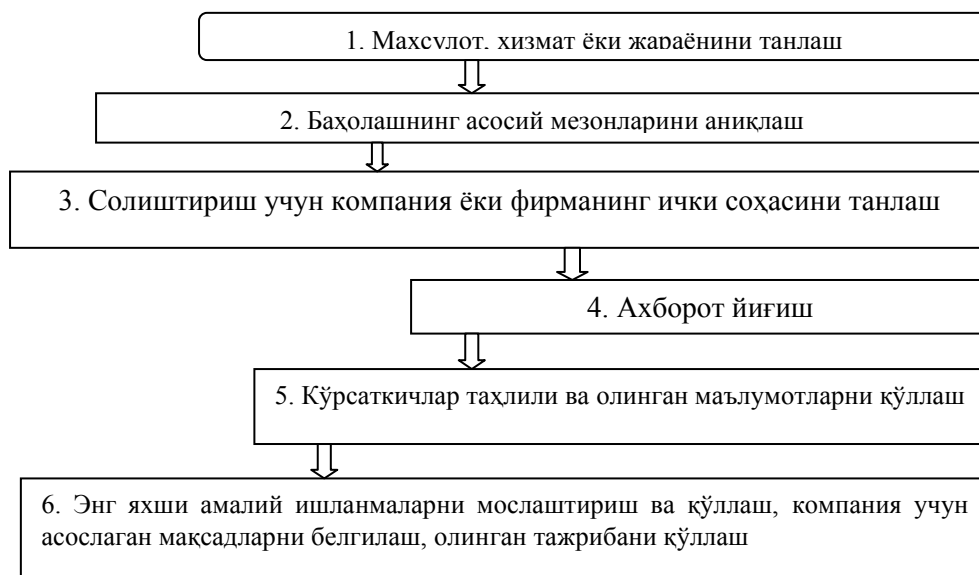
Ғарбда бенчмаркингни 1970-йилларнинг охирида фаол қўллай бошлашди. Бу вақтда Япония корхоналари Америка корхоналарини сиқиб чиқараётган эдилар. Херох компанияси нусха кўчириш аппаратлари бозорида ўз улушини кескин ёқатаётганлиги сабабини қидира бошлади. Хусусан, Херох Японияни Fujі компанияси тажрибасини ўрганиб чиқди. Херох раҳбарияти нафақат техник ютуқларни, балки менежмент соҳасида турли компаниялар, жумладан бизнеснинг бошқа соҳаларидан ҳам, жорий қилинган янгиликларни ўрганиш учун ҳатто маълум муддатга Японияга кўчиб ўтишди. Ушбу тажрибани ўрганиш билан Херох харажатларни камайтириш, меҳнатни ишлаб чиқарувчанлигини оширишга эришди ва ҳ.к. Шундан бери бенчмаркинг Херох бизнес-стратегиясининг бир қисми бўлиб қолди.

Япония ва АҚШ ва бошқа давлатларда бенчмаркинг дастурлари давлат томонидан риворжлантирилади. У ерда бенчмаркинг борасида ҳамкорларни қидириш учун маҳсус яратилган ўзига хос «саноат танишуви бюролари» (globalbenchmarking.com, benchnet.com ва бошқалар) иш юритади. Ушбу шаклдаги тажриба алмашишдан умумий мамлакат иқтисодиёти ютуққа

эришади, деб ҳисобланади. Етакчи компаниялар учун ўзи ҳақида ахборотни олишдан нима фойда бор? Кўпчилик чет эл компаниялари намуна компанияси сифатида танилиш нуфузли деб билишади. Айниқса, бу уларнинг инвестицион жозибадорли-гини оширади ва ҳар хил даражаларда ўз манфаатларини олға суришга ёрдам беради. Японлар эса, агар компания бошқаларни ўқитса, демак, ўзи ҳам ривожланади деган фикирда. «Бенчмаркинг» ёрдамида корхоналар ўз рақобатдошлигини оширишлари мумкин.

«Бенчмаркинг» - бу битта корхона фаолияти самарадорлигининг бошқа, муваффақиятлироқ корхоналар кўрсаткичлари билан қиёсий таҳлил механизмидир. «Бенчмаркинг» корхонанинг барча фаолият соҳаларида қўлланилади - логистикада, маркетингда, ходимларни бошқаришда ва ҳ.к.

Bain & Co консалтинг компанияси маълумотларига қараганда, бенчмаркинг йирик халқаро корпорацияларда бизнесни бошқариш усуллари-нинг энг кўп тарқалган учталигига кирар экан. Бундай машҳурликнинг сабаби оддий - бенчмаркинг бизнес - жараёнларини нисбатан тез ва камхаражатли такомиллаштиришга ёрдам беради.

3.3.1- расм. Бенчмаркингнинг асосий босқичлари

Назарий жиҳатдан, маълумот алмашинуви бўлиши мумкин. Лекин, амалда бу камдан -кам учрайди. Рақобатчиларни ўрганишда таҳлилчидан

асосий аҳамиятга эга - улар рақобатчиларнинг нархлари, махсус таклифлари ва бошқа хужжатларини ўрганиб чиқишади. Кўпчилик компаниялар истеъмолчилар орасида сўров ўтказишади: рақобатчилар товар ва хизматлари, уларнинг кучли ва кучсиз томонлари ҳақида фикрларини билиб олишади. Таҷрибали таҳлилчилар ушбу маълумот асосида рақобатчиларнинг қайси ҳаракатлари муваффақиятга олиб келганлиги ҳақида аниқ хулоса чиқара оладилар. Рақобат разведкаси асосий қурол. Рақобатчилар бири-биридан товарни сотиш усуллариини ҳам фаол ўрганишади. Масалан, доимий рақобатчилар - PepsiCo ва Coca-Cola навбатма - навбат «қопқоқ тагига қаранг» маркетинг усулини қўллашади, бу билан улар ичимлик истеъмолчиларини соврин ютиб олиш имконияти билан жалб қилишади.

Рақобат бенчмаркинги ёрдамида компаниялар ўзларининг ички муаммоларини ҳал этишади.

Бенчмаркингнинг кўп мисоллари МДХ компаниялари томонидан чет эл таҷрибасини киритиш билан боғлиқ. Ва Ғарб таҷрибаси бизда ишламайди, деган фикр мавжуд бўлсада, муваффақиятли менежерлар нимани, қайерда ва қандай самарали ўзлаштиришни жуда аниқ топишади. Ҳар ҳолда, улар доим ғарб технологияларидан умумий миқёсдаги ориентир сифатида фойдаланишади.

Чет эл анологларини ўрганиш («Ғарб анологларини ўрганиш услуги») бошқарув тизимини йўлга қўйишда ривожланишнинг устувор йўналишларини аниқлашда қўл келади.

Вазифалар бенчмаркингидан алоҳида вазифалар(сотувлар, хоридлар ходимлар бошқаруви ва б.) самарадорлигини таққослашда фойдаланилади. Ўзгалар таҷрибасида олмос зарралари бор, лекин уларни ўзлигича силлиқлаш зарур.

Баъзан муваффақиятли ечим учун узоққа боришни кераги йўқ – уни фирмани ўзида ҳам топса бўлади. Ички бенчмаркинг - битта ташкилотда турли бўлинмалар фаолияти самарадорлигини таққослашдир, масалан,

сотишлар ва харидлар бўлимлари. Холдингларда битта вазифани турли корхоналарда таққосласа бўлади.

Ички бенчмаркингни халқаро корпорациялар янги бозорга чиқаётганда ҳудудлар ўртасидаги ўхшашликни ҳисобга олишади ва бошқа давлатларда текшириб кўрилган усуллардан фойдаланишади.

Фойдали тажрибани бошқа соҳаларда ишлаётган корхоналар ҳам ўзлаштира бўлади. Бенчмаркингнинг ушбу тури умумий деб номланади. Рақобат бенчмаркингидан фарқли ўлароқ, бунда бирорта корхона билан келишиш ва «расмий ташриф» буюриш имконияти кўпроқ. Ички бенчмаркинг унча кўп тарқамалган - ҳамма менежер ҳам кўзи олдидаги ижобий тажрибани кўра олмайди. Аммо шундай солиштира таҳлил сезиларли фойда олиб келади.

Халқаро компаниялар Россияда ҳам одатда бошқа давлатларда текшириб кўрилган стратегияларни ишлатишади. Масалан, Хегох компанияси бутун дунёда тўғридан - тўғри сотувлар тамойилидан фойдаланарди. Аммо, Европада бу яхши фойда келтирса, улкан ҳудудга эга давлатларда ушбу услуб билан бутун бозорни қоплаб олиш мушкул.

Бизни қийнаётган муаммони қайси корхонада қандай ечишганини қайердан билса бўлади? Намуналарни ҳар хил йўл билан қидирса бўлади. Энг тарқалган усул - газета ва журналлар мақолаларни ўқиш. Бошқа фирмаларда ишлаган ходимлар ҳам маълумотнинг яхши манбаси бўлишади.

Бенчмаркингга тўғри келувчи вариант - компаниянинг ҳамкорлари, дистрибуторлар ва таъминотчилари, чунки улар ҳақиқатдан ҳам умумий бизнесни ривожланишидан манфаатдордирлар.

Агар ҳамкорларни, уларнинг бизнесини ривожлантирилса, улар сиздан янада кўпроқ сотиб олишади. Бенчмаркинг борасида ҳамкорни топишнинг яна битта усули - уни икки томонлама фойда билан қизиқтиришдир.

3.4. Корхоналар фаолияти самарадорлигини оширишда замонавий стратегиялардан фойдаланиш

Стратегияни тавсифлаш учун корхонанинг жорий ҳолати ҳақида, у муайян истиқболда ўзини қандай тутиши кераклиги ва қандай йўналишда исталган мақсад томон ҳаракат қилиши ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиши керак. Стратегияни ишлаб чиқишга алгоритмик ёндашув мавжуд бўлиб, шу сабабли ҳар қандай корхона бу йўналишда мустақил ҳаракат қилиши мумкин. Масаланинг нозик томони шундаки, ҳар бир алоҳида бизнеснинг хусусиятлари, шунингдек унинг мақсадларига эришишнинг ўзига хос воситалари ҳеч қандай йўриқномада берилмаган.

Инвестор ўз маблағларини самарали киритишни режалаштириш учун корхонанинг мақсадлари ва имкониятларининг тавсифини бошқа худди шундай тавсифлар билан солиштириладиган шаклда олиши керак. Шунинг учун корхона стратегияларни ишлаб чиқиш ва тақдим қилишнинг умумэтироф этилган қоидаларига мос ҳолда ҳужжатлаштирилиши лозим.

Стратегия корхонанингнинг инвестициявий жозибadorлигини оширишнинг воситаларидан бири бўлиб ҳисобланади ва одатда кенг миқёсли фаолиятни йўлга қўйган йирик корхоналарда ишлаб чиқилади. Уни ишлаб чиқишни муайян обрў эътиборга эга бўлган, бундай хизматларни кўрсатишга ихтисослашган консалтинг компанияларига топшириш мақсадга мувофиқ.

Бундай маслаҳатчиларнинг ижобий имижи стратегиянинг муҳимлиги фойдасига жиддий далилдир. Бироқ бундай маслаҳатчиларнинг хизмати юқори баҳоланади ва ҳамманинг ҳам имкониятларига тўғри келмайди.

Масалан, фаолиятни ривожлантириш муаммоларига биринчи марта дуч келган кичик ёки ўрта корхона бундай хизматлардан фойдалана олмайди. Бундай корхона учун мақбул йўналишни белгилаб олиш учун ушбу муаммоларни батафсилроқ кўриб чиқамиз. Кичик ва ўрта корхоналарда бизнесни ривожлантириш шароитида стратегик бошқариш муаммоларини тахминан қуйидагича тавсифлаш мумкин:

Бундай вазиятда мақсадларни белгилашнинг муайян маданияти ҳамда акциядорлар ва менежментнинг ушбу мақсадларга эришиш йўлидаги ҳамжиҳатлиги талаб этилади. Бу маданиятнинг асоси – вазиятни билиш ва таҳлил қила олиш, мақсадларни тавсифлаш, вазифаларни тақсимлаш, ресурсларни таъминлаш ва уларни бошқариш ҳуқуқини бўлиб беришдир.

Берилган стратегик мақсадлар рўйхатини SMART12 мезонларини ҳисобга олган ҳолда яна бир марта аниқ таърифлаб бериш зарур:

S Specific	Ҳар бир мақсад аниқ муайян натижа сифатида баён қилиниши зарур
M Measurable	Мақсадни муайян индикаторлар ва стандарт ўлчаш процедуралари ёрдамида ўлчаш мумкин бўлиши зарур
A Assignable	Мақсад асосланган, инсон ёки ташкилот учун ҳаётий муҳим бўлиши лозим
R Realistic	Мақсад реалистик, амалга ошириладиган бўлиши зарур
T Time-related	Мақсад вақт бўйича аниқ белгиланган бўлиши лозим

Бу тадбирлар акциядорлар, корхона менежерлари ва маслаҳатчилар билан бирга олиб бориладиган шаклида амалга оширилиши мумкин.

Аввало, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ҳар қандай корхонанинг узок муддат мобайнида самарали фаолият кўрсатиши кўпинча унинг корхона салоҳиятини яхшироқ тарзда амалга ошириш имконини берувчи стратегик йўналишни, яъни стратегик режаларни ва бозордаги рақобат стратегияларни тўғри танлашига боғлиқ. Барча корхоналар учун ягона стратегия мавжуд эмас. Агарда корхонанинг мавжуд бозордаги рақобат стратегиялари истиқболсизлиги аниқланса, у ҳолда бу борада таҳлил амалга оширилади, ривожланишнинг мумкин бўлган стратегиялари баҳоланади ва танланади.

«Бечмаркинг» одатда «ўзидан» бошланади, яъни корхона ички муҳитни ўрганишдан. Биринчи один - муваффақиятнинг муҳим омилларини (ММО) аниқлаш. Истеъмолчи учун бизнинг маҳсулотимиз ёки хизматимизда энг муҳими нима эканлигини тушиниб олиши зарур. Кейинги одим – ушбу жараёни энг яхши ташкиллаштирган намунали корхонани излаш. Кейин эса масъулиятли ахборот йиғиш босқичи келади. Ахборот далилларга таянган бўлмағи даркор. Кейинги босқич - ахборот таҳлили. Олинган маълумотларни

таҳлил қилиб, корхона ва олинган намуна корхона ўртасидаги тафовутни камайтириш учун хулосалар чиқариш зарур. Хулосалар ишлаб чиқилади ва муваффақият эҳтимоли аниқланади. Асосий хулосалар тайёр бўлгач уни амалга ошириш учун корхона таҳлилидан келиб чиққан ҳолда ёндошилади.

Тушунарлики, гап бошқалар ютуқларидан кўр - кўрона нусха кўчириш ҳақида гап кетмаяпти. Бизнес жараёнларни қайта қуриш учун тўланадиган нарх муҳим аҳамиятга эга. «Бечмаркинг»да топилган ечимларни жорий қилиш баҳоси ва улардан келадиган фойда ўртасидаги мувозанатни сақлаш зарур.

Асосий таянч тушунчалар

Стратегик режалаштириш, стратегик бошқарув, стратегик қарор, стратегия вариантлари, директив режа, норматив стратегия, концентрациялашган (чегараланган) ўсиш стратегияси, интеграциялашган ўсиш стратегияси, диверсификацияланган ўсиш стратегияси, қисқартириш стратегияси, рақобат матрицаси, Портер стратегияси, Бечмаркинг, инвестицион жозибадорлик.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. «Стратегия» ва «стратегик режалаштириш» тўғрисида қандай ёндашувлар мавжуд?
2. Стратегик режалаштиришнинг корхона бошқарув жараёнига таъсири қандай?
3. Корхоналар фаолиятида стратегияларни амалга оширишнинг қандай усуллари мавжуд?
4. Корхонада стратегик режалаштириш жараёни қандай босқичлардан иборат?
5. Корхона қандай ҳолатлар учун диверсификацияланган ўсиш стратегиясини қўллайди?

6. Концентрациялашган ўсиш стратегияси учун хос бўлган хусусиятлар нимадан иборат?

7. Корхонада қандай мақсадлар учун интеграциялашган ўсиш стратегияси қўлланилади?

8. И.Ансофф матрицасида корхона фаолияти учун қандай стратегик тавсиялар мавжуд?

9. М.Портернинг “Рақобат матрицаси”да рақобатни ҳаракатга келтирувчи кучлар қандай омиллар таъсири остида юзага келади?

10. Бенчмаркинг стратегиясини қўллашнинг хориж тажрибаси ва унинг ўзига хос хусусиятлари.

11. Бенчмаркинг стратегиясини амалга ошириш жараёни қандай босқичлардан иборат?

IV-БОБ. КОРХОНАЛАРНИНГ ТАШКИЛИЙ ТУЗИЛМАСИ ВА БОШҚАРУВ ЖАРАЁНЛАРИ СТРАТЕГИЯСИ

Мазкур бобда корхона ташкилий тузилмасининг ўзига хос хусусиятлари, бошқарув қарорларини қабул қилиш жараёнида ташкилий тузилмаларнинг асосий элементлари билан штаб функцияларини мувофиқлаштириш масалалари ўрганилган. Корхонада бошқарув жараёнининг самарасини таъминловчи ташкилий тузилмани танлаш ва шакллантириш нуқтаи назаридан келиб чиқиб, корхонада ташкил этилган бошқарув структурасида бошқариш масалалари ва уни ривожлантириш билан боғлиқ шарт-шароитлар тадқиқ этилган.

4.1. Корхона ташкилий тузилмаси ҳақида тушунча ва унинг турлари

4.2. Корхона бошқарув фаолиятида ташкилий тузилмаларнинг афзалликлари ҳамда камчиликлари

4.3. Корхона ташкилий тузилмаларни лойихалаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари

4.4. Корхонани стратегик бошқариш мазмуни ва унинг иқтисодиётдаги аҳамияти

4.5. Корхона бошқарув жараёнида стратегик режалаштириш

4.6. Самарали фаолият олиб боришда стратегияни амалга ошириш бўйича асосий вазифалар

4.1. Корхона ташкилий тузилмаси ҳақида тушунча ва унинг турлари

Корхона ташкилий тузилмаси деганда, бошқарув бўғинлари ва босқичлари миқдори ва таркиби тушунилади. Корхона ташкилий тузилмасининг оддий ва тушунарли бўлиши унинг иш қобилияти юқори бўлишини кафолатлайди, яъни бошқарув ташкилий тузилмасида босқич ва бўғинлар

қанча кам бўлса, бошқарув шунчалик самарали бўлади.

Бошқарув бўғинлари - бу битта ёки бир-қанча вазифаларни бажарувчи мустақил таркибий унсурлардир. Тузилма элементлари, уларнинг бўлинмалари ва бошқарув аппаратида ишловчилардир.

Бошқарув босқичлари-бу бошқариш бирор даражасидаги маълум бўғинлар йиғиндиси. Шу белгисига кўра бошқарувнинг ташкилий тузилмалари – кўп босқичли (кўп бўғинли), уч, икки босқичли (бўғинли) бўлади. Босқичлар ва бўғинлар ўртасидаги алоқа вертикал ва горизонтал бўлиши мумкин. Вертикал бўғинлар раҳбарларнинг уларга бўйсунувчилар ўртасидаги муносабатларни, горизонтал алоқалар бошқарувнинг тенг ҳуқуқли бўғин ва унсурлари ўртасидаги муносабатларни билдиради. Иқтисодиётни бошқарув ташкилотлари юқори, қуйи, тенг ҳуқуқли ташкилотларга бўлинади. Юқори ташкилотлар республика ва тармоқ бошқарув ташкилотларига ажратилади. Умумдавлат бошқарув ташкилотлари ишлаб чиқаришнинг турли тармоқларини бирлаштирадилар. Умумдавлат бошқарув ташкилотлари Республика Конституциясига асосланган ҳолда фаолият юритади.

Халқ хўжалигини бошқаришнинг умумдавлат ташкилотлари қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ташкилотларига бўлинади. Қонун чиқарувчи олий ташкилот - Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси. У хўжалик фаолиятини тартибга солувчи қонун, қонуний актларни тасдиқ-лайди. Давлат режалари ва бюджетининг бажарилиши ҳақида ҳисоботни муҳокама қилиб тасдиқлайди, иқтисодиётни бошқаришнинг ижроия ташкилотларини шакллантиради. Халқ хўжалигини бошқаришнинг ижроия ташкилотларига умумий тармоқ ва махсус ваколатга эга ташкилотлар киради. Умумий ваколатга эга ижроия ташкилотларига Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва ҳокимиятлар киради. Махсус ваколатли ташкилотлар тармоқлараро хусусиятга эга вазифаларни бажарадилар. Улар қаторига Давлат қўмиталарини киритиш мумкин. Умумдавлат бошқаруви ташкилот-ларининг асосий вазифалари: ФТТнинг асосий йўналишларини белгилаш, табиий муҳитни муҳофаза қилиш, пул ва

кредит тизимига раҳбарлик қилиш, солиқ ва даромадларни белгилаш, ҳисоб ва статистикани ташкил етиш, нарх, тарифлар белгилаш, халқ хўжалиги тармоқларига раҳбарлик қилиш киради.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг доимий иш юритувчи ташкилотлари фаолияти тармоқлараро илмий-техникавий ишларга раҳбарлик қилиш, фан-техника соҳасида танлов, кўнгилли асосда ишларни ташкил етиш каби вазифаларни бажаради.

Республика товар биржаларининг асосий вазифаси корхоналар билан ҳамкорликда минтақада моддий техникавий таъминотнинг барқарор ва самарали тизимини ташкил етиш, истеъмолли ва ишлаб чиқарувскилар уртасида барқарор минтақавий алоқаларни ўрнатиш, маҳсулот етказиб беришни назорат қилиш, корхоналарга уларни моддий техникавий таъминлашда кўмак беришдан иборатдир. Моддий-техникавий таъминот ташкилотлари хўжалик ҳисоби асосида ишлаб чиқариш воситаларини сотишнинг кўп тармоқли савдони таъминлаш ва моддий ресурслардан мақбул фойдаланишга раҳбарлик қиладилар.

Молия Вазирлиги ва унинг жойлардаги ташкилотлари давлат ва корхоналар манфаатларини химоя етишга асосланган бутунлай янги молиявий сиёсатни амалга оширади, хўжалик юритиш самарадорлигинисум билан назорат етишни таъминлайди, шкат ва индивидуал меҳнат фаолиятини молия-кредит воситасида тартибга солиш бўйича чораларни белгилайди, аҳоли даромадларидан солиқ олиш, бозор иқтисодиётига мос иш усуллари ва шакллари жорий этади, бюджет ташкилотлари фаолиятини молиялаштириш тизимини ўзгартиради, уни иқтисодий меъёр ва нормативлар асосида ташкил этади, иш сифатини ошириш ни иқтисодий рағбатлантириш ва ажратилган маблағлардан мақбул равишда фойдаланишни Иқтисодий рағбатлантириш усуллари кенг қўллашни таъминлайди. Республика Марказий банки иқтисодиётдаги барча кредит ва ҳисоб китоб муносабатларини ташкил етувчи ва тартибга солувчи бош банкдир. Тижорат банклари тизими фаолияти тўлиқ хўжалик ҳисоби ва ўз-ўзини молия билан

таъминлаши асосига ўтказилади. меҳнат ва ижтимоий масалалар билан шуғулланувчи давлат ташкилотлари ва уларнинг жойлардаги бўлинмалари тули бандликни, банд бўлмаган меҳнат ресурсларини қайта тайёрлаш ва касб ўргатиш, кадрларга бўлган талабни қондиришни таъминлайдилар.

Республика вазирликлари республика ҳудудидаги концернлар тармоқларни бошқаришни амалга оширадилар. Тармоқни бошқариш тизимига яқка раҳбарлик асосида иш юритувчи вазир бошчилик қилади. У қўл остидаги вазирлик ва унга қарашли корхоналар фаолиятига шахсан жавобгардир.

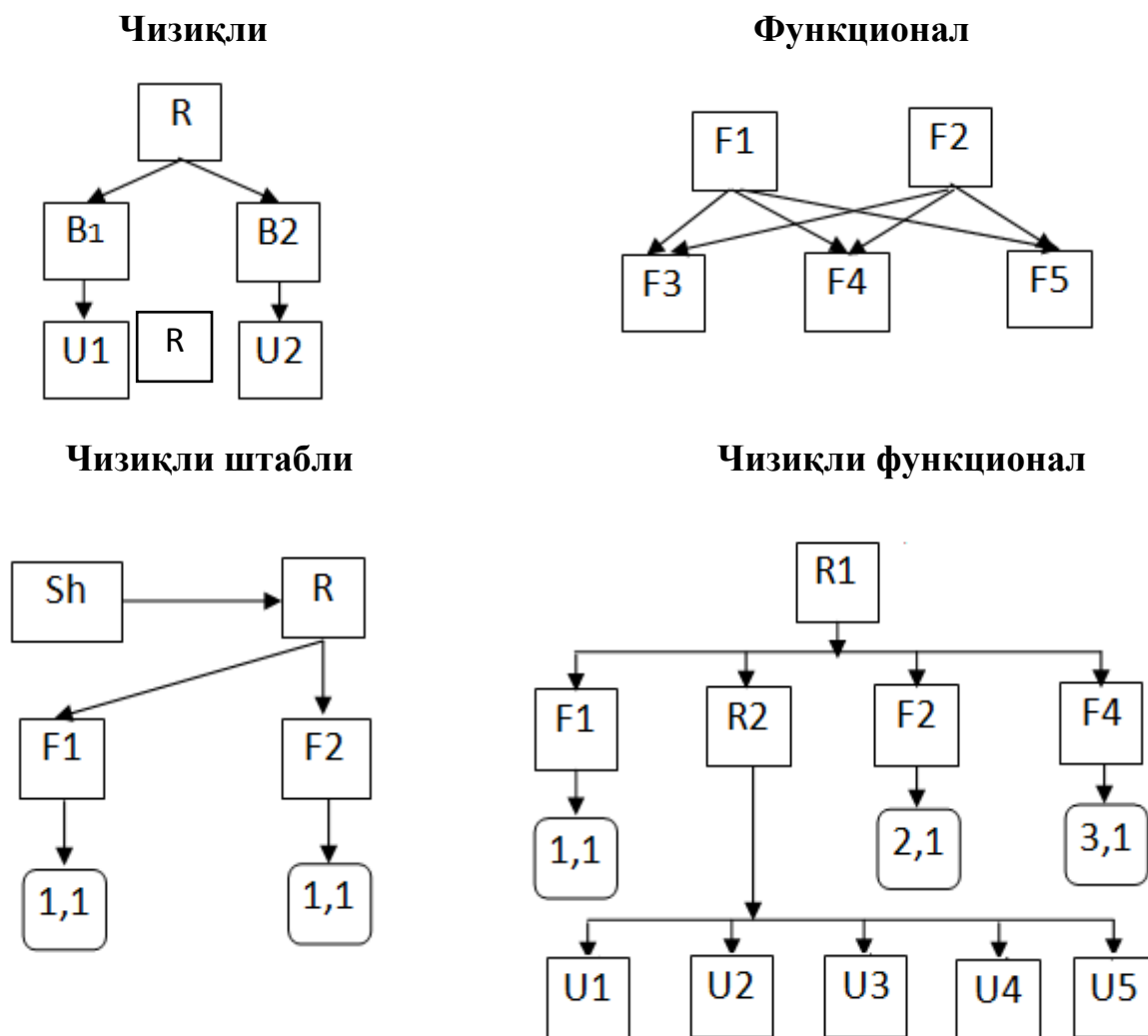
Ҳар бир вазирликда вазир тармоқни бошқаришнинг муҳим масалаларини коллегиял равишда кўриб чиқиш ва амалга оширишга имкон берувчи маслаҳат ташкилотлари ташкил этилади. Бош маслаҳат берувчи ташкилот - коллегия бўлиб, унинг таркибига вазир ўринбосарлари, бошқарма бошлиқлари, корхоналар раҳбарлари киради. Халқ хўжалиги тармоғи таркибида ҳам давлат, ҳам хусусий корхона, фирма, акционер жамиятлари фаолият юритади. Корхона, фирма, акционерлар жамиятлари фан-техника салоҳиятидаги самарали фойдаланиш, ишлаб чиқаришни кооперациялаш ва уйғунлаштириш ва уйғунлаштириш асосида маҳсулот ишлаб чиқариш мақсадида ташкил этилади. Улар хўжалик ҳисоби асосида саноат, кўрилиш, транспорт, савдо ва бошқа соҳаларда фаолият юритувчи таркибий қисмлардан ташкил топади. Таркибий қисм банкда алоҳида баланс ва ҳисоб рақамига эга бўлиши ва ижара пудрати бўйича, хусусий соҳада иш юритиши мумкин.

Корхона, фирма, акционерлик жамияти таркибий бирликка қарашли асосий фонд ва маблағларни бириктиради, ички хўжалик муносабатларини амалга ошириш, таркибий бирликлар ўртасидаги мунозараларни хал этиш, шунингдек, улар ўз мажбуриятлари бўйича жавобгарлик тартибини белгилайдилар. Таркибий бирлик қонунда белгиланган ҳуқуқлари доирасида унга бириктирилган мулкни тасарруф этади, фирма, АЖлари номидан бошқа ташкилотлар билан шартномалар тузадилар.

Корхона, фирма, акционерлар жамиятлари таркибий бирликка ўз номидан шартнома тузиш ва бу шартнома бўйича жавобгар бўлиш ҳуқуқини

беради.

Ташкилий тузилмалар жуда турли-туман, лекин улар умумий изчил боғлиқликка эга ва қонуниятларга бўйсунди. Бошқаришнинг ташкилий тузилмасининг асосий тури чизиқли ва функционал турларидир. Улар бирикиши асосида турли хил чизиқли-функционал тузилмалар таркиб топади⁴.

1-расм. Шартли белгилар: Р - раҳбар, Б - бошлиқ, У - уста, Ф - функционал раҳбар, Ш - штаб, 1,1; 1,2;1,3 - функционал бўлимлар.

Чизиқли тузилма унинг қуйи бошқарув бўғинлари юқори босқичдаги раҳбарга бевосита бўйсунуши билан тавсифланади. Чизиқли тузилмада ҳар бир ходим битта раҳбарга бўйсунди ва юқори тизим билан фақат у орқали

⁴ Кадирходжаева Н.Р., Ашрапова И.К.«Менежмент»: Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДИУ, 2010.67 – бет.

богланган бўлади. чизиқли тузилманинг ижобий томонлари унинг оддий, ишончли, камхаржлигидир. Ҳар бир раҳбар бутун меҳнат жамоаси фаолияти натижалари бўйича жавобгар. Бу стратегик ва жорий қарорларни қабул қилиш ҳуқуқи марказлашишига олиб келади.

Чизиқли тузилмаларни ҳал этилувчи масалалар доираси кенг бўлмаган, бу масалалар йечилиши осон бўлган ҳолларда қўллаш мақсадга мувофиқдир. Соф ҳолда чизиқли бошқарув жуда кам, асосан, бригада, бўлим, ширкат, кичик корхоналарда қўлланилади.

Функционал тузилма - бошқарув вазифаларининг функционал бўғинлар ва раҳбарлар уртасида тақсимланишига асосланади. У бошқарув мураккаб-лашуви ва ихтисослашув ривожланиши билан боғлиқ ҳолда вужудга келган.

Функционал тузилмада бошқарувчи кўрсатмалар нисбатан малакали бўлади, лекин якка бошчилик тамойилига риоя қилинмайди. Функционал бўғинлар сони ортиши билан ҳар бир бўғин мустақил равишда ҳал етувчи масалалар доираси торайиб боради. Муаммонинг моҳияти ҳар бир бўғин ўз масаласини биринчи навбатда ҳал қилишдан манфаатдор бўлишида эмас, балки битта ҳам бўғин бу масалани етарли даражада асосланган ҳолда ва тўғри ҳал қила олмаслиги, ечимлар майдалашиб, тулик бўлмай қолишидадир. Бу бошқарувни мураккаблаштириб, унинг самарадорлигини камайтиради.

Чизиқли тузилмани ташкил этиш ва функционал тузилманинг камчилик-лари қўшма, бириктирилган тузилмалар - чизиқли-штабли, чизиқли-функционал ва бошқа тузилмалар вужудга келишига сабаб бўлди.

Чизиқли-штабли тузилмада чизиқли тузилма асос қилиб олинади, лекин бошқарувнинг қуйи бўғинга эга ҳар бир бўғинида айрим муҳим муаммолар бўйича штаблар тузилади. Штаблар малакали қарорлар тайёрлайдилар, лекин чизиқли тузилма раҳбари тасдиқлаб, қуйи даражага юборади. У штаб тавсияларини координация қилади, мувофиқлашади ва натижада бошқарув сифати яхшиланади, лекин вазифалар миқдори кўп бўлса. Лекин, вазифалар миқдори кўп бўлса, чизиқли тузилма раҳбари вазифалари ҳам ортади. Шу сабабли, амалиётда бошқа қўшма тузилмалар вужудга келди. Улар орасида

енг кенг тарқалгани чизикли-функционал тузилмадир.

Чизикли-функционал структурада, функционал звенолар қуйи турган бўлинмаларга ўзлари буйруқ бера оладилар, лекин улар компетенциясига таалукли бўлган аниқ белгиланган саволлар бўйича. Масалан, режалаштириш-иктисодий бўлими цех бошлигига режалаштиришни ривожлантириш саволлари бўйича буйруқ бериши мумкин, Заводнинг бош бухгалтери еса цехда ҳисоб ва ҳисоботни яхшилаш бўйича ва х.к. Чизикли функционал структурасининг устунлиги унинг бошқарув принципларини буйруқ беришнинг ягоналиги принципи билан ўзвийлигидадир. Лекин бу устунлик структурада алоқаларнинг мураккаб типлари мавжуд: лойиха бўйича бошқариш; матрицали структура ва бошқалар. Лойиха бўйича бошқариш ишлаб чиқариш технологиясининг ўзгариши билан боғлиқ қайта кўришлар ва янги технологиялар киритилиши зарур бўлган корхона ва ташкилотларда қўлланилади. Бундай қайта кўришни амалга ошириш учун факатгина шу лойихага жавоб берувчи бошқарув органи тузилади. Бошқарувнинг лойиха бўйича органи вақтинчалик ташкилот ҳисобланади. Унга юклатилган вазифалар амалга оширилгандан сўнги тугатилади.

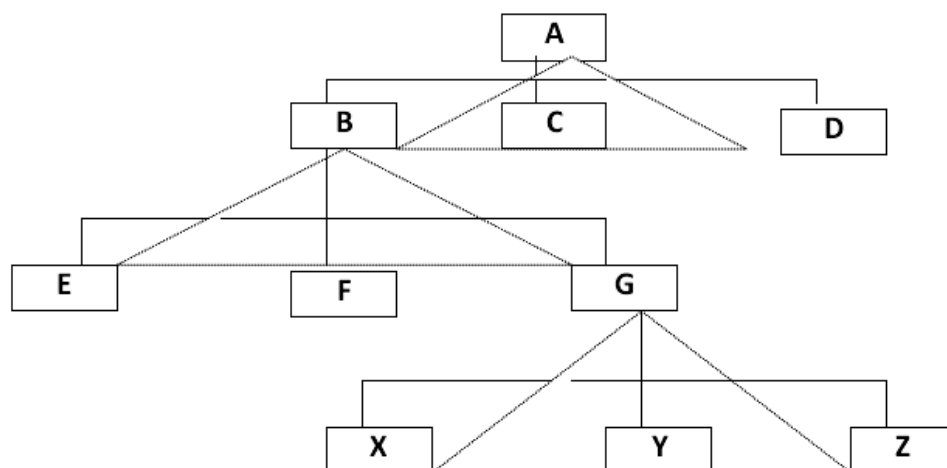
Матрицали структура чизикли ва лойиха бўйича бошқарув структураларининг бирлаштирилиши натижасида кўрилади. Бошқарувни ташкил қилишнинг матрицали структурасида лойиха ёки дастур раҳбарларининг фаолияти еркинлиги таъминланади, улар олдида ҳуйилган масалалар мақсадли ҳал қилинади. Ишни ташкил қилиш бўйича раҳбарнинг маъсулияти аниқланади, уларнинг бажарилиш муддати, якуний натижалар бўйича раҳбарнинг маъсулияти аниқланади. Бозор иқтисодиёти шароитида бошқарув аппаратини белгиланган даражада қисқартиришга, бошқарувнинг ҳар-хил даражалари ва ҳар бир звено чегарасида алоҳида даражаларнинг вазифалари ва функцияларини аниқ ажратиш, халқ хўжалиги, корхоналар (фирмалар) тармоқларининг хўжалик мустақиллигини таъминлашга имкон берадиган янги ташкилий структуралар тузилади.

4.2.Бошқарув фаолиятида ташкилий тузилмаларнинг афзалликлари ҳамда камчиликлари

Ташкилот бўлинмалараро алоқа кўринишига қараб, ташкилий тузилмани қуйидагиларга ажратиш мумкин: чизиқли, функционал, чизиқли – функционал (штабли) ва матрисали.

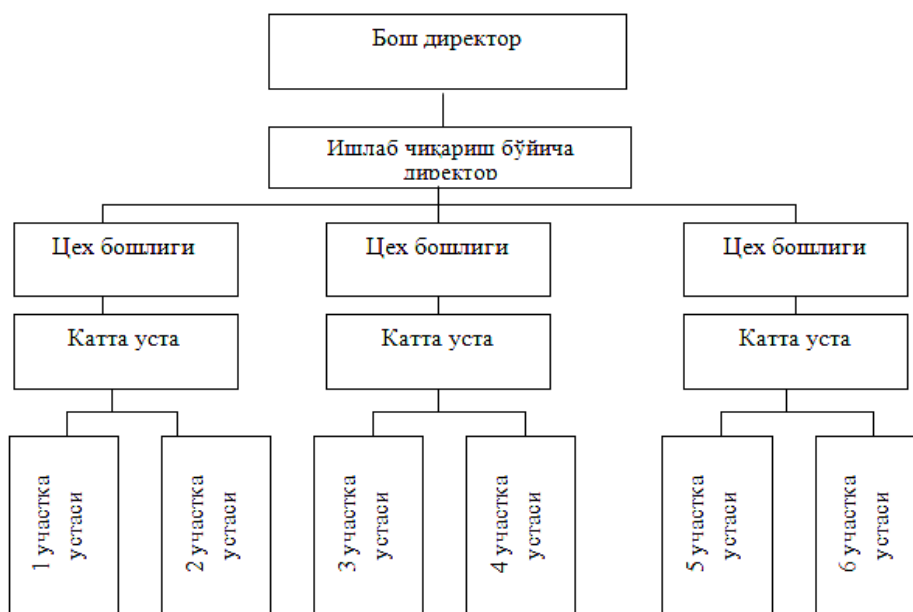
Бошқарувнинг чизиқли ташкилий тузилмаси. Бу бошқарувнинг содда, оддий бошқарув тузилмаси. У шу билан характерланадики, ҳар бир тузилма бўлинмалари бошида ҳамма ваколатларга ега бўлган ва ўзига бўйсинувчилар учун яқка ҳокимлик ҳислатига эга бўлиб, ўз қўлида бошқарув функциясини мужассамлаштира оладиган раҳбар – яқкахоким бўлади.

Чизиқли бошқарувда ҳар бир звено ва ҳар бир бўйсунувчи битта раҳбарга ега бўлиб, у орқали ягона канал орқали бошқарувнинг ҳамма команда (кўрсатма) лари ўтади. Ушбу ҳолатда бошқарувчилик звенолари раҳбар фаолиятининг ҳамма натижаларига жавоб беради. Чунки уларнинг ҳар бири ҳамма иш кўринишларини бажариб, мавжуд объект бошқарувига боғлиқ бўлган қарорларни ишлаб чиқади ва қабул қилади. Чизиқли бошқарув тузилмаси фаолиятини баҳолаш учбурчак кўринишига ега. Чизиқли бошқарув тузилмасида қарорлар “тепадан пастга” занжирида юборилиб, бошқарувнинг қуйи звеноси раҳбари ундан юқори поғонадаги раҳбарга бўйсунди, шу туфайли ўзига хос мавжуд ташкилот раҳбарлар иерархияси вужудга келади (масалан, сексия мудир, бўлим бошлиғи, магазине директори ёки участка устаси (мастери), муҳандис, сех бошлиғи, корхона директори).

2-расм. Натижа – учбурчак тамойили бўйича бошқарувнинг чизиқли тузилма схемаси⁵.

Шу тарзда якка ҳокимлик тамойили амалга оширилади. Унинг мазмуни шундан иборатки, бўйсунувчилар фақат битта раҳбар фармойишини бажаришади. Бошқарув юқори органи бўлинма бошлиқларисиз иш бажарувчиларга у ёки бу афрмойиш бера олмайдилар, чунки бошқа бошлиқ “менинг” бошлиғим бошқарувнинг чизиқли тузилмасини куйидагича ифодалаш мумкин.

3-расм. Бошқарув тузилмасининг чизиқли ташкилий схемаси⁶

Чизмадан кўриниб турибдики, бошқарувнинг чизиқли тузилмасида ҳар

⁵ Махкамова М.А., Юлдашева С.А., Ҳолматова Ш.Р., Шмигун О. Менежмент. Т.: 2007 йил.

⁶ Махкамова М.А., Юлдашева С.А., Ҳолматова Ш.Р., Шмигун О. Менежмент. Т.: 2007 йил.

бир бўйсунувчи бошликка эга, ҳар бир бошлик еса бир неча ёрдамчиларга эга. Бундай тузилма бошқарувнинг қуйи поғонасидаги (сексия, бригада ва ш.к) унча катта бўлмаган ташкилотларга оиддир.

Ташкилотни бошқаришнинг чизиқли тизими ишлаб чиқариш белгиси бўйича технологик хусусиятларга, ишлаб чиқариладиган маҳсулотларга қараб муассамлаштириш даражасини ҳисобга олган ҳолда олиб борилади.

Бошқарувнинг чизиқли тузилмаси мантиқан анча тартибли ва расман аниқ, шу билан бирга епчил бўлиб ҳисобланади. Ҳар бир раҳбар ҳокимликни тўлиқ эгаллаган бўлади, бироқ улар махсус билимни талаб қиладиган функционал муаммоларни ҳал етишда нисбийликка эга бўладилар.

Бошқарувнинг чизиқли ташкилий тузилмаси ўз ижобий ва салбий томонларига егадир.

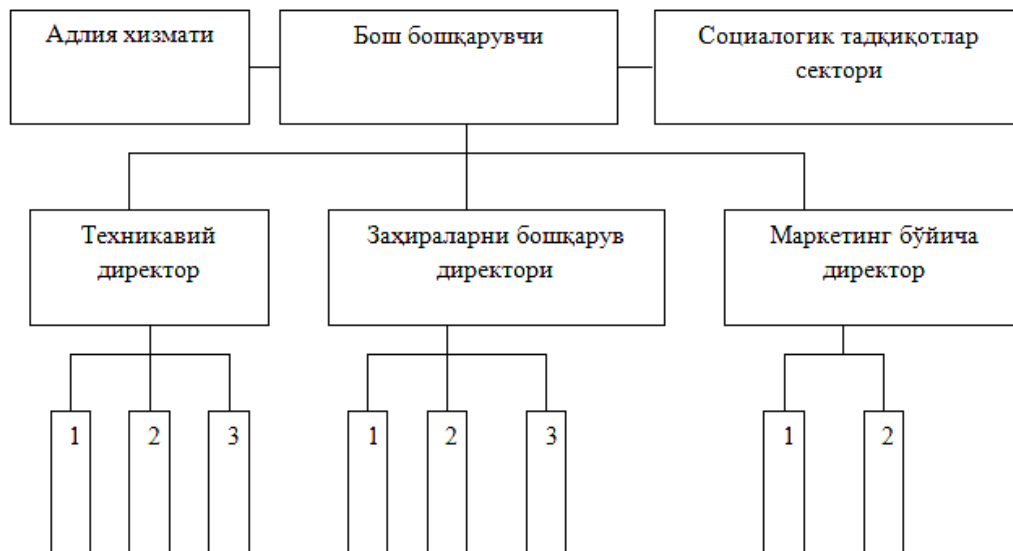
Чизиқли тузилмадаги жидди камчиликлар маълум бир даражада функционал тузилма ёрдамида тузатилиши мумкин. Чизиқли тузилмадаги катталашмагунча самарали ҳаракатда бўлиши мумкин. Фирманинг ўсиши билан унинг менежментига махсус экспертларга қарамлик пайдо бўла бошлайди. Агар экспертлар ишга тушса, тузилма чизиқли – штабли бўлади. Чизиқли раҳбарлар бош мақсадни амалга ошишида жавобгарликни ҳис етадилар, штабли раҳбарлар еса, иккинчи даражали масалаларни ҳал етишади. Штаб раҳбарлари чизиқли раҳбарларга бўйсунган ҳолда маслаҳатчи функцияни бажарадилар.

Штаб раҳбарларига бўлган талаб ташкилотдаги функционал мураккабликларни қўпайишига олиб келади.

Бошқарувнинг чизиқли – функционал (штабли) тузилмаси.

Бундай тузилмадаги бошқарувда маълум бир жамоага раҳбарлик қилувчи чизиқли раҳбар ҳамма жавобгарликни ўзига олади. Унга (чизиқли) аниқ масалаларни ишлаб чиқишда ва ўзига хос қарорларни, дастурларни тайёрлашда функционал бўлимлардан иборат бўлган (бошқарма, бўлимлар, бюро ва ш.к) махсус аппарат ёрдам беради. Ушбу ҳолда бўлинмалар функционал тузилмалари бош чизиқли раҳбарнинг қарамлигида бўлади. Улар

ўз қарорларини бош раҳбар орқали ёки(ўз ваколати бўйича) бевосита иш бажарувчи бўлимлар раҳбарлари орқали амалга оширадилар.

4-расм. Чизиқли – функционал (штабли) ташкилий тузилма схемаси⁷

Шундай қилиб, чизиқли функционал тузилма ўз таркибига чизиқли раҳбариятидаги ташкилот масалаларини бажаришга ёрдам берувчи бўлинмаларни қамраб олади. Чизиқли функционал тузилма ҳам ўз афзаллик ва қийинчиликларига ҳам эгадир.

1-жадвал.

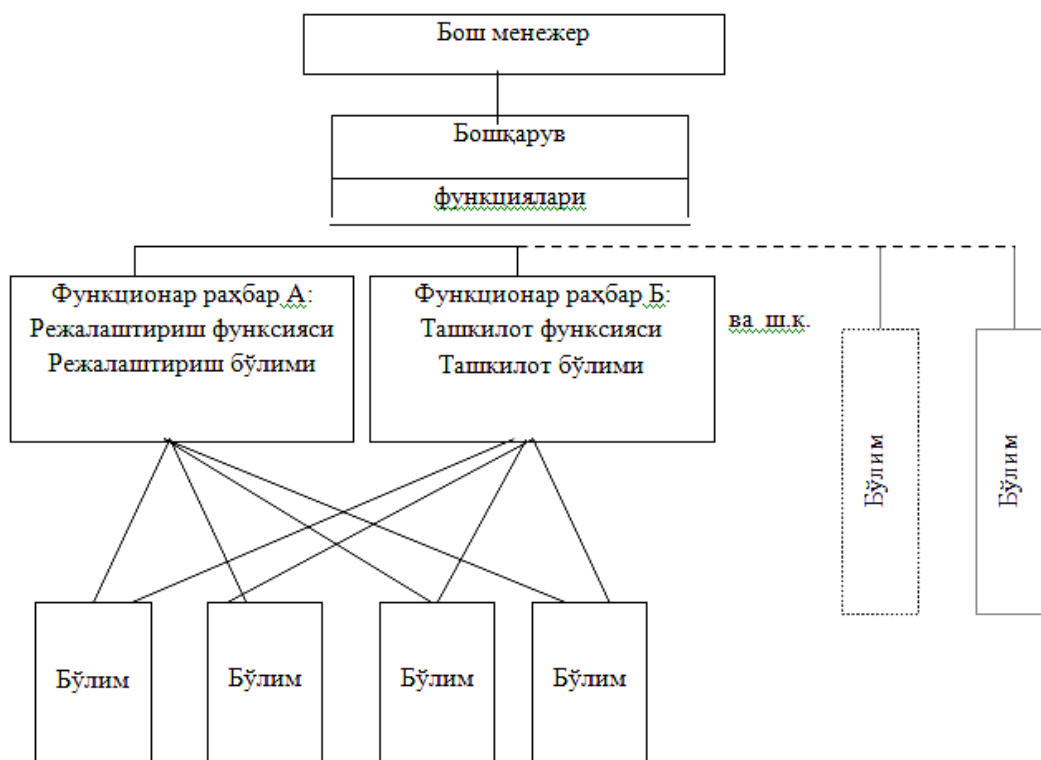
Чизиқли функционал тузилма ҳам ўз афзаллик ва қийинчиликлари

Афзалликлар	Камчиликлар
– ишчилар мутахассислиги билан боғланган қарор ва режаларни чуқурлаш-тирилган ҳолда тайёрлаш – бош чизиқли менежерни муаммони чуқур таҳлил қилишдан озод қилиш – маслаҳатчи ва экспертлардан фойдаланиш имкони	– ишлаб чиқариш бўлимлари аро гори-зонтал поғонасидаги қуюқ ўзаро алоқа ва ўзаро ҳаракатларнинг йўқлиги – тайёрланаётган қарор, одатда уни жорий этилишида иштирок етмаслиги учун аниқ жавобгарликнинг йўқлиги – вертикал бўйича ўзаро таъсирнинг ҳаддан ташқари ривожланган тизими жумладан: бошқарувнинг иерархияси бўйича бўйсунуши яъни, ҳаддан ташқари марказлаштириш

Ташкилотни бошқаришнинг функционал – ташкилий тузилмаси. Функционал бошқарув аниқ ишлар кўринишини бажаришга мўлжалланган ва

⁷ Махкамова М.А., Юлдашева С.А., Ҳолматова Ш.Р., Шмигун О. Менежмент. Т.: 2007 йил. 89-бет.

чизикли бошқарув тизимида қарор қабул қилиш учун керак бўлган бўлинмалар мажмуаси орқали амалга оширилади.

5-расм. Бошқарувнинг функционал ташкилий тузилмаси схемаси.⁸

Ташкилотда одатда бир хил соҳадаги мутахассислар мутахассислиги бир бўлган бўлинмаларга (бўлимларга) бирлаштирилади, масалан маркетинг бўлими, режалаштириш бўлими, бухгалтерия ва ш.к. шундай қилиб, ташкилотни бошқаришнинг умумий масалалари ўрта звенодан бошлаб функционал мезон бўйича бўлинади. Шунинг учун бошқарувнинг функционал тузилмаси деган ном келиб чиққан. Функционал бошқарув чизикли бошқарув билан ёнма-ён бўлиб иш бажарувчилар учун икки томонлама бўйсунушга олиб келади.

Расмдан шу нарса кўриниб турибдики, ҳамма функциясини таҳлил етиб уни бажарадиган универсал менежерлар ўрнига ўз соҳасида катта иқтидорга ега бўлган ва маълум бир йўналиш учун жавоб берадиган (масалан, режалаштириш ва истиқболлаш) мутахассислар штатлари пайдо бўлади.

⁸ Азларова М.М. “Менежмент ва маркетинг асослари”. Ўқув-услубий мажмуа. -Т.: ТДИУ, 2013. -350 б.

Бошқарув аппаратининг бундай функционал ихтисослашуви ташкилот фаолияти натижавийлигини анча оширади.

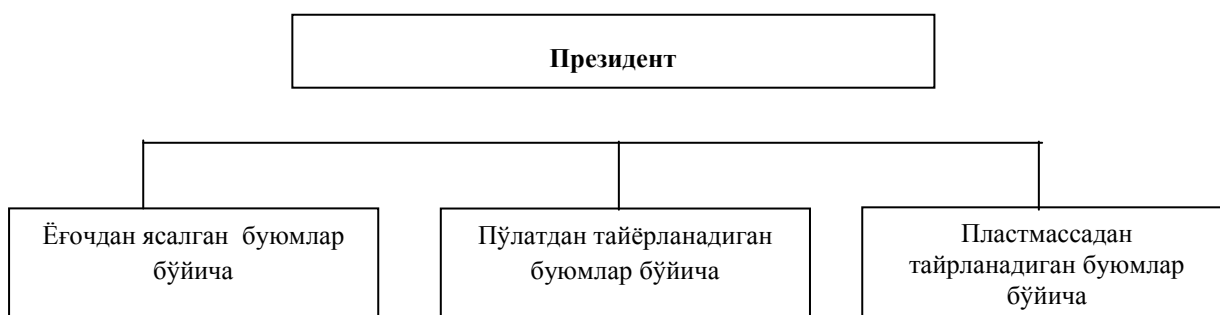
2-жадвал.

Чизиқли ва функционал тузилмасининг афзаллик ва камчиликлари

Афзалликлар	Камчиликлар
1) аниқ функцияларни амалга оширишга жавоб берадиган мутахассислар иқтидорининг юқорилиги. 2) чизиқли менежерларни айрим махсус масалаларни ҳал этишдан озод этиш. 3) ҳодиса ва жараёнларни стандартлаштириш, расмийлаштириш ва дастурлаш 4) бошқарувчилик функцияларнинг бажарилишини қайтарилиш ва параллелигига йўл қўймаслик 5) кенг миқёсдаги мутахассисларга бўлган еҳтиёжни камайтириш	1) “ўз” бўлинмалари масалалари ва мақсадларни амалга оширишга ҳаддан ташқари қизиқувчанлик. 2) турли хил функционал хизматлар орасидаги доимий ўзаро алоқани ушлаб туришнинг мураккаблиги. 3) ҳаддан ташқари марказлаштирилиши 4) қарор қабул қилишнинг чўзилиб кетиши 5) нисбатан ташкилий шаклни ўзгартириш қийин бўлган турғунлигидир

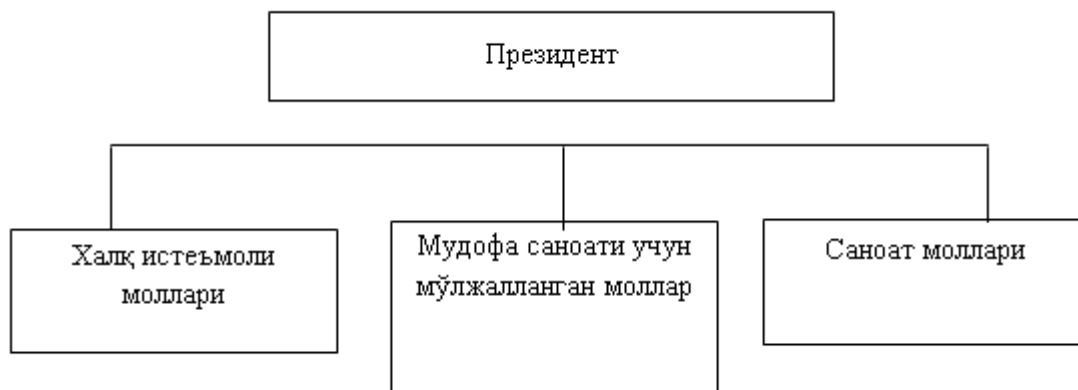
Бошқарувнинг чизиқли ва функционал тузилмасининг камчиликлари чизиқли - функционал тузилма орқали тузатилади.

Функционал тузилма кичик ва айрим фирмаларда сақланиб қолган катта корпорациялар бир неча ўн йил бўлдики дивизионал тузилмани қўллаб келишмоқда. Ушбу кўринишдаги тузилмаларда ташкилотларни бўлимларга бўлиш учта бошқа белгилар асосида содир бўлади: маҳсулот бўйича, сотиб олувчилар гуруҳи бўйича ва график ҳудудлар бўйича. Ушбу бўлимлар мустақил ташкилотлар сифатида фаолият кўрсатиб фақат коорпорацияни бошқариш марказий органигагина бўйсинади. Қуйида Дивизионал ташкилий тузилма кўринишларини келтирамиз.

6-расм. Маҳсулот тузилмаси. Бўлимлар-вице президентлари

Бўлимлар – вице президентлари

7-расм. Дивизионал ташкилий тузилма кўринишлари.⁹

9-расм. Ҳудудий ташкилий тузилма. Вице-президентлар¹⁰

3-жадвал

Дивизионал тузилма ўз афзаллик ва камчиликларга эга.¹¹

Афзалликлар	Камчиликлар
1. Бу фирмани ўсишининг бирдан-бир йўли 2. Менежерларни юқори даражадаги мустақиллиги улар жавобгарлигини оширади 3. Менежер билимининг кенглиги	1. Фаолиятни қайтарилиш еҳтимоли бор 2. Турли хил бўлимдаги мутахассисларнинг етарли мулоқотда бўлмасликлари 3. Бош ташкилот билан кучсиз алоқаси

⁹ Азларова М.М. “Менежмент ва маркетинг асослари”. Ўқув-услубий мажмуа. -Т.: ТДИУ, 2013. -350 б.

¹⁰ Ўша ерда.58-б.

¹¹ Ўша ерда. 60-б.

10-расм. Бошқарувнинг матрицали ташкилий тузилмаси¹²

Бошқарувнинг матрицали тузилмаси икки хил кўринишдаги тузилмани бирлаштириш йўли билан амалга оширилади, яъни чизиқли ва дастурий-мақсадли тузилмаларни қўшиш эвазига. Дастурий-мақсадли тузилма фаолият кўрсатаётганда бошқарувчилик таъсири маълум бир мақсадли масалани ҳал этишга қаратилган бўлади ва бу фаолиятда ташкилотнинг ҳамма звенолари иштирок этади.

Олдиндан маълум бўлган мақсадни амалга оширишдаги ишлар мажмуаси мавжуд бўйсиниш иерархияси бўйича эмас, балки дастурда баён қилинган мақсадга еришиш йўли билан бажарилади. Бунда асосий еътибор айрим бўлинмаларни мукамаллаштириш учун эмас балки ҳамма фаолият кўринишларини интеграциялаш, мақсадли дастурни самарали бажарилиши учун ҳамма шароитни бунёд этиш бўлиб ҳисобланади. Бунда дастурлар раҳбарлари ишни амалга ошириш, жорий этиш ҳамда бошқарув функциясини сифатли бажариш, координациялаш жавобгарлигини ўз бўйнига олади.

¹² Кадирходжаева Н.Р. «Менежмент»: Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДИУ, 2013 йил. 67-б.

Чизиқли тузилмага мувофиқ (вертикал бўйича) ташкилот фаолиятининг айрим соҳалари бўйича бошқарув олиб борилади: ИТТКУ, ишлаб чиқариш, таъминот ва ш.к.

Дастурий-мақсадли тузилма доирасида (горизонтал бўйича) дастурни (лойиҳалар, мавзулар) бошқариш ташкил етилади.

Юқоридаги расмдан кўриниб турибдики, ташкил топган чизиқли-функционал тузилмага алоҳида штаб органлари (шахс ва шахслар гуруҳи) киритилиб (доимий ёки вақтинчалик) шу тузилмага хос бўлган вертикал муносабатларни сақлаган ҳолда конкрет дастурларни (лойиҳаларни) бажарилиши бўйича мавжуд горизонтал алоқаларни координация қилинади. Дастурни амалга оширишда қатнашувчи ишчиларнинг асосий қисми турли хил масалалар билан шуғулланувчи энг камида иккита раҳбарга бўйсунди.

Дастурни бошқариш дастир бўйича ҳамма алоқани координация қилишга жавобгарликни хис этадиган ва ўз вақтида қўйилган мақсадни амалга оширадиган махсус белгиланган раҳбарлар ижро етишади. Бунда юқори даражадаги раҳбарлар жорий масалалар бўйича қарор қабул қилишдан озод бўладилар. Шунинг натижасида ўрта ва куйи поғоналарда аниқ операция ва тартибларни бажариш учун жавобгарлик ортади ва бу тариқа ташкилотдаги махсус бўлинмалар раҳбарлари роли ва обрўси ортиб боради. Матрицали тузилма бошқарувида дастурлар раҳбарлари ўзларига бевосита бириктирилмаган мутахассислар билан эмас чизиқли раҳбарлар билан бирга амалга оширилади. Чизиқли раҳбарлар у ёки бу ишни ким ва қандай қилиб бажаришини хал этади.

4-жадвал.

Матрицали тузилма ҳам ўз афзаллик ва камчиликларига эга.¹³

Афзалликлар	Камчиликлар
– ташкилотнинг тез содир бўлиб турадиган ички ва ташқи муҳитга тезда эътибор бериш ва мослашиш имкони бор – функционал тузилмалар билан фаол ўзаро таъсирланувчи, дастурий бўлинмаларнинг шаклланиши ҳисобига маъмурий – бошқарув ижодий фаоллигини ошиши	– топшириқларни белгилашда ва уларни бажариш учун ажратиладиган вақтни тақсимлаш билан боғлиқ бўлган ишларни бажаришда пайдо бўладиган муаммоларни келиб чиқишига олиб келувчи бир-бирига бўйсунишдаги тузилмали мураккабликлар – дастур раҳбарлари орасидаги носоғлом

¹³ Кадирходжаева Н.Р. «Менежмент»: Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДИУ, 2013 йил. 55-б.

– турли хил кўринишдаги меҳнат фаолиятини ихтисослаштириш эвазига кадрлардан рационал фойдаланиш – бошқарувни марказлаштириш ва раҳбарликнинг демократик тамойилларини кучайтириш ҳисобига фаолият мотивациясини кўпайтириш – лойиҳа айрим масалалари бўйича назоратни кучайтириш – айрим ҳуқуқларни вакилларга узатиш ҳисобига юқори поғонадаги раҳбарга бўлган юкланишни қисқартириш – дастур ва унинг таркибий элементларини бажаришдаги шахсий жавобгарликни ошириш	“руҳ”нинг иштирок этиши – мақсадлар билан боғлиқ вазифаларни бошқаришдаги кучлар “нисбати”ни доимий назорат қилиш кераклиги – янги дастур бўйича ишлаш учун керак бўлган тажрибани орттиришдаги қийинчилик

Бошқарувнинг матрицали тузилмасини бунёд этишда қисқа вақт ичида катор мураккаб буюмларни чиқаришни ташкил этиш, технологик янгиликларни жорий этиш, бозорнинг рақобатига тезда ёътиборни жалб қилиш каби муаммолар бўлсагина у мақсадга мувофиқ бўлади.

Матрицали тузилма бошқарувида дастурлар раҳбарлари ўзларига бевосита бириктирилмаган мутахассислар билан емас чизиқли раҳбарлар билан бирга амалга оширилади. Чизиқли раҳбарлар у ёки бу ишни ким ва қандай қилиб бажаришини хал этади.

Шунинг натижасида ўрта ва қуйи поғоналарда аниқ операция ва тартибларни бажариш учун жавобгарлик ортади ва бу тариқа ташкилотдаги махсус бўлинмалар раҳбарлари роли ва обрўси ортиб боради.

4.3. Корхона ташкилий тузилмаларни лойихалаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари

Бозор иқтисодиёти шиддат билан ривожланиб бораётган бир пайтда корхона ва ташкилотларнинг даромад олишга бўлган имкониятлари бир томондан камайиб кеца, иккинчи томондан ортиши мумкин. Бунда еса асосий омил сифатида танланган ташкилий тузилма майдонга чиқади. Шунинг учун ҳам, икки имкониятдан бирини танлаш ва унга еришиш раҳбар-менежердан маҳорат ва уддабуронликни талаб қилади.

Бошқарувнинг ташкилий структураларини ташкил қилиш ишлаб

чиқаришни ташкил қилиш ва типига энг яхши мос келувчи бошқарув аппаратини яратишдан ва бозор иқтисодиёти шароитида бошқарувнинг ҳар бир звеносининг ишлаб чиқариш-техник, хўжалик ижтимоий ва молиявий фаолиятини бошқариш бўйича ҳамма функцияларни бажарилишининг заруриятидан келиб чиқади. Бу муаммоларнинг йечими бошқарувни ислоҳ қилиш бошқарув ишлари ва функцияларини рационал тақсимлаш бошқарувнинг аниқ мақсад ва вазифаларини белгилаш бўйича бир қатор тадбирларни ўтказиш орқали амалга оширилади.

Мақсад бошқарув назариясининг асосий категориялардан бири ҳисобланади. Бошқарув мақсадларини шакллантириш бошқарувнинг бошланғич, унга еришиш еса якуний босқич ҳисобланади. Бошқариш мақсади бошқарув объекти ва унинг алоҳида параметрларининг исталган ҳолатидир. Аниқ бир корхона учун бошқарув мақсади аниқ бир маҳсулот турини энг кам ресурслар харажати сарфлаган ҳолда керакли миқдорда ва юқори сифатда чиқаришдан иборат.

Мақсадли ёндашув бошқарув органлари ишининг коллектив олдига қўйган мақсадларига еришишга бўйсунити талаб қилади. Бошқарувнинг ҳар бир тағтисими ўзининг мақсадлари (ташкилий, иқтисодий, маркетинг, техник, ижтимоий)га эга, шунинг учун мақсадларнинг мос келиши муаммоси йўзага келди. Бошқарувнинг ҳар хил даражалари умумий мақсадга жавоб беришлари, бир-бирини тўлдириб туриши зарур. Мақсадларни тартиблашни усулларида бири мақсадлар дарахтини тузиш ҳисобланади. Қуйида мақсадлар ва уларга еришиш воситалари ўртасидаги алоқаларнинг график тасвири ни кўришимиз мумкин бўлади.

3-расм. Мақсадлар ва уларга еришиш воситалари ўртасидаги алоқалар¹⁴

Давлат масалаларини бажаришнинг мақсади аниқловчи ҳисобланади, у илмий техник, ишлаб чиқариш, иқтисодий, ижтимоий ва бошқа мақсадлар билан узвий боғлиқ. Мақсадли ёндашув бошқарувнинг замонавий структурасига ўтишга имкон беради. Бу мақсадлар, мақсад ости ва ривожланиш масалалари таркибини ва лойихалаштираётган бошқарув объектини фаолият юргизишни ишлаб чиқсин. Мақсадлар дарахтини қуришда унинг сифат ва миқдор тавсифини тўғри аниқлаш муҳимдир. Сифат тавсифи бошқарув функцияларининг намоён бўлишининг асоси ҳисобланади, сифат тавсифи эса структурали бўлинмалар (бўлим, цех ва х.к.) турининг асоси бўлиб хизмат қилади. Лойихалаштираётган ташкилий структура системаси элементлари олдида тўрган мақсад ва вазифалар раҳбарлар ва мутахассислар таркибини асослашга имкон беради, вазифалар номенклатураси эса структурали бўлинмалар ходимлари ўртасидаги вазифалар тақсимланишидир.

Ташкилий структурани лойихалаштиришнинг мустақил методи бўлиб ташкилий-иқтисодий моделлаштириш ҳисобланади. Унинг асосида ижро

¹⁴ Кадирходжаева Н.Р., Ашрапова И.К. «Менежмент»: Ўқув қўлланма. – Тошкент: ТДИУ, 2010 йил, 57-бет

етувчиларнинг ваколатлари ва маъсулиятининг тақсимотининг график, математик, макетли-деворий тасвири ётади.

Бошқарув ташкилий структурасини шакллантиришда бошқарув поғоналари ва звенолари сони, чиқикли ва функционал бошқарувнинг марказлашуви даражаси, бошқарув бўлими ва функциялари таркиби, битта раҳбарга тўғри келадиган бўйсунувчилар сонини асослаш зарур. Бошқарув системасида погоналар қанча кўп бўлса бўйруқни юқоридан пастга ва ахборотни пастдан юқorigа ўзатиш шунча қийин бўлади. Бўйруқни ва ахборотни ўзатиш жараёнида бўзилишнинг хавфи шунчалик юқори бўлади. Шунинг учун бошқарув ташкилий структурасини лойихалаштириш ва мукамаллаштиришда бошқарув погоналари сони оптимал бўлишига интилиш зарурдир. Ҳар қандай ташкилий структуранинг сифати унинг шакллантиришда қўйидагиларга қанчалик амал қилингани билан аниқланади:

- системали ёндашув, яъни бошқарув объекти ва органига таъсир қилувчи иложи борица ҳамма факторларни ҳисобга олиш;

- бошқарув марказлашуви ва бирламчи звенолар мустақиллигининг оптимал бирлиги;

- олий раҳбарлар тўғридан-тўғри ижро етувчига ахборотни бориши ва вақтнинг максимал қисқариши;

- лойихалаштирилаётган структурада ҳар бир таркибий қисмнинг функцияси вазифаси ва ҳуқуқини тўғри аниқлаш;

- бошқарув системасидаги ўзгаришларга жавоб қайтаришнинг имконияти;

- ҳар бир аниқ ҳолат бўйича қайси бўлинмада ахборот кўп бўлса шу саволни йечиш бўйича бўлинмага ваколат бериш.

Бошқарув аппарати структурасига асосий талаб унинг оперативлигидадир. Аппарат структураси шунчалик даражада егилувчан ва оддий бўлиши керакки бошқарув системасида қарор қабул қилиш ва уни амалга ошириш керак. Оперативлик билан фаолият юргизишнинг ишончли-лигига боғлиқдир. Бу дегани бошқарув аппарати ахборот ўзатишнинг

тўғрилигига кафолат бериш ўзатилаётган маълумотларнинг бусзилишига йўл қўймаслиги керак, бошқарув системасида алоқанинг ўзлуксизлигини таъминлаш керак.

Аппарат структураси бошқарув иқтисодини таъминлаши керак. Бунинг маъноси шундаки, бошқарувдан келадиган самара бошқарув аппаратида бўлган харажатларнинг минималлиги орқали еришилсин.

Аппарат структурасига ишлаб чиқариш характерининг ўзи, унинг тармоқли хусусиятлари (ишлаб чиқарилаётган махсулот таркиби, тайёрлаш технологияси, ишлаб чиқариш масштаби ва типи, техник жихозланганлик ва меҳнат жараёни даражаси ва бошқалар), шунингдек бошқарув ишининг механизацияланганлиги ва автоматтлашганлиги даражаси ишчилар малакаси, улар меҳнатининг самарадорлиги буйсунувчилар сони ва бошқарувчи томонидан уларни назорат қила олиш имкониятлари ўртасидаги боғлиқлик таъсир кўрсатади.

Ташкилий структурани лойихалаштиришнинг мустақил методи бўлиб ташкилий-иқтисодий моделлаштириш ҳисобланади. Унинг асосида ижро етувчиларнинг ваколатлари ва маъсулиятининг тақсимотининг график, математик, макетли-деворий тасвири ётади.

Бошқарув ташкилий структурасини шакллантиришда бошқарув погоналари ва звенolari сони, чизиқли ва функционал бошқарувнинг марказлашуви даражаси, бошқарув бўлими ва функциялари таркиби, битта раҳбарга тўғри келадиган буйсунувчилар сонини асослаш зарур. Бу еса ўз навбатида бошқарув жараёнини тўғри ташкил етиш ҳамда самарали фаолият олиб боришда муҳим ҳисобланади. Шунинг учун тўғри ва самарали бошқарув структурасини танлаш ҳамда амалга ошириш раҳбар-менежердан алоҳида маҳорат талаб қилинади.

4.4. Корхонани стратегик бошқариш мазмуни ва унинг иқтисодиётдаги аҳамияти

Стратегия корхонанинг муваффақиятини таъминлаш учун раҳбарият фойдаланадиган тадбир-чоралар мажмуасидан иборат. Раҳбарият корхона бизнесини қандай бошқаришни билиш учун ҳамда кўп омилли муҳитда муқобил йўналишлардан бирини тўғри танлаш учун стратегияни яратадилар. Раҳбарият фойдаланишга қарор қилган стратегия мавжуд бизнес йўналишларидан бири ва бизнесни юритишни муайян усули танланганлигини кўрсатади.

Корхона молиявий ва стратегик мақсадларни алоҳида белгилаши лозим. Молиявий мақсадларнинг мавжуд емаслиги, молиявий ресурсларни юқори таваккалчилик билан сарфланишига сабаб бўлади. Натижада корхонанинг ўсиши ва рақобатбардошлиги пасаяди.

Корхона стратегик мақсадлари шунинг учун муҳимки, улар корхона рақобат мавқеини мустаҳкамлайди ва бизнеснинг ривожланиш йўналишини кўрсатади.

Стратегия – бу фаолият турларининг маълум дастасини назарда тутувчи ноёб ва қулай мавқени яратишдир. Стратегик мавқени егаллашнинг мазмуни рақобатчилардан устун бўлган фаолият турлари дастасини яратишдан иборат.

Стратегияни яратиш асосий бошқарув муаммосини кўтаради яъни, корхонанинг ҳозирги ва келажак имкониятларини ҳисобга олиб, керакли натижаларга қандай еришиш мумкинлигини кўрсатади.

«Стратегик бошқарув» термини юқори даражадаги бошқарувни ишлаб чиқариш даражасидаги жорий бошқарувдан фарқини акс еттириш учун 60-70 йилларда муомалага киритилган. Оператив бошқарувдан стратегик бошқарувга ўтишнинг моҳиятини акс еттирувчи асосий ғоя сифатида юқори раҳбарият диққат марказини атроф муҳитдаги ўзгаришларга мувофиқ тарзда ва ўз вақтида таъсир кўрсатиш учун ташқи муҳитга ўтказиш зарурияти сифатидаги ғоя бўлди.

Стратегик бошқарув назариясининг нуфузли ишлаб чиқарувчилари томонидан таклиф етилган бир қанча таърифларни кўриб чиқайлик. Шендел ва Хаттен уни «ташкилотни унинг аторфидаги муҳит билан алоқани аниқлаш ва ўрнатиш жараёни» сифатида тушунганлар.¹⁵ Ушбу жараён танланган мақсадларни амалга ошириш ва ресурсларни тақсимлаш воситасида атроф муҳит билан кунгилдагидай ўзаро муносабатлар ҳолатига еришиш ҳаракатларидан иборат. Хичченс бўйича «стратегик бошқарув - бу ташкилотни унинг атроф муҳити билан ўзаро таъсирини бошқариш воситасида ташкилот вазифаларини амалга ошириш мақсадидаги бошқариш жараёни: Пирс ва Робинсон стратегик бошқарувни «ташкилот мақсадига еришиш учун ишлаб чиқилган стратегияларни шакллантириш ва бажариш бўйича қарорлар ва ҳаракатлар тўплами» сифатида аниқлайдилар. Стратегик бошқарувнинг у ёки бу аспекти ва хусусиятларига кўпроқ еътибор берувчи бир қатор таърифлар бор.

Демак, стратегик бошқарувни ташкилотнинг асоси сифатида инсон потенциалига суянувчи, ишлаб чиқариш фаолиятини истеъмолчилар талабларига йўналтирувчи, ташкилотда егилувчан бошқарув ва ўз вақтида ўзгаришларни амалга оширувчи бошқарув сифатида аниқлаш мумкин.

Стратегик бошқарув мураккаблашиб бораётган рақобат курашида муваффақиятга еришишнинг энг муҳим омили бўлишига қарамай ташкилот ҳаракатларида стратегиянинг йўқлигини кузатиш мумкин. Стратегик бошқарувнинг йўқлиги қуйидаги икки шаклда намоён бўлди.

Биринчидан, ташкилотлар ўз фаолиятини атроф муҳит умуман ўзгармайди ёки унда катта ўзгаришлар бўлмайди деган тахминдан келиб чиққан ҳолда режалаштирадилар. Ностратегик бошқарувда ҳам ҳозирда, ҳам келажакда аниқ ҳаракатлар режаси тузилади. Нимаки ва қачон қилишни ўз ичига олган узоқ муддатли режаларни тузиш ва дастлабки даврда келгуси йиллар учун ечим излаш, «кўп узоқ йилларга» сотиб олиш - буларнинг барчаси ностратегик бошқарувнинг белгиларидир. Узоқ муддатли истиқболни

¹⁵ Попов С.А. Стратегический менеджмент: Видение-важнее чем знания. – М.: Дело, 2008 г. стр.75

қуриш-бошқарувнинг жуда муҳим таркибий қисмидир.

Стратегик бошқарув ҳолатида ташкилот атроф муҳит ва ташкилот ҳаётининг шароитлари ўзгаришидан келиб чиққан ҳолда келажакда кўзда тутиш мақсадларга еришиш учун ҳар бир ҳозирги лаҳзада у айнан ҳозирги пайтда нима стратегик бошқарувда келажакдан туриб ҳозирги пайтга назар ташланади. Ташкилотга маълум келажакни таъминловчи ҳозирги даврдаги ташкилот ҳаракатлари аниқланади ва амалга оширилади. Бунда стратегик бошқарув учун шу нарса ҳам характерлики, нафақат келажакда корхонанинг кўзда тутилган ҳолати қайд қилинади, балки шу ҳам стратегик бошқарувнинг муҳим вазифаларидан ҳисобланади, кўзда тутилган мақсадларга еришиш имкониятини берувчи атрофдаги ўзгаришларга акс таъсир кўрсатиш қобилияти ишлаб чиқилади.

Иккинчидан, ностратегик бошқарувда ҳаракат дастурини ишлаб чиқиш ташкилотнинг ички имкониятлари ва ресурслари таҳлилидан бошланади. Бундай ёндашувда ташкилот фақат қандай миқдорда маҳсулот ишлаб чиқариш ва бунда қанча ҳаракат қилишнигина аниқлаши мумкин. Ишлаб чиқариш ҳажми ва харажатлар миқдори фирма томонидан яратилган жавоб бера олмайди, қандай миқдорда ва нархда маҳсулот сотиб олиншини бозор аниқлайди.

Яққол афзалликлар билан бир қаторда стратегик бошқарув ундан фойдаланиш бўйича камчилик ва чекловларга ега ва булар ушбу бошқарув тури бошқа турлар сингари ҳар қандай вазифа ва масалаларни ҳал қилишда ҳар қандай ҳолатда қуллашнинг универсаллигига ега емаслигини кўрсатади.

Биринчидан, стратегик бошқарув ўз моҳиятидан келиб чиққан ҳолда келажакнинг аниқ ва батафсил суръати, ифодасини бера олмайди. Стратегик бошқарувда шаклланувчи ташкилотнинг келажакдаги исталган ҳолати - бу унинг ички ва ташқи ҳолатининг батафсил тасвири емас балки келажакда корхона қандай ҳолатда бўлишига, бозор ва бизнесда қандай позицияни эгаллашга, қайси ишбилармонлик гуруҳларига киришига ва ҳ.к. сифатли

истакдир. Буларнинг барчасини мажмуи келажакда рақобат курашида ташкилот ютиб чиқадими ёки йўқми? Шунини аниқлаб бериш лозим.

Иккинчидан, стратегик бошқарув процедура ва чизмалар йиғиндисидан иборат бўлиши мумкин емас. Унда маълум масалаларни ҳал қилишда ёки аниқ вазиятларда нима ва қандай қилиш лозимлигини кўрсатувчи назария йўқ. Стратегик бошқарув - бу кўпроқ бизнес ва менежментнинг маълум фалсафаси ёки мафкурасидир. Ҳар бир менежер томонидан у маълум маънода ўзгача тушунилади ва амалга оширилади. Албатта, муаммоларни таҳлил қилиш ва стратегияни танлаш, шунингдек стратегик режалаштиришни амалга ошириш ва стратегиянинг амалий реализациясининг бир қатор тавсиялари, қоидалари ва мантикий чизмалари мавжуд. Лекин умуман олганда, стратегик бошқарув-бу стратегик мақсадларга ташкилотни етказишда юқори раҳбарият интуицияси ва санъатининг симбиози, хизматчиларнинг юқори малакаси ва ижоди ва ниҳоят, барча ходимларнинг ташкилот вазифаларини амалга оширишга, мақсадларига еришишнинг энг яхши йўллари излашга актив киришишидир.

Учинчидан, ташкилотда стратегик бошқарув жараёнининг амалга оширилиши бошланиши учун вақт ва ресурсларни катта харажати талаб қилинади. Стратегик режалаштиришни яратиш ва амалга ошириш зарур. Шунингдек, атрофни кузатувчи ва ташкилотни муҳитга киритувчи хизматларни яратиш зарур. Маркетинг, жамоа муносабатлари бўйича хизматлар ва ҳ.к. катта аҳамиятга эга бўлади ва катта миқдорда қўшимча харажатларни талаб қилади.

Тўртинчидан, стратегик олдиндан кўра билиш хатоларининг салбий оқибатлари кескин кучаяди. Қисқа муддатда умуман янги маҳсулотлар яратилганда, қикса даврда қўйилмаларнинг йўналиши кескин ўзгарганда, кутилмаганда бизнес учун янги имкониятлар вужудга келганда ва узок йиллар давомида мавжуд бўлган имкониятлар кўз олдидан йўқолганда, нотўғри олдиндан кўра билиш ва стратегик танловнинг хатоликлари учун ҳақ

кўпинча ташкилотга қимматга тушади. Айниқса, фаолият юритишнинг ноалтернатив йўлини прогноз оқибатлари ёмон бўлади.

Бешинчидан, стратегик бошқарувни амалга оширишда асосий еътибор стратегик режалаштиришга берилади. Аслида еса стратегик бошқарувнинг асосий таркибий қисми бўлиб стратегик режани амалга ошириш ҳисобланади. Бу биринчи навбатда стратегияни реализация қилиш имкониятини берувчи ташкилий маданиятни яратиш, мативлаштириш ва меҳнатни ташкил етиш тизимларини яратиш, ташкилотда маълум егилувчанликни яратишни ва ҳ.к.ни кўзда тутати. Бунда стратегик бошқарувда бажариш жараёни режалаштиришга актив тескари таъсир кўрсатади, бу еса бажариш босқичининг аҳамиятини янада оширати. Шунинг учун агар ташкилотда стратегик режалаштириш подсистемаси яратилган бўлса ва шу билан бирга стратегик бажариш подсистемасини яратиш учун имкониятлар бўлмаса, у стратегик бошқарувга ўта олмайди.

Стратегия умумий тарзда фирманинг мавқеини мустаҳкамлаш, истеъмолчиларнинг талабларини қондириш ва қўйилган мақсадларга еришишга қаратилган бошқариш режаси саналади. Аниқ стратегияни танлаш ривожланишнинг мумкин бўлган турли йўллари ва усуллари ичидан енг мақбулини танлаб олиш демакдир.

Фирмани бошқариш режаси ўз ичига қуйидаги асосий функция ва бўлинмаларни олади: таъминот, ишлаб чиқариш, молия, маркетинг, ходимлар, илмий тадқиқотлар ва ишланмалар. Стратегии танлаш бу бизнес ечимлари ва рақобатга бардошлилик ҳаракатларини ягона тизимга болашни аңглатади.

Стратегияни ишлаб чиқиш менежерларнинг асосий функцияларидан биридир. Баъзи менежерлар кучли стратегия ишлаб чиқадилар, бироқ уни ҳаётга тадбиқ ета олмайдилар. Бошқа менежерлар ўртача стратегия ишлаб чиқадилар ва уни моҳирона амалга оширадилар ҳам. Стратегия қанчалик яхши ўйланган ва моҳирона амалга оширилган бўлса, компаниянинг мавқеи шунчалик кучаяди. Бошқариш яхши ташкил етилган компаниялар ҳам

кутилмаган нохуш вазиятларга дуч келади Пировард натижада яхши стратегия бозорда кучли мавқени егаллаш, кутилмаган ҳолатлар, кучли рақобат ва ички муаммоларга қарамай, муваффақиятли ишлашга замин яратади.

Стратегик бошқарув жараёнида корхона ва ташкилотда фаолият олиб бораётган менежернинг вазифаси қуйидагиларни аниқлашдан иборат:

- биз қаердамиз?
- қаёққа кетяпмиз?
- фаолиятимизнинг мақсади нимадан иборат?
- мақсадга еришиш йўллари қанақа?
- оптимал йўлни танлаш мезонлари нималардан иборат?
- пировард натижа қандай бўлиши керак?

Бу саволларига жавоб топиш келгуси бошқарув циклларида фойдаланиш, мақсад ва натижаларни аниқлаш учун ўта муҳим.

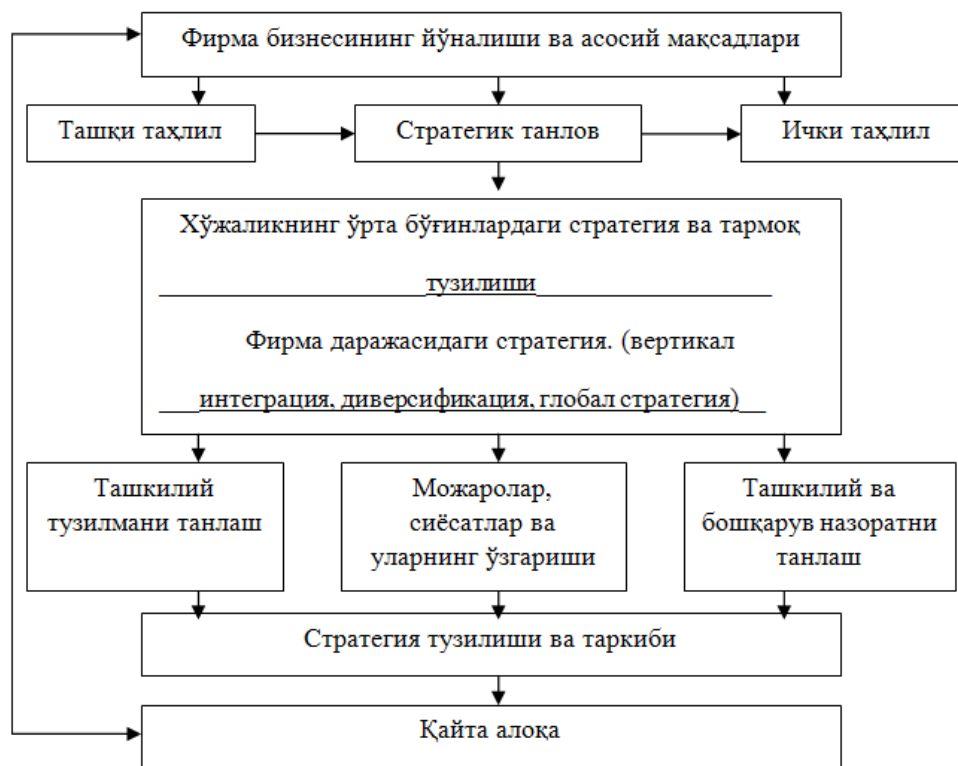
Стратегик менежмент компаниянинг узоқ муддатли мақсадлар ва фаолиятига тааллуқли. Айтиш мумкинки, стратегияни (ҳаракатлар тарзини) ва унинг аниқ воситаларини ифодалаш бошқарув негизини ташкил қилади ва компанияда менежментни яхши йўлга қўйилганлигини кўрсатувчи энг тўғри белги бўлиб хизмат қилади.

Стратегик менежментнинг мазмуни қуйидагилардан иборат:

- фирма бизнесининг йўналиш ва асосий мақсадларини белгилаб олиш;
- фирманинг ташқи муҳитини таҳлил қилиш;
- ундаги ички вазиятни таҳлил қилиш;
- фирма ёки хўжаликнинг ўрта бўғинларида стратегияни танлаш ва ишлаб чиқиш;
- диверсияланган фирма портфелини таҳлил қилиш;
- унинг ташкилий тузилмасини лойиҳалаш;
- интеграция даражасини ва бошқарув тизимини танлаш;
- «стратегия - тузилма - назорат» мажмуасини бошқариш,
- фирма фаолиятининг баъзи соҳалардаги сиёсати ва унинг феъл-атвор меъёрларини белгилаш;

- компания стратегия ва натижаларининг тескари алоқасини таъминлаш;
- стратегия тузилма ва бошқарувни такомиллаштириш.

Буларнинг барчаси 1-расмда келтирилган.

1-расм. Стратегик бошқарувнинг мазмуни¹⁶

Стратегик менежмент компаниянинг узоқ муддатли мақсадлар ва фаолиятига тааллуқли. Айтиш мумкинки, стратегияни (ҳаракатлар тарзини) ва унинг аниқ воситаларини ифодалаш бошқарув негизини ташкил қилади ва компанияда менежментни яхши йўлга қўйилганлигини кўрсатувчи енг тўғри белги бўлиб хизмат қилади.

Стратегик бошқариш тизими бир қарашда мураккаб жараён бўлб, у корхона ва ташкилот раҳбаридан, менежерлардан кучли маҳорат ҳамда еҳтиёткорликни талаб қилади. Раҳбарлар корхона ва ташкилотнинг келажагини кўра олиши ва унга мос стратегияни ишлаб чиқишлари лозим бўлади. Бу жуда мураккаб ва масъулиятли тизим ҳисобланади. Бунда уларга юқори поғона менежерлари, яъни топ менежерларнинг ёрдамки керак

¹⁶ Гапоненко А. Стратегическое управление: учеб. Для студентов вузов, обучающихся по специальности “Менеджмент орг.” – М.: “Омега – Л”, 2010 г. – 464 стр.

бўлади.Топ менежерлар жучли аналитик ҳамда режалаштирувчи мутахассислар ҳисобланади.

4.5. Корхона бошқарув жараёнида стратегик режалаштириш

Стратегик режалаштириш - бу бошқарув жараёни бўлиб, компанияни ривожлантириш мақсадлари ва уларга еришиш йўллари ишлаб чиқишга қаратилган. Стратегик режалаштириш корхона менежменти учун асосни яратади, бутун компанияни бирлаштиради ҳамда унинг барча даражаларини камраб олади. Стратегик режалаштириш фақат раҳбариятнинг вазифаси емас, унга компаниянинг барча даражаларидаги ходимлар жалб етилиши керак. Стратегик режалаштиришнинг асосий тушунчалари компания миссияси (компания вазифасининг таърифи), қадриятлари, асосий компетенциялари (компания нимани яхшироқ уддалайди), келажак тасаввури (компаниянинг бир-икки йил учун келажакдаги образи), стратегик муаммолар (мақсадларга еришишга тўсқинлик қиладиган тизимли муаммолар), стратегик муаммоларни енгишга қаратилган мақсадлар вазифалар ва уларга еришиш йўллари ўз ичига олади.

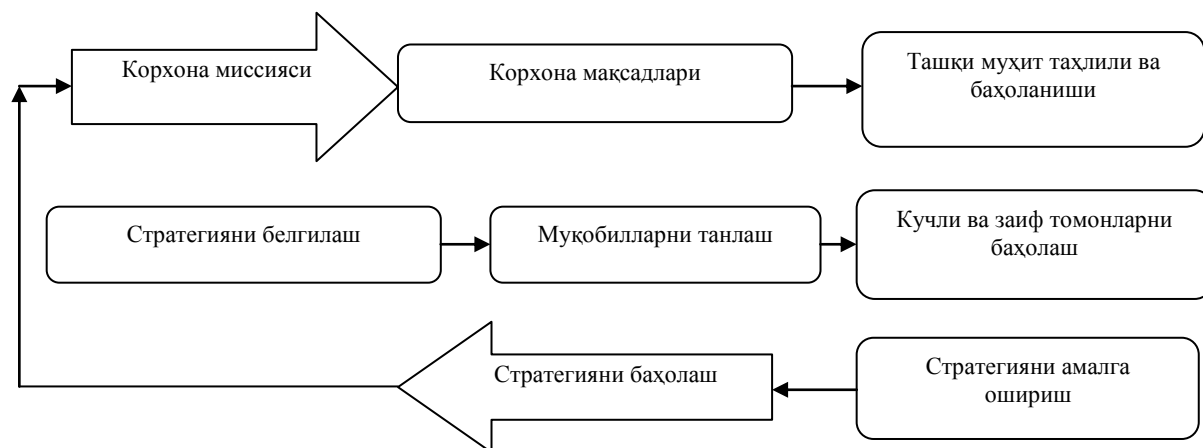
Режалаштириш бозор билан умуман мос келмайди, деб ҳисоблаган бозор муносабатлари тарафдорлари ҳам бугунги кунда ўзларининг аввалги фикрларида қаттиқ турмаяптилар. Вақт ва ҳаётнинг ўзи, хусусан, кўплаб хорижий компания, фирма ва корхоналар тажрибалари режалаштириш ва башорат қилишнинг муҳим аҳамият касб етишини тасдиқлайдилар. Масалан, Россияда ислохотлар бошида қабул қилинган «тадбиркорлар Россияни қутқарадилар» шиори гарчи нафақат Россия, балки барча собиқ иттифоқ мамлакатларининг барчасида ҳам бизнес ва тадбиркорлик соҳаси иқтисодиётнинг устивор йўналишига айланган бўлсада, юмшоқ қилиб айтганда ўз тасдиғини топди.

Гап шундаки корхона бу нафақат бозор субъектидир, у шу билан бир пайтда давлат тизимининг элементи ҳам ҳисобланади. У давлат бошқарув тизими ва сиёсатидан тўлиқ мустақил бўла олмайди. Марказлашган

иқтисодиётга асосланган мамлакатларда бозор муносабатларини эркинлаштириш йўналишида амалга оширилган ислохотлар ишлаб чиқариш жараёнини четлаб ўтиб, шу билан бир пайтда мулкчилик шаклидан қатъий назар корхоналарда меҳнат мотивацияси ва режалаштириш тизимини сезиларли равишда ўзгартириб юборди.

Менежмент соҳаси мутахассисларининг таъкидлашича, бутун режалаштириш ва бошқарув тизими ходимларнинг иш сифати ва самарадорлигини оширишдан манфаатдорлигига йўналтирилиши лозим бўлиб, бу фирма ривожланишининг муҳим шарти ҳисобланади. Бироқ бу худди бошқа муваффақиятлар каби ўзидан-ўзи келмайди. Бунинг учун ресурслар асосларидан ташқари моҳир ташкилотчилик, илмий асосланган режалаштириш ва бошқарувни талаб қилинади. Айниқса кишиларнинг ишлаб чиқариш меҳнатидан моддий манфаатдорлиги муҳим аҳамият касб етиб, бугунги кунда буни меҳнат ҳаётининг сифати деб номланади. Масалан, Жанубий Кореянинг «DAEWOO» трансмиллий фирмаси раҳбари Ким У Жунг таъкидлашича: «бизнесда одам бошқа ҳеч қайерда бўлмаган аҳамиятга ега. Инсон - ҳамма нарсадан юқори. У буюк кучдир. Шу сабабли компаниялар тобора кўпроқ кадрлар билан боғлиқ масалаларга еътибор қаратмоқдалар. Чунки умуман олганда одамлар ишлайдилар. Фирманинг гуллаб-яшнаши ёки инқирозга учраши уларга боғлиқ». Шу сабабли бўлса керак, Япония фирмаси «Мацусита» қуйидаги шиорни танлаб олган: «нарсаларни яратишдан аввал «Мацусита» кадрларни яратади». Бугунги кунда Ўзбекистонда турли мулкчилик шаклидаги, турли соҳа ва тармоқларга таалуқли 300 мингдан ортиқ корхона мавжуд бўлиб, улардан 280 мингтаси кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари ҳисобланади. Уларнинг ишлаб чиқариш фаолияти, шубҳасизки, режалаштириш ва бошқариш объекти бўлиб, бозорга ва истеъмолчилар талабини қондиришга йўналтирилади. Амалиётнинг кўрсатишича, ишлаб чиқариш фаолиятини режалаштиришда ҳар бир корхона ўзининг бугунги кундаги ва келажак учун стратегиясини белгилаб олади. Шу

сабабли режалаштириш корхонани ривожлантириш стратегиясидан ажралмас бўлиб, буни қуйидаги схема ёрдамида акс еттириш мумкин (2-расм)¹⁷

2-расм. Стратегик режалаштириш жараёни¹⁸

Мазкур ҳолатда стратегия келажак учун умумий ғояни шакллантиришга имкон берди. Режалаштириш жараёнининг ўзи ва бевосита стратегик режа эса корхонага аниқлик, индивидуаллик ҳада этиб, бу унга маълум турдаги ходимларни жалб қилиш ва бошқа турдаги ходимларни жалб қилмасликка имкон беради. Бу режа корхона учун истиқболлар очиб бериб, янги ходимларни жалб қилади, маҳсулот ишлаб чиқаришдан ташқари уни сотишга кўмаклашади.

Режалар шундай тузилиши керакки, улар узоқ вақт давомида бузилмаслиги, шу билан бир пайтда зарур ҳолларда йўналишни ўзгартиришга мослашган бўлиши лозим. Амалда режалаштириш жараёнида иккита муҳим саволга жавоб топиш зарур:

1) корхона учун бозордаги вазият билан боғлиқ жорий вазифаларни бажаришда тўсиқлар яратмайдиган стратегик мақсадни қандай танлаш;

2) стратегик мақсадларга таянган ҳолда енг мураккаб ва кутилмаган ҳодиса ва ташқи тенденцияларга муносиб ва самарали жавоб қайтариши учун моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларини қандай шакллантириш лозим.

¹⁷ Sharifxo'jaev M. Abdullaev Yo. "Menejment". Toshkent -2001 yil. 68-b.

¹⁸ Yo'ldoshev N.Q., Xodjamuratova G.Yu. Strategik menejment-2. – O'quv-uslubiy majmua.T.: TDIU.2012,- 328 b.

Аввалги буйруқбозлик тизимидагидан фарқли ўлароқ кўплаб корхоналарда, айниқса, микрофирма ва кичик корхоналарда режалар мустақил равишда ишлаб чиқилади ва тасдиқланади. Бироқ корхонанинг ишлаб чиқариш фаолиятини режалаштириш худди аввалдаги каби кўрсаткичлар тизими ёрдамида амалга оширилиб, бу кўрсаткичлар сифат ва миқдор, ҳажм ва солиштирма турларга тақсимланади.

Миқдор кўрсаткичлари – абсолют кўрсаткичлар бўлиб, бу қаторга ялпи ва товар маҳсулотлар ҳажми, сотув ҳажми, ходимлар сони, иш ҳақи фонди, фойда ёки даромад миқдори, ишлаб чиқариш ресурсларининг сарфланишини киритиш мумкин.

Сифат кўрсаткичлари - нисбий катталиқ ҳисобланади. Улар ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини, унинг айрим омилларини акс эттиради. Бу меҳнат маҳсулдорлигининг ўсиши, маҳсулот таннархининг пасайиши ва ҳоказолардир. Бу қаторга шунингдек, ўзаро миқдор кўрсаткичларини ифодаловчи кўрсаткичлар, масалан, ишлаб чиқариш рентабеллиги, фонд сиғими, маҳсулот сифати ва бошқаларни ҳам киритиш мумкин.

Ҳажм кўрсаткичлари- ишлаб чиқаришнинг, унинг айрим жараёнлари ва унда иштирок етувчи омилларнинг абсолют катталигини белгилайди. Бу қаторга масалан, ялпи, товар ва сотилган маҳсулот ҳажми, меҳнат харажатлари ҳажми, олинган фойданинг умумий ҳажми ва бошқалар киритилади.

Солиштирма кўрсаткичлар - икки ёки ундан ортиқ ўзаро боғлиқ кўрсаткичлар ва маҳсулот бирлиги харажатлари салмоғининг нисбатларини тавсифлайди. Масалан, маҳсулот бирлигига металл, электр энергияси, ёқилғи сарфланиши, ишлаб чиқариш қуввати бирлигига капитал қўйилмалар, жами тўловлар ҳажмида мукофотларнинг салмоғи ва ҳоказолар⁴.

Ушбу барча кўрсаткичлар ўртасида ўзаро алоқалар мавжуд. Бу кўрсаткичлар режалаштириш жараёнида ҳам, корхонанинг хўжалиқ фаолиятини таҳлил қилишда ҳам қўлланади.

Бозор муносабатлари шароитларида ҳар бир корхона ишлаб чиқариш-

нинг тўхтовсиз ўсиши, маҳсулот сифатининг оширилиши ва унинг ўз вақтида сотилиши, шунингдек, режалаштирилган фойда ва даромадни ўз вақтида олиш асосида ўзининг гуллаб-яшнашини таъминлашга интилади. Шу сабабли корхона фаолияти кўп мақсадли ва динамик характерга ега бўлади. Биринчидан, фан-техника тараққиётига йўналтирилган, иккинчидан, ишлаб чиқариш қувватлари ва ресурслардан самарали фойдаланишга еришувчи, учинчидан еса, бозор конъюнктурасига ўз вақтида ва тезкорлик билан жавоб бериши мумкин бўлган корхона ривожланади ва гуллаб-яшнайд.

Истиқболдаги вазиятни қатъий режалаштириш бу ҳолда ўзини оқламайди. Бозор конъюктураси ва рақобат, талабга мос равишда чиқарилаётган маҳсулот тавсифномасига ўзгартириш киритиш имкониятлари билан боғлиқ бўлган узок муддатли дастур талаб қилинади. Бу вазифа одатда истиқболга йўналтирилган корхона фаолиятини жорий режалаштириш жараёнида аниқланган кўрсаткичларни тартибга солиш йўли билан бажарилади. Шу сабабли кўплаб корхоналар бозор конъюктурасининг ўзгариб туришини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқариш технологиясига тезкор ўзгартиришлар киритиш ҳамда бунда асбоб-ускуна ва қурилмаларнинг имкониятларни кенгайтириш, бутловчи қисмлар ва материалларни бир хиллаштириш, маҳсулот сифатини ошириш ва ассортиментини кенгайтиришга мажбур бўладилар.

Корхона фаолиятини режалаштириш вазифалари қайсидир маънода Маълум бўлгани сабабли уни режалаштириш ва ишлаб чиқаришни ташкил етиш жараёнида тартибга солиш замонавий фан томонидан нисбатан кам тадқиқ етилган ва умумлаштирилган. Бу йерда амалиёт назариядан анча илгарилаб кетган. Шундай бўлсада, корхона фаолиятининг олдиндан белгилаб қўйилган кўрсаткичларини тартибга солишга тўғри келади. Бу истеъмолчилик талабининг ўзгаришидан ташқари, корхона ҳаётида ва иқтисодий муҳитда рўй бераётган янги вазиятлар, хом-ашё ва материаллар таъминотчилари билан алоқалар, сиёсий вазият ва ҳоказоларга боғлиқ бўлади.

Гап шундаки, бугун ишлаб чиқарилаётган нарсга ертага ёки индинга керак бўлмай қолиши мумкин. Шу сабабли режалаштириш нафақат бугунги, балки ертанги кунга ҳам йўналтирилган бўлиши лоим. Ҳеч қайси корхона ўз фаолиятида истикболни кўздан қочира олмайди. Бу бозор шароитларида корхона барқарорлигининг асосий қондасидир. Барча ходимлар, айниқса, корхона раҳбарияти шуни аниқ билиши керакки, бугунги кунда осон бажарилаётган ҳар қандай иш 3-5 йилдан сўнг қийинлашиши ёки умуман имкони бўлмай қолиши мумкин. Демак, олдиндан белгилаб қўйилган режа (башорат) кўрсаткичларини тартибга солиш – корхона фаолияти ва ишлаб чиқаришни башорат қилиш ва режалаштиришнинг узвий бир қисми ҳисобланиши мумкин.

Тартибга солиш бу ҳодиса ва жараёнларни йўлга қўйиш, бир тартибга келтириш жараёнидир. Шунингдек у бошқарув механизми ва уларнинг элементларини нормал ва самарали ишлайдиган ҳолатга келтиришни ҳам англатади.

Режалаштиришга нисбатан бу йерда гап шу ҳақда борадики, олдиндан ишлаб чиқилган режа ва дастурларни ўзгариб турувчи шароитларга мослаштириш, улар режали иқтисодиётда бўлгани каби ҳар қандай баҳо евазига бажарилмасдан, бозор талабларига мос келиши ҳамда корхона мақсадларига еришиш, ишлаб чиқаришнинг даромадли ва фойдали бўлишига хизмат қилиши лозим. Ҳар ҳолда замонавий бизнес ва тадбиркорлик айнан шу тамойилларга асосан фаолият кўрсатади. Режада белгилаб қўйилган, кечаги кун ишлаб чиқилган ва бугунда ўз аҳамиятини йўқотган маҳсулот ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат кўрсатиш мумкин емас.

Гап шундаки, корхона фаолиятининг олдиндан белгилаб қўйилган кўрсаткичларини тартибга солиш малакаси режалаштиришнинг сабаби ва натижаси бўлиб, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва режалаштириш жараёнларида турли хато ва камчиликлар натижасида юзага келади. Шу сабабли айрим корхоналарнинг, айниқса, бизнес ва тадбиркорлик соҳасида ҳаётийлик даври юқори бўлмайди, улар зарар келтирадиган корхоналарга

айланадилар ва ҳатто банкротга ҳам учрайдилар. Амалиётнинг кўрсатишича, асосланган режалаштириш одатда объектив зарурат талаб қилган ҳоллардан ташқари келгусида тартибга солишни талаб қилмайди. Корхона жорий фаолиятини тартибга солишдан мақсад қуйидагилардан иборат:

- барқарор ишлашни таъминлаш;
- минимал харажатлар билан максимал натижаларга еришиш;
- чиқарилаётган маҳсулотнинг сифат кўрсаткичларини яхшилаш;
- ишлаб чиқариш рентабеллигини ошириш ва харажатларни камайтириш.

Бугунги кунда, иқтисодиётнинг нодавлат секторини ривожлантиришга катта ёътибор қаратилаётган бир пайтда бизнес ва тадбиркорлик соҳаси устивор аҳамият касб етиб, корхоналарнинг иқтисодий фаолиятда еркинлиги кучаймоқда, режалаштириш ва тартибга солиш жараёнларини ҳеч ким чеклаб қўймапти. Ҳозирда корхоналарга юқоридан буйруқ ва кўрсатмалар асосида топшириқларни белгилаб берувчи вазирлик ва маҳкамалар тизими йўқ. Корхоналарнинг катта қисми ишлаб чиқаришнинг бориши ва натижаларини ўзлари режалаштиради ва тартибга солади.

Шу билан бир пайтда юқорида айтиб ўтилган мустақиллик ва иқтисодий хатти-ҳаракатлар еркинлиги корхоналар фаолиятининг давлат томонидан тартибга солинишини инкор қилмайди. Масалан, АҚШ, Япония ва бошқа баъзи мамлакатларда ҳукумат органлари асосан йирик корпорациялар билан биргаликда ишлайди. Бунда улар қуйидагиларни аниқлайди:

- зарур инвестициялар ҳажми ва таркиби;
- техника даражаси, шунингдек, енг муҳим маҳсулот турларининг ҳажми ва пропорцияси;
- ойлик иш ҳақи даражаси ва корхона фаолиятининг бошқа айрим турлари.

Белгиланган умуммиллий вазифалар иқтисодий тартибга солиш воситалари – солиқлар, кредитлар, субсидиялар ва квоталар ёрдамида бажарилади. Шу сабабли давлат бозор механизмига аралашмаслиги лозим ва

бозор тўлалигича ўзини-ўзи тартибга солувчи, иқтисодийнинг бир текисда пропорционал ривожланишини қўллаб-қувватлашга қодир тизим деб ҳисобловчилар унчалик ҳақ бўлиб чиқмайдилар. Давлат ўта еҳтиёткорлик билан бозор механизмига аралашуви, унинг камчиликларини тўғрилаши, рақобатнинг яккахокимликка айланишининг олдини олиши, бизнес ва тадбиркорликнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириши, баҳо дискриминацияси ва бошқа салбий тенденцияларга қаршилик кўрсатиши лозим.

Қуйидагилар давлат томонидан тартибга солишнинг асосий йўналишлари ҳисобланади:

- маъмурий-ҳуқуқий тартибга солиш;
- иқтисодий ва бизнес учун ҳуқуқий асосларни яратиш;
- қонунларга риоя қилинишини таъминлаш;
- жамият ҳаётининг енг муҳим соҳаларини бошқариш;
- давлат дастурлари ва буюртмалари;
- молия ва солиқ сиёсати;
- ижтимоий сиёсат.

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати давлатнинг тартибга солиш функциясини жаҳон ҳўжалик амалиётида Маълум бўлган ва текшириб кўрилган иқтисодий тартибга солиш воситалари ёрдамида амалга оширади. Масалан, солиқ сиёсати давлат ва маҳаллий бюджетларни шакллантиришнинг фискал функцияларини бажаришдан ташқари ишлаб чиқариш тузилмаси, динамикаси ва жойлашувига иқтисодий таъсир кўрсатиш механизми вазифасини ҳам бажаради. Имтиёзли солиққа тортиш бизнес ва тадбиркорликни рағбатлантиришнинг енг кучли воситаларида ҳисобланади¹⁹.

Давлат томонидан тартибга солиш бозор механизмини тўлдириб, унга ўзгартишлар киритади, бизнес ва тадбиркорликнинг оёққа туриб олишига қўмаклашади. Бунда у максимал даражада максимал поғонада, минимал

¹⁹ Ziyonet.uz saytidan 2013-yil.

даражада минимал поғонада тарқалади. Тартибга солиш, қайси миқёсда амалга оширилишидан қатъий назар доимий ҳаракат, талаб ва таклиф, даромад ва харажатлар ўртасида мувозанатга интилиш ҳисобланади.

Бу тенглик доим ҳам таъминланмасда, у кўнгилдагидек даражада бўлавермайди. Бироқ барча ҳолларда ҳам давлат томонидан тартибга солиш ва корхонанинг ўзини-ўзи тартибга солиши иқтисодиёт ва бизнесни бошқаришнинг муҳим элементи бўлиб қолаверади. «Економикс» дарслиги муаллифи Самуелсоннинг фикрича, бусиз «бир кўл билан қарсак чалгандай» қолаверамиз.

Ташкилотни бошқаришнинг стратегияси - бу тизимнинг турли босқичи (поғонаси)да жойлашган ва ташкилотнинг ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) тузилмаси сифатида фаолият кўрсатишини таъминлайдиган ўзаро боғлиқ бошқарув органларининг йиғиндисидир. Ташкилотни бошқариш тузилмаси нисбатан алоҳида қисмларга - бошқарув органлари (бўлинмалар, бўлимлар, бюролар, цехлар, қисмлар, марказлар, филиаллар, кичик корхоналар, айрим раҳбарлар)га бўлинувчи бошқарув аппарати (штаби) дан иборатдир.

Корхонани стратегик бошқариш ва режалаштириш самарадорлигини оширишда кўзда тутилган барча тадбирлар, амалиётнинг кўрсатишича, ишлаб чиқаришни ривожлантириш вазифаси корхона раҳбариятидан ташқари ходимлар жамоасининг ҳам зиммасида бўлса муваффақиятли тузилиши, келгусида еса ўз вақтида ва самарали амалга оширилиши мумкин. Ходимлар иқтисодиётда бошқарувнинг акциядорлик шакллари йетакчилик қилаётган, бизнес ва тадбиркорлик фақатгина бизнес учун туғилган, танланган шахсларнинг емас, балки ҳар бир шахс шуғулланиши мумкин бўлган ҳозирги шароитларда кўплаб хўжалик субъектларининг хулқ-атвори учун қоидага, деярли заруратга айланиб бормоқда. Бироқ, корхона муваффақияти йўлидаги бутун жамоанинг, коллективнинг ҳаракатлари илмий менежмент тамойиллари ва талабларига зид келмаслиги керак. Биринчидан, жамоанинг ҳар бир аъзоси – оддий ишчидан то биринчи раҳбаргача корхонада белгиланган қонун-қоидаларга асосан ўз вазифа ва мажбуриятларини

бажариши, иккинчидан, мансабдор шахслар, бўлинма ва хизматлар ўртасидаги ўзаро бўйсинишнинг таъминланиши, учинчидан еса, бошқарувни ташкил қилишда чуқур билимга ега ходимларни танлаш ва самарадорлик таъминланиши лозим. Маълумки, ҳар бир шахс ўзига яраша алоҳида хусусиятларга эга бўлади. Агар раҳбар ходим, мутахассис ўз салоҳиятини тўлиқ очиб беришини истаса бошқарув жараёнида ҳар бир шахсга ўзига хос ёндашиши зарур. Инсон табиатини яхши билмаган раҳбар муваффақиятга умид қилиши қийин, ташкилий режа еса қоғозда қолиб кетади. Тажрибаларнинг кўрсатишича, кўплаб қўл остидаги ходимлар фаолияти кўп жиҳатдан раҳбарият билан муносабатлар характериға боғлиқ бўлади. Айнан раҳбарият кимнинг нима иш қилиши ва ким нима учун жавобгар бўлишини белгилаб беради. Бошқарув санъатидан яхши хабардор бўлиш раҳбариятнинг турли хил ички ва ташқи вазият омилларини олдиндан кўра билиш қобилиятини англатади. Бу жараённинг асосини режада кутилаётган натижаларни берадиган даражада одамлар фаолияти ва ишни ташкил қилиш ҳисобланади. Бу еса кўп жиҳатдан тўпланган иш тажрибасидан ташқари, бошқарув усулларига, асосий вазифаларни иккинчи даражали вазифалардан ажрата олиш, жамоанинг ва ҳар бир шахснинг ҳатти-ҳаракатларини баҳолаш ва рағбатлантириш қобилиятиға боғлиқ бўлади. Кўриниб турганидек, бошқарувни ташкил қилиш кўп қиррали жараён бўлиб, ўз мазмуниға кўра оддий бошқарувдан кўпроқ маънони англатади. У одатда, аввало, корхона раҳбарияти томонидан бошқарув тузилмаси ва коммуникация тизимини шакллантириш, ишлаб чиқаришнинг боришини назорат қилиш бўйича белгиланган бошқарув қарорларининг қабул қилиниши билан боғлиқ бўлади. Бошқача қилиб айтганда, бошқарувни ташкил қилиш икки хил жиҳатға ега: ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва ишлаб чиқаришни бошқаришни ташкил қилиш. Ташкил қилиш жараёнида корхонанинг танланган ривожланиш стратегияси билан унинг бошқаруви ташкилий тузилмаси ўртасидаги муносабат муҳим аҳамият касб етади. Кўплаб олим ва мутахассислар фикриға кўра бошқарув тузилмасининг ривожланиш стратегиясига мос

келиши енг юқори иқтисодий самарадорликка еришишдан ташқари, ортиқча бошқарув харажатларини камайтириш, бошқарувнинг тизим сифатида мослашувчанлиги ҳамда корхонанинг рақобатли муҳитда яшовчанлиги ва унинг ўсишида ҳам катта аҳамиятга ега. Бундай мутаносибликка ериши корхонада бошқарувни ташкил қилишнинг асосий вазифаларидан биридир. Бироқ бу ерда кўп нарса корхона ҳажми, мулкчилик шакли, иш фаолияти ва бошқа белгиларига ҳам боғлиқ бўлади. Масалан, корхона ҳажми ўсиши билан унинг тузилмаси ҳам ўзгаради, у янада стандартлашган ва формаллашган бўлади. Корхона ҳажмининг кенгайиши ёки кичрайиши мос равишда бошқарув бўғинлари сонига таъсир кўрсатади, бошқарув фаолияти билан машғул бўлган ходимлар сонига ўзгартириш киритади, бошқарув харажатларининг ўсиши ёки камайишига олиб келади. Айрим корхоналар ўз тузилмасини махсус ташкилий ахборотномалар чиқариш йўли билан формаллаштиради. Бу ахборотномаларда одатда корхонанинг тарихи ва унинг ташкилий тузилмаси, ишлаб чиқариш мақсади ва турлари, раҳбарият фаолиятининг ёритилиши, кадрлар сиёсати, бандлик шароитлари, енг кам ва енг юқори иш ҳақи каби Маълумотлар ўрин олади. Бундай ахборотлар шунингдек, кўп ҳолларда корхона фаолиятини реклама қилиш ва бозордаги имиджини оширишга хизмат қилади.

Бизнес-режа ва унинг бўлимлари ҳаётийлигини таъминлаш мақсадида бошқарув тизими – менежментни маркетинг билан боғлаши муҳим. Улар у ёки бу даражада ташкилий режа билан боғлиқ бўлиб, корхонанинг ишлаб чиқариш муваффақияти ва кутилаётган фойда даражасига еришишига хизмат қилади. Айнан шундай боғлиқлик бошқарувни ташкил қилишни нафақат ўз истеъмолчиси ва бозорига, балки барча бозорлар ва истеъмолчиларга ҳамда қабул қилинган ва амалга оширилаётган тадбирларнинг мақсадга мувофиқлигига йўналтирилган мукамал тизим шаклида ифодалашга имкон беради. Масалан, корхонада бошқарувни ташкил етишнинг ҳамда бизнес самарадорлиги нуқтаи назаридан кимлар ва нима сабабдан корхона маҳсулотини сотиб олмаётганлиги бефарқ қолдирмаслиги керак. Корхонада

бошқарувни ташкил қилиш ягона мақсад емаслиги сабабли шу ва шу каби бошқа саволларнинг жавоби ҳар бир ишлаб чиқариш корхонаси раҳбариятининг бошқарув ҳатти-ҳаракатлари асосида ётиши лозим.

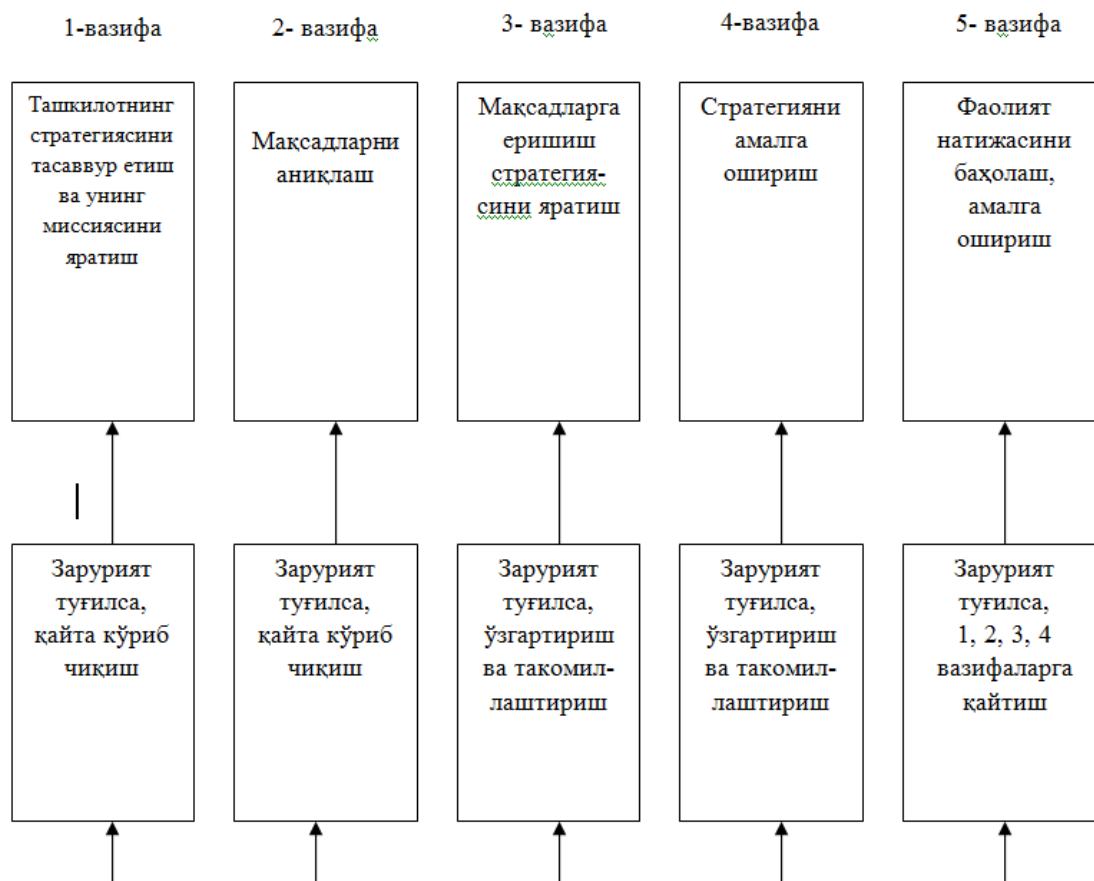
Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда турли соҳалардаги бошқарув жараёнида самарага еришиш ҳамда узоқ муддат муваффақиятли фаолият олиб бориш учун аввало режалаштиришни, аниқроғи стратегик режалаштиришни тўғри ва сифатли амалга оширмоғ лозим.

4.6. Самарали фаолият олиб боришда стратегияни амалга ошириш бўйича асосий вазифалар

Стратегияни амалга ошириш бу - амалий маъмурий иш бўлиб, ташкил етиш, молиявий режалаштириш, керакли сиёсатни юритиш, мотивларни ва компания маданиятини ҳамда бошқариш усуллари яратиш, қисқаси компания мақсадларини амалга оширишга хизмат қилувчи ҳамма ҳаракатлар мажмуасидан иборат.

Стратегияни яратиш ва амалга ошириш жараёни ўзаро боғлиқ бешта вазифани ечишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди:

1. Корхона қандай бизнесда фаолият кўрсатади, стратегик тасаввурни шакллантириш яъни: миссияни ва мақсадларни аниқлаш.
2. Стратегик тасаввурни ва миссияни қайта шакллантириш.
3. Қўйилган мақсадларга еришиш стратегиясини яратиш.
4. Танланган стратегияни сифатли ва самарали тадбиқ етиш.
5. Фаолият натижаларини баҳолаш, янги анъаналарни аниқлаш ва узоқ муддатли ривожланишга нисбатан мослаштирувчи ҳаракатларни белгилаш.

3-расм. Стратегик бошқарувнинг беш вазифаси

Корхонанинг кўриниши қандай бўлиши ва қандай рақобат мавқеига эга бўлиши лозимлигини аниқлаш бу корхонанинг стратегик тасвири ёки кўриниши демакдир. Ушбу ҳол корхонанинг бошқарув тасвиридир. Корхонанинг стратегик кўринишини ва унинг миссиясини еълон қилиш билан бирга раҳбарлар «мақсадлар ҳис-туйғусини» ижрочиларда шакллантиришлари лозим.

Корхонанинг ўзига хос хусусиятларидан қатъий назар бажарилиши лозим бўлган асосий талаблар мавжуд бўлиб, қуйидагилардан иборат:

- стратегияни муваффақиятли амалга оширишга қодир ташкилот тузиш;
- стратегик муваффақиятни белгилаб берувчи кадриятлар занжиридаги фаолият турларига етарлича ресурсларни йўналтириш учун бюджетларни қайта кўриб чиқиш;
- стратегияга мос келувчи йўналиш ва жараёнларни белгилаш;

- доимий режалаштириш ва такомиллашишни таъминлаш учун энг яхши техника ва амалиётни жорий қилиш;

- рағбатлантириш ва мукофотлаш тизимини стратегияни юқори даражада бажариш ва белгиланган мақсадларга эриши билан боғлаш;

- стратегияни қўллаб-қувватловчи ишчи муҳит ва корпоратив маданиятни яратиш;

- стратегияни амалга ошириш ва бу жараёнда уни такомиллаштириш учун зарур бўлган ички раҳбарликни (лидерликни) таъминлаш.

Замонавий раҳбар ўз компаниясининг мавқеини ва ушбу мавқега таъсир етувчи муҳит қандай ўзгаришини тасаввур етиши лозим. У ўз бизнесини шунчалик яхши билиши лозимки, зарурат туғилганда муайян ўзгаришларни амалга оширишни аниқ билиши керак.

«Рақобатчилар бизнинг усулларимизни, принципларимизни, имкониятларимизни асосан билишади, улар ўз устунлигидан фойдаланиш имкониятига ега. Муваффақиятларимиз фарқи стратегияларни яратилиш ва амалга оширишдадир» дейди муваффақиятли корхонанинг ижрочи-директори.

	Катта миқдордаги ресурсларни стратегик муҳим фаолият турларига жамлаш	
Ривож топадиган ташкилотни яратиш	Стратегияни бажариш учун зарур саволлар -нимани ҳозир, нимани кейин қилиш керак?	Стратегияни қўллаб-қувватловчи сиёсатни юритиш
Стратегик лидерликни амалга ошириш	Нима кўпроқ эътибор ва вақт талаб қилади? Нимани бошқаларга топшириш мумкин?	Доимий такомиллашиш учун энг яхши механизм ва амалиётни жорий қилиш
Стратегияга мос равишда корпоратив маданиятни шакллантириш	Рағбатлантириш ва мукофотлаш тизимини асосий стратегик мақсадларга эришиш билан боғлаш	Корхонани қўллаб-қувватловчи ходимларга ўз стратегик ролидан фойдаланиш имконияти тақдим этиш

4-расм. Стратегияни амалга ошириш жараёнининг саккизта асосий бошқарув элементлари²⁰

²⁰ Маленков Ю.А. Стратегический менеджмент. Учебник. – М.: Проспект, 2009, – 224 с.

Юқори даражали стратегик фикрлаш ва бошқариш бу:

1. «Биз нима қилмоқчимиз ва нимага еришмоқчимиз?» нуқтаи назаридан ташкилотни яхшироқ бошқариш;
2. Раҳбарларнинг ўзгаришларга нисбатан сезгирлиги;
3. Инвестицияларни ва рақобатли еҳтиёжларни баҳолашда раҳбарларни растионал баҳолаш асослари билан таъминлаш;
4. Ташкилот бўйича стратегик қарорларни мувофиқлаштириш;
5. Бошқарув фаоллигини ошириш, фақат ҳимояланиш стратегиясидан фойдаланишни олдини олиш. Бизнес тарихи фақат ҳимояланиш ёки жавоб чоралари билан муваффақиятга еришиб бўлмаслигини кўрсатади.

Менежерлар турли усуллар ёрдамида раҳбарликни амалга оширишлари мумкин. Улар жуда фаол ва аҳамиятли ёки аксинча кўримсиз, кичик бир ролни ўйнаши мумкин. Улар авторитар тарзда ёки консенсус асосида қарор қабул қилиши, ваколатларини юбориши, стратегияни амалга оширишга жалб қилинишлари ёки четда туриб бошқаларни тезроқ ёки еҳтиёткорлик билан ҳаракат қилишга ундашлари мумкин. Менежерларнинг стратегияни амалга ошириш жараёнини бошқариши бир қатор омилларга боғлиқ: уларнинг тажрибаси ва бизнес соҳасидаги билимлари; уларнинг мазкур соҳада янги иштирокчи ёки етарли тажриба ега эканлиги; компаниянинг бошқа ходимлари билан шахсий муносабатлари; уларнинг муаммоларни ҳал қилиш, маъмурилик ва шахслараро муносабатлар соҳасидаги қобилияти; уларнинг ҳокимлиги; улар афзал кўрувчи раҳбарлик усули; уларнинг белгиланган мақсадга еришиш учун ўйнаши лозим бўлган ролни кўриши.

Стратегик режани амалга оширишда ҳамма раҳбарлар қатнашади. Дифференциациялашган компанияларда стратегияни бошқаришнинг 4 поғонаси мавжуд:

- ижрочи – директор ва компания даражасидаги бошқа олий раҳбарлар;
- муайян бизнес йўналишида фойда ва зарарлар учун жавобгар ва стратегияни шакллантириш ҳуқуқига ега раҳбарлар;

- бизнес ичида функционал зоналар учун жавобгар (ишлаб чиқариш, маркетинг, молия, илмий изланишлар ва кадрлар) раҳбарлар;
- асосий ишлаб чиқариш бўлимларининг раҳбарлари жавобгарлиги.

Стратегияни шакллантириш ва тадбиқ етиш олий раҳбарият зиммасида бўлганлиги учун директорлар кенгашининг стратегик роли стратегик муаммоларни тўғри ҳал етишни назорат қилишдан иборатдир. Директорлар кенгаши муҳим стратегик ҳаракатларни назорат қилади ва стратегик режаларни расмий қувватлайди. Камдан-кам вазиятларда директорлар кенгаши стратегияни яратишда етакчи рол ўйнайди.

Стратегик бошқарув жараёнида директорлар кенгашининг роли стратегик ҳаракатларни танқидий баҳолаш ва келажак стратегиясини амалга ошишини таъминлашдан иборат. Директорлар кенгашининг асосий вазифаларидан яна бири олий раҳбариятнинг стратегияни яратиш ва амалга ошириш соҳасидаги малакасини назорат қилиш яъни, директорлар кенгаши ижрочи-директори ва бошқа раҳбарлар ўз вазифасини қандай бажараётганини баҳолашдан иборатдир.

Стратегияга мос йўналишни белгилаш - бу асосий бошқарув функцияларидир. Раҳбар стратегияга мос йўналишни белгилашда, корхонанинг узок муддатли ривожланиш йўналишини, самарали стратегик ҳаракатларни яратишга интилиши зарур бўлади. Белгиланган натижаларга еришиш учун амалга ошириладиган стратегиялар корхона фаолиятига жиддий таъсир кўрсатади. Агар раҳбар корхонани "аъло" даражада бошқарилишини истаса, у "аъло" стратегияни "аъло" даражада тадбиқ етиши лозим.

"Аъло" даражали бошқарув, раҳбарларнинг "аъло" даражадаги стратегияларни яратиши ва ҳаётга тадбиқ етиши билан боғлиқлиги тажрибаларда исботланган. Баъзи раҳбарлар ажойиб стратегияларни яратадилар, лекин, ҳаётга тадбиқ етишда муваффақияtsizликка учрайдилар, бошқа раҳбарлар еса ўртача стратегияларни муваффақиятли амалга оширадилар. Иккала ҳолат ҳам муваффақияtsizликка олиб келади. Корхона фаолияти юқори даражада самарали бўлиши учун раҳбар стратегияни сифатли яратиши ва уни сифатли

амалга ошириш қобилиятига ега бўлиши лозим. Самарали стратегияни самарали амалга ошириш бу нафақат бизнеснинг муваффақияти қоидаси, балки бошқарув сифатини синовдан ўтказиш демакдир.

Лекин "аъло" стратегияни муваффақиятли амалга ошириш ҳам корхонани заиф ва қоникарсиз фаолият даврларидан қафолатламайди. Баъзан раҳбарнинг ҳаракатлари натижа бериши учун муайян вақт талаб қилинади. Ҳаттоки аъло бошқариладиган корхоналар ҳам ноқулай вазиятларга тушиб қолиши мумкин. Аммо "бизга вақт етишмади" каби баҳоналар ёки ноқулай вазиятлар ҳам бир неча йиллар давомида рўй бераётган қоникарсиз фаолиятни оқлай олмайди.

Раҳбарнинг вазифаси ноқулай вазиятга ижобий таъсир етувчи тезкор стратегияларни қўллаб, вазиятни назоратга олишдир. Муваффақиятли стратегиянинг маъноси шундан иборатки, ноқулай вазиятларга, шафқациз рақобатга ва ички муаммоларга қарамасдан корхона кучли бозор мавқеини сақлаб қолиши лозим.

Корхона молиявий ва стратегик мақсадларни алоҳида белгилаши лозим. Молиявий мақсадларнинг мавжуд емаслиги, молиявий ресурсларни юқори таваккалчилик билан сарфланишига сабаб бўлади. Натижада корхонанинг ўсиши ва рақобатбардошлиги пасаяди.

Корхона стратегик мақсадлари шунинг учун муҳимки, улар корхона рақобат мавқеини мустаҳкамлайди ва бизнеснинг ривожланиш йўналишини кўрсатади.

Одатда, корхона стратегияси:

- пухта ўйланган ва мақсадга мувофиқ ҳатти-ҳаракатлардан;
- вазиятларни кутилмаган ривожланиши ва рақобатчилар босими кучайганда уларга қарши чора-тадбирлардан ташкил топади.

Янги вазиятларга катта технологик ютуқлар, рақобатчиларнинг бозорга янги товарларни муваффақиятли киритиши, янги қонунларнинг пайдо бўлиши, давлат сиёсатининг ўзгариши ва истеъмолчиларни товарнинг янги хусусиятларга қизиқишининг ортиб бориши ва бошқа шу кабилар киради.

Демак, стратегияни режалаштирилган ҳаракатлар ва муҳит ўзгаришларига жавоб реакцияси мажмуи деб қараш мақсадга мувофиқдир.

Корхонанинг амалдаги стратегияси бу режалаштирилган ва муҳит ўзгаришига қарши ҳатти-ҳаракатлар мажмуидан иборат.

Корхонага икки нарса хавф солади. Биринчиси - эскирган стратегияни танлаш. Иккинчиси-стратегик ўзгаришларни ўз вақтида амалга оширмаслик, ўзгаришларни орқага суриш, корхонанинг ички ўзгаришлари билангина шуғулланиш.

Асосий таянч тушунчалар

Корхона ташкилий тузилмаси, бошқарув бўғунлари, бошқарув босқичлари, чизиқли бошқарув, функционал бошқарув, дивизионал ташкилий тузилма, бошқарув системаси, ностратегик бошқарув, стратегик муваффақият, стратегик лидерлик, стратегик ўзгаришлар.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Корхона ташкилий тузилмаси нима ва унинг қандай турлари мавжуд?
2. Бошқарув босқичлари ва бўғунлари ўртасида алоқадорлик қандай таъминланади?
3. Бошқарув ташкилий тузилмаларининг чизиқли ва функционал турлари бирикиши натижасида бошқарувнинг қандай ташкилий тузилмалари ҳосил бўлади?
4. Бошқарувнинг функционал тузилмаси учун хос бўлган хусусиятлар нимадан иборат?
5. Бошқарув ташкилий тузилмалари қандай афзаллик ва камчиликларга эга?
6. Бошқарувнинг матрицали ташкилий тузилмасини қандай афзаллик ва камчиликлари мавжуд?
7. Корхонада юшқарув ташкилий тузулмасини лойиҳалаштириш жараёни қандай омиллар таъсири остида юзага келади?

8. Корхона фаолиятини стратегик бошқаришнинг иқтисодий аҳамияти
нимадан иборат?

9. Корхона фаолияти бошқарувини стратегик режалаштириш
босқичлари.

10. Корхона фаолиятида стратегик бошқарувнинг вазифалари.

V-БОБ. КОРХОНАЛАРНИНГ СТРАТЕГИК РИВОЖЛАНИШИДА ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ЗОНАЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ

Мазкур бобда эркин зоналарнинг иқтисодий аҳамияти ва шаклланиш босқичлари, корхоналар фаолиятини стратегик ривожлантиришда эркин иқтисодий зоналарни ташкил этишнинг ўрни, эркин иқтисодий зоналарни ташкил этиш орқали ҳудудларнинг инвестицион жозибадорлигини ошириш ва корхоналарнинг логистик фаолият самарадорлиги таъминлаш билан боғлиқ жараёнларнинг назарий асослари тадқиқ этилган.

5.1.Эркин иқтисодий ҳудудларнинг турли кўринишлари ва уларнинг иқтисодий моҳияти

5.2.Эркин иқтисодий ҳудудларни тартибга солишда иқтисодий механизмларнинг ўрни

5.3.Эркин иқтисодий ҳудудларнинг кичик бизнес ва инновацион тадбиркорликни ривожлантиришдаги аҳамияти

5.4."Навоий" эркин индустриал-иқтисодий ҳудудда амалга оширилаётган лойиҳалар

5.5.Эркин иқтисодий ҳудудларни шакллантиришда иқтисодий самарадорликни ошириш йўллари

5.1.Эркин иқтисодий ҳудудларнинг турли кўринишлари ва уларнинг иқтисодий моҳияти

Эркин иқтисодий ҳудудларнинг кўринишлари, уларнинг иқтисодий моҳиятини кўриб чиқишдан олдин, эркин иқтисодий ҳудуд тушунчасига таъриф бериб ўтиш мақсадга мувофиқ, деб ўйлаймиз. Хусусан Ўзбекистон Республикаси қонунчилигини кўриб чиқадиган бўлсак, “Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги қонуннинг 1-моддасига кўра: Эркин иқтисодий ҳудуд деб минтақани жадал ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш учун мамлакат ва чет эл капиталини, истиқболли технология ва бошқарув тажрибасини жалб

этиш мақсадида тузиладиган, аниқ бэлгиланган маъмурий чэгаралари алоҳида ҳукукий тартиботи бўлган махсус ажратилган ҳудуд тушунилади.

Ривожланган мамлакатларнинг амалиётига назар ташлайдиган бўлсак, ҳозирги кунга келиб халқаро хўжалик фаолиятида эркин иқтисодий ҳудудларнинг 30 дан ортиқ тури мавжуд. Кўпгина мамлакатларда иқтисодиётни соғломлаштиришнинг самарали воситаларидан бири мамлакатга чет эл инвестициясини киритиш учун зарур шарт-шароит яратиш ва ушбу мамлакатлар иқтисодиётига хорижий инвесторларни жалб қилишга нисбатан очиқ ташқи сиёсат юритиш ҳисобланади. Мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятини ошириш ва фаровон инвездисияли иқлимни яратишнинг бошқа воситалари билан бир каторда хорижий мамлакатларда турли эркин иқтисодий ҳудудларни шакллантириш методи қўлланилади. Ушбу йўл билан мамлакатлар бундай тузилмаларни таъсис этиш ёрдамида ўз олдида турган баъзи иқтисодий масалаларни ҳал қилади. Эркин иқтисодий ҳудудлар қабул қилаётган мамлакат ўз иқтисодиётига илғор технология, валюта киримлари шаклидаги чет эл сармояларини жалб қилиш, замонавий инфратузилмасини яратиш, ички истеъмол бозорини тўлдириш, қолоқ ҳудудларни жадал риовжлантириш, қўшимча иш ўринларини яратиш, шунингдек иқтисодиётни бошқариш соҳасида ва замонавий халқаро тадбиркорлик соҳасидаги илғор халқаро тажрибага эга бўлиш мақсадида ташкил этилади. Ривожланган мамлакатларнинг кўп йиллик халқаро тажрибасини таҳлил қилиб шунга амин бўлдики, иқтисодиётни соғломлаштириш ва ҳаётга янги иқтисодий ғояларни қабул қилаётган давлатларнинг алоҳида ажратилган ҳудудларда эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этиши уларнинг иқтисодий салоҳиятини юксалтиришга кэнг имкониятлар яратади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси олдида иқтисодиёт соҳасида маълум муаммоларни, илмий техника ва технологияларни ишлаб чиқиш ва жорий қилиш, экспорт салоҳиятини ўстириш, валюта захираларини тўлдириш, ўз молия ресурсларини ижобий ҳал этишда эркин иқтисодий ҳудудларни яратилиши муҳим аҳамиятга эга. Шу мақсадда Ўзбекистонда

эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этишнинг ҳуқуқий асослари яратилди. Жумладан, 1996 йил 25 апрелда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Эркин иқтисодий ҳудудлар тўғрисида”ги қонуни, эркин иқтисодий ҳудудлар тўғрисидаги Низомлар ва бошқа қонун ости ҳужжатлари шулар жумласидандир. Эркин иқтисодий ҳудуд Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори билан ташкил этилади. Эркин иқтисодий ҳудуднинг мақоми, шунингдек унинг қанча муддатга ташкил этилиши мазкур ҳудудни ташкил этиш тўғрисидаги қарор билан белгиланди.

Эркин иқтисодий ҳудуднинг чегаралари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланди. Эркин иқтисодий ҳудуднинг фаолият кўрсатиш муддатини узайтириш белгиланган муддат тугашидан камида уч йил олдин Республикаси Президентининг қарори билан амалга оширилади.

Эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этишда уларнинг ташкил этилиш мақсадларига катта аҳамият берилади. Чунки ҳарбир эркин иқтисодий ҳудуд бирон бир мамлакатнинг иқтисодий, ижтимоий баъзида сиёсий шарт-шароитидан келиб чиққан ҳолда ташкил этилади. Масалан, ривожланган мамлакатлар (АҚШ, Франция, Англия, Япония)да эркин иқтисодий ҳудудлар ишсизлик кўп бўлган, ривожланмаган мамлакатларда инфратузилмага эга бўлмаган ҳудудларда шу ҳудудларни ривожлантириш учун ташкил этилади.

Ўзбекистонда эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этишда қуйидаги вазифалар мақсад қилиб қўйилади: мамлакат ва чет эл инвестициясини, истиқболли технология ва бошқарув тажрибасини жалб этишни, экспортни рағбатлантириш, унинг таркибини яхшилаш, иш билан бандликни ошириш ва малакали кадрларни тайёрлаш, ер участкасини ижарага бериш, бино-иншоотлар ижараси, тижорат ва бошқа хизматларни тақдим этишдан кэладиган қўшимча валюта даромадини олиш.

У ёки бу иқтисодий зона ҳудудида устунлик қилувчи фаолият тури ва эркин иқтисодий ҳудудлар тўғрисидаги қонуннинг 5-моддасига мувофиқ эркин иқтисодий ҳудудлар қуйидаги турларга ажратилиши назарда тутилади:

- эркин иқтисодий зоналар;
- эркин савдо зоналари;
- эркин ишаб чиқариш зоналари;
- эркин илмий-техникавий ва бошқа зоналар тарзида тузилиши мумкин.

Халқаро хусусий ҳуқуқда эркин иқтисодий ҳудудларнинг турлари турлича номланиши амалда кўп учрайди.

Савдо – омборхона ҳудудлари. Ўзбекистон Республикасида савдо-омборхона ҳудудлари эркин савдо ҳудудлари деб юритилади. Унга кўра эркин савдо зоналари консигнация омборларини, эркин божхона ҳудудларини, шунингдек, товарларга ишлов бериш, уларни ўраш-жойлаш, саралаш, сақлаш ҳудудларини ўз ичига олади. Эркин савдо зоналари чэгарага туташ пунктларда, аэропортларда, темир йўл узелларида ёки Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудудининг бошқа жойларида тузилади (қонуннинг 6-моддаси). Ҳозирги кунда Ўзбекистонда фаолият юритаётган эркин савдо ҳудудлари таркибига кирувчи эркин омбор ҳудуди 2004 йил 20 январда қучга кирган “Эркин омбор божхона режими тўғрисида”ги Низомга асосланади.

Низомда кўрсатилишича эркин омбор-шундай режимки, чет эл товарлари муайян ҳудудлар ва жойларда бож, солиқлар ва иқтисодий сиёсат чоралари қўлланилмасдан жойлаштирилади ва ишлатилади, Ўзбекистон товарлари эса экспорт режимида мувофиқ олиб чиқишда қўлланиладиган шартларга кўра жойлаштирилади ва ишлатилади.

Низомнинг 1-бандига мувофиқ Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқиш ва Ўзбекистон Республикасига олиб кириш тақиқланган товарларни эркин омборда сақлашга рухсат берилмайди. Эркин омборларда сақланаётган маҳсулотлар билан қуйидаги операциялар амалга оширилиши мумкин: ўраш, сақлаш, уларнинг сақланиши учун мақбул ҳарорат яратиш. Эркин омборларда божхона органи рухсати билан уларнинг чакана савдосини истисно қилган ҳолда товарларни ишлаб чиқиш ва тижорат характеридаги операцияларни амалга оширишга рухсат этилади (улгуржи савдо). Савдо омборхона ҳудудлари шундай ҳудудларки, уларда хорижий келиб чиқишга

эга бўлган товарлар одатдаги божхона божларини тўламасдан сақланиши, сотилиши ёки сотиб олиниши мумкин. Божсиз савдо-омборхона ҳудудига 1973 йилги Киото конвенсиясида таъриф берилган. Ушбу ҳудудлар учун 3 та асосий белгилар хос:

- 1) улар халқаро бозорга хизмат кўрсатиш учун ташкил этилади;
- 2) уларга мамлакатнинг қолган ҳудудда бўлган кўпгина солиқ тўловлари ва божхона чекловлари тадбиқ этилмайди (божхона екстерриториаллиги);
- 3) улар маълум бир маънода “эркин” бўлишига қарамай, ташқи иқтисодий алоқалари давлат томонидан тартибга солинади.

Бундай турдаги илк ҳудуд Европада 50-йилларнинг охирида Ирландияда ташкил этилиб, кейинчалик асосан ривожланаётган мамлакатларда ташкил этилган. Эркин-савдо омборхона ҳудудлари таркибида мутахассислар ташқи савдо ҳудудлари (АҚШ), эркин божхона ҳудудлари (Вэнгрия, Югославия), эркин божсиз ҳудудлар (Болгария) ва эркин портлар (Германия, Швейсария, Бразилия, Руминия)ни ажратишади.

Савдо-омборхона ҳудудлари нафақат маҳсулотларни қабул қилиш, сақлаш (одатда 1 йил муддатга), сотиш, сотиб олиш, балки мазкур маҳсулотларнинг истеъмол хусусиятларини яхшилайдиган операсияларни амалга ошириш учун ҳам ташкил этилади.

Уларнинг ҳудудларида корхоналар кэнг миқёсдаги кўргазма фаолияти билан шуғулланишлари, савдолар ташкил этиш ва савдо божларини, маҳсулотни истеъмол хусусияти яхшиланиши натижасидаги қўшимча қиймат солиғИ олмасдан банк ва суғурта хизматларини таклиф этишлари мумкин. Улар жумласига йирик халқаро аэро ва дэнгиз портларида товарларнинг божсиз чакана савдоси амалга ошириладиган “дюти-фри”ни ҳам киритиш мумкин.

Экспорт – ишлаб чиқариш ҳудудлари. Ушбу ҳудудлар бизда эркин ишлаб чиқариш ҳудудлари деб юритилади.

Эркин ишлаб чиқариш ҳудудлари – тадбиркорликни рағбатлантириш, иқтисодийнинг устун тармоқларига чет эл инвестицияларини жалб этиш, истиқболли технологияларни жорий этиш мақсадида хўжалик-молиявий фаолиятининг алоҳида тартиботи жорий этиладиган ҳудудлардир. Эркин ишлаб чиқариш ҳудудлари экспортга мўлжалланган ишлаб чиқариш ҳудудларини, агрополисларни, тадбиркорлик ҳудудларини ва бошқа ҳудудларни ўз ичига олади (қонунинг 7-моддаси). Ҳозирги кунда эркин иқтисодий ҳудудларнинг энг кўп тарқалган тури саноат ёки екапорт- ишлаб чиқариш ҳудудларидир. XX асрнинг 60-йилларида кучли интеграция жараёнлари билан боғлиқ ҳолда жаҳоннинг турли минтақаларида фақат экспорт учун ишлаб чиқаришни ривожлантиришга мўлжалланган ҳудудлар ташкил этила бошланди. 20 йил ичида, 1965 йилдан 1985 йилгача уларнинг сони 3 тадан 260 тага йетди. XX асрнинг охириларига келиб эркин иқтисодий чегара ҳудудларида иш билан банд бўлганлар сони 3 млн. кишидан ошиб кетди, экспорт ҳажми эса 25 млрд долларни ташкил етди.

Экспорт ишлаб чиқариш ҳудудлари энг кўп Осиё (20 га яқин), Африка, Лотин Америкасида (60 дан ортиқ), ривожланаётган мамлакатларда тарқалган. Бундай типдаги ҳудудлар Венгрия, Руминия, Югославия, Хитой, АҚШда ҳам кўзга ташланади. Уларнинг фарқли жиҳати шундаки давлат имтиёзли валюта, молиявий режимдан фойдаланиб ҳудудда саноатнинг устувор соҳалари ривожини таъминлайди ёки қолоқ туман ҳудудида хорижий валюта ёхуд маҳаллий штат, федерал ҳокимиятнинг инвестицияларини жалб қилган ҳолда экспорт саноат ишлаб чиқаришини юзага келтиради. Бу маҳаллий хом ашё, ярим-фабрикатлардан янада самаралироқ фойдаланишга, ишлаб чиқариш устидан замонавий бошқариш усуллари жорий этишга, малакали кадрларни тайёрлашга имкон беради. Натижада бошқа туман ва мамлакатнинг ўзида янада жадалроқ иқтисодий ривожланишга еришиш мумкин. Бундай ҳудудлар нафақат хориж сармояси оқиб келишини, балки технологиялар, “ноу-хоу” келишини таъминлайди, янги ишчи ўринларини яратади ва айти пайтда ўз экспортга

йўналтирилганлигидан келиб чиққан ҳолда маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни чет эл фирмалари рақобатидан асрайди.

Экспорт ишлаб чиқариш ҳудудларидан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- биргаликдаги тадбиркорлик ҳудудлари (Югославия, Венгрия, Болгария);
- эркин тадбиркорлик ҳудудлари (АҚШ, Буюк Британия);
- махсус иқтисодий ҳудудлари (Хитой Халқ Республикаси).

Уларга яна алоҳида имтиёзлардан фойдаланадиган ва кўпроқ ташқи бозорга хизмат кўрсатувчи баъзи бир чет эл корхоналарини мисол қилиш мумкин. Масалан: Мексиканинг чэгарага яқин йерларида Америка фирмалари ишлаб чиқарган маҳсулотни АҚШ бозорига етказиб берадиган завод қурилган (“Макиладорс”).

Экспорт саноат ҳудудларида тадбиркорлар машина, хом-ашё, унинг компонентларидан олинадиган бож ва бошқа тўловлардан озод қилинганлар. Чет эл фирмалари солиқ, даромад солиғи тўлашдан ва бошқа билвосита ва бевосита солиқ тўловларига нисбатан бериладиган “солиқ таътиллари”га эгалар. Уларга валюта кредити ва имтиёзли кредит олишда имтиёз ва эркинликлар берилган.

Эркин илмий-техникавий ҳудудлар. Ўзбекистон Республикасида эркин илмий-техникавий ҳудудлар алоҳида ажратилган ҳудудлардан иборат бўлиб, у йерда илмий-ишлаб чиқариш ва ўқув марказлари жамланади ҳамда улар учун илмий ва ишлаб чиқариш имкониятини ривожлантиришга қаратилган махсус ҳуқуқий тартибот ўрнатилади. Эркин илмий-техникавий ҳудудлар юксак технологиялар ҳудудлари, технипарклар, минтақавий инновасия марказлари – технополислар шаклида ташкил этилади (қонунинг 8-моддаси). Эркин илмий-техникавий ҳудудлар адабиётларда “технопарк”, “технополис”, илмий парклар”, “технологик марказлар”, “ўқув марказлари” деб юритилади. Уларнинг ўзига хос жиҳати улар ҳудудида илмий ва ишлаб чиқариш технологик фаолият замонавий илмий-ишлаб чиқариш фирмалари шаклида

бирлашиши ва йирик илмий тадқиқот маркази, университет миқёсида мавжуд бўлишидадир. Бундай ҳудудларни ташкил этишдан мақсад бутун моддий ва меҳнат ресурсларини, янги технологияларни саноатга тадбиқ этишни жадаллаштиришга сафарбар этиш, янги ишчи ўринларини таъминлаш, минтақада ва мамлакатда иқтисодни диверсификациялаш.

Илмий технология ҳудудлари иқтисодий структурасида қайси соҳанинг устунлик қилишидан келиб чиқиб уларнинг 3 та тури фарқланади:

1) Инновация маркази – бу унча катта бўлмаган участкада жойлаштирилган иқтисодий тузилма бўлиб, ендигина яратилган кичик компания учун мўлжалланган.

2) Илмий парк – бу анча катта ҳудудга эга бўлиб, унда турли миқдор ва ривожланиш босқичидаги илмий ишлаб чиқариш фирмалари жойлашган бўлиб, маҳаллий тадқиқот маркази (университет)нинг илмий-техник қурилмалари асосида анча катта бўлмаган ишлаб чиқаришни йўлга қўйишга имкон беради.

3) Тадқиқот парклари – улар доирасида илмий-техник янгилик техник прототип босқичигача ишлаб чиқарилади. Бундай паркларда саноат компаниялари илмий тадқиқот, саноат конструкторлик муассасалари бирлашади. Масалан: Бостонда “Классик” тадқиқот парки ўзида компьютер техникасини ишлаб чиқариш бўйича 700 дан ортиқ саноат компанияларини бирлаштирган. Бироқ 22 миллион фунд ҳудуднинг (саноат ва илмий иншоотларга ажратилган) 2/3 қисми илмий-тадқиқот ва тажриба конструкторлик иншоотлари, бинолари билан банд. Илмий парклар 400 йиллик тарихга эга. АҚШда биринчи парклар Сан-Франсискода, Бостонда, Буюк Британияда эса Кембрижда вужудга келган.

Чет эллик мутахассислар фикрича, 1986 йил бошларида АҚШда 100 дан ортиқ парклар мавжуд бўлган, Франция ва Буюк Британияда 26 та ва 36 та бўлган. ФРГда 1985 йилда 18 та шундай парклар бўлган, Японияда эса 20 та технополис бўлган. Осиёнинг янги саноат мамлакатларида 10 та технопарк мавжуд (Жанубий Корея, Сингапур, Таиланд, Малайзия, Тайланд).

Энг йирик илмий парк саноат мамлакатлари Тайвандда 1980 йилда ташкил этилган. Ушбу паркда саноат-савдо илмий тадқиқот институте, микроэлектроника ишлаб чиқариш бўйича Тайван компанияси, элакроника илмий-тадқиқот институти, биотехнологияни ривожлантириш бўйича марказ ва 100 дан ортиқ саноат корпорасиялари жойлашган. Фаолият тури бўйича туристик, суғурта, банк, оффшоре (Швецария, Сингапур, Гонгконг, Кипр) ва бошқа ҳудудлар мавжуд.

Юқоридагилардан ташқари халқаро тажрибада эркин иқтисодий ҳудудларнинг бошқа турлари ҳам мавжуд. Уларнинг баъзиларини кўриб чиқамиз.

Комплекс эркин иқтисодий ҳудудлар. Ўзида савдо, божхона, ишлаб чиқариш, тадқиқотчилик функцияларини қамраб олган ҳудудлар - комплекс эркин иқтисодий ҳудудлар деб аталади. Бундай ҳудудларни ташкил қилишда ҳудудларда аниқ секторлар функцияси устунлиги ва уларни яратиш кетма-кетлигини аниқлаб олиш лозим. Ушбу ҳудудлар шаҳарлар, раёнлар, вилоят ва ўлкалар (ёки уларнинг бир қисми)ни қамраб олганидан янги маъмурий-ҳудуд ташкил этиш мумкин ёки ҳудуд таркибига қўшни тумanning асосан янги хўжалик ўзлаштириш ҳудудларини киритиш ва уларни қўшма тадбиркорлик ҳудудлари сифатида ривожлантириш мумкин. Эркин иқтисодий ҳудудлар ҳудуд чегараларини расмийлаштириш ва уларнинг функцияланиш режимига кўра икки турга бўлинади: Анклаф (берк) ва интеграциявий эркин иқтисодий ҳудудлар.

Анкалаф эркин иқтисодий ҳудудлар – ўз ҳудудида ишлаб чиқарилган маҳсулотни эркин конвертасия қилинадиган валютада ҳақ олиш учун экспорт қилишга мўлжалланган ҳудудлардир. Ушбу ҳудудларни мамлакатнинг бошқа қисмидан маҳсулот ва фуқароларнинг ўз чегараларидан махсус ўтиш режими билан, эркин иқтисодий ҳудудларни ҳудуддан ташқаридаги ички механизмдан иқтисодий мустақиллиги ўзига хос иқтисодий иқлимини яратувчи маъмурий ва иқтисодий услублар билан таъминланади. Анклаф ҳудудлар асосан мамлакатдан табиий ажратилган ҳудуд (орол, ярим орол,

дэнгиз қирғоқлари ва бошқа)ларда ташкил этилади. Шунингдек у шаҳар ичида ҳам ташкил этилиши мумкин. Одатда анклав ҳудуд иқтисодий ривожланиши ва аҳолининг моддий аҳволи паст бўлган мамлакатлардан ташкил этилади.

Интеграциявий ҳудудлар – миллий ва дунёвий иқтисод билан жипс фаолият юритиши учун янда эркин режимга эга бўлган ҳудудлардир. Улар кўпоқ ривожланган бозор иқтисодиёти, халқаро меҳнат тақсимотига кэнг кириб бorgan мамлакатларда ташкил этилади. Интеграциявий ҳудудлар бозор иқтисодиёти ривожланган, байналминаллашган иқтисодиётда мавжуд бўлади. Интеграциявий ҳудудларга бериладиган ҳудудлар ҳажми турлича бўлиши мумкин. Масалан, улар бир неча километр квадратдан тортиб минглаб километр квадратгача бўлиши мумкин. Эркин иқтисодий ҳудудлар қанча мамлакатлар ҳудудини қамраб олишига кўра: якка миллатли (мономиллатли), яъни битта давлат ҳудудида жойлашган ва унинг қонунларига амал қиладиган ва байналмилал (халқаро) – бир неча мамлакатлар ҳудудини қамраб олувчи ва унинг қоидаларига амал қилувчи ҳудудларга бўлинади.

Тўла қонли иқтисодий иттифок тузиш мақсадида интеграциявий гуруҳлар даставвал эркин ҳудудини тузadилар. Улар божхона иттифоқи ва умумий бозор орқали иқтисодий иттифокқа евалузиявий тадрижий йўл билан еришишга ҳаракат қилишади. Эркин саноат ҳудудлари икки ёки ундан ортиқ миллий хўжаликларни бирлаштириш шакли, унинг доирасида иштирокчи давлатлар ўзаро савдо тўсиқларини ўрнатди. Бироқ айни пайтда ушбу давлатлардан ҳар бири бошқа мамлакатларга нисбатан ўз савдо тўсиқларини сақлаб қолади. Иштирокчи мамлакатлар чегаралари божхона назоратини сақлаб қолади, бундан мақсад учинчи мамлакатлар орқали паст сифатли арзон товарлар кириб келишига йўл қўймаслик.

Божхона иттифоқи иштирокчи мамлакатлар ўртасидаги маҳсулот ва хизматлар савдоси чекловларининг олиб ташланишини назарда тутadi. Бунинг учун улар ягона ташқи савдо барерлари тизимини тасдиқлашади. Масалан, Европа иқтисодий Иттифоқи ҳозирги кунда айрим МДХ давлатлари

(Россия, Белорусия, Қозоғистон) ўртасида тузилаётган божхона иттифоқига бошқа МДХ давлатлари ва дунёнинг истаган бир мамлакати аъзо бўлиши мумкин.

Умумий бозор - бу халқаро иқтисодий эркин ҳудудлар еволусиясининг навбатдаги босқичидир. Унда гуруҳлар ичида маҳсулотларнинг эркин ҳаракат қилиши билан бир пайтда ишлаб чиқариш омиллари (сармоя, ишчи кучи) эркин ҳаракат қилади.

Тўлиқ иқтисодий иттифок унда иштирокчи мамлакатларининг иқтисодий сиёсати, савдо-сотиқ, ишчи кучининг ҳаракати, сармоянинг оқиб кэлишига нисбатан пул, солиқ ижтимоий сиёсати билан бирга унификасиялашни кўзда тутди.

Умуман олганда ҳозирги кунга келиб эркин иқтисодий ҳудудларнинг жуда кўп кўринишлари мавжуд бўлиб, ҳар бир давлат улардан ўзининг ҳудудий шароитларидан келиб чиққан ҳолда фойдаланишга ҳаракат қилади. Ҳар томонлама ўрганиб чиқилган ва давлат учун ҳар томонлама тўғри кэладиган эркин иқтисодий ҳудуднинг кўринишини аниқ бэлгилаб олиниши, ушбу давлатнинг кэлажақда иқтисодий юксалишига замин ҳозирлайди.

5.2.Эркин иқтисодий ҳудудларни тартибга солишда иқтисодий механизмларнинг ўрни

Эркин иқтисодий ҳудудларни тартибга солишнинг иқтисодий механизми энг аввало мазкур ҳудудларнинг ҳуқуқий режими билан чамбарчас боғлиқдир. Ўзбекистонда эркин иқтисодий ҳудудлар ўзининг ҳуқуқий режимига кўра ўзига хос жиҳатларга эга. Уларда алоҳида божхона, валюта, солиқ тартиботи, шунингдек, фуқаролар кириши, чиқиши ва бу йерда бўлишининг, меҳнат муносабатлари, молия-кредит фаолиятининг алоҳида тартиботи ҳамда инвестицияларни жалб этишга, тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантиришга ва ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга қаратилган ўзига хос ҳуқуқий режим ўрнатилиши мумкин. Эркин иқтисодий ҳудудларда алоҳида божхона тартиби бэлгиланади. Унга

кўра товарларни олиб кириш ва олиб чиқиш учун божхона божларининг бекор қилиниши ёки камайтирилиши назарда тутилади. Шунингдек, товарлар экспорти ёки импорти учун таърифдан ташқари чаеклашларни бекор қилиш ёки йэнгиллаштириш назарда тутилиши ҳам мумкин. Эркин иқтисодий ҳудудларда товарларни бэлгиланган тартибда баённомага киритган ҳолда эркин иқтисодий ҳудуднинг божхона чэгараси орқали олиб ўтишнинг соддалаштирилган тартиби назарда тутилиши мумкин. Мамлакатимизда ташкил этилган ҳар бир эркин иқтисодий ҳудуд ҳудудида алоҳида божхона тартиботини республика божхона хизмати бэлгилайди. Эркин иқтисодий ҳудудларда бэлгиланган алоҳида божхона тартиботи эркин иқтисодий ҳудуд ҳудуди орқали товарларни транзит тартибда олиб ўтишга нисбатан қўлланилмайди.

Эркин иқтисодий ҳудуд ҳудудида алоҳида валюта тартиботи миллий ва чет эл валюталарининг эркин муомалада бўлиши ҳамда айирбошланишини бэлгилаб берилади. Ушбу ҳудудда алоҳида валюта тартиботининг амал қилиш тартибини Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бэлгилайди. Эркин иқтисодий ҳудудлар хўжалик фаолиятининг қатнашчилари, яъни фуқаролар, юридик шахслар ва бошқа субектлар эркин иқтисодий ҳудудлар тўғрисидаги Низомда ички ва ташқи инвесторлар учун тэнг шарт-шароитлардан келиб чиққан ҳолда бэлгиланган солиқ имтиёзлардан фойдаланиш ҳуқуқига эга.

Мамлакатимиз ҳудудида ташкил этилган эркин иқтисодий ҳудудлар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларда ишлаш учун энг аввало маҳаллий меҳнат ресурслари жалб этилади. Бундан ташқари республикаимизнинг бошқа минтақаларида яшовчи шахслар ва чет эллик фуқаролар ҳам жалб этилиши мумкин. Ушбу ҳудудларга ишчи кучини жалб этиш тегишли ҳудуднинг ишга жойлаштириш хизмати меҳнат биржалари орқали амалаг оширилади.

Эркин иқтисодий ҳудудларда меҳнат муносабатлари қонун ҳужжатлари, жамоа шартномалари ва якка тартибдаги меҳнат шартномалари билан тартибга солинади. Ўзбекистон Республикаси эркин иқтисодий зона

худудида фаолият юритаётган фуқаролар (жисмоний шахслар) ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларига риоя этилишини кафолатлайди. Эркин иқтисодий ҳудудларда инвесторларнинг Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида назарда тутилган барча кафолатлари ва имтиёзларига риоя этилиши таъминланади. Низомда қўшимча кафолатлар ва имтиёзлар назарда тутилиши мумкин. Давлат органлари ва бошқа органлар ёхуд мансабдор шахсларнинг юридик шахслар ҳамда фуқаролар (жисмоний шахслар) фаолиятига асоссиз аралашуви натижасида уларга йетказилган зарар, шунингдек бой берилган фойда ва йетказилган маънавий зиён суд тартибида қопланиши лозим.

Эркин иқтисодий ҳудуд мустақил бюджетга эга бўлади. Эркин иқтисодий ҳудудни шакллантириш босқичида кредитлар бериш ёки ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфраструктура объектларини тўғридан-тўғри инвестициялаш тарзида республика бюджети ва маҳаллий бюджетдан маблағлар жалб этилиши мумкин. Эркин иқтисодий ҳудуднинг бюджети ҳудуд маъмуриятининг тасарруфидаги йер, бинолар ва иншоотларни ижарага беришдан, турли хизматлар кўрсатишдан кэладиган тушумлардан ва Низомда бэлгиланган бошқа тушумлардан ташкил топади.

Эркин иқтисодий ҳудудга чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг кириши, иқтисодий ҳудудлардан чиқиши ва шу ҳудудда бўлишининг Низомда бэлгилаб қўйиладиган соддалаштирилган тартиби жорий этилиши мумкин. Эркин иқтисодий ҳудуд қатнашчиларининг ҳудудга киритган инвестициялари ва таваккалчилигини суғурта қилиш ихтиёрий суғурта шартномаси асосида амалга оширилади. Эркин иқтисодий ҳудудларни бошқариш Эркин иқтисодий ҳудудлар тўғрисидаги қонунга ва Олий Мажлис томонидан тасдиқланадиган Низомга мувофиқ амалга оширилади. Ҳудуднинг фаолияти эркин иқтисодий ҳудуд Маъмурий кэнгаши мувофиқлаштириб туради. Унинг оператив бошқарув органи ҳудуд бош дирексияси ҳисобланади.

Эркин иқтисодий ҳудуднинг Маъмурий кенгаши Вазирлар Маҳкамаси томонидан жойлардаги давлат ҳокимияти органлари, тармоқ бошқарув органлари, инвесторлар, шу жумладан чет эл инвесторлари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари вакилларида тузилади.

Республикада ташкил этилган эркин иқтисодий ҳудуднинг Маъмурий кенгашига раис бошчилик қилади. Эркин иқтисодий ҳудуднинг чегаралари мамлакатимизнинг маъмурий-ҳудудий бирлиги (шаҳар, туман, шаҳардаги туман) чегараларига тўғри келган тақдирда Маъмурий кенгаш раисининг вазифаларини ижро этиш тегишли ҳоким зиммасига юкланади.

Эркин иқтисодий ҳудуднинг Маъмурий кенгаши:

- эркин иқтисодий ҳудуднинг ҳуқуқ тартиботига риоя этилишини назорат қилиб боради;
- ҳудудни ривожлантириш дастурини ишлаб чиқади;
- инвестицияларни жалб этиш учун қўшимча шартлар бэлгилайди;
- ҳудуднинг ҳар йилги бюджетини кўриб чиқади ва тасдиқлайди;
- қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширади.

Эркин иқтисодий ҳудуд Маъмурий кенгаши ўз ваколатлари доирасида қабул қилган қарорлар эркин иқтисодий ҳудуд хўжалик фаолияти қатнашчилари ижро этиши учун мажбуридир.

Эркин иқтисодий ҳудуд чегаралари ичида жойлашган давлат мулки объектлари (ер, сув, ер ости бойликлари ва бошқа табиий ресурслар, бинолар, иншоотлар) жойлардаги давлат ҳокимияти органларининг ўз ваколат доирасидаги қарорига биноан оператив бошқарув ёки тўлиқ хўжалик юритиш ҳуқуқи билан қонун ҳужжатларида бэлгиланган тартибда ҳудуд Маъмурий кенгашига топшириб қўйилиши мумкин.

Жойлардаги давлат ҳокимияти органлари эркин иқтисодий ҳудуд Маъмурий кенгашига топшириб қўйилган йер, йер ости бойликлари, атроф-муҳит ва бошқа объектлардан оқилона фойдаланилиши ҳамда уларнинг муҳофаза қилиниши устидан назоратни таъминлайдилар.

Эркин иқтисодий ҳудуд ҳудудида жойлашган давлат мулки объектларини хусусий мулк қилиб сотиш қонун ҳужжатларида бэлгиланган тартибда амалга оширилади.

Эркин иқтисодий ҳудуд Бош дирекцияси:

- алоҳида ҳукукий тартиботнинг амал қилишини таъминлайди;
- танлов асосида чет эл капиталининг жалб этилишини амалга оширади;
- ҳудудни ривожлантириш дастури рўёбга чиқарилишини таъминлайди;
- хўжалик, молиявий ва бошқа фаолият билан шуғулланаётган корхоналар ва сҳкилотларни рўйхатга олади;

- экологик вазиятни яхшиланиши устидан назоратни таъминлайди, шунингдек, тарихий-маданий бойликларнинг сақланиши учун жавобгар бўлади;

- Эркин иқтисодий ҳудудлар тўғрисидаги Низомда назарда тутилган бошқа ваколатларни амалг оширади.

Ҳудуд Бош дирекцияси, Низомда назарда тутилган ҳолларни истисно етганда, корхоналар ва ташкилотларининг оператив хўжалик, молиявий ва бошқа фаолиятига аралашишга ҳақли эмас.

Эркин иқтисодий ҳудуднинг Бош дирекцияси ҳудуд Маъмурий кэнгаши томонидан тузилади ва унга ана шу кэнгашнинг ўзи тайинлайдиган бош дирестор бошчилик қилади. Ташкил этилган эркин иқтисодий зона ҳудудида фаолият юритаётган юридик шахслар ва фуқаролар ҳудуд Бош дирекциясида рўйхатдан ўтишлари лозим. Ҳудуд бош дирекциясида рўйхатдан ўтганлик тўғрисида юридик шахсларга гувоҳнома беради ва бу ҳақда тегишли органларга хабар қилади.

5.3. Эркин иқтисодий ҳудудларнинг кичик бизнес ва инновацион тадбиркорликни ривожлантиришдаги аҳамияти

Дунё тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, ЭИХлар кичик бизнес ва инновасион тадбиркорликни ривожлантиришнинг катализатори ҳисобланади. Буни исботи сифатида шуни таъкидлаш керакки, йирик ёки ўрта

корхоналарнинг кичик бизнес ва айнан инновацион тадбиркорлик билан кооперацион алоқаларини ўрнатмасдан туриб инновацион модулларга асосланган ишлаб чиқаришни ташкил этишни тасаввур қилиш қийин. Айнан кичик инновацион тадбиркорлик бозор талабига мос кэладиган янги турдаги маҳсулотларни яратишга қодирдир.

Кўплаб ривожланган мамлакатларнинг тажрибаси шундан далолат берадики, ҳозирги кунда кичик бизнес жадаллик билан ривожланаётган соҳадир. Йирик корпарасиялар катта инновацион лойиҳаларни қатор тармоқларда амалга оширишда, молиявий, моддий ва меҳнат ресурсларини жалб қилишда катта имкониятлар ва устуворликка эгадирлар. Аммо кўп тармоқларда иқтисодий фаолиятнинг кичик бизнес туридан фойдаланиш унумлироқдир.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни, шу жумладан инновацион тадбиркорликни давлат томонидан қўллаб-қувватланиши мақсадга мувофиқлигини қатор омиллар билан изоҳлаш мумкин:

- Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни (КБХТ) янги иш ўринларини яратиш, ишсизликни қисқартириш ва бандликни таъминлашда муҳим рол ўйнайди, бу эса аҳолини нафақат ижтимоий ривожланишига, балки иқтисодиётнинг ўсиш суръатларига ҳам таъсир кўрсатади;

- КБХТ ўрта миқдорлар синфини шаклланишига кўмаклашади, иқтисодиётни диверсификацияланиши ва соғлом рақобат муҳитини шаклланишини таъминлайди;

- КБХТ одатда маъсулиятли ҳамкор ва интизомли бюджет тўловчилари ҳисобланади;

- Алоҳида КБХТларнинг молиявий қийинчилиги одатда макроиқтисодий жараёнларда таъсир етмайди;

- КБХТлар чет элда сапитал оқими жараёнида нисбатан камроқ жалб этилган;

- КБХТ одатда жамоатчилик фикридан фойдаланади.

Маълум даражада кичик корхоналарнинг устуворлиги инновасион соҳада ҳам кўзга ташланади. Бу эса қуйидагиларда намоён бўлади:

- Тадбиркорликни кичик шаклида ижодкорлик учун нисбатан яхшироқ шарт-шароитлар яратилади ва индивидуал ҳарактерга эга;

- Кичик корхоналарда ихтирочи, мулкдор ва менежер бир шахс кўринишида намоён бўлиши мумкин, бу эса корпоратив бошқарувдаги асосий қарама-қаршиликларни олдини олади;

- Янги информатион технологиялар кичик корхоналарнинг доимий фаолият кўрсатишига яхши шарт-шароитлар яратади, бу эса аввал фақат йирик корхоналарга хос бўлган;

- Кичик корхоналарда яратиладиган инновасион ишланмалар кўп маблағ талаб қилмайди, балким мавжуд молиявий ресурслардан оқилона фойдаланиб, имкон қадар лойиҳалар самарали амалга оширилади;

- Кичик корхоналарда яратиладиган инновасион ишланмаларда асосий эътибор лойиҳанинг ишлаб чиқаришга жорий этилиши ва иқтисодий самарадорликка берилади.

Охирги йилларда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни барча соҳаларда, шу жумладан инновасион соҳасига бўлган эътибор кундан-кунга ўсиб бормоқда. Бу эса тасодиф эмас албатта. Ғарб тадбиркорлик фаолияти тажрибаси инновасион фаолиятнинг ривожланишида кичик корхоналарнинг авзалликлари ва роли катта эканлигини тасдиқлайди. Хорижий экспертларнинг кузатув натижалари шуни кўрсатмоқдаки, АҚШ ва Ғарбий Европа XX асрнинг 58 та етакчи ихтироларидан 46 таси алоҳида шахслар ва кичик фирмаларга тегишли бўлган. АҚШнинг “Милий илмий фонд”и маълумотига асосан ишловчилар сони 500 тагача бўлган фирмаларда илмий-тадқиқот фаолиятида сарфланган 1 АҚШ доллари йирик корпорацияларга (ишчилар сони 10000 тадан зиёд) нисбатан 24 марта кўпроқ янгиликлар берган.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соғлом рақобат муҳитини шакллантиришда муҳим ўрин эгаллаши ҳамда инновасион фаолиятни амалга

оширишда хусусий капитални иштирокини таъминловчи асосий куч эканлигини ҳиобга олган ҳолда шундай хулоса қилиш мумкинки, КБХТ технологик ривожланишни жадаллаштиришнинг асосий омили ҳисобланади.

Мамлакатдаги иқтисодий ислохотларни амалга оширишда, инновасион янгилашда нодавлат сектори-хусусий мулк эгаларининг ўрни тобора салмоқли бўлиб бормоқда, реал сестор тармоқларини модернизасия қилиш жараёнида юзага кэлаётган муаммолар кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субектлари фаолиятини янада кэнгроқ қўллаб-қувватлаш, жумладан молиявий жиҳатдан, улар томонидан макроиқтисодий барқарорликни таъминлашга бўлган ҳиссасини таҳлил қилишга даъват этмоқда.

Ушбу йўналиш мамлакат ички бозорини товарлар ва хизматлар билан таъминлаб қолмасдан, балки аҳоли бандлиги ва реал даромадларини оширишда, иқтисодиётнинг турли тармоқларида ўзаро алоқаларни йўлга қўйишда катта аҳамият касб этади, уларни модернизасия қилишга ва тармоқ корхоналарида инновасион янгиликларни жорий қилиш бўйича зарур шарт-шароитлар яратишга чақиради.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик бозор конъюнктурасини ўзгаришларига тез мослаша олиши ва истеъмолчи талабинининг ўзининг маҳсулотларида тез акс еттириши туфайли доимо тармоқда рақобатбардошли маҳсулотлар чиқаришига даъват етувчи куч сифатида хизмат қилган.

Албатта, ривожланган хорижий давлатларда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан катта аҳамиятга эга, ялпи ички маҳсулотнинг тахминан 60-70 фоизи уларнинг ҳиссасига тўғри кэлади.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқаришда, уларни жаҳон бозорига олиб чиқишда салмоқли ҳиссаси билан доимо ажралиб турган.

Лекин айрим мамлакатларда рақобатбардошликнинг суствлиги, ишлаб чиқариш структураси етарлича кэнг кўламли эмаслиги, мамлакат учун ўткир муаммо бўлиб турган, бу эса иқтисодиётнинг юқори суръатда ўсишига

халақит берган. Тармоқлараро капитални қайта ишлаш саноати юқори технологик секторларига ўтказиш, фан ва инновацион технологияларни ривожлантиришни таъминлаш йўли билан ишлаб чиқариш жараёнларини трансформация қилиш бу бирада сезиларли самара бериб келган.

Тадқиқотлар мисолида шуни кўриш мумкинки, ўзини-ўзи тартибга солишнинг бозор механизмлари яқин истиқболда миллий иқтисодий таркибий кўринишини тубдан ўзгартиришга еришиши мумкин. Қайта ишлаш саноати тармоқларининг жадал суръатлар билан ривожланишининг давлат томонидан рағбатлантирилиши, бунда солиқ солишнинг табақалаштирилган нормативлари амортизация ажратмалари молиявий воситаси сифатида юзага келиши табиий ҳол сифатида кўрилмоқда.

Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастурини амалга ошириш, ишлаб чиқаришнинг техник ҳолатини янгилаш ва қайта ташкил этиш жараёнида мамлакатимизда салмоқли нодавлат сектори яратилди: ҳиссадорлик жамиятлари, маъсулияти чекланган жамиятлар, кўшма корхоналар, хусусий фирма ва ташкилотлар сони кундан-кунга кўпайиб бормоқда.

ЭИХларда инновацион тадбиркорликка ҳам зарур шарт-шароитлар яратилиши лозим. Агарда ЭИХ жойлашган ишлаб чиқариш корхоналари ўз маҳсулотлари билан жаҳон бозорларига чиқмоқчи бўлсалар, улар албатта рақобатбардош сифатли маҳсулот турларини яратишлари лозим. Бу эса янги ихтирони, янги изланишларни ва ниҳоят илмий ҳажмдор маҳсулотларни харидор талабига мос равишда ишлаб чиқаришни талаб этади. Ушбу масалани фақатгина кичик инновацион корхоналар тезкорлик билан ҳал этишга қодирдирлар. Йирик корхоналар учун алоҳида инновацион корхоналарни ёки марказларни ташкил этиш, уни фаолиятни юргизиш анча катта сарф-харажатлар талаб этилади. Бу харажатларнинг барчаси маҳсулотнинг нархига, қолаверса бозор қийматига жиддий таъсир этиши мумкин. Шунинг учун ҳам бу ишларни кичик инновацион корхоналарга топшириш афзалроқдир.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ЭИХлар мамлакатда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни, шу жумладан инновацион тадбиркорликни ривожлантиришда сезиларли аҳамият касб етиб, хаттоки локоматив ролини ҳам бажариши мумкин. Бунинг учун ташкил этилаётган ЭИХларда тадбиркорлик субъектлари учун қуйидаги зарур шарт-шароитларни яратиш лозим бўлади:

- Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини ЭИХлар ўз фаолиятларини амалга оширишлари учун қулай шарт-шароитлар яратиш (махсус солиқ имтиёзлари, бож тўловларининг амалдаги ставкасини камайтириш, қурилиш учун йер ажратиш, имтиёзли кредитлар ва ҳоказо);

- Кичик инновацион корхоналарни 5 йил муддатгача ер солиғи, мулк солиғи, даромад солиғи, ободончилик ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, бошқа мажбурий тўловлар ва ягона солиқ тўлови, умуман олганда уларнинг барчасидан озод этиш;

- Кичик инновацион корхоналарни моддий техник базасини мустаҳкамлаш, яъни уларни замонавий лабораторияларга бўлган еҳтиёжларини қондириш мақсадида уларга имкон қадар имтиёзли кредитлар ажратиш, керак бўлса чет эл молия институтлар грантларини жалб этиш;

- ЭИХда фаолият кўрсатиш учун КБХТ субъектларини рўйхатдан ўтказиш жараёнларининг соддалаштирилган тизимини яратиш;

- КБХТ субъектларини ЭИХ мавжуд бўлган барча инженер-коммуникация тизимларидан фойдаланишларига қулай шарт-шароитлар яратиш;

- ЭИХда бизнес-инкубатор, тадқиқот марказлари, инновацион марказлар, технологиялар трансфери агентлиги ва бошқа инфратузилмаси мавжуд бўлган технопарк ташкил этиш ва бошқалар.

Ғарб мамлакатларида маҳсулотлар ва технологияларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 75-85 %ни ташкил етган.

Бу шароитда нафақат кичик бизнесни ёки инновацион фаолиятни мотивасиялаш лозим, балким хорижий мамлакатларда амалий синовлардан

ўтган инновацион маҳсулот ва технологияларнинг саноат намуналарини ишлаб чиқаришга кенг жорий этиш борасида чуқур ўйлаш пайти келди.

5.4. "Навоий" эркин индустриал-иқтисодий ҳудудда амалга оширилаётган лойиҳалар

Ўзбекистон ишлаб чиқарувчиларининг халқаро савдо-иқтисодий муносабатларга тобора чуқур интеграциялашиб бориши нафақат ички бозорда, айти вақтда хорижда ҳам айтиқса, 300 миллион аҳолига эга бўлган, Ўзбекистон билан эркин савдо ҳудуди ўрнатилган МДҲ давлатларида ҳам харидоргир маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ўзлаштиришни рағбатлантиради.

Ишлаб чиқариш салоҳиятини ошириш, инновацион технологияларни жорий қилишни ва жаҳон бозори талабларига жавоб берадиган товарлар турларини ўзлаштиришни тезлаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан мамлакатимизда биринчи маротаба Навоий вилояти ҳудудида алоҳида маъмурий марказга эга бўлган “Навоий” ЭИИЗсини ташкил этиш тўғрисидаги қарорни қабул қилишда юртимизнинг йирик минтақавий бозорлар: Жануби-Шарқий Осиё, Марказий ва Шарқий Европа, Яқин Шарқ ва МДҲ мамлакатларининг қулай савдо йўналишларининг кесишиш нуқтасида жойлашгани ҳал қилувчи омил ролини ўйнади. Навоий шаҳри аэропорти базасида халқаро транспорт логистика марказини яратиш учун қулай шароитларнинг мавжудлиги бу ерда янги рақобатдош маҳсулотларни тайёрлаш ва уларни Европа ва Осиёдаги охирги истеъмолчиларга тўхтовсиз етказиб бериш заруратини кун тартибига қўйди.

Ўзбекистон Республикасида биринчи эркин иқтисодий зонанинг Навоий вилоятида ташкил этилишига қуйидагилар асос бўлиб ҳисобланади:

1. Навоий шаҳрининг индустриал характерга эга экани, яъни шаҳар кимё, энергетика, тоғ-металлургия, цемент саноатининг йирик корхоналари атрофида шаклланидир. Вилоят иқтисодиётининг асосини Навоий тоғ-металлургия комбинати, “Навоийазот” ОАЖ, “Электрокимёзавод” ҚҚ, “Қизилқумцемент” АЖ, Навоий ИЭС каби корхоналар ташкил этади. Навоий

вилояти Тошкент шаҳри, Тошкент, Андижон, Қашқадарё ва Фарғона вилоятлари билан биргаликда республиканинг 6 та йирик саноат ишлаб чиқарадиган ҳудуди сирасига киради.

Навоий вилоятининг саноат корхоналари ҳозирги кунда 50 дан ортиқ турдаги саноат маҳсулотларини ишлаб чиқармоқда. Жумладан, аммиак селитраси (юртимизда ишлаб чиқарилаётган аммиакнинг 70 фоизи), нитрон тўқималари (100 фоизи), олтингугурт кислотаси (25,4 фоизи), кимёвий воситалар (4,1 фоизи), оммон сульфати (1 фоизи), цемент (50 фоизи), темир бетон маҳсулотлар (4,2 фоизи), пахта толаси (3,5 фоизи), пойафзал маҳсулотлари (1 фоизи) ва кийим-кечак (0,5 фоизи), заргарлик маҳсулотлари (5 фоизи), биноларни жиҳозлаш материаллари (6 фоизи), озиқ-овқат маҳсулот турларидан нон-булочка маҳсулотлари (2,4 фоизи), гўшт ва гўшт маҳсулотлари (2,5 фоизи), кондитерлик маҳсулотлари (1,3 фоизи), пиво (2,6 фоизи) ва бошқа маҳсулотлар айнан шу вилоятда ишлаб чиқарилмоқда.

2. Навоий шаҳрининг транзит ва транспорт-логистика потенциали.

Навоий шаҳридан 3,5 километр узоқликда Навоий халқаро аэропорти жойлашган бўлиб, унинг хизматларидан “Кореан Эйр” ва “Московия” (Россия) каби халқаро юк ташувчи компаниялар фойдаланади. Ҳозирги кунда ушбу аэропорт базасида халқаро интермодал логистика маркази фаолият юритмоқда. Навоий халқаро аэропорти Ўзбекистон Республикасининг географик марказида жойлашгани боис ташқи савдо юк ташувларини оптималлаштириш ва юкларга қайта ишлов бериш, ташқи савдонинг транспорт харажатларини камайтиришда ҳал қилувчи аҳамият касб этмоқда.

Навоий аэропорти замонавий техник-технологик жиҳозлангани билан халқаро стандартларга жавоб бериб, барча русумдаги самолётларни қабул қилиш имкониятига эга. Аэропортда узунлиги 4 минг метр, кенлиги 45 метр бўлган учиш ва қўниш майдонларида реконструкция ишлари амалга оширилди. Бундан ташқари, аэродромда иккинчи категорияли ИКАО ҳаво кемаларини қабул қилиш имкониятларини берадиган радио-техник ёруғлик сигналлари ўрнатилди.

Навоий аэропорти негизда халқаро интермодал логистика марказининг ташкил этилиши натижасида йилига 200 минг тонна экспорт-импорт юкларини қайта ишлаш имконияти яратилди.

Мамлакатимиз ҳаво коридоридан фойдаланиш юкларни транспортда ташишга кетадиган вақт ва харажатларни сезиларли иқтисод қилиш имконини беради. Жануби-Шарқий Осиёдан Европагача бўлган масофа Навоий шаҳри орқали ўтадиган бўлса, Дубай орқали учиб қараганда 1000 километрга қисқаради. Шунингдек, авиақатновлар вақти 1,5 соатга, ёқилғи сарфи 15 тоннага камаяди. Навоий аэропорти базасидаги халқаро транспорт хабини яратиш дастури доирасида Ўзбекистон ва Жанубий Кореянинг “Кореан Эйр” компанияси ўртасида узоқ муддатли шартномани имзолашда ушбу шарт-шароитлар ҳисобга олинган.

Халқаро юклар транзитининг деярли ярми Навоий шаҳридан 4 километр узоқликда жойлашган темир йўл магистрали орқали амалга оширилади.

Навоий орқали Жанубий Эрон ва Туркиянинг портларига, шунингдек, ғарб ва шимол томондан Қора ва Болтиқ денгизлари портларига чиқадиган барча асосий темир йўл трассалари ўтган. Хитойдан Европагача бўлган энг қисқа темир йўл маршрути ҳам Навоий орқали ўтган. “Тошғўзар-Бойсун-Қумқўрғон” темир йўлини ишга тушириш орқали Афғонистон, Покистон, Ҳиндистонга чиқадиган энг қисқа транзит алоқани ўрнатиш мумкин.

Ҳозирги пайтда шаҳарни қуйидаги магистрал темир йўлларга боғлаш учун аэропорт яқинида қурилиш ишлари олиб борилмоқда:

- шимоли-ғарбий йўналишда – Учқудуқ-Нукус-Волгоград (Россия) орқали Европа мамлакатларига чиқиш;
- шарқий йўналишда – Самарқанд-Тошкент-Дўстлик орқали Хитой ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларига чиқиш;
- жанубий йўналишда – Бухоро-Туркменистон-БандарАббос (Эрон) орқали Яқин Шарқ ва Форс кўрфази мамлакатларига чиқиш.

Бундан ташқари, 2007 йилда ишга туширилган Тошғўзар-Бойсун-Қумқўрғон темир йўли Навоий шаҳри темир йўл разъездига яқин бўлиб,

жанубий йўналиш бўйича Афғонистон, Покистон, Ҳиндистонга тўғридан-тўғри чиқиш имконини беради.

ЭИИЗнинг бевосита “Е-40” автомобиль магистралига яқинлиги энг қисқа йўл билан Европа ва Хитойга қўшилиш имконини беради, шунингдек, бу ердан ўтадиган темир йўллар орқали Марказий Осиё, МДХ, Жануби-Шарқий Осиё, Яқин Шарқ ва Форс кўрфази бозорларига кириш имконини беради.

Хитой – Европа йўналишида Навоий халқаро логистика марказидан унчалик узок бўлмаган масофада ўтган Е-40 автомобил магистрали орқали юк ташувлари Хитой – Россия чегараси орқали ўтадиган йўналишга нисбатан 1000 километрга яқин. Бу транспорт харажатларини ҳар бир автомобиль ҳисобидан 800 долларга қисқартиради. Тошкентдан Бандар Аббос портигача йўлни контейнерли поезд 7 суткада, Тошкентдан Техрон орқали Истамбулга эса 10 суткада босиб ўтади. Бу кўрсаткич Ўзбекистонни четлаб ўтишдаги вақтга нисбатан 2 бараварга тезроқ.

Мавжуд транспорт, энергетика ва инженерлик коммуникациялари ҳудудга хорижий инвестицияларни самарали жалб этишга, шунингдек, саноатнинг бошқа тармоқлари, жумладан, табиий ресурсларни ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашни ривожлантиришга туртки беради.

3. Навоий вилоятининг истиқболли географик жойлашуви. Вилоят республика ҳудудининг 25 фоизини ташкил этади. Навоий ва у билан қўшни бўлган Бухоро, Самарқанд ҳамда Қашқадарё вилоятлари Ўзбекистоннинг жадал ривожланаётган ҳудудларидан ҳисобланади. Ушбу вилоятлар жалб этилган хорижий инвестициялар ҳажми ва прогноз кўрчаткичлари бўйича мамлакатимизда етакчи ўринларни эгаллайди. Навоий ва ундан 150 километрузоқликда жойлашган Самарқанд ва 110 километр узоқликда жойлашган Бухоро вилоятлари халқаро бизнес ва туризмнинг ҳудудий марказлари сифатида юқори салоҳиятга эга.

Туризм жаҳоннинг кўплаб давлатларининг миллий иқтисодиётининг ривожланишида муҳим роль ўйнаб келмоқда. Навоий вилояти, гарчи

Самарқанд, Шаҳрисабз, Бухоро, Тошкент, Хива, Қарши ва Термиз каби шаҳарлардан бир неча юз километр узоқликда жойлашган бўлса-да, муҳим халқаро туристик марказлардан бири ҳисобланади. Тарихий аҳамиятга эга бўлган кўплаб ёдгорликларни (Кармана, Нурота, Сармишсой қадимги ёдгорликлари ва бошқалар) ва дам олиш зоналарининг (Янгиқазғон дам олиш чўл зонаси, Ҳайдаркўл дам олиш зонаси ва ҳоказолар) мавжудлиги кўплаб туристларни ўзига жалб қилиш имконини беради.

4. Навоий ва унга чегарадош вилоятларда мавжуд минерал-хомашё базаси. Бухоро, Самарқанд ва Қашқадарё вилоятлари йирик минерал ресурс захираларига эга бўлиб, улар қурилишда ишлатиладиган мрамор, гранит, оҳақтош, бўр ва бошқа хомашёлар (Самарқанд вилояти); табиий газ, графит, безак тошлари, оҳақтош, силикат, бетон ва ғишт ишлаб чиқариш учун керак бўладиган кум конлари (Бухоро вилояти); нефть, табиий газ конлари, қора ва рангли металлургия учун зарур бўлган рудали ва рудасиз қазилма конлари, чинни ва керамика хомашёси, бентонит тупроғи ва глауконит захиралар ва бошқалардир.

Олтин, вольфрам, мис, қўрғошин ва рух, алюминий, сурьма, тошкўмир, ёнувчан сланец ва олтингугуртнинг истиқболли рудалари кўринишидаги захиралар ҳам разведка қилинган (Қашқадарё вилояти).

Ўзбекистон Республикасининг минерал хомашё ресурсларининг асосий захираси қизилқум минтақасида жойлашган. Марказий қизилқум ҳудудида каолиннинг 50 дан ортиқ тури борлиги аниқланган бўлиб, унинг захираси 240,8 минг тоннани ташкил этади. Лангар фойдали қазилма конлари ёнувчи сланец, доломит, оҳақтош, дала шпати каби фойдали қазилма бойликларга бой бўлиб, захираси 9,2 миллион тоннани ташкил этади.

Навоий вилояти ҳудудида кенг кўламли разведка-қидирув ишлари олиб борилиши натижасида Лавлякан (Конимех тумани) ва Тузқудук (Учқудук тумани) каби йирик туз конлари борлиги аниқланди. Вилоят ҳудуди қурилиш материалларига (Ўзғон ва Нурота мрамари, Лангар ва Қорасой гранити ва

габроси, Азлартол ва Қорасой гранит тошлари, волостонит ва бошқалар) ҳам бойдир.

5. Малакали кадрлар ва интеллектуал салоҳият, аҳолининг юз фоизли саводхонлиги, нисбатан арзон ишчи кучи, жаҳон стандартларига тўлиқ жавоб берадиган таълим тизими.

Ўзбекистоннинг тарихан шаклланган юқори илмий мактаби, академик ва илмий-текшириш институтларининг кенг тармоғи инновацион ишланмаларнинг ривожини рағбатлантиради. Мамлакатимизда ҳар йили хорижий ва маҳаллий ихтирочилар иштирокида инновацион технологиялар ярмаркалари ўтказиб турилади.

Навоий эркин саноат-иқтисодий ҳудудида келажак технологиялари, янги ресурс ва энергияни тежайдиган технологияларни жалб қилиш йўли билан кейинги 20-30 йил ичида долзарб бўлиб қоладиган экологик тоза, замонавий, диверсификацияланган саноат базасини яратиш имконияти мавжуд.

Ҳақиқатдан ҳам, эркин индустриал-иқтисодий зонада ишлайдиган инвесторлар учун етарли инновацион лойиҳалар мавжуд. Бугунги кунда мамлакатимиз илм-фани саноатдаги технологик жараёнлар, қурилма ва материаллар, био ва нанотехнологиялар, ахборот технологиялари ва дастурий таъминот, тиббиёт ва тиббий техника, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига жорий этишга тайёр бўлган ўнлаб ишланмаларни таклиф қилмоқда. Бу эса, ўз навбатида, Ўзбекистонда исталган замонавий ва мураккаб технологияларни эгаллаш ва жорий этиш мумкинлигининг тасдиғидир.

Навоий вилоятида хорижий инвесторларнинг кириб келиши учун барча имкониятлар мавжуд. Мамлакатимизда инвестиция муҳитини янада яхшилаш, хусусийлаштириш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш ва реконструкция қилиш, ортиқча ишчи кучи мавжуд бўлган минтақаларимизда янги иш жойларини яратиш дастурларини амалга оширишда тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни кенг жалб этиш, шунингдек, хорижий инвесторлар учун

ишончли ҳукукий ҳимоя ва кафолатларни таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 11 апрелдаги “Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3594-сонли қарори қабул қилингани муҳим аҳамият касб этмоқда.

Бу аввало хорижий инвесторлар иштирокида йирик ишлаб чиқариш корхоналарни қуриш имкониятини бермоқда. Ҳозирги кунда вилоят хўжалигида хорижий инвесторлар ёрдамида қурилган 40 дан ортиқ корхона фаолият кўрсатиб турибди. АҚШ, Панама, Хитой, Россия ва Украина инвесторлари иштироки билан қурилган корхоналарнинг асосий қисми Навоий ва Зарафшон шаҳарларига тўғри келади. Фаолият кўрсатаётган корхоналарнинг асосий қисми озиқ-овқат саноатига (7 та), кимё саноати (6 та), транспорт ва алоқа тармоғи (5 та), қурилиш материалларини ишлаб чиқариш саноати (6 та), машинасозлик (4 та), енгил саноат (4 та), савдо (3 та), рангли металлургия (2 та), қишлоқ хўжалиги соҳасидаги (1 та) саноат тармоқларга тўғри келади.

Юқорида қайд этилганидек, Навоий вилоятининг инвестицион мавқеини (имиджини) кўрсатадиган устувор омиллар қуйидагилардан иборат:

- транспорт йўлларининг (автомобиль, темир йўл ва ҳаво йўллари) ривожлангани ва замонавий алоқа телекоммуникация воситалари билан таъминлангани;

- энергетика бозорининг мавжудлиги;

- интеллектуал кадрлар салоҳиятига эга экани;

- қулай ижтимоий-иқтисодий ва маданий, шунингдек, туристик муҳитнинг мавжудлиги;

- ижтимоий-сиёсий шарт-шароитларнинг барқарорлиги;

- шаҳар аҳолисининг юқори тўлов имкониятларига эга экани;

- инфратузилмани ривожлантириш ва шунингдек, инвестицион фаолиятни қўллаб-қувватлайдиган имкониятларнинг мавжудлиги ва бошқалар.

Навоий вилоятини иқтисодий ривожлантириш ва инвестицияларни жалб қилишнинг асосий йўналишлари қуйидагиларга қаратилган:

- қайта тиклаш, мавжуд корхоналарни техник жиҳозлаш ва кенгайтириш, янги маҳсулотларни ишлаб чиқариш, комплекс иқтисодий чора-тадбирларни кўриш;

- вилоятда хомашё ва саноат маҳсулотларини ишлаб чиқаришни ҳисобга олиб, янги корхоналар қуриш;

- минерал хомашё ва сув ресурсларини ўзлаштиришни янада кенгайтириш ва бошқалар.

Ўзбекистонда Инвестиция дастури доирасида 2010 йилда 200 дан зиёд лойиҳа амалга оширилган бўлса, “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси ҳудудида хорижий инвесторлар билан эришилган битимлар доирасида 19 та инвестиция лойиҳасини амалга оширишга киришилди. Ана шу лойиҳалар доирасида жаҳон бозорида харидоргир бўлган замонавий маҳсулот ишлаб чиқарадиган 12 та корхона фойдаланишга топширилди. Навоий кон-металлургия комбинати, “Навоийазот” компаниясининг бир қатор янги объектларини барпо этиш ишлари ва бошқа лойиҳалар ниҳоясига етказилди.

“Навоий”ЭИИЗнинг концепцияси. Навоий шаҳри аэропорти базасида эркин иқтисодий-индустриал зонани ташкил қилиш концепцияси инновацион-индустриал, транспорт-логистика ва ижтимоий-рекреацион комплексни ташкил этишга асосланган.

Яратилаётган индустриал ЭИИЗ комплексида маҳаллий хомашёга асосланганхорижий бозорда рақобатдош ишлаб чиқаришни ташкил қилиш режалаштирилган. Мавжуд хомашё потенциали йирик номенклатурада тайёр маҳсулотларни, айниқса, тўқимачилик, тикув ва чарм-пойафзал товарлари, озиқ-овқат маҳсулотлари, кимёвий, нефть-кимё,фармацевтика, қурилиш, шунингдек, электротехника, телекоммуникация ва машинасозлик маҳсулотларини ишлаб чиқариш имкониятини беради.

Инновацион технологияларини қўллаш ва ишлаб чиқаришни автоматлаштириш натижасида экологик жиҳатдан тоза ва энергияни тежайдиган ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш мумкин.

Ишлаб чиқариш комплекси Навоий шаҳрига яқин бўлган 564 гектар майдонда 21 та кластерга бўлинган ҳолда жойлаштирилган.

Мутахассисларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, давлатимиз ҳукумати томонидан амалга оширилаётган чора-тадбирлар натижасида 40 тага яқин лойиҳа бўйича 900 миллион долларлик хорижий инвестицияларни жалб этиш имконияти мавжуд. Мазкур лойиҳалар доирасидаги ишлаб чиқариш корхоналари тўла қувват билан ишлашга ўтганида улар томонидан 1,5 миллиард доллардан зиёд экспортга йўналтирилган маҳсулот ишлаб чиқарилади. Яқин келажакда эса амалга оширилаётган лойиҳалар сони 100-120 тага етказилади ва натижада “Навоий” ЭИИЗда ички ва ташқи бозорда юқори талабга эга бўлган 5,5 миллиард долларга яқин маҳсулот ишлаб чиқарилади.

“Навоий” ЭИИЗ махсус иқтисодий ҳудуднинг барча классик функцияларини – янги технологияларни, инвестицияларни жалб қилиш ва бошқаларни бажаради. ЭИИЗ “ўсиш нуқтаси”нинг локомотивини ташкил этиб, умуммиллий масштабда иқтисодий модернизация жараёнларига жиддий таъсир кўрсатади.

“Навоий” ЭИИЗни ташкил этилиши Навоий вилоятининг бир тармоқли тараққиётини бартараф этиш имконини беради. Ҳозирги кунда бу ерда тоғ-металлургия тармоғи яхши ривожланган. Аммо ҳар қандай конлар ҳам одатда тугайди. Стратегик тараққиёт дастури асосида 20-30 йилдан сўнг вилоятдаги мавжуд тармоқлар атрофида янги соҳаларни яратиш орқали ҳудуднинг индустриал-инновацион тараққиёт салоҳияти янада ошади.

“Навоий” ЭИИЗда саноатнинг машинасозлик, станоксозлик тармоқларини ривожлантириш учун барча имкониятлар мавжуд. Минтақада фойдаланилмаётган катта кремний захираси мавжуд бўлиб, унинг негизида қуёш батареялари учун кремний пластиналарини ишлаб чиқарадиган корхона

ташқил қилиш мумкин. Бунинг учун фақат замонавий техника ва технологияларни олиб келиш керак. Маҳаллий хомашёга асосланган замонавий тўқимачилик тармоғини, озиқ-овқат маҳсулотларини, шунингдек, қурилиш материалларини ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш мумкин.

“Навоий” ЭИИЗда ишлаб чиқаришнинг асосий йўналишлари. “Навоий” ЭИИЗдаги хўжалик субъектларининг асосий хўжалик фаолияти юқори технологик рақобатдош хорижий асбоб-ускуналарни, техникаларни, технологик линиялар ва моделларни, инновацион технологияларни ишлаб чиқаришда қўллаш орқали жаҳон товарлар бозорига кенг доирадаги рақобатдош маҳсулотлар етказиб берадиган, технологияларга асосланган ишлаб чиқаришни ташқил этишдан иборат.

“Навоий” ЭИИЗ ҳудудида саноатнинг барча тармоқларида хомашёдан то тайёр маҳсулотгача бўлган ишлаб чиқариш жараёнини ўзида тўлиқ акс эттирадиган саноат комплексини яратиш учун барчашарт-шароитлар яратилмоқда.

“Навоий” ЭИИЗни яратиш концепцияси ва устувор йўналишлари асосида “Навоий” ЭИИЗда қуйидаги тармоқ ва йўналишларда корхоналар жойлаштирилмоқда:

- электротехника маҳсулотларини ишлаб чиқариш;
- телекоммуникация ускуналарини ишлаб чиқариш;
- машинасозлик, асбобсозлик ва ишлаб чиқаришнинг таркибий қисмларини ишлаб чиқарадиган комплекс корхоналар;
- тиббиёт асбоб-ускуналари ва дори маҳсулотларини ишлаб чиқариш;
- озиқ-овқат маҳсулотларини қайта ишлаш ва қадоқлаш;
- пластик ва полимер маҳсулотларни ишлаб чиқариш.

“Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси ташқил этилганидан буён бу ерда 12 та корхона қурилиб, фойдаланишга топширилди. 2012 йилда улар томонидан қарийб 80 миллиард сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилди.

“АгроФреш” корхонаси “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонасида биринчилардан бўлиб очилган қўшма корхоналар сирасига киради.

Ушбу янги корхона “Марказсаноатэкспорт” ГАВК ва Бирлашган Араб Амирликларининг “Kefaya General Trading Co” компанияси ҳамкорлигида ташкил этилди. Қўшма корхона Италиянинг 3000 тонна мева-сабзавот маҳсулотини сақлаш имконини берадиган, ҳарорат газ орқали бошқариладиган музлатиш ускуналари билан жиҳозланган. Лойиҳанинг умумий қиймати 5,03 миллион долларни ташкил этади. Бу ерда йигирмадан ортиқ янги иш ўрни яратилди. Корхона маҳсулотининг қарийб 50 фоизи экспортга чиқарилади.

“Ўзбектелеком” акциядорлик компанияси ва Сингапурнинг “Servetechno Pte.Ltd” компанияси ҳамкорлигида ташкил этилган “Telecom Innovations” қўшма корхонаси рақамли телевидение учун йилига 50 минг дона приёмник ишлаб чиқаради. Лойиҳанинг умумий қиймати 1,6 миллион долларни ташкил қилади. Янги корхона 30 нафардан ортиқ ёш мутахассисни иш билан таъминлади. Уларнинг аксарияти маҳаллий касб-хунар коллежлари битирувчиларидир.

Шунингдек, полиэтилен ва полипропилен қувурлар ишлаб чиқарадиган яна икки завод ҳам ишга тушди. “Полиэтилен қувурлари” корхонаси диаметри 75 дан 630 миллиметргача бўлган 8,6 минг тонна полиэтилен қувурлар ишлаб чиқаради. Ушбу лойиҳанинг умумий қиймати 7,2 миллион долларни ташкил этади. Корхона 40 нафардан ортиқ ёш мутахассисни, хусусан, маҳаллий касб-хунар коллежлари битирувчиларини иш билан таъминлади. Бу ерда келгусида 50 фоизгача бўлган тайёр маҳсулотни экспорт қилиш мўлжалланмоқда. Энг муҳими, 70 га яқин янги иш ўрни яратилди. Корхона тўла қувват билан ишлай бошлагач, унинг экспорт ҳажми 5,9 миллион доллардан ошади.

1-жадвал

Навоий вилоятида хорижий инвестициялар иштирокидаги қўшма корхоналарнинг 2011 йил якунидаги ҳолати тўғрисидаги маълумот

№	Шаҳар (туман)лар бўйича корхоналар кесимида	Ташкил этилган йил (ой)	Асосий фаолият тури	Амалда фаолиятини бошлаган (йил,ой)	2011 йил		Иш ўринлари
					ишлаб чиқариш (млн.сўм)	шундан экспорт (минг АҚШ долл.)**	
"Навоий" ЭИИЗда фаолият курсатаётган қўшма корхоналар							
1	"O'ZMINDA" Ўзбекистон – Ҳиндистон ҚК	15.03.2010	автомобиль ва трактор эҳтиёт қисмлари	2010 й	2142	193,9	11
2	"UZKOR LIGHTING" Ўзбекистон – Корея ҚК	18.03.2010	тежамкор лампалар	2011 й	190		5
3	"TELEKOM INNOVATIONS" Ўзбекистон - Сингапур ҚК	23.02.2010	рангли рақамли ТВ сигналлар қабул қилиш ускуналари	2010 й	7051		30
4	"UzEraiCabel" Ўзбекистон-Корея ҚК	31.12.2009	автомобилларга кабеллар	2010 й	11140,0	0,9	62
5	"AGROFRESH" Ўзбекистон - БАА ҚК	23.09.2009	тайёрлов корхонаси	2010 й	2639,8		21
6	"DUGASTECH" Ўзбекистон – Корея ҚК	20.05.2010	электрон газ ҳисоблагичлар				14
7	"Navoiy - Beauty cosmrtics" Ўзбекистон – Корея ҚК	09.07.2010	косметика маҳсулотлари	2010 й	501		19
8	"O'zEraeAlternator" Ўзбекистон – Корея ҚК	23.07.2010	автомобиль генераторлари ва компрессорлари	2011 й	3664	0,4	23
9	"CFM Proenergies" Ўзбекистон - Сингапур ҚК	27.08.2010	диодли лампалар				1
10	"Navoiy - Hunan Pulp" Ўзбекистон – Хитой ҚК	01.11.2010	санитария-гигиена маҳсулотлари	2011 й	748		12
11	"KO-UNG CYLINDER" Ўзбекистон-Корея ҚК	08.04.2011	автомобиллар учун газ баллонлари				5
Жами:		x	x	x	28075,8	195,2	203

Йилига 2300 погон километр қувватга эга “Полипропилен қувурлари” корхонаси эса диаметри 16 дан 63 миллиметргача бўлган полипропилен қувурлар ишлаб чиқаради. Лойиҳанинг умумий қиймати 5,2 миллион долларни ташкил қилади.

Яна бир янги корхона – “UzEraeSable” қўшма корхонаси “Ўзавтосаноат” акциядорлик компанияси ва Корея Республикасининг “Erae cc Ltd” компанияси томонидан ташкил этилди. Мазкур корхона йилига 150 минг километр автомобиль симларини ишлаб чиқаради. Лойиҳанинг умумий қиймати 13 миллион долларни ташкил этади. “GM Ўзбекистон” заводи учун автомобиль жгутларини ишлаб чиқарадиган “ЎзКоджи” қўшма корхонаси ушбу янги корхона ишлаб чиқарадиган маҳсулотларнинг асосий буюртмачисидир. Шунингдек, ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг 20 фоизини Женерал Моторсинг яқин мамлакатлардаги корхоналарига экспорт қилиш кўзда тутилган.

«UzMinda» ҚК “Ўзавтосаноат” АК ва Ҳиндистоннинг «Minda Capital» компанияси билан ҳамкорликда ташкил этилди. Корхона автомобиллар спидометрлари ва хавфсизлик тизимларини ишлаб чиқаради ҳамда маҳсулот номенклатурасини кенгайтириш истиқболига эга. Корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати йилига 251 минг автокомплектни ташкил этади. «UzMinda» ҚК 195 тагача, шу жумладан, 191 нафар маҳаллий мутахассислар учун янги иш ўринлари яратишни кўзда тутган.

“Навоий” ЭИИЗ ҳудудида, шунингдек, «Навоийазот» ОАЖ ҳамда «DK Cosmetics» (Корея) компанияси ҳамкорлигида ташкил этилган «Navoi Beauty Cosmetics» ҚК ҳам фаолият юритмоқда. Корхона ҳар йил 2,1 миллион дона косметика маҳсулотлари (лосьонлар, кремлар, пудралар ва бошқалар) ва ювиш воситалари ишлаб чиқаради. Корхона 42 нафар ходимни иш билан таъминлайди.

Ўзбекистон мустақиллигининг 20 йиллигини нишонлаш арафасида "Навоий" эркин индустриал–иқтисодий зонасида умумий қиймати 14 миллион АҚШ долларида иборат бўлган бешта янги корхона очилди. Уларнинг барчаси замонавий, юқори технологик ускуналар билан жиҳозланган ҳамда ички бозорда харидоргир ва жаҳон бозори учун рақобатдош тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш имконига эга. Хорижий

инвесторлар қаторига Хитой Халқ Республикаси, Жанубий Корея, Сингапур каби давлатларнинг йирик компаниялари киради.

"Ўзелтехсаноат" ассоциацияси ва "Shinghwa Lihting" (Корея Республикаси) компаниялари томонидан яратилган "UZKOR Lihtiong" МЧЖ ҚК бугунги кунда ишлатилаётган чўғланма лампаларни энергияни тежайдиган лампаларга босқичма–босқич алмаштириш бўйича вазифаларни амалга оширишга ўзининг катта ҳиссасини қўшмоқда. Қўшма корхона йилига 6 миллион дона энергияни тежайдиган газ разрядли ихчам лампалар ишлаб чиқаради, шундан сўнг корхона тўла қувват билан бу рақамларни 13,7 миллион донага етказиши назарда тутилган.

Лойиҳанинг умумий қиймати 4,7 миллион долларни ташкил этади. Бу ерда 45 та янги иш ўрни яратилган бўлиб, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг деярли ярми экспорт қилинади. Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлигининг "Ўзпроммашимпекс" ДАЖ ҳамда "СФМ ҳолдинг" (Сингапур) компанияси ҳамкорлигида "SFM ProEnergies" МЧЖ ҚК ташкил этилди. Қўшма корхона ёруғлик диодли лампалар, кўчаларни ёритиш ускуналари, светофорлар, прожектор ва ёруғлик диодли реклама панелларини йилига 2 миллион донадан ортиқ ишлаб чиқаради.

Бугунги кунда мазкур турдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш нафақат мазкур ҳудудда, балки МДХ давлатларида ҳам илк бор йўлга қўйилмоқда. Лойиҳа қиймати 5 миллион долларни ташкил этмоқда. 50 та иш ўрни яратилган бўлиб, корхона тўла қувват билан ишга туширилгач бу ерда 150 нафарга яқин киши меҳнат қилади. Корхона маҳсулотининг 50 фоиздан ортиғи ташқи бозорга чиқарилади. Бозорда фаолият олиб бораётган рақамли телевидение учун приёмниклар (Сет-Топ Бок) йиғиш билан шуғулланадиган ўзбек–сингапур "Telecom Телеком Innoveyshns" ҚК негизида "ЗТЕ" (ХХР) ва Ўзбекистон Алоқа ва ахборот агентлиги иштирокида уч томонлама қўшма корхона ташкил этилди. Корхонада телекоммуникация ускуналари бўлган ADSL ва DSLAMмодемлари ишлаб чиқарилади. Бу оддий телефон

линиясидан бир вақтнинг ўзида ҳам телефон, ҳам тезкор интернетдан фойдаланиш имконини яратадиган маълумотлар узатиш технологияларидир.

Мазкур импорт ўрнини босувчи ускуналар йилига жами 25 минг донга чиқарилади. "Ўзфармсаноат" ДАЖ нинг "Ўансанг фарм" МЧЖ тайёр доривоситалари ва тиббиётга мўлжалланган буюмларни ишлаб чиқара бошлади. Лойиҳанинг умумий қиймати 2 миллион доллар бўлиб, уни амалга ошириш 10 миллиондан ортиқ таблетка ва галенли препаратларни ишлаб чиқариш имконини яратади. Корхона маҳсулотининг 15 фоизи экспорт қилиниши мўлжалланмоқда. 45 та иш ўрни яратилган. 2013 йилнинг охирига қадар автомобиллар учун газ баллонлари, электрон газ ҳисоблагичлар ҳамда ички ва ташқи бозорда харидоргир бўлган бошқа маҳсулотларни ишлаб чиқарадиган яна тўртта корхонани ишга тушириш режалаштирилмоқда.

5.5. Эркин иқтисодий ҳудудларни шакллантиришда иқтисодий самарадорликни ошириш йўллари

Эркин иқтисодий ҳудудларни шакллантиришда иқтисодий самарадорлик муҳим аҳамият касб этади. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки мамлакатлар ЭИХларни ташкил этишдан олдин уларни аниқ мақсад ва вазифалари, қулай жойлашуви, Қайси тармоқни ривожлантиришга қаратилганлиги, қулай инвестицион муҳит мавжудлиги, турли хилдаги имтиёзлар қўлланиши ва иқтисодий жиҳатдан мақсадга Мувофиқлигига эътибор қаратмоқда. Хеч кимга сир эмаски ЭИХ ларни ташкил этишдан қўзланган муҳим мақсадлардан бири бу иқтисодий самарадорликка эришиш.

У ёки бу мамлакат ЭИХ шакллантириш ва уни ривожлантиришда асосий эътиборни қуйидаги муҳим омилларга қаратиш лозим:

- сиёсий мутаносиблик
- қулай географик жойлашуви
- инфратузилмани ривожланганлиги
- мавжуд минерал-ҳом ашё базаси
- юқори малакали ишчи кучи.

Юқорида кўрсатиб утилган мўҳим омилларнинг барчаси мамлакатимизга мавжуд бўлганлиги боис бугунги кунда Навои вилоятида зркин индустриал- иқтисодий Худудини ташкил этиш амалга оширилмоқда.

Маълумки, бугунги кунда Ўзбекистоннинг замонавий иқтисодиёти хорижий инвесторлар учун қулай имкониятларни таклиф этмоқда. Булар:

1) сиёсий ва макроиқтисодий барқарорлик

2) бой хом ашё базаси;

3) энергетик мустақиллик

4) Қулай географик жойлашув, яъни йирик минтақавий бозорлар ўртасидаги жойлашуви, халқаро аҳамиятга эга транспорт-логистика тизими, ер ости ва хаво коммуникация тармоғи;

5) диверсификациялашган индустриал база;

6) республикадаги илмий-интеллектуал, кадрлар потенциали;

7) қулай табиий-иклим шароити.

Бундан ташқари мамлакатда 2800 дан ортиқ фойдали Қазилмалар, 100 дан Ортиқ хилма хил турдаги минерал хом ашёлари, Мендәлеев жадвалининг Қарийб барча элементлари аниқланган. Республиканинг минерал-хом ашё потенциали ўртача 3,5 трлн.долларниташкил этади.

Мамлакатимизнинг яна бир устунлик жиҳатларидан бири - бу дунёдаги мунча кўп булмаган мамлакатлар каби иқтисодиёти энергетик жиҳатдан мустақиллигидадир.

Республиканинг умумий энергетик захиралари етарли бўлиб, иқтисодиёт талабини камида 100 йил давомида таъминлайди. Мамлакатда ишлаб чиқиладиган электроэнергия республикада ўсаётган талабни тўла қоплайди ҳамда унинг нархи ривожланган давлатларнинг саноатдаги истеъмолчилар туладиган ўртача нархлардан 4,5 марта камдир. Электроэнергиянинг қиймати 1 кВт/с 4 центни ташкил қилади. Табиий газ - минг.куб.м. 40-50 долларни, сув - минг.куб.м 20-30 долларни ташкил этади. Бундан ташқари муқобил энергия манбаларидан (куёш ва шамол энергияси, биогаз) фойдаланиш Қушимча имкониятлар яратади.

Мултимодал тармоқларнинг ривожланганлиги Ўзбекистондан юкларнинг етказиб беришдаги харажатлар ва вақтни кескин равишда қисқартиради.

Хорижий компаниялар Ўзбекистонда инвестиция қилишда доимий равишда усиб бораётган бозорларда - бу 300 млн аҳолиси мавжуд бўлган МДХ мамлакатлари, Марказий ва Шарқий Европа, Жанубий ва Жанубий-Шарқий Осиё, Яқин шарқ малакатларига чиқиш имкониятига эга буладилар.

Ўзбекистон ўзининг интэллектуал салоҳияти туфайли Марказий Осиёда кэнг номенклатурадаги юқори сифатли қишлоқ хўжалиги техникаси: минитракторлардан комбайнларгача, замонавий энгил ва юк ташиш автомобиллар ва автобусларни ишлаб чиқарадиган ягона давлат ҳисобланади. Минтақада кимё, қурилиш материаллари, текстил озиқ-овқат маҳсулотлари, фармацевтика ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг йирик ишлаб чиқарувчиси ҳисобланади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган омиллар мамлакатда инвестицион муҳитни қулай эканлигидан далолат бериб, хорижий инвесторларни «Навоий» ЭИИЗ ҳудудида ҳамкорликдаги инвестицион лойиҳаларни амалга оширишлари учун кундан-кунга қизиқиш ортираётганликлари бежиз эмас албатта.

Эркин иқтисодий ҳудудларни шакллантиришда иқтисодий самарадорликни ошириш йўллари бири бу хорижий инвесторлар учун турли хилдаги қулайликлар ва имтиёзлар беришдир.

Бу борада мамлакатимизда ташкил этилаётган «Навоий» ЭИИЗ ҳудудидаги хўжалик фаолияти қатнашчилари (юридик ва жисмоний шахслар) мамлакат инвесторлари ва чет эллик инвестерлар учун тэнг шарт-шароитлардан келиб чиққан ҳолда қонун ҳужжатларида бэлгиланадиган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича имтиёзлардан фойдаланиш имконияти яратилган.

«Навоий» ЭИИЗ фаолияти давомида унинг ҳудудида алоҳида божхона, валюта ва солиқ режимлари, Ўзбекистон Республикаси норезидент фуқароларининг унинг ҳудудига кириш, ҳудудда бўлиш ва чиқиб кетишининг, шунингдек улар томонидан меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун

рухсатномалар олишнинг соддалаштирилган тартиби жорий этилган. Бунда алоҳида ҳуқуқий тартиб, шу жумладан, солиқ, валюта ва божхона тартиби фақат ЭИИЗ ҳудудида фаолият кўрсатаётган ва ЭИИЗ дирекцияси томонидан рўйхатга олинган хўжалик юритувчи субъектлар учун амал қилади.

Жумладан, рўйхатдан утган хўжалик юритувчи субъектлар уларга киритилган тўғридан-тўғри инвестициялар ҳажми қуйидагича бўлган тақдирда ер солиғи, мулк солиғи, даромад солиғи, ободончилик ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, ягона солиқ тўлови (кичик корхоналар учун), Республика йўл жамғармаси ва Таълим муассасаларини реконструкция қилиш, мукаммал таъмирлаш ва жиҳозлаш жамғармасига мажбурий тўловлардан озод этилган:

3 миллион евродан 10 миллион еврогача - 7 йилга;

10 миллион евродан 30 миллион еврогача - 10 йилга. Кейинги 5 йил давомида фойда солиғи ва ягона солиқ тўлови ҳажми амалдаги ставкадан 50 фоиз миқдорида бэлгиланган;

30 миллион евродан ортиқ бўлганда - 15 йилга. Кейинги 10 йил давомида фойда солиғи ва ягона солиқ ғулови ҳажми амалдаги ставкадан 50 фоиз миқдорида бэлгиланган.

Бундан ташқари ЭИИЗда рўйхатга олинган хўжалик юритувчи субъектлар ЭИИЗ фаолият кўрсатадиган бутун муддатга экспортга йуналтирилган маҳсулот ишлаб чиқариш мақсадида мамлакатга олиб кэлинаётган асбоб-ускуналар, шунингдек хом ашё, материаллар ва бутловчи қисмлар божхона тўловларидан (божхона расмийлаштируви учун йиғимлардан ташқари) озод қилинади.

Ўзбекистоннинг ички бозорларида сотиш учун мулжалланган маҳсулотни ишлаб чиқариш мақсадида мамлакатга олиб кириладиган хом ашё, материаллар ва бутловчи қисмлар учун божхона ғуловлари, агар қонун ҳужжатларида бошқа имтиёзли тартиб кўзда тутилмаган бўлса, бэлгиланган ставкаларнинг 50 фоизи миқдорида (божхона расмийлаштируви учун

йиғимлардан ташқари) ундирилади, бунда уларни ғулаш муддати 180 кунгача кечиктирилиши мумкин.

Шунингдек «Навоий» эркин индустриал-иқтисодий ҳудудда рўйхатдан ўтган хўжалик юритувчи субъектларга қуйидагилар рухсат этилган:

- улар ўртасида тузилган шартномалар ва контрактлар бўйича ҳисоб-китоб ва тўловларни ЭИИЗ ҳудудида хорижий валютада амалга ошириш;

- Ўзбекистон Республикаси резидентлари бўлган бошқа хўжалик юритувчи субъектлар томонидан етказиб берилган товарлар, бажарилган иш ва хизматларнинг ҳақини эркин алмаштириладиган валютада тулаш;

- экспорт ва импорт қилинадиган товарлар учун ҳақ тўлаш ва ҳисоб-китоб қилишнинг уларга қулай шартлари ва шаклларидан фойдаланиш имкониялари берилган.

ЭИХларни шакллантиришда иқтисодий самарадорликка эришиш учун қуйидагиларга эътибор қаратиш таклиф этилади:

1. Ҳукумат ЭИХларни ташкил этишда бошланғич сармояни сарфлашга тайёр бўлиши лозим, бу эса юқори сифатли инфратузилмани (энерготаяминот, йўллар қурилиши, сув таъминоти, атроф муҳитни Юқори сифатда ҳимоялашни ташкил этишни режалаштириш) таъминлаш демакдир;

2. ЭИХларни стратегик аҳамиятга эга бўлиши шарт. бошқача қилиб айтганда ЭИХлар стратегик қулай туманларда ташкил этилиши лозим, яъни транспорт воситаларига яқинлиги, меҳнат ресурсларининг (юқори малакали) мавжудлиги, қулай илмий техникавий муҳит мавжудлиги, университетлар ва илмий-тадқиқот марказларига яқинлиги инобатга олиниши керак

3. Мақсадли йуналтирилган маркетинг стратегияси. ЭИХларни жойлаштириш концепцияси бир-бирини ғулдирадиган ишлаб чиқариш объектларини жойлаштириш;

4. Жаҳон бозорларига чиқиш ва инвестицион лойиҳаларни тезлик билан амалга ошириш;

5. Энг муҳими инвесторларнинг қабул қилинаётган ҳукуматга ишониши, имтиёзлар мутаносиб ва имкон қадар қулай бўлиши керак.

Юқоридаги кўрсатиб утилган тақлифларнинг амалиётда тадбиқ қилиниши ЭИХларни шакллантиришдаги иқтисодий самарадорликни оширишга олиб келади.

Асосий таянч тушунчалар

Эркин иқтисодий ҳудуд, экспорт салоҳияти, эркин савдо зоналари, эркин ишлаб чиқариш зоналари, эркин илмий-техник зоналар, эркин тадбиркорлик ҳудудлари, инновацион марказ, интеграцион ҳудуд, божхона иттифоқи, умумий бозор, тўлиқ иқтисодий иттифоқ, инновацион тадбиркорлик, кичик инновацион корхона, бизнес инкубатор, технологик трансферт, инновацион маҳсулот, интеллектуал салоҳият, илмий текшириш институтлари.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Эркин иқтисодий ҳудудларнинг иқтисодий моҳияти ва турлари.
2. Эркин иқтисодий ҳудудлар фаолияти иқтисодий самарадорликка қандай таъсир кўрсатади?
3. Эркин иқтисодий ҳудудлар фаолиятини шакллантириш ва ривожлантириш жараёнига таъсир кўрсатувчи омиллар?
4. Ўзбекистон Республикасининг “Экин иқтисодий зоналар тўғрисида”ги қонунида эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этишнинг асосий шартлари ва йўналишлари
5. Эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этишнинг жаҳон тажрибасида АҚШ ва Хитой қандай устунликларга эга?
6. Ўзбекистон Республикада эркин иқтисодий ҳудудлар фаолиятини тартибга солишда Маъмурий-ҳудудий Кенгашнинг асосий вазифалари?
7. “Навоий” эркин индустриал иқтисодий зонасида қайси тармоқ ва соҳалар доирасидаги корхоналар фаолияти йўлга қўйилган?
8. Ўзбекистон Республикасининг инвестицион жозибadorлигини таъминловчи омиллар.

VI-БОБ. КОРХОНАЛАРНИНГ АСОСИЙ ВОСИТАЛАРИ ВА НОМОДДИЙ АКТИВЛАРИДАН ОҚИЛОНА ФОЙДАЛАНИШ СТРАТЕГИЯСИ

Мазкур бобда корхоналар асосий капиталининг таркиби ва элементлари, асосий воситаларнинг сифат белгилари, функциялари, асосий воситаларни баҳолаш усуллари ва уларни модернизациялаш йўллари, саноат корхоналарининг моддий ва номоддий активларидан самарали фойдаланиш йўналишлари билан боғлиқ масалалар тадқиқ этилган.

6.1. Корхоналарнинг асосий воситалари ҳақида тушунча ва унинг аҳамияти.

6.2. Асосий воситалар таркиби, тузилиши ва динамикаси таҳлили.

6.3. Асосий воситалар ҳаракати ва техник ҳолатини таҳлили.

6.4. Асосий ишлаб чиқариш фондларидан самарали фойдаланишни таҳлили.

6.5. Номоддий активлар тўғрисида тушунча, уларнинг гуруҳланиши ва таснифланиши.

6.6. Корхоналарда номоддий активларни ҳисобга олиш вазифалари.

6.1. Корхоналарнинг асосий воситалари ҳақида тушунча ва унинг аҳамияти

Асосий воситалар деб моддий ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда ноишлаб чиқариш соҳасида узоқ вақт мобайнида (бир йилдан ортиқ) ишлатиладиган, шунингдек ижарага бериш учун ҳам фойдаланиладиган моддий активлар (5-сон БХМА 7 банди)га айтилади.

Асосий воситалар корхонанинг ишлаб чиқариш жараёнида муҳим ўрин тутди, улар жамликда корхона таянадиган ишлаб чиқариш – техника базасини ташкил этади ва корхонанинг ишлаб чиқариш қувватини баҳолаш мезони ҳисобланади.

Асосий воситалар ва корхонанинг ишлаб чиқариш қувватларидан самарали фойдаланиш натижасида барча техника - иқтисодий кўрсаткичлардан юқори даражага эришилади, жумладан, маҳсулот ҳажми меҳнат унумдорлиги ўсиши туфайли ортади, унинг таннарни пасаяди. Экспорт ҳажмини ортиши, маҳсулотни рақобатбардошлиги корхонани замонавий илғор техника билан таъминланишига, инвестиция ҳажмига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Асосий воситаларни таҳлил этишда корхонанинг асосий воситалар билан таъминланиши, асосий воситалар ҳаракати, техник ҳолати, улардан унумли фойдаланиш кўрсаткичлари ва ишга солинмаган имкониятлари аниқланади.

Асосий воситалар таҳлили бир неча йўналишларда олиб борилади ва асосий воситаларни тузилиши, динамикаси, улардан ҳамда узок муддатли инвестициялардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларига асосланган ҳолда таҳлил натижаларига кўра баҳо берилади.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий воситалар билан таъминланиши ва улардан самарали фойдаланишини ўрганишдаги таҳлилнинг асосий вазифалари:

- хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий воситалар билан таъминланишини аниқлаш ва унга баҳо бериш;
- асосий воситалар таркиби, тузилишидаги ўзгаришларни аниқлаш;
- асосий воситалар ҳаракатини ифодаловчи кўрсаткичларни ҳисоблаш ва ўзгариш сабабларини аниқлаш;
- асосий воситалардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларига омиллар таъсирини ҳисоблаш;
- ишлаб чиқариш асосий фондларидан самарали фойдаланишни ошириш имкониятларини аниқлаш.

Таҳлилнинг ахборот манбалари:

- “Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот” (3-сонли шакл);
- “Бухгалтерия баланси” (1-сонли шакл);

- Асосий ишлаб чиқариш фондларини ишга туширилишига оид маълумот;

- Ишлаб чиқариш қувватлари баланси;

- Ишлаб чиқариш ускуналаридан фойдаланишига оид ҳисобот ва ҳ.к.

6.2. Асосий воситалар таркиби, тузлиши ва динамикаси таҳлили

Асосий воситалар фақат меҳнат воситалари бўлмай, балки корхоналарнинг моддий бойлиги ҳамдир. У қийматга эга, шу боис мулк сифатида гаровга қўйиш мумкин. Бундан ташқари корхона тугатилаётганда қарзларни узиш учун ўз маблағлари етишмаган ҳолларда ушбу кўчмас мулкни сотиш орқали қарзни узиш мумкин. Асосий воситалар мулк эгасининг бойлиги ҳисобланади. Улардан самарали фойдаланишдан давлат ва корхона манфаатдор. Чунки корхона самара натижасига кўра молиявий натижаси ортади. Даромад (фойда)дан эса солиқ тўлайди.

Асосий воситалар қуйидаги гуруҳларга бўлинади.

1. Ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувига қараб:

- актив асосий воситалар;

- пассив асосий воситалар;

2. Фойдаланишига қараб:

- фойдаланишдаги асосий воситалар;

- захирадаги асосий воситалар;

3. Тури бўйича:

- ер, бино иншоот, узатиш мосламалари, машина ва ускуналар, мебел ва офис жиҳозлари, компьютер жиҳозлари ва ҳисоблаш техникаси, транспорт воситалари, ишчи ҳайвонлар, маҳсулдор ҳайвонлар, кўп йиллик ўсимликлар, бошқа асосий воситалар.

4. Мулкий эгаллигига қараб:

- ўзига тегишли асосий воситалар;

- ижарага олинган асосий воситалар;

5. Ташкил топиш манбаи бўйича:

- ўз маблағлари ҳисобига;
- банк кредитлари ҳисобига;
- бошқа манбалар ҳисобига.

Асосий воситаларни таркиби, тузилиши ва динамикасини ўрганишдан таҳлил бошланади. Йил давомида асосий воситалар таркибида ўзгаришлар рўй беради. Шу боис улар таркибидаги структуравий ўзгаришларни атрофлича таҳлил этмоқ лозим.

Асосий воситаларнинг ҳар бир турини жами асосий воситаларда тутган улуши унинг структурасини ифодалайди. Структура ишлаб чиқаришнинг хусусияти, характери, ихтисослашув даражаси, технологиясига боғлиқ. Структурани таҳлил этишда асосий воситаларни актив ва-passив қисмларини нисбатига эътибор қаратилади. Ишлаб чиқариш ҳажми асосий воситаларни актив қисмига кўп жиҳатдан боғлиқ. Уларнинг-passив қисми эса ишлаб чиқариш билан узвий боғлиқликка эга эмас, улар фақат ишлаб чиқариш учун шароит яратади холос.

Иқтисодиётга оид адабиётларда асосий воситаларнинг актив қисми тўғрисида аниқ бир тўхтамга келинмаган. Бир гуруҳ иқтисодчилар бино ва иншоотлардан ташқари жами асосий воситаларни, иккинчи гуруҳдагилар машина ва ускуналар, транспорт воситаларини актив қисмга киритадилар. Бино ва иншоотлар асосий воситаларнинг-passив қисмига кирса ҳам, аммо электр қуввати, нефтни қайта ишлаш, газ ва бошқа соҳаларда иншоотлар актив қисм таркибига киради. Демак, асосий воситаларнинг актив қисмига машина ва ускуналар, компьютер жиҳозлари ва ҳисоблаш техникаси, транспорт воситаларини киритиш мумкин.

Актив қисмининг юқори бўлиши фонд прогрессивлигини ифодалайди.

Бугунги кунда меҳнат қуролларини жалб этишнинг янги шакллари, масалан лизинг ва ижаранинг бошқа шаклларида кенг фойдаланилмоқда. Ўзбекистон Республикаси “Фуқаролик кодекси”нинг 587-моддаси лизинг шартномасини қуйидагича шарҳлайди: “Лизинг шартномаси бўйича бир тараф – лизинг берувчи (ижарага берувчи) бошқа тараф – лизинг олувчи

(ижарачи)нинг топшириғи бўйича учунчи тараф – сотувчи билан ундан лизинг оловчи учун мол – мулкни харид қилиш учун битимга киришиш мажбуриятини ўз зиммасига олади, лизинг оловчи эса бунинг учун лизинг берувчига лизинг тўловларини тўлаш мажбуриятини ўз зиммасига олади”.

Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот (3-сонли шакл)да консервация қилинган асосий воситалар, узоқ муддатли ижара (лизинг)га олинган асосий воситалар тўғрисидаги маълумотларни ифодалиниши асосий воситаларни комплекс иқтисодий таҳлил этиш объектини янада кенгайтиради.

1-жадвал

Асосий воситалар структура ва динамикасини таҳлили

№	Кўрсаткичлар	Йил бошида		Йил охирида		Ўзгариши	
		сумма, млн.сўм	улуши, фоизда	сумма, млн.сўм	улуши, фоизда	мутлоқ сўммада гр3-гр1	улуши, фоизда гр4-гр2
1.	Жами асосий воситалар	4594,7	100	5759,9	100	+1165,2	-
	Шу жумладан:						
	Актив қисми	2986,6	65,0	3859,1	67,0	+872,5	+2,0
	Пассив қисми	1608,1	35,0	1900,8	33,0	+292,7	-2,0

Маълумотлар шуни кўрсатадики, жами асосий воситалар қиймати йил бошидаги 4594,7 млн.сўмдан йил охирига келиб 5759,9 млн.сўмга қадар кўтарилиб, 1165,2 млн.сўмга ортган. Унинг актив қисми юқори салмоқ (67,0 фоиз)ни ташкил этиб йил бошига нисбатан 2,0 фоизга ўсган ҳолда, пассив қисмининг улуши ўрганилаётган давр мобайнида 2 фоизга камайган.

6.3. Асосий воситалар ҳаракати ва техник ҳолатини таҳлили

Йил давомида асосий воситалар таркибида ўзгаришлар рўй беради. Сотиб олинган ва қуриб битказилган объектларни ишга тушириш, модернизация ва реконструкция қилиш туфайли асосий воситалар сафи кенгаяди. Жисмоний ва маънавий эскириш туфайли уларни бир қисми сафдан чиқарилади. Асосий воситаларнинг атмосфера шароитлари таъсирида ва улардан фойдаланиш жараёнида унинг моддий тузилишида ички ўзгаришлар (занглаш, чириш) содир бўлганда бошланғич ҳолатининг

йўқолиши туфайли жисмоний эскириш рўй беради. Жисмоний эскириш асосий воситалардан фойдаланиш жараёнида, улардан фойдаланилмаётган ҳолларда ҳам содир бўлади. Асосий воситаларнинг маънавий эскириши, уларнинг техникавий тавсифи ҳамда иқтисодий самарадорлигининг давр талабидан орқада қолиши туфайли рўй беради.

Маънавий эскириш икки хил бўлади:

- асосий воситаларни қайта ишлаб чиқаришнинг арзонроққа тушиши натижасида улар қийматининг камайиши;

- янги, илғор асосий воситаларни жорий қилиш ва уларнинг техникавий жиҳатдан орқада қолиши натижасида қийматининг пасайиб кетиши ҳисобланади.

Асосий воситалар ҳаракатини таҳлили қуйидаги кўрсаткичларни аниқлашдан бошланади. Асосий воситаларни:

- ишга тушириш коэффиценти;
- янгиланиш коэффиценти;
- чиқиб кетиш коэффиценти;
- тугатиш коэффиценти;
- машина ва жиҳозлар паркини кенгайтириш коэффиценти.

Асосий воситалар ҳаракати билан боғлиқ кўрсаткичларни ҳисоблаш ва уларни таҳлил этиш учун қуйидаги маълумотлардан фойдаланамиз.

2-жадвал

Асосий воситалар ҳаракати

Кўрсаткичлар	Йил бошига қолдиқ	Келиб тушган	Чиқим қилинган	Йил охирига қолдиқ
Асосий воситалар дастлабки қийматда	4594,7	1608,1	442,9	5759,9
Шу жумладан:				
янги асосий воситалар		590,0		
Асосий воситалар эскириши	1581,0			2496,5
Асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати	3013,7			3263,4

Жадвалда келтирилган маълумотлар асосида асосий воситалар ҳаракатини ифодаловчи қуйидаги коэффицентларни аниқлаймиз.

$$\text{Асосий воситаларни ишга тушириш коэффициенти (КИТ)} = \frac{\text{Ишга туширилган асосий воситалар}}{\text{Асосий воситаларни йил охиридаги қолдиғи}}$$

$$K_{um} = \frac{1608,1}{5759,9} \cdot 100 = 27,9\%$$

$$\text{Янгиланиш коэффициенти (Кя)} = \frac{\text{Янги асосий воситалар қиймати}}{\text{Асосий воситаларни йил охиридаги қолдиғи}}$$

$$K_{я} = \frac{590,0}{5759,9} \cdot 100 = 10,2\%$$

Тезкор техникавий тараққиёт даврида илғор бўлиб кўринган технологиялар 5-7 йиллик қисқа вақт мобайнида маънавий жиҳатдан эскириб уларнинг ўрнини янада такомиллашган технологиялар эгалламоқда.

$$\text{Чиқиб кетиш коэффициенти} = \frac{\text{Асосий воситалар чиқими}}{\text{Асосий воситаларни йил бошига қолдиғи}}$$

$$K_{ч} = \frac{442,9}{4594,7} \cdot 100 = 9,6\%$$

$$\text{Тугатиш коэффициенти} = \frac{\text{Тугатилган асосий воситалар қиймати}}{\text{Асосий воситаларни йил бошига қолдиғи}}$$

Қуйидаги хўжалик операциялари натижасида асосий воситалар корхона активлари таркибидан чиқиб кетади:

- реализация қилинганда;
- бундан буён фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмаслиги туфайли;
- чет корхона ва шахсларга бепул берилганида;
- бошқа корхоналарнинг устав капиталига улуш сифатида қўшилганида;
- молиявий лизинг шартномасига кўра топширилганида;
- камомад ёки йўқотиш аниқланганида.

Маҳсулот ассортименти янгилаш, унинг сифатини талаб даражасига кўтариш, меҳнат унумдорлигини ошириш таннархни пасайтириш доимо ишлаб чиқаришни янги техника билан қуроллантиришни талаб этади.

Алмаштириш
коэффициенти

$$= \frac{\text{Асосий воситаларни чиқими}}{\text{Келиб тушган асосий воситалар}}$$

$$K_a = \frac{442,9}{1608,1} \cdot 100 = 27,5\%$$

Машина ва жиҳозлар паркини кенгайтириш коэффициенти (K_k)=100-27.5=72,5%.

Асосий воситаларнинг техник ҳолатини қуйидаги кўрсаткичлар ифодалайди:

- яроқлилиқ коэффициенти;
- эскириш коэффициенти.

Асосий воситаларни яроқлилиқ коэффициенти ($K_{\text{ярок}}$) уларнинг қолдиқ қийматини даслабки қийматига бўлиш орқали аниқланади.

$$K_{\text{ярок}} = \frac{1u \cdot 012\text{camp}}{1u \cdot 010\text{camp}}.$$

3-жадвал

Асосий воситаларни яроқлилиқ коэффициенти таҳлили

Кўрсаткичлар	Йил боши	Йил охири
1. Асосий воситаларни дастлабки қиймати	4594,7	5759,9
2. Асосий воситаларни эскириши	1581,0	2496,5
3. Асосий воситаларни қолдиқ қиймати (1қ-2қ)	3013,7	3263,4
4. Асосий воситаларни яроқлилиқ коэффициенти (3қ: 1қ).100	65,5	56,6

Яроқлилиқ коэффициенти жами асосий воситалар, шу жумладан, асосий ишлаб чиқариш фондлари, асосий воситаларнинг ҳар бир турлари бўйича ҳам аниқлаш мумкин. Бизнинг мисолимизда асосий воситаларни яроқлилиқ даражаси йил бошидаги 65,5 фоиздан йил охирига келиб 56,6 фоизга қадар пасайган.

Асосий воситаларни эскириш коэффициенти ($K_{\text{э}}$), уларнинг эскириш суммасини асосий воситаларни дастлабки қийматига бўлиш орқали аниқланади.

$$K_{\text{э}} = \frac{1u \cdot 011\text{camp}}{1u \cdot 010\text{camp}}.$$

Асосий воситаларни эскириш коэффициентини таҳлили

Кўрсаткичлар	Асосий воситаларни дастлабки қиймати	Асосий воситаларни эскириши	Эскириш коэффициенти, %
Йил боши	4594,7	1581,0	34,5
Йил охири	5759,9	2496,5	43,4
Ўзгариши	+1165,2	+915,5	+8,9

Асосий воситалар эскириш даражаси динамикасини ўрганиш орқали асосий ишлаб чиқариш фондларини янгиланиши, асосий воситаларни ишлатиш муддатларини баҳолаш мумкин. Эскириш даражаси амортизация ажратмаларини ҳисоблаш усуллари, асосий воситалар таркибидаги ўзгаришлар, амортизация нормаларига боғлиқ. Таҳлил этилаётган корхонада эскириш даражаси 34,5 фоиздан 43,4 фоизга қадар кўтарилган ҳолда, унинг яроққилик даражаси 65,5 фоиздан 56,6 фоизга (100-43,4)га қадар пасайган.

6.4. Асосий ишлаб чиқариш фондларидан самарали фойдаланишни таҳлили

Фирма, компания ва корхоналар асосий ишлаб чиқариш фондларидан самарали фойдаланиши туфайли ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархи пасаяди, фойда ва рентабеллигини ошишига эришилади. Маҳсулот таннархини пасайиши, рақобатбардошлигини оширишда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 15 мартдаги “Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни рағбатлантиришга оид қўшимча чора – тадбирлари тўғрисида”ги Фармони муҳим аҳамиятга эга.

Мазкур фармонга мувофиқ хўжалик юритувчи субъектлар ишлаб чиқаришга замонавий ускуналар мунтазам киритиш асосида модернизациялашни таъминласа, янги техника ишлаб чиқаришга жорий этилган пайтдан бошлаб қуйидаги қўшимча имтиёзларга эга бўладилар:

– ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш учун берилган кредитларни қайтаришга, лизинг объектини тўлашга йўналтирилган маблағлар миқдорида уч йил мобайнида фойдадан

олинадиган солиқ базаси тегишли ҳисобот даври учун ҳисобланган амортизация маблағлари фойдаланиш шарти билан камайтирилади;

– ишлаб чиқаришга жорий этилган янги технологик жиҳозлар беш йил муддатга мулк солиғидан озод этилади;

– солиққа тортишнинг соддалаштирилган тартиби қўлланиладиган ишлаб чиқариш микрофирмалари ва кичик корхоналари учун беш йил давомида ягона солиқ тўлови тўлашда солиққа тортиладиган базани харид қилинган янги товар – моддий захиралар бўйича қонунчиликда белгиланган божхона тўловларини тўлашда имтиёزلардан фойдаланилади.

Асосий ишлаб чиқариш фондларидан самарали фойдаланиш қуйидаги кўрсаткичлар тизими орқали ифодаланади.

- умумий кўрсаткичлар;

- якка кўрсаткичлар.

Умумий кўрсаткичлар қаторига қуйидагилар киради:

1. фонд рентабеллиги;

2. фонд қайтими;

3. фонд сигими;

4. асосий ишлаб чиқариш фондларидан нисбий иқтисод.

Юқорида келтирилган кўрсаткичларни комплекс таҳлил этишда кўрсаткичлар динамикаси, режасининг бажарилиши, рақобатдаги корхоналар маълумотлари билан таққослаш орқали асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш кўрсаткичларига баҳо берилади. Бозор муносабатлари шароитида асосий ишлаб чиқариш фондларини ҳар сўмига тўғри келадиган фойда миқдори (фонд рентабеллиги) муҳим аҳамият касб этади.

Асосий фаолиятдан кўрилган фойда

Фонд рентабеллиги = -----

Асосий ишлаб чиқариш фондларини ўртача

йиллик қиймати

Фонд қайтими (Φ_κ) асосий ишлаб чиқариш фондларининг ҳар сўми (100, 1000 сўми)га тўғри келадиган маҳсулот (Q) ҳажмини ифодалайди.

$$\Phi_\kappa = \frac{Q}{A_\phi}$$

Масалан, ишлаб чиқариш ҳажми – 10,0 млн. сўм, асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қиймати – 5млн. сўм

$$\Phi_\kappa = \frac{10,0}{5,0} = 2\text{сўм}$$

Демак, асосий ишлаб чиқариш фондларининг ҳар сўмига тўғри келадиган маҳсулот ҳажми 2 сўмни ташкил этган. Фонд қайтими барча асосий воситалар, шу жумладан, унинг актив қисми бўйича ҳам аниқланади. Кўрсаткичларни бир неча йиллар бўйича динамикасини таҳлил этишда маҳсулот ҳажми (иш, хизмат) ҳамда асосий ишлаб чиқариш фондларини таққослаш ҳолатига келтириш керак. Маҳсулот ҳажми (иш, хизмат) ўзгармас солиштирма баҳода, асосий ишлаб чиқариш фондлари эса қайта баҳоланган (қайта баҳолаш коэффицентини қўллаш) қийматда ифодаланиши лозим.

Фонд сиғими (Φ_c) фонд қайтимининг аксидир. Φ_c - маҳсулот қийматининг ҳар сўми (100, 1000)га тўғри келадиган асосий ишлаб чиқариш фондларини ифодалайди.

$$\Phi_c = \frac{\overline{A_\phi}}{Q}$$

Асосий ишлаб чиқариш фондларидан нисбий иқтисод (ортиқча сарф) қуйидагича аниқланади:

$$\mathcal{E}_{нисб}(A_\phi) = (\Phi_c^1 - \Phi_c^0) * Q'$$

бунда A_ϕ - асосий ишлаб чиқариш фондлари;

Φ_c^1 , Φ_c^0 - ҳисобот даври, базис даврларининг фонд сиғими;

Q' - ҳисобот давридаги маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми.

Асосий воситалар ва маҳсулот ҳажмини ўсиш суръатларини нисбати орқали фонд сиғимининг чегараси, яъни маҳсулот ҳажми ўсишининг ҳар бир фоизига асосий воситаларнинг ўсиш суръати аниқланади. Масалан, маҳсулот

ҳажми (Q) ни базис даврига нисбатан ўсиш суръати – 108%. Асосий ишлаб чиқариш фондлари (A_{ϕ}) ни ўсиш суръати 105%. Маҳсулот ҳажми ўсишининг ҳар бир фоизига асосий ишлаб чиқариш фондларини ўсиши 0,97 (105:108) ни ташкил этади. Фонд сиғимини чегара кўрсаткичи “1” дан кичик бўлса, асосий воситалардан самарали фойдаланилганлигини ифодалайди. Фонд қайтимини ортиши ишлаб чиқилган маҳсулотнинг ҳар сўмига тўғри келадиган амортизация ажратмалари суммаси ёки амортизация сиғимини пасайишига ва маҳсулот баҳосидаги фойда ҳиссасини ортишига олиб келади.

5-жадвал

Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни таҳлили

Кўрсаткичлар	Базис даври	Ҳисобот даври	Фарқи (+/-)	Ўсиш суръати, %
1. Маҳсулот ҳажми	8750	10865	+2115	124,1
2. Асосий ишлаб чиқариш фондларини ўртача йиллик қиймати	3500	4100	+600	117,1
3. Фонд қайтими, сўм	2,50	2,65	+0,15	106,0
4. Фонд сиғими, сўм	0,400	0,377	-0,023	94,2

Жадвал 5.4.1 маълумотлари асосида хулоса қилиш мумкинки, асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўсиш суръати (117,1%) га нисбатан маҳсулот ҳажминини юқори даражада ортиши туфайли фонд қайтими базис давридаги 2,50 сўмдан ҳисобот даврига келиб 2,65 сўмга қадар кўтарилган, фонд сиғими эса 0,023 сўмга пасайган. Асосий воситалар ўсишининг ҳар бир фоизига маҳсулот ҳажминини ўсиши $\frac{24,1}{17,1} = 1,409$ бирликни ташкил этган. Ушбу кўрсаткич ишлаб чиқаришни технологик жиҳатдан самарадорлигини аниқлаш ва узоқ муддатга мўлжалланган корхонанинг иш самарадорлигини баҳолашда қўлланилади. Фонд сиғимини пасайиши туфайли асосий воситалардан нисбий иқтисод бизнинг мисолимизда 249,9 млн. сўмни ташкил этган. $(0,377-0,400) \cdot 10865 = -249,9$. Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни комплекс иқтисодий таҳлилида фонд қайтимини ошириш йўллари белгиланади. Уларга қуйидагилар киради:

- ускуналардан фойдаланиш вақтини узайтириш;

- ускуналардан интенсив фойдаланиш;
- асосий воситалар актив қисмини ошириш;
- ишлатилаётган ускуналар улушини ошириш.

Фонд қайтимини қуйидагича ифодалаш мумкин.

$$\Phi_{\kappa} = Y_{\text{Л}} \cdot \Phi_{\text{КА}}$$

бунда Φ_{κ} - фонд қайтими;

$Y_{\text{Л}}$ - жами асосий ишлаб чиқариш фондларида актив қисмини тутган улуши, %

$\Phi_{\text{КА}}$ - асосий фондлар актив қисмини фонд қайтими

Асосий ишлаб чиқариш фондлари фонд қайтимини базис давридан фарқига асосий фондлар актив қисми улушини ва унинг фонд қайтимини ўзгаришларини таъсири мутлоқ фарқ усули орқали қуйидагича аниқланади.

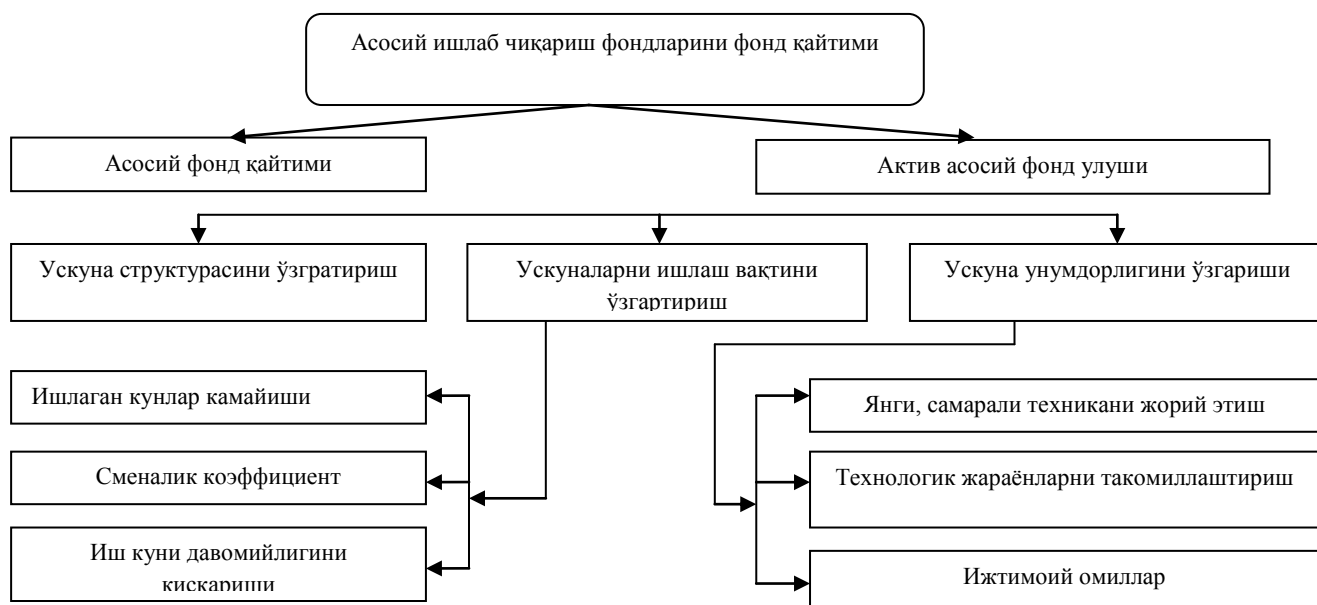
$\Delta\Phi_{\kappa} = \Phi_{\kappa}^1 - \Phi_{\kappa}^0$ - фонд қайтимини базис давридан фарқи

а) актив асосий воситалар улуши ўзгаришининг таъсири

$$\Delta\Phi_{\kappa}(\Delta Y_{\text{Л}}) = (Y_{\text{Л}}^1 - Y_{\text{Л}}^0) \cdot \Phi_{\text{КА}}^0$$

б) актив асосий воситалар фонд қайтими ўзгаришининг таъсири

$$\Delta\Phi_{\kappa}(\Delta\Phi_{\text{КА}}) = Y_{\text{Л}}^1 (\Phi_{\text{КА}}^1 - \Phi_{\text{КА}}^0)$$

1-расм. Фонд қайтимига таъсир этувчи омиллар

Фонд қайтимини омилли таҳлили

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Базис даври	Ҳисобот даври	Ўзгариши (+, -)
1.	Маҳсулот ҳажми (иш, хизмат) солиштирма баҳода	млн.сўм	8750	10865	+2115
2.	Асосий ишлаб чиқариш фондларини ўртача йиллик қиймати	млн.сўм	3500	4100	+60
3.	Шу жумладан актив қисми	млн.сўм	2800	3600	+800
4.	Актив қисмини жами асосий ишлаб чиқариш фондларидаги улуши (3қ:2қ):100	%	80.0	87.8	+7.8
5.	Асосий ишлаб чиқариш фондларининг ҳар 1000 сўмига тўғри келадиган маҳсулот ҳажми (1қ:1000):2 қ	сўм	2500	2650	+150
6.	Актив асосий фондларнинг ҳар 1000 сўмига тўғри келадиган маҳсулот ҳажми (1қ:1000):3 қ	сўм	3125	3018	-107

Ўрганилаётган давр мобайнида асосий ишлаб чиқариш фондларини фонд қайтими базис даврига нисбатан 150 сўмга ортган ҳолда, унинг актив қисмини фонд қайтими эса 107 сўмга пасайган. Асосий ишлаб чиқариш фондларининг фонд қайтимини базис даврига нисбатан 150 сўмга ортиши куйидаги омиллар ҳисобига рўй берган.

1. Асосий фондларни актив қисми улушини ўзгариши

$$\frac{+7,8 \cdot 3125}{100} = +243 \text{ сўм}.$$

2. Асосий фондларни актив қисми фонд қайтимини ўзгариши

$$\frac{-107 \cdot 87,8}{100} = -93 \text{ сўм}$$

Текшириш: $+150 = +243 - 93$
 $+150 = +150$

6.4. Номоддий активлар тўғрисида тушунча, уларнинг гуруҳланиши ва таснифланиши

Номоддий активлар - маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида корхоналарнинг мулк объектларидан фойдаланиш мақсадида, ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш ёки товарларни сотиш ёхуд узоқ муддат давомида мамурий ва бошқа вазифаларни амалга ошириш учун мол-мулки сақлаб турилмайдиган мулкларнинг идентификация қилинган объект-ларидир.

Номоддий ёки “яширин” активлар таркибига жисмоний, ошкора шаклига эга бўлмаган, лекин хўжалик юритувчи субъектга даромад келтирувчи маблағлар киритилади. Номоддий активлар ҳисоби бухгалтерия ҳисоби ҳисобварақлар режаси, “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонун ва бухгалтерия ҳисоби миллий стандартларида, хусусан, “Номоддий активлар” ҳамда “Илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлаб чиқаришга харажатлар” деб номланган 7- ва 11-сонли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларида баён этилади.

“Номоддий активлар” номли 7-сон БХМСга мувофиқ, номоддий активлар - моддий-ашёвий мазмунга эга бўлмаган, хўжалик юритувчи субъект томонидан хўжалик фаолиятида фойдаланиш мақсадида назорат қилинадиган, шунингдек узоқ вақт (бир йилдан кўп) ишлатиш учун мўлжалланган мол-мулк объектлари.

7-сонли БХМСда активларни бухгалтерия ҳисобида номоддий активлар сифатида бир вақтнинг ўзида қуйидаги шартларга жавоб бериши керак:

а) Моддий-ашёвий тузилиши (шакли)га эга бўлмаслиги;

б) Активлардан маҳсулот ишлаб чиқаришида, ишлар бажариши ёки хизматлар кўрсатишида ёхуд корхоналарнинг маъмурий ва бошқа функциялари учун узоқ муддат, яъни давомийлиги 12 ойдан юқори фойдаси хизмат муддати ёки агар 12 ойдан ошадиган бўлса, оддий операцион цикл мобайнида фойдаланиши;

с) Корхона ушбу активни кейинчалик қайта сотишни мўлжалламайди;

д) Ишончлилиқ, яъни корхонада актив ва унга бўлган мутлоқ ҳуқуқнинг мавжудлигин тасдиқловчи тегишли равишда расмийлаштирилган ҳужжатларнинг мавжудлиги;

е) Идентификациялаш имконияти.

Проф. А.Сотиволдиев “Корхона активларининг ажралмас бир қисми ҳисобланади, номоддий активлар буюм шаклига эга бўлмайди” деб таъриф беради.

И.Н.Исманов томонидан номоддий активларга қуйидагича тавсиф

берилган: “Номоддий активлар – корхона фаолиятида бир йилдан ортиқ вақт мобайнида иштирок этадиган, келгусида иқтисодий наф келтира оладиган, идентификацияланувчи, моддий буюмлашган шаклга эга бўлмаган активлар”.

Ушбу тавсиф анча такомиллаштирилган деб ҳисоблаймиз.

Номоддий активлар таърифи меъёрий ҳужжатларда ҳам ўз аксини топган. Жумладан 38-молиявий ҳисобнинг халқаро стандарти “Номоддий активлар”га қуйидагича таъриф берилган: “Номоддий активлар идентификацияланувчи (алоҳида ҳисоб бирликларига эга бўлувчи), монетар (пул ёки унинг эквивалентлари) бўлмаган ва моддий-ашёвий (буюм ёки шаклга) кўринишига эга бўлмаган активлардир”²¹. Бу таърифдан кўриниб турибдики, номоддий актив бўлиши учун юқорида кўрсатилган шартларга жавоб бериши яъни: 1.Идентификацияланувчи, 2. Монетар бўлмаган, 3. Моддий кўринишга эга бўлмаган активлар бўлиши керак.

Республикамизда молиявий ҳисобнинг халқаро стандартлари асосида 7-сонли “Номоддий активлар” номли (2005 йил 25 март) бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти (БХМС) ишлаб чиқилди. 7-сонли БХМСда номоддий активларга тариф берилган.

“Номоддий активлар – корхона томонидан улардан ишлаб чиқариш, ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш ёки товарларни сотиш жараёнида фойдаланиш мақсадида ёхуд маъмурий ва бошқа функцияларни амалга ошириш учун узоқ муддат мобайнида тутиб туриладиган, моддий-ашёвий мазмунга эга бўлмаган мол-мулк объектлари”²².

Ушбу таъриф бизнинг фикримизча номоддий активлар моҳиятини тўлиқ очиб берган.

Худди шундай шартлар Россия Федерациясининг 14/07-сонли “Номоддий активлар” номли Бухгалтерия ҳисобининг низомида ҳам акс эттирилган²³. 7-сонли БХМСга қўшимча бу низомда корхона бу активлардан фойдиланиш келажакда иқтисодий наф келтириш ҳам кўзда тутилган.

²¹ “Номоддий активлар” 38-сонли МХҲС, 2.банд. 2005 йил. БХФ.

²² “Номоддий активлар” 7-сон БХМСнинг 4-банди.

²³ Кондраков Н.П. Бухгалтерский учет: Учебник. М.: ИНФРА, 2011 – 182 стр.

Номоддий активларни аниқлаш, актив хўжалик фойдаланилгани ва жисмоний мазмунга эга бўлмаганини талаб этади. Жисмоний маного эга бўлмаган активлар, агар уларнинг эгалик ҳуқуқини қўшган ва улар узок муддат давомида фойдаланиладиган ҳолларда номоддий активларни аниқлашга жавоб берадилар.

Шартномавий ва бошқа юридик ҳуқуқлар вужудга келишидан қатий назар. Агар:

- актив билан боғлиқ келгусида иқтисодий манфаатдорлик корхонага келишига ишонч мавжуд бўлса;

- актив қиймати аниқ ҳисобланган бўлса номоддий активлар актив сифатида тан олинади.

Корхона келгусида фақат қуйидагилар мавжуд бўлган тақдирда номоддий актив билан боғлиқ ҳисобланган иқтисодий фойдалар олиши мумкин:

- келгусида корхонанинг иқтисодий фойдаси (даромади)нинг кўпайиши активнинг қобиляти, шунингдек, корхонанинг активдан шу мақсадда фойдаланиш борасидаги нияти исботланса;

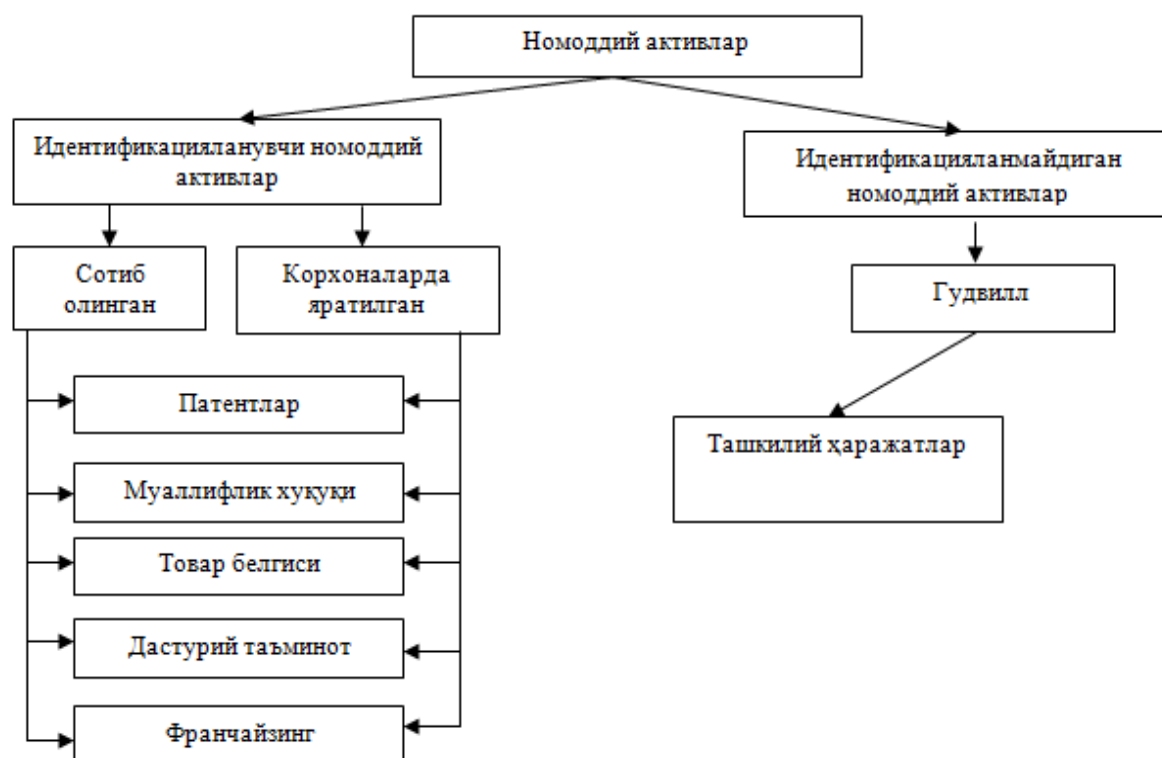
- етарли ресурслар мавжуд бўлса, ёки корхона келгусида кутган иқтисодий фойдани чиқариб олиши учун уларнинг қулайлиги.

Номоддий активлар бухгалтерия ҳисобининг бирлиги инвентар объект ҳисобланади. Номоддий активларнинг инвентар объекти битта патент, гувоҳнома, ҳуқуқий ён бериш шартномаси ва бошқалардан келиб чиқадиган ҳуқуқлар мажмуидан иборат. Бир инвентар объект бошқасидан фарқ қилишининг асосий белгиси унинг маҳсулот ишлаб чиқаришдаги мустақил вазифасини бажаришда, ишларни бажариш ёки хизмат кўрсатиш ёхуд корхонанинг мамурий ёки бошқа вазифалари бажарилишида фойдаланишга хизмат қилишидан иборат. Икки ёки бир нечта корхонанинг эгалигида бўлган номоддий активларнинг объекти умумий эгаликдаги унинг улушига қараб ҳар бир корхонага номоддий активларнинг таркибида акс этади.

Номоддий активлар тўғрисида тушунчага эга бўлиш билан бирга унинг таркибига қандай объектлар киритилишини кўриб чиқамиз. Номоддий активлар таркибига ер, сув ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқининг қийматлари, бино, иншоот, ускуна ва жиҳоз каби мулкдан фойдаланиш ҳуқуқлари, ихтиро ва рационализаторлик таклифларидан, “Ноу-хау”дан фойдаланиш ҳуқуқлари, маҳсулотлар белгилари ва бошқа интеллектуал (ақлий) мулклардан фойдаланиш каби ҳуқуқларни берувчи рухсатномалар қиймати, шунингдек субъектларни бирлаштиришда Пайдо бўладиган гудвилл, брокерлик ўринлари, франшизалар (ёки франчайзинг) электрон ҳисоблаш машиналари учун дастурий маҳсулотлари ва бошқалар киради.

Бази манбаларда номоддий активларни қуйидаги белгиларга асосан гуруҳлаштирилган:

1. Идентификацияланишига кўра: идентификацияланувчи ва идентификацияланмайдиган;
2. Олиниши усулига кўра: сотиб олинган, корхонада яратилган.

2-расм. Номоддий активларнинг идентификацияланишига кўра гуруҳланиши.

1. Кутиш даврига кўра: қонун билан чегараланган ва чегараланмаган (ноаниқ);

2. Корхонадан ажралишига кўра.

Номоддий активларни юқоридаги белгиларга кўра гуруҳланишини куйидаги 2-расмда кўриш мумкин.

Иқтисодчи олимлар ишлари ва меъёрий ҳужжатларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, номоддий активларнинг асосий қисмини интеллектуал мулк ташкил қилмоқда. Шунга асосан бизнинг фикримизча номоддий активларни шартли равишда учта гуруҳга бўлиш мақсадга мувофиқ. Булар:

1. Интеллектуал мулк;

2. Гудвилл;

3. Бошқа номоддий активлар.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, меъёрий ҳужжатларда (МҲҲС, БҲМС) ва иқтисодий адабиётларда номоддий активларнинг таркиби наъмунавий равишда кўрсатилган. Бу дегани иқтисодий ислохотларнинг таъсирида иқтисодий ўсиш ва янгиланишлар содир бўлади. Буларнинг натижасида номоддий активларнинг айниқса, интеллектуал мулкнинг янги кўринишлари (турлари) пайдо бўлади. Бу эса бухгалтерия ҳисобининг янги объектларини пайдо бўлишлигидан далолатдир.

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, номоддий активларнинг асосини интеллектуал фаолият натижасида яратилаётган интеллектуал мулк ташкил қилар экан, интеллектуал мулкнинг иқтисодий моҳиятини, бухгалтерия ҳисобининг объекти сифатида илмий жиҳатдан ўрганиш долзарб масалалардан биридир.

3-расм. Номоддий активларни таснифлаш

Хўжалик юритувчи субъект келгусида иқтисодий фойда олишга ишонч субъект активидан фойда олиш хусусидаги кафолатларни талаб этади. Агар субъект ушбу иқтисодий фойдалар устидан назоратни амалга оширгандагина, одатда, бундай кафолатлар берилиши мумкин.

Номоддий активларни баҳолаш бизнинг фикримизга кўра, ақлий фаолият натижалари, маҳсулот (ишлар, хизматлар) ларни алоҳида гуруҳлаштириш воситалари, яъни фирма номи, маҳсулот белгиси, хизмат кўрсатиш белгиси, шунингдек фирма баҳосидан фойдаланишнинг Пул ифодасида белгилаш жараёнидир.

6.5. Корхоналарда номоддий активларни ҳисобга олиш вазифалари

Номоддий активлар тўғрисида умумий тушунча, уларни баҳолаш ва туркумларга ажратиш тартиби тўғрисида аввалги параграфларда маълумотлар тўлиқ баён қилинган эди. Демак, номоддий активлар хўжалик юритувчи субъект балансини ташкил этувчи активларнинг бир бўлаги сифатида акс эттирилар экан. Активлар нима деган савол тўғилиши табиий ҳол албатта. Бунга молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этиш учун концептуал асосида қуйидагича таъриф берилади: “Активлар-субъект назорат қиладиган, келгусида улардан даромад олиш мақсадида аввалги фаолият натижасида олинган иқтисодий ресурслардир”.

Демак номоддий активлар ҳам субъектнинг узоқ муддатли активлари таркибига киритилиб, асосий воситалар каби дастлабки қийматида тан олингандан кейин, улардан фойдаланиш муддатлари давомида амортизация (эскириш) ҳисоблаб борилади.

Номоддий активларнинг бухгалтерия ҳисобини олиб бориш услубияти 1994 йил 1-январидан кучга киритилган бухгалтерия ҳисоби ҳисобварақлар режаси, бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги Қонун ва бухгалтерия ҳисоби миллий стандартларига мувофиқ амалга оширилади.

Бухгалтерия ҳисобининг янги ҳисобварақлар режасида номоддий активларни ҳисобга олишда 0410-0490 ҳисобварақлари назарда тутилган бўлиб, у шундай активларнинг мавжудлиги ва ҳаракати ҳақидаги

ахборотларни умумлаштиришга мўлжалланган. 0510-0590-“Номоддий активларнинг эскириши” ҳисоб варақларида эса эскиришнинг ҳар ойдаги суммалари ҳисоблаб ёзилади.

Бухгалтерлар, мутахассислар ва олимлар олдига муҳокамага қўйилган янги ҳисобварақлар режасида “Номоддий активлар (0400-счёт)” деб номланган ҳисобварақ шакли, таркиби, саналиши ва жойланиши тартиби бўйича амалдаги ҳисобварақлар режасидан фарқ қилади.²⁴ Амал қилаётган счётлар режасида номоддий активлар ҳисобварағи икки хонали саналашга, субҳисобварақлари эса бир хонали саналашга, шунингдек янги ҳисобварақлар режасида номоддий активлар хўжалик юритувчи субъектнинг эҳтиёжларга мос равишда эгилувчиланликни таъминлайдиган тўрт хонали саналашга эгадир.

1-жадвал

Номоддий активлар таркиби

Счётлар рақами	Счётлар номи
0400	Номоддий активларни ҳисобга оладиган счётлар.
0410	Патентлар, лицензиялар ва ноу-хау
0420	Савдо маркалари, товар белгилари ва саноат намуналари
0430	Дастурий таъминот
0440	Ер ва табиий ресурслардан фойдаланиш ҳукуқи
0460	Франшизалар
0470	Муаллифлик ҳуқуқлари
0480	Гудвилл
0490	Бошқа номоддий активлар
0500	Номоддий активлар амортизациясини ҳисобга оладиган счётлар
0510	Патентлар, лицензиялар ва ноу-хау амортизацияси
0520	Савдо маркалари, товар белгилари ва саноат намуналарининг амортизацияси
0530	Дастурий таъминотнинг амортизацияси
0540	Ер ва табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқининг емирилиши
0550	Ташкилий харажатларнинг амортизацияси
0560	Франшизаларнинг амортизацияси
0570	Муаллифлик ҳуқуқларининг амортизацияси
0590	Бошқа номоддий активларнинг амортизацияси

Номоддий активлар бухгалтерия баланси (1-шакл) нинг актив қисмидаги I-Узоқ муддатли активлар» бўлимида “Номоддий активлар” деб

²⁴ Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг 1999 йил 2-апрелдаги, 86-сонли Буйруғи.

номланадиган модда бўйича бошланғич (тиклаш) қиймати (020-сатр), жамғарилган амортизацияси (021-сатр), қолдиқ қиймат (022-сатр) акс эттирилади.

Н.Ризаев ва М.Пўлатовларнинг илмий ишларида асосан номоддий активларнинг иқтисодий моҳияти, уларни туркумлаш, баҳолаш, интеллектуал мулк объектларининг дастлабки ҳисоби, номоддий активлардан фойдаланиш, эскириш ва ҳисобдан чиқариш ҳисобини такомиллаштириш масаласи ёритилган. Бундан ташқари, номоддий активлар ҳолатини таҳлили, улардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларини таҳлилининг такомиллаштириш ўз аксини топган.

Ҳозирги кунда номоддий активларни ҳисобда ва ҳисоботда акс эттириш масалаларига сезиларли даражада эътибор кучайди. Булар иқтисодий алоқаларнинг ривожланиши ва чет эл инвестицияларининг кўплаб жалб қилиниши, молия бозорларининг ривожланиши; жаҳон иқтисодиётида яккаҳокимлиқ учун рақобатли курашнинг кучайиши, фан-техника тараққиётининг жадаллашиши ва мураккаблашуви каби жаҳон иқтисодий тараққиёти умумий тенденцияларининг қонуний оқибати ҳисобланади

Ҳисобга олиш ва ҳисоботни миллий ҳамда халқаро стандартлари у ёки бу бирликни у ҳақидаги маълумот ишончли ва унинг пул ҳисобидаги баҳоси асосланган, агар ушбу бирлик билан алоқадор иқтисодий ресурслар ёки иқтисодий фойда олиш эҳтимоли мавжуд бўлган тақдирдагина баланснинг активига киритиш мумкинлигини назарда тутати. Бизнинг фикримизга кўра номоддий активлар қуйидаги активлар сифатида аниқланиши керак:

Биринчидан, хўжалик юритувчи субъект фаолиятида фаол қатнашади, инвестиция ёки қайта сотиш мақсадида сақланмайди;

Иккинчидан, режа бўйича жорий ҳисобот даври тугашидан кейин фойда (манфаат) келтиради;

Учинчидан, ҳамма вақт ҳам моддий (кўринишга) асосга эга бўлмайди.

Б.Нидлз, Х.Андерсон ва Д.Колдуэллар ўзларининг илмий қарашларида молиявий ва бошқарув ҳисоби ҳақида сўз юритадилар. Улар тамойил сўзини

бу ерда умуман бухгалтерия ҳисобини юритишда қабул қилинган тартиб қоида, услубиятларини ёритишга ҳаракат қилганлар.²⁵

Бухгалтерия ҳисоби халқаро тизимини ўрганган олимлар В. И. Ткач, М. В. Ткач ларнинг фикрига кўра, бухгалтерия ҳисоби тамойиллари-бухгалтерия асосини ташкил этувчи ҳамда бухгалтерия стандартларида акс эттирилган усуллар йиғиндисидир, яъни маблағлар ва манбаларини баҳолаш, бухгалтерия даврларининг бўлиниши, ҳисобда қўлланиладиган усулнинг давомийлиги, ахборотнинг сифатлилиги ва фаолиятнинг давомийлиги.²⁶

Мулкчилик шаклидан қатъий назар хўжалик юритувчи субъектларда номоддий активларнинг бухгалтерия ҳисоби бино, иншоот, ер, транспорт жиҳозлари каби моддий активларга нисбатан қўлланиладиган айнан бир хил тамойил ва жараёнларни ўз ичига олади. Бу тамойиллар қуйидагилардан иборат:

- харид (сотиб) олиб олишда таннарх тамойилини қўлаш;
- фойдаланиш давридаги мувофиқлилик (мос келиш) тамойилини қўллаш, бунда қилинган харажатлар ва эвазига олинган даромад бир вақтда акс эттирилиши талаб қилинади;
- муомаладан чиқим қилинаётганда даромадни этироф этиш тамойилини қўллаш, яъни чиқим қилишда олинган тўлов ва муомаладан чиққан активнинг баланс қиймати ўртасидаги фарққа тенг бўлган фойда ёки зарар этироф этилади.

Биз юқорида келтирилган номоддий активларнинг бухгалтерия ҳисобида қўлланиладиган асосий тамойилларни назарий жиҳатдан асослашга эътиборни қаратиш лозим деб ҳисоблаймиз.

Бизнинг фикримизга кўра, таннарх тамойили қуйидаги ҳолатлар бўйича тан олиниши керак:

- у объектив, чунки баҳолаш ҳужжатларига асосланган бўлади ва энг асосийси баҳолаш предметиға ҳақиқатдан маълум бир суммада пул тўланган ёки тўланиши шарт;

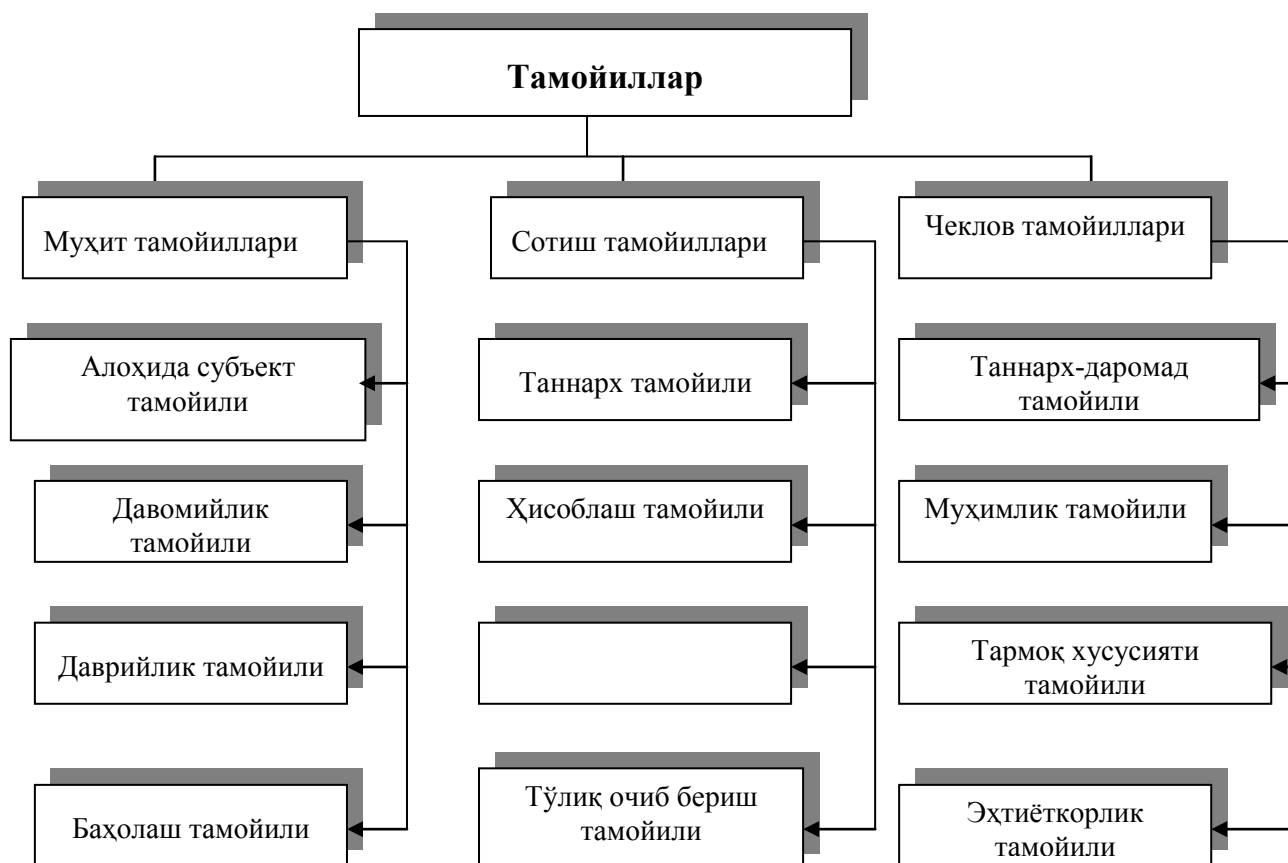
²⁵ Нидлз Б, Андерсон Х, Колдуэл Д “Принципы бухгалтерского учёта”, М. : “Финансы и статистика” - 1999 г. 478 стр.

²⁶ “Международное система учет и отчетности”, М. : “Финансы и статистика”, 1998 г. 12-33стр

- иккиёқламалик тамойилидан келиб чиқади, ёки аниқроғи хўжалик воқеалари-фактлар ҳисобда ўзининг амалга оширилган реал баҳосида кўрсатилиши керак;

- мулк сотиб олинган баҳосида акс эттирилади;

- молиявий натижалар тўғри аниқланади, чунки уларга қайта баҳолашнинг таъсири ўтказилмайди.

4-Расм. Бухгалтерия ҳисоби тамойилларининг туркумланиши.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, хорижий давлатларда маҳсулот таннархи ҳужжатлардаги тўланиши мумкин бўлган, яъни ёзилган суммадан камроқ деб белгиланиши мумкин. Лекин баҳолар ўртасидаги фарқ фойда сифатида акс эттирилади.

Демак, номоддий активлар ҳисобини юритишда таннарх тамойилига асосланиш лозим экан. Чунки, номоддий активлар сотиб олиш баҳосида акс эттириб, бунда сотиб олишда ҳақиқатда тўланган пул маблағлари ёки унинг

эквивалентлари қиймати ва уни ишлаб чиқаришда амалга оширилган ҳақиқий ҳаражатлар дастлабки қийматни ифодалайди. “Номоддий активлар” бухгалтерия ҳисоби миллий стандартининг 11-бандига асосан, номоддий активларни сотиб олишнинг ҳақиқий қиймати уларни харид қилиш ва ишлатиш учун, тайёр ҳолатга келтириш учун қилинган барча ҳаражатларни: харид нархи, юридик йиғимлар, турли хилдаги солиқ ва йиғимлар учун тўловлар ва бошқа зарур ҳаражатларни ўз ичига олади.

Шунингдек, номоддий активлар пулсиз айрибошлаш тартибида сотиб олинса, уларнинг қиймати баҳоларнинг қайси бири афзалроқ эканлигига қараб, айрибошлашга берилган мулкнинг, сотиб олиган турли ҳуқуқларининг бозор нархи бўйича белгиланади.

Мувофиқ келиш тамойилига кўра, шу ҳисобот даврининг даромадлари уларни сотиб олиш учун қилинган ҳаражатларга мос келиши керак. Ҳаражат ва даромадларнинг мувофиқлик тамойили бухгалтерия ҳисобининг ҳисоблаш усули билан кўзда тутилади, бироқ бу ҳолда бухгалтерия ҳисоботини тақдим этишда ҳаражатлар акс эттириладиган ҳисобот даври муҳим бўлади.

Маълум бир ҳисобот даври учун тушумлар ҳисоблаш тамойилига мос равишда, бухгалтерия ҳисоботини тақдим этишда тушумларни киритиш учун ҳамма шароитлар мавжуд бўлганда ҳисобга олиниши керак. Даромадни аниқ жараёнида вужудга келадиган ҳаражатлар даромад ҳисобга олинган даврда акс эттирилади. Агар даромадлар ўтган даврларда олинган бўлса ёки келгуси ҳисобот даврида ҳисобга олиниши зарур бўлса, унда бу даромадларга тегишли бўлган ҳаражатлар ҳам ўтган ёки келгуси даврда ҳисобга олинади.

Ҳаражатлар худди даромадлар каби молиявий ҳисоботларда бир давр учун акс эттирилади. Бизнингча қуйида келтирилган жадвал ҳаражатлар ва даромадларнинг мос келиш тамойилига боғлиқ ҳолда, ҳаражатларни ҳисобга олишда эътироф этиш учун ёрдам беради:

Даромадлар ва харажатларнинг мувофиқ келиш тамойили

Фойда олишнинг вақт тархи (схемаси)	Харажат элементи бўлиши шарт
Келгуси иқтисодий манфаат	Активлар қисмида ҳисобга олинган
Мавжуд иқтисодий манфаат ёки аниқлаш мураккаб бўлган манфаат	Харажат қисмида ҳисобга олинган
Ҳеч қандай иқтисодий манфаат йўқ	Зарарлар қисмида ҳисобга олинган

Бизга маълумки, ҳисобда соф фойдани ҳисоблаш тамойили ҳамда харажатлар ва даромадларнинг мувофиқ келиш тамойилини бир вақтда қўллаган ҳолда ҳисобланади.

Номоддий активлар субъект учун даромад келтирувчи узоқ муддатли активлар деб тан олинганда эса, бу тамойилга асосан уларни сотиб олишда маълум бир харажатларни амалга оширади. Демак, қилинган харажатлар номоддий активлардан олинаётган даромадлар билан мувофиқ келиши керак. Лекин шуни таъкидлаб ўтиш керакки, номоддий активлардан фойдаланиш туфайли келгусида олиниши мумкин бўлган фойда микдорига нисбатан ноаниқлик даражаси юқори бўлади.

Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ислохотларнинг амалга оширилиши бухгалтерия ҳисоби ва таҳлил тизимини жаҳон стандартларига мослаштириш натижасида унинг янги объекти бўлган номоддий активларнинг пайдо бўлиши, уларга қўйилган маблағлар маълум даражада самара бериши кераклигини кўрсатади. Шу туфайли у ҳам таҳлилнинг объектига айланди. Номоддий активларни баҳолаш натижасига таъсир этувчи асосий омилларидан бири, улардан фойдаланишга доир ҳуқуқларнинг таҳлили ҳисобланади. Бундай активларни ашёвий кўринишга эга бўлмаганлиги уларни фақат қиймат (пул кўринишида) кўрсатгичида ҳисобга олиш ва шу маълумотлар асосида таҳлил қилиш мумкин. Номоддий активларнинг қиймати эгасига узоқ муддатли ҳуқуқ ва устунликларни беришда намоён бўлади.

Номоддий активларни қиймат кўрсатгичида баҳолаш бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботида олиб борилади. “Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот”

деб номланган 1-сонли бухгалтерия ҳисоби миллий стандартининг 77-бандига асосан, хўжалик юритувчи субъектларнинг бухгалтерия балансида номоддий активларни асосий унсурлари сифатида баҳоланади.

Молиявий ҳолат таҳлилини ташкил этишда номоддий активларнинг ҳолати, улардан самарали фойдаланишда тегишли ахборотлар билан таъминланиши ва мулклардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларини ҳисоблаш муҳим аҳамиятга эгадир. Шу сабабли таҳлил қилишда ушбу кўрсаткичларни таққослаш орқали корхона фаолиятига баҳо берилади.

Асосий таянч тушунчалар

Асосий воситалар, актив асосий воситалар, пассив асосий воситалар, ишга тушириш коэффиценти, тугатиш коэффиценти, фонд рентабеллиги, фонд қайтими, дастурий таъминот, товар белгиси, моддий активлар, номоддий активлар, бухгалтерия ҳисоби, молиявий ҳисобот.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Асосий воситалар деб нимага айтилади?
2. Корхонанинг асосий воситалари қандай гуруҳларга бўлинади?
3. Асосий воситалар ҳаракати таҳлили қандай кўрсаткичлар орқали ифодаланади?
4. Фонд рентабеллиги кўрсаткичи қандай аниқланади?
5. Фонд қайтими қандай омиллар таъсир кўрсатади?
6. Асосий воситалар амортизацияси ва уларни ҳисоблаш усуллари.
7. Номоддий активларга амортизация ҳисоблашнинг ўзига хос усуллари.
8. Номоддий активлардан интенсив фойдаланилганда, шунингдек илмий-техникавий жараённинг катта таъсирида номоддий активлар амортизациясини ҳисоблашда қандай усулдан фойдаланган мақсадга мувофиқ?
9. Номоддий активларга ишлаб чиқариш усули бўйича амортизация ҳисоблаш.

VII-БОБ. КОРХОНАЛАРНИНГ АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАРИДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ АСОСИДА РИВОЖЛАНИШНИ ТАЪМИНЛАШ

Мазкур бобда айланма маблағларнинг моҳияти, ишлаб чиқариш жараёнида айланма фондларнинг ўрни, айланма маблағларни шаклланиш манбалари шунингдек, корхонада айланма маблағларга бўлган талабни ҳисоблаш орқали айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш йўналишлари, корхона айланма маблағларининг таҳлилий жиҳатлари, уларни бошқариш хусусиятларини назарий ва амалий жиҳатлари билан боғлиқ жараёнлар тадқиқ этилган.

7.1.Айланма маблағлар, уларнинг корхона хўжалик фаолиятида тутган ўрни

7.2. Айланма маблағлар структураси ва ҳосил бўлиш манбаалари

7.3.Айланма маблағлар талабини аниқлаш ва уларни меъёрлаштириш

7.4.Корхонада айланма маблағларни тежаш ва самарали фойдаланишни бошқариш стратегиялари

7.5.Корхонанинг айланма маблағлари самарадорлигини ошириш йўналишлари

7.1. Айланма маблағлар, уларнинг корхона хўжалик фаолиятида тутган ўрни

Корхоналар самарали фаолият юритишлари учун нафақат асосий капитал балки айланма капиталга ҳам муҳтож бўладилар.

Бозор иқтисодиёти шароитларида корхоналарнинг айланма маблағларга етарли тарзда эга бўлиши уларнинг меъёр фаолият юритиши гарови ҳисобланади. Шунинг ҳам унутмаслик зарурки, ишлаб чиқараётган маҳсулот бирлигига сарфланувчи хомашё, материал, ёқилғи ва энергия миқдори

махсулот сифатига таъсир кўрсатмаган ҳолда қанчалик кам бўлса, маҳсулот шунчалик арзонлашади ҳамда айланма маблағлар камроқ сарфланиб, улардан фойдаланиш самарадорлиги юқори бўлади.

Айланма маблағлар - бу корхона ва хўжалик бирлашма (уюшма)ларнинг меҳнат буюмлари бўлиб, бевосита ишлаб чиқариш жараёнини таъминловчи (ишлаб чиқариш айланма фондлари) ҳамда маҳсулотни сотиш ва таъминот жараёнларида хизмат кўрсатувчи маблағлардан (муомала фондлар) иборат.

Корхона балансида етарли айланма маблағлар миқдори бозор шароитида унинг фаолияти амалга оширилишининг зарур замини ҳисобланади.

Айланма маблағлар пул кўринишида ифодаланиб, корхоналарда моддий бойликлар ва фондларнинг зарур захираларини ташкил этади, ишлаб чиқариш жараёни ва маҳсулот сотилишини узлуксиз амалга оширилишини таъминлайди.

Корхонанинг айланма маблағларни самарали ишлатиш орқали корхона хўжалик фаолиятига юқори самарли келтириш мумкин бўлади. Шунинг учун ҳам корхона хўжалик фаолиятида айланма маблағларнинг меъёрини сақлаш муҳим аҳамият касб этади. Бозор иқтисодиёти шароитида корхона хўжалик фаолиятида ҳар доим ҳам товарлари ва тайёр маҳсулотлари тезлик билан сотилиб кетмаслиги мумкин. Шунинг учун ҳам корхона ўзининг айланма маблағлари етишмаган ҳолда турли йўллари билан уни молиялаштиришга ҳаракат қилади.

Корхонанинг айланма маблағларининг манбаи фойда ва бюджетдан ташкил топадиган хусусий маблағлар, қарзлар, банк кредити ва ташқаридан жалб этилган маблағлардир. Корхона ва бирлашмалар хусусий айланма маблағларига ўз ихтиёрича эғалик қилади. Уларни сотиши, айирбошлаши ва қарз бериши мумкин. Айланма маблағларнинг етишмаган қисми корхонанинг давомади ёки вазирлик эҳтиёт фондидан тўлдирилиши мумкин. Бундан ташқари хусусий айланма маблағлар амалдаги нормативлар даражасига келтириш мақсадида банк кредити берилади.

Корхонанинг ишлаб чиқариш цикли тугагандан сўнг яъни тайёр маҳсулот ишлаб чиқарилган ва сотилгандан сўнг корхонанинг айланма маблағлари тушган тушум ҳисобидан қопланади. Бу эса ишлаб чиқариш жараёнининг доимий равишда айланиши ҳисобига бўлади.

$$П - Т \dots И \dots T_1 - П_1$$

бу ерда:

П – пул воситаси;

Т – корхонанинг ишлаб чиқариш воситалари;

И – ишлаб чиқариш;

T_1 – тайёр маҳсулот;

$П_1$ – маҳсулот сотишдан келиб тушган ва сақланган фойдани ўз ичига оловчи пул маблағлари.

Нуқталар (...) муомила воситаси тўхтаб қолганлигини, лекин унинг айланиш жараёни ишлаб чиқариш соҳасида давом этганини бирдиради.

Айланма маблағлар бир вақтнинг ўзида корхона ишлаб чиқаришнинг соҳасининг ҳамма босқичлари ва шаклларида амалга оширилади. Бу эса, корхона фаолиятининг доимий ва узлуксиз давом этишини таоминлайди.

Корхонада ишлаб чиқариш фаолиятининг бир меъёрда, бир текис ва юқори натижа билан бориши айланма маблағларнинг оптимал ўлчамларидан келиб чиқади. Шунинг учун айланма маблағларни меъёрлаш жараёни муҳим аҳамият касб этади ва у корхонанинг молиявий режалаштиришга киради.

Айланма маблағлар меъёрий корхона иши учун зарур бўлган минимал ҳисоб суммаларини ўрнатади.

Хом ашё, пул маблағлари ва бошқаларнинг ҳақиқий заҳиралари меъёрдан кам ёки унга тенглашган бўлиши мумкин, бу жорий молиявий фаолиятнинг энг ўзгарувчан кўрсаткичларидан биридир.

Айланма маблағлар меъёрининг бажарилмаслиги ишлаб чиқариш ва маҳсулот сотишда тўхтаб қолишларга ва бунинг натижасида корхона ишлаб чиқариш дастурининг бажарилмаслигига олиб келади. Буларнинг барчаси ресурслардан тўлиқ ва самарали фойдаланилмаслигига сабаб бўлади.

Корхона активларини, шу жумладан айланма маблағларини бошқаришдан кўзанган асосий мақсад, корхонанинг тўловга қодирлигини таъминлаган ҳолда, қўйилган капиталдан максимум фойда олишдир. Бу борада, иқтисодий инқирозлар шароитида, тўловга қодирлик фойдалиликдан кўра муҳимдир.

Қўйилган капиталга нисбатан энг кўп фойда олишга эришиш ва юқори даражада тўловга қодирликни таъминлаш муайян даражада бир-бирига зиддир. Чунки рентабелликни ошириш учун пул маблағлари турли хил айланма маблағлар ва асосий воситаларни сарфланиши лозим. Тўловга қодирликни таъминлаш учун эса корхонада доимо маълум бир даражада пул маблағлари бўлиши зарур, у жорий тўловлар айланишидан олиши керак. Шундай қилиб, корхона айланма маблағларини бошқаришнинг муҳим вазифаси тўловга қодирлик ва рентабеллик ўртасидаги мақбул нисбатни таоминлаш ҳисобланади. Бунга айланма маблағлар тизими ва ўлчамидан келиб чиқиб эришилади.

Корхонанинг айланма маблағларини меъёрини белгилаш корхона фаолиятининг тўловга лаёқатлилигини таъминлаб, корхонанинг тўла қувват билан ишлашини таъминлайди.

7.2. Айланма маблағлар структураси ва ҳосил бўлиш манбаалари

Айланма маблағларнинг миқдори турли тармоқларда жорий этилган технология, ишлаб чиқариш циклининг даври, меҳнат буюмларининг қиймати ва ҳоказоларга боғлиқ.

Айланма маблағларнинг элементлар бўйича таснифи:

- ишлаб чиқариш айланма фондлар;
- муомила фондлардан иборат.

Ишлаб чиқариш айланма фондлар - ишлаб чиқариш жараёнида асосий ишлаб чиқариш фондлардан иштирок этиш характери билан фарқ этадилар. Улар ҳар бир ишлаб чиқариш циклида бир маротаба иштирок этиб, ўз натурал

хोलатини ўзгартирадилар ёки йўқотадилар ва ўз қийматларини тайёр маҳсулотга бутунлай ўтказадилар.

Ишлаб чиқариш жараёнида бажарадиган функцияларига қараб ишлаб чиқариш айланма фондлари 3 гуруҳга бўлинадилар;

- ишлаб чиқариш захиралари;
- тугалланмаган ишлаб чиқариш;
- келажак давр ҳаражатлари.

Ишлаб чиқариш захиралари:

- хом-ашё ва асосий материаллар - бу ишлаб чиқариладиган маҳсулот таркибига бутунлай кирувчи ёки унинг зарур компоненти сифатида асосини ташкил қилувчи турли хил материаллар;

- сотиб олинган ярим фабрикат;

- ёрдамчи материаллар - бу ишлаб чиқариш технологик жараёнида иштирок этиб, реакция тезлиги, маҳсулот сифати ва кўринишига таъсир этувчи, аммо маҳсулот таркибига кирмайдиган материаллар (катализатор, кимёвий реагент, реактив, ёғлаш ва артиш материаллар ва ҳ.к.);

- ёқилғи;

- қадоқлаш буюмлари (тара), таъмирлаш учун захира қисмлари;

- қиймати кам буюмлар (баҳоси минимал иш ҳақидан 50 маротабалик миқдоридан кам бўлган хўжалик инструмент ва инвентар);

- ишдан тез чиқувчи буюмлар (қийматидан қабтий назар хизматт даври 1 йилгача бўлган меҳнат воситалари ва буюмлари — махсус кийим бош оёқ кийимлари (пояфзал ва бошқалар) дан иборат;

Тугалланмаган ишлаб чиқариш:

- чала маҳсулот- бу ишлаб чиқариш цехлар ва участкаларда тайёр маҳсулот бўлишига қадар қисман ишлов берилиб, аммо сотилиши мумкин бўлмаган меҳнат буюмлари;

- шахсий, ўзида ишлаб чиқарилган ярим фабрикатлар - бу цехлар ва участкаларда ишлов берилган, аммо ҳали тайёр маҳсулот кўринишига

кирмаган, лекин сотилиши мумкин бўлган (чунки товар қийматга эга) меҳнат буюмлари.

Бўлажак давр харажатлари – бу келажак даврда маҳсулот таннарни (ишлаб чиқариш сарфлари)га киритиладиган, аммо режалаштирилган йилда сарф бўладиган харажатлар (янги тур маҳсулот), янги технологияларни лойиҳалаштириш, ўзлаштириш, газета ва журналларга обуна қилиш, ижарага олинган хоналар учун аванс тўловлари, рационализаторлик таклифларни жорий этиш, телефон билан боғлиқ ва шунга ўхшаш бошқа сарфлар.

Айланма маблағлар ҳам натурал кўрсаткичлар ҳам пул ифодасида ҳисобга олинадилар.

Корхонанинг айланма маблағлари ўзлик ва четдан жалб қилинган маблағлар ҳисобидан молиялаштирилиши мумкин.

Корхонанинг ўзлик маблағларига устав капитали, резерв капитали, олинган ҳисобот давридаги соф фойдаси ҳисобидан молиялаштирилади.

Четдан жалб этилган маблағлари эса у қуйидагиларни ўз ичига олади:

- банк кредитлари;
- турдош корхоналардан олинган қарз маблағлари;
- потенциал инвесторлар томонидан қилинган инвестициялар ҳисобидан;
- қарз мажбуриятини ифодаловчи қимматли қоғозларни чиқариш орқали молиялаштирилиши мумкин.

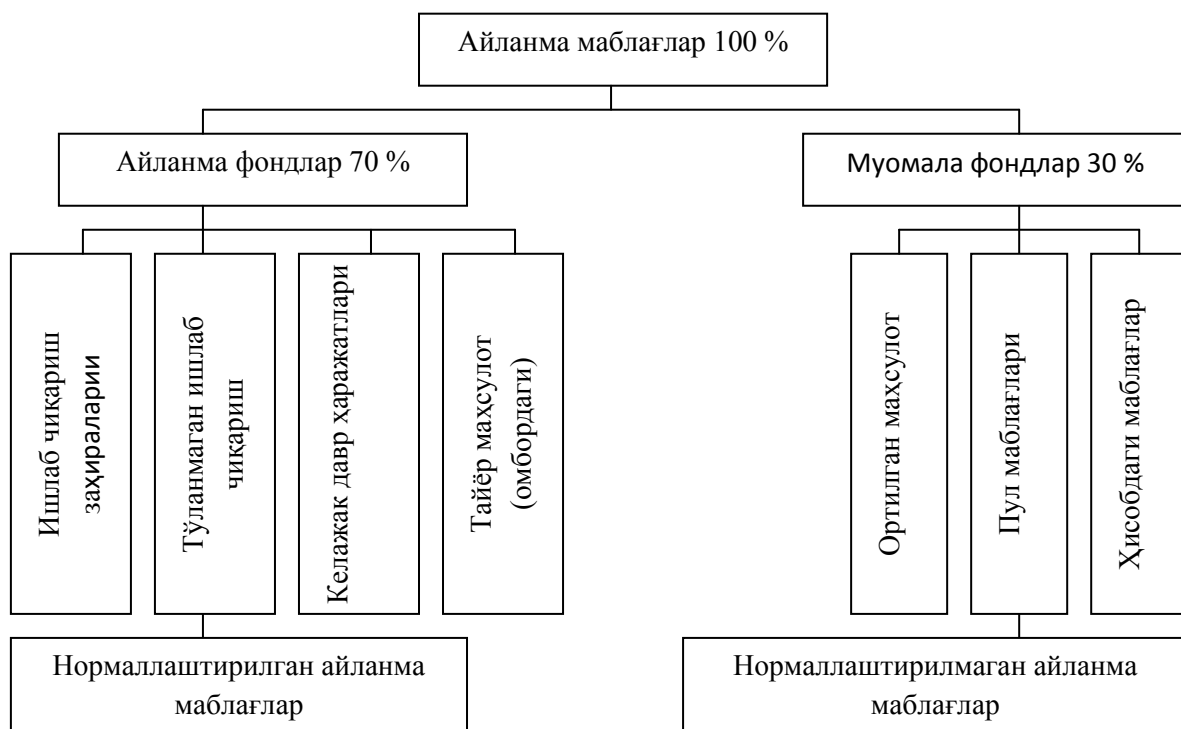
Лекин корхона хўжалик фаолиятида шуни инобатга олиш керакки корхонанинг ўзлик маблағларидан четдан жалб қилинган маблағлар кўпроқ риск бўлиб, корхона фаолиятида олинган қарз маблағларидан самарали фойдаланиши лозим бўлади. Акс ҳолда корхонанинг тўловга лаёқатлилиги пасайиб, охир оқибат банкрот ҳолатига олиб келиши мумкин.

Корхонанинг ўзлик маблағи эса ўзининг пул маблағларини ифодалаб, агар корхон уларни тегишли равишда самарасиз сарфласа ҳам унга кўп йўқайишларга саба бўлмайди. Чунки қисқа муддатли жалб этилган маблағлари учун маолум бир фоиз тўлаши лозим бўлади.

Айланма (оборот) маблағлар структураси деб алоҳида элемент, гуруҳлари аро нисбати, ҳамда шу гуруҳларнинг ва айланма маблағлар умумий ҳажмига (нисбатига) бўлган ва %-да ифодаланган нисбатига айтилади.

Айланма фондлар структурасини ўрганиш улардан самарали фойдаланиш йўллари аниқлаш имконини беради.

Корхоналарнинг хўжалик фаолияти фақатгина маҳсулот ишлаб чиқариш билан чекланмай, уни сотишдан ҳам иборат. Шу сабабли корхоналарда муомала доирасига мансуб айланма маблағлар мавжуд.

7.1-расм. Корхона айланма маблағмалар таркиби

Муомала фондларига тайёр маҳсулот (омбордаги), истеъмолчиларга ортилган (ҳақи тўланган бўлмаса ҳам) маҳсулот, пул маблағлари (ҳисоб рақамдаги, кассада ва ҳоказо, истеъмолчилар билан ҳисоб-китобдаги маблағлар) шу жумладан дебиторлик қарзлар.

Яъни корхонадаги айланма фондлар ва муомала фондларни ҳосил қилиш учун мўлжалланган пул маблағларнинг жаъми ушбу корхонанинг айланма маблағларини ташкил қиладилар (1 расм).

Муомала фондлар 4 гуруҳга бўлинадилар:

А) тайёр маҳсулот – бу корхонанинг омборларида сақланувчи ҳамма ишлов босқичларидан ўтган, техник назорати бўлими томонидан қабул этилган, сотилиши мумкин бўлган маҳсулот ва ярим фабрикат.

Б) йўлдаги маҳсулот – бу истеъмолчиларга ортилган, аммо вақтинча ҳақи тўланмаган маҳсулот (ҳақи келгунга қадар бу маҳсулот корхона балансида ҳисобланади).

В) пул маблағлари – бу моддий ресурслари ҳамда таъминловчилар билан ҳисоб-китобларни амалга ошириш, иш ҳақларини тўлаш, давлат, маҳаллий бюджет тўловлари, бошқа корхона ва муассасаларга кўрсатилган хизматлар учун мўлжалланган маблағлар.

Г) ҳисобдаги маблағлар – дебиторлик қарз – корхонага бошқа корхоналар, муассасалар, жисмоний шахслар томонидан кўрсатилган хизматлар учун тўланиши лозим бўлган ҳақлар.

1-жадвал

Саноат тармоқларида айланма маблағларнинг тахминий структураси (фоизда)

	Саноат	Машинасозлик тармоғи	Кимё тармоғи	ООТ
Айланма маблағла, шу жумладан:	100	100	100	100
а) ишлаб чиқариш айланма маблағлари:	79,8	67,2±68,1	83,7	74,7
ишлаб чиқариш заҳиралари	58,2	62,4±63,5	69,7	51,2
туғалланмаган ишлаб чиқариш	18,6	4,4±3,7	11,5	16,8
келажак давр ҳаражатлари	3	0,4	1,8	0,4
эҳтиёт қисмлар ва қиймати паст инвентар	3	11,8±12,3	19,2	2,1
б) муомала фондлари:	20,2	31,9±32,8	17	25,3
тайёр маҳсулот	18,8	10,3±9,7	16,5	24,1
қолган бошқа нормалаштирилган (чекланган) маблағлар	1,4	0,9±1,0	0,5	0,2

Жадвалдан кўриниб турибдики, айланма маблағларнинг кўп миқдорини айланма фондлар ташкил қилар экан.

Бозор шароитига ўтиш даврида асосий масалалардн бири – бу доимий ресурслар тежамкорлиги омилига риоя қилиш асосида ишлаб чиқаришни интенсификациялаштиришдир.

Тежаш режалашни таъминлаш тизимида меҳнат буюмларини тежаш асосий ўринни эгаллайди. Бу дегани – хом-ашё, материаллар, ёқилғи сарфларини (1 ўлчам маҳсулотга) камайтириш, лекин шу билан барча буюм сифати, хизмат даври ва ишончилигига зарар келтирмаган ҳолда.

7.3. Айланма маблағлар талабини аниқлаш ва уларни меъёрлаштириш

Айланма маблағлардан самарали фойдаланиш кўп жиҳатдан уларга бўлган талабини тўғри аниқлашдир.

Маҳсулот сотилишидан тушган тушум корхона ҳисобига келгунга қадар айланма маблағлар уни ишлаб чиқариш ҳаражатларини таъминлайдилар.

Ишлаб чиқариш заҳираларни истеъмолидан бошлаб, улар тайёр маҳсулотга ўтиб, уни сотишига бўлган давр анча узоқ бўлиши, сотилган маҳсулот ҳақи келиши моддий ресурслар истеъмол вақтига тўғри келмаслиги мумкин. Бу эса айланма маблағларни белгиланган миқдорда ташкил қилишни талаб қилади.

Айланма маблағларнинг оптимал эҳтиёжини тўғри аниқлаш корхона учун минимал сарф ҳаражатлар эвазига белгиланган фойда олиниши учун имкон яратади. Корхонани нормал фаолиятини ташкил қилиш учун зарур бўлган айланма маблағларни иқтисодий асосланган миқдорини аниқлаш жараёни айланма маблағларни нормалаштириш деб аталади.

Бу моддий бойликларнинг бир вақтнинг ўзида ҳам доимий минимал, ҳам етарли заҳираларини ташкил қилиш учун зарур бўлган айланма маблағ ҳажмларини аниқлашдир. Айланма маблағларни нормалаштириш ички резервларни аниқлаш, ишлаб чиқариш циклини қисқартириш, тайёр маҳсулотни тезроқ сотишга имкон беради.

Айланма фондларнинг ҳамма элементлари ва муомала фондлардан эса фақат корхона омборидаги тайёр маҳсулот қолдиқлари нормалаштирилган (чекланган) айланма маблағларни ташкил қиладилар. Айланма маблағларнинг қолган элементлари эса нормалаштирилмаган (чекланмаган) айланма

маблағлар деб аталадилар, чунки улар ишлаб чиқариш жараёнига унчалик таъсир этмайдилар, уларнинг ҳажми тез-тез ўзгариб туради, шунинг учун уларга қатъий нормативларни белгилаш қийин.

Айланма маблағларни нормалаштириш жараёнида уларнинг норма ва нормативлари аниқланади.

Айланма маблағлар нормалари корхонадаги товар-моддий бойликларининг минимал захираларини ифодалаб, захира кунлари, деталлар захирасини нормалари бўйича ҳисобланадилар.

Айланма маблағлар меъёрлари – бу пул маблағлари, улар айланма маблағлар нормалари ва берилган материал турининг ўртача суткалик харажатлари кўпайтмасидан иборат. Нормативлар миқдори ишлаб чиқариш ҳажми, моддий таъминот ва маҳсулотни сотиш шароити, ишлаб чиқариш циклининг давоми ва бошқа факторларга боғлиқ.

Айланма маблағларнинг кўпгина элементлари бўйича норматив кўйидагича ҳисобланади:

$$H = X \cdot D$$

бу ерда:

H – конкрет элемент бўйича айланма маблағлар нормативи;

X – бир кунлик сарф харажат, у тегишли ишлаб чиқаришга кетган квартал харажатларнинг 90 кунга бўлинмасидан иборат;

D – айланма маблағларнинг берилган элементи учун захира нормаси (кунлар).

Ҳосил бўлиш манбаалари бўйича айланма маблағлар шахсий ва заём айланма маблағларга бўлинадилар.

Шахсий айланма маблағлар – бу хусусий ресурслар ҳисобидан ташкил топган ва корхона ҳисобида доимий бўлган маблағдир (масалан, фойда ва х.к.).

Унга тенглаштирилган маблағлар – корхона ходимларига тўлаш лозим бўлган иш ҳақлар ва ижтимоий суғўрта ажратмаларнинг қарзлари, моддий ресурслар билан таъминловчилар учун мўлжалланган тўловлар ва х.к.

Заём маблағлар – банклар кредитлари, кредиторлик қарзлар (тижорат кредити) ва бошқа турли махсус фондлар маблағлари. Кредит – маълум даврга маълум мақсадлар учун мўлжалланган маблағлар, унинг учун корхона белгиланган миқдорда %-да ҳақ тўлайди.

Корхонада ташкил топган махсус фондлар маблағларидан сарфлагунга қадар корхона оборитида фойдаланиш мумкин ва улар ички молия ресурс манбааси ҳисобланадилар.

Корхонанинг самарали иш фаолияти - бу минимал харажатлар асосида энг юқори натижаларга эришиш.

Сарфлар минимизацияси эса – бу аввало айланма маблағларнинг ҳосил бўлиш манбаалари ва структурасини оптимизацияси демакдир, яъни шахсий ва кредит ресурсларнинг оқилона муофиқлиги.

7.4. Корхонада айланма маблағларни тежаш ва самарали фойдаланишни бошқариш стратегиялари

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида ҳар бир корхона олдида турган асосий масалалардан бири – моддий ресурсларни тежаш ҳисобланади. Чунки улар фойданинг ўсишига бевосита боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш харажатларининг асосий қисмини ташкил этади. Бозор муносабатлари шароитида фойда – корхона фаолиятини таоминловчи асосий манбадир.

Моддий ресурсларни тежаш йўллари ва манбалари фарқланади.

Тежаш манбалари унга нима ҳисобига эришиш мумкинлигини бирдирса, тежаш йўллари ёки йўналишлари эса қандай қилиб, қандай тадбирлар ҳисобига иқтисодга эришиш мумкинлигини кўрсатади.

Ҳар қандай корхонада моддий ресурсларни иқтисод қилиш резервлари мавжуд. Резервлар бу корхонадаги моддий ресурслардан фойдаланишни яхшилаш борасида корхонада мавжуд, лекин ҳам фойдаланилмаган имкониятлардир.

Моддий ресурсларни тежаш резервларидан фойдаланиш нуқтаи назаридан, улар 3 гуруҳга бўлинади:

- халқ хўжалиги бўйича резервлар;
- умумсаноат ва тармоқлараро резервлар
- ички ишлаб чиқариш резервлари (цеҳлараро, заводлар ва тармоқлар);

Халқ хўжалиги бўйича резервларга халқ хўжалиги ва унинг барча тармоқлари учун зарур бўлган резервлар киритилади: саноат тармоқлари структурасида халқ хўжалигининг илғор пропорцияларини ўрнатиш, суноий ва синтетик маҳсулотлар ишлаб чиқаришда тежамкорликка эришиш, ёқилғи – энергетика мажмуа структурасини такомиллаштириш, шунингдек, бозор муносабатлари шароитида барча хўжалик механизмини такомиллаштириш.

Умумсаноат ва тармоқлараро резервлар – бу шундай резервларки, саноатнинг етакчи тармоқлари (қора металлургия, машинасозлик, кимё саноати) билан иқтисодий ишлаб чиқаришни рационал муносабатларини ўрнатиш билан боғлиқдир.

Ушбу резервлар иқтисодий районлар ва саноатнинг алоҳида тармоқларининг ривожланиш хусусиятларини қамраб олади. Уларнинг энг муҳимлари халқ хўжалиги аҳамиятига эга. Шу билан бирга, уларни амалиётга жорий этиш қўламлари чегараланган бўлиб, асосан ўзаро боғлиқ тармоқларга ёки йирик саноат ва ишлаб чиқариш ҳудудий комплексларга тарқалади.

Умумсаноат ва тармоқлараро резервларга қуйидагилар киради: фойдали қазилмаларни қайта ишлашга энг янги самарали усул ва тизимларини жорий этиш, уларни қазиб олишда илғор технологиялардан фойдаланиш, минерал хом-ашёга тўлиқ ва комплекс қайта ишлов беришни таоминлаш, саноатни ихтисослаштириш, кооперация ва турли мулкчилик шаклларидаги корхоналарни барпо қилиш ва ривожлантириш, халқ хўжалиги ва истеомолчи тармоқларда моддий ресурсларни тажаш вазифаларини бажариш мақсадида ишлаб чиқарувчи тармоқлардаги хом-ашё ва конструктив материаллар сифатини ошириш, самаралироқ хом ашё ва материаллар ишлаб чиқариш ва бошқалар.

Ички ишлаб чиқариш резервларига техника, технология ва ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш билан бевосита боғлиқ бўлган моддий

ресурслардан яхши фойдаланиш, маҳсулотни такомиллашган турлари ва моделларини яратиш, саноатнинг аниқ тармоқлари маҳсулоти сифатини ошириш имкониятлари киради.

Фан-техник тараққиёт миллий иқтисодиётнинг барча тармоқларида жамиятнинг ишлаб чиқариш кучларини ривожлантирувчи асосий куч ҳисобланади.

Чора-тадбирлар характериға боғлиқ ҳолда саноатда ва ишлаб чиқаришда ресурсларни тежаш заҳираларини амалға ошириш асосий йўналишлари ишлаб чиқариш-техник ва ташкилий-иқтисодийға бўлинади. Ишлаб чиқариш-техник йўналишларға хом-ашёни ишлаб чиқариш истеъмолиға сифатли тайёрлаш, машиналар тузилишини, ускуналар ва буюмларни мукаммаллаштириш, тежамкор хом ашё, ёнилғини қўллаш, янги техника ва технологияни жорий этиш билан боғлиқ чора-тадбирлар киради. Улар ишлаб чиқариш жараёнида моддий ресурсларнинг технологик чиқиндилари ва йўқотишларини камайтириш ва иккиламчи моддий ресурслардан максимал фойдаланиш имконини беради.

Корхоналарда моддий ресурсларни тежашнинг қуйидаги ишлаб чиқариш - техник йўналишларини эътиборға олиш лозим:

1. Илмий-техник тараққиётни тезлаштириш бўйича чора- тадбирлар. Бу машина, механизмлар ва агрегатлар бир бирлик маҳсулотға сарфланадиган маҳсулот сифимининг камайтиши билан биргаликда руй беради. Маълумки, замонавий машинасозликда илмий-техник тараққиётининг асосий йўналиши - машина ва ускуналар қуввати ва унумдорлигини ошириш бўлиб, унинг натижасида уларнинг соф ва нисбий оғирлиги камаяди, ташқи кўриниши яхшиланади, сифати ошади, эксплуатация харажатлари камаяди, асосийси - меҳнат унумдорлиги ошади.

2.Хом - ашёларнинг тежамли тур ва шаклларини жорий этишға йўналтирилган чора-тадбирлар.Уларнинг ишлатилиши натижасида 10-20% тежалиши мумкин.

3. Анъанавий хом-ашё материаллари ўрнини босадиган (ўринбосар) материаллар билан алмаштириш чора-тадбирлари. Бунинг асосий мақсади маҳсулот металл сифими ва меҳнат сифимини камайтириш, пировард маҳсулот сифатини ошириш ҳисобланади.

4. Корхонанинг тайёрлов базасида ишлаб чиқаришнинг техник даражасини ошириш, автоматлаштирилган ускуналарни жорий этиш бўйича чора-тадбирлар.

Саноатнинг ишлов берадиган тармоқларида яъни материали тўртбурчак юза шаклига эга бўлган пайабзал тармоқларида материаллар иқтисоди бичишнинг рационал йўллари қўллаш орқали эришиладики, улар ёрдамида бичишнинг оптимал йўллари аниқланади. Улар лист юзасидан иложи борида тўлароқ фойдаланиш имкониятини беради. Бу эса рационал материаллар тежалади. Бу вазифани ечишда иқтисодий-математик усуллар ва электрон-ҳисоблаш машиналари муваффақиятли қўлланилиб,

Маҳаллий хом ашё ва ёнилғи иккиламчи хом ашё, моддий ва ёнилғи ресурслардан фойдаланиш, илгари фойдаланилган хом ашёлар, асосий ва ёрдамчи материалларни тиклаш муҳим аҳамиятга эга.

Илмий техник тараққиёт шароитида барча тармоқларда маҳаллий ва иккиламчи хом ашё ёнилғи энергетика ресурсларининг ишлатилиши юқори иқтисодий самара беради. Бу муаммо ҳозирги шароитларда янада долзарблигича қолмоқда.

Моддий ресурсларни тежашнинг ташкилий-иқтисодий йўналишларга қўйидагилар киради: саноат маҳсулоти материал сифимини нормаллаштириш ва режалаштиришнинг илмий даражасини ошириш ва моддий ресурслар сарфлашнинг техник асосланган норма ва нормативларини жорий этиш билан боғлиқ чора-тадбирлар; янги, самарали хом-ашё ва материаллар ёнилғи-энергетик ресурслар ишлаб чиқаришни ривожлантириш, мамлакат ёнилғи балансини мукамаллаштиришдан иборат бўлган тараққий этган пропорцияларни белгилаш билан боғлиқ бўлган чора-тадбирлар мажмуаси.

Шунингдек, корхонада маҳсулот тайёрлашда материал ресурсларни иқтисод қилишнинг асосий ташкилий-иқтисодий йўналишлари: саноат маҳсулотини материал сигимини илмий даражада режалаштириш ва нормалаштириш, материал ресурсларни сарфини техник асосланган норма ва нормативларни жорий қилиш ва ишлаб чиқиш, ишлаб чиқаришни тезкор ривожлантириш, хом-ашё ва материалларни самарали турларини қўллаш, ёқилги-энергетик ресурслар балансини мукаммаллаштиришни ўз ичига олган тадбирлар мажмуасини ишлаб чиқиши зарур деб ўйлаймиз.

Бу эса ишлаб чиқаришни техник жихатдан қуролланганлигига, ишчилар малакаси даражасига, моддий техника таоминотининг тўғри ташкил этилганлигига, бевосита боғлиқдир.

Ҳар бир корхонада моддий ресурсларни тежашнинг асосий йўналиши - иш жойларда бир миқдордаги хом ашё ва материаллардан якуний маҳсулот ишлаб чиқаришни ошириш ҳисобланади. Шунингдек, ишлаб чиқариш жараёнида йўқотишларни қисқартириш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Унинг ҳисобига моддий ресурсларни тежаш мумкин. Бунинг учун маҳсулотни сақлаш ва ташиш қоидаларига қатъий риоя қилиш, ишлаб чиқариш жараёнида қайта ишлаш учун ёнилғи, хом ашё, материалларни мақсадга мувофиқ тайёрлаш, меҳнат жамоасининг иш ва ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар сифати масалаларига эътиборини кучайтириш лозим. Ишлаб чиқариш жараёнида йўқотишларни қисқартириш, барча моддий ресурслар иқтисодидан 15-20% ини ташкил этади. Бу вазифанинг ечилишига акционерлик хўжалик юритиш шакллари ва корхоналарни хусусийлаштириш ёрдам беради.

Айланма фондлардан фойдаланишни ҳар томонлама яхшилаш- корхоналарнинг асосий вазифаларидан биридир. Қанчалик кам ёнилғи, ёрдамчи материаллар маълум сондаги маҳсулот учун яхши фойдаланилса, шунча улар сарфи камаяди. Ишлаб чиқаришнинг техник йўналиши хом-ашёни ишлаб чиқариш истеъмоли учун сифатли тайёрлаб бериш билан боғлиқ тадбирлар, машина, жихозлар ва маҳсулотлар лойиҳалаштиришни такомил-

лаштириш, хом-ашё ва ёқилғидан тежамли фойдаланиш, янги техника ва илғор технология жорий этиш ҳам корхонада яхши самара беради.

7.5. Корхонанинг айланма маблағлари самарадорлигини ошириш йўналишлари

Айланма маблағлар айланувчанлигининг тезлашиши ҳозирги шароитда корхоналарнинг энг асосий бирламчи вазифаларидан бири ҳисобланади.

Эркин бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг асосий вазифаларидан бири – ресурсларни тежаш тамойилига риоя қилган ҳолда ишлаб чиқаришни жадаллаштиришдир.

Тежамкорлик режимини таъминлаш бўйича чора – тадбирлар тизимида асосий ўринни меҳнат предметларини тежаш эгаллайди. Бу маҳсулот сифати, ишончлилиги ва узоқ муддат хизмат қилишига зарар етказмаган ҳолда унга сарфланадиган хом ашё, материаллар, ёнилғи харажатларини камайтиришни билдиради.

Ҳозирги шароитда айланма маблағларни тежашнинг иқтисодий аҳамияти қуйидагича ифодаланади:

-хом ашё, материаллар, ёқилғи харажатларининг камайиши ишлаб чиқариш учун катта иқтисодий фойдани таъминлайди. Бу аввалом бор, мавжуд моддий ресурслар миқдоридан кўпроқ тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш имконини беради;

-моддий ресурсларни тежаш, ишлаб чиқаришга янги, тежамлироқ материалларни киритиш такрор ишлаб чиқариш жараёнида алоҳида тармоқлар ўртасида тараққий этган нисбатларни белгилашга, саноат ишлаб чиқаришнинг мукамал тармоқ структурасига эришишга имкон беради;

- моддий ресурсларни тежашга интилиш янги техникани жорий этиш ва технологик жараёнларни мукамаллаштиришга туртки беради;

-моддий ресурслар истеъмолидаги тежамкорлик ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни яхшилашга ва жонли меҳнат харажатларининг

тежалишига ҳам олиб келади (материалларни ташиш; сақлашга сарфлан-
диган иш кучи камаяди);

- моддий ресурслар тежалиши саноат маҳсулоти таннархининг камайи-
шига ёрдам беради. Ҳозирги вақтда моддий харажатлар ҳисобига барча
ишлаб чиқариш харажатларининг $\frac{3}{4}$ қисми тўғри келади. Кейинчалик, ишлаб
чиқаришнинг техник даражаси ўсиши билан маҳсулот ишлаб чиқариш
бўйича умумий харажатларда буюмлашган меҳнат улуши ошиб боради ва
меҳнат предметлари ҳамда меҳнат воситаларидан фойдаланишни яхшилаш
ижтимоий ишлаб чиқариш харажатларини тежашнинг асосий йўналиши
бўлиб ҳисобланади;

- маҳсулот таннархининг камайишига таъсир қиладиган моддий ресурс-
лар тежамкорлиги корхонанинг молиявий ҳолатига ҳам ижобий таъсир
қилади.

Маълумки, айланма маблағлар тўлиқ айланадиган, яъни ишлаб чиқариш
ва муомала даврини ўтайдиган вақт айланма маблағларнинг айланиш даври
деб айтилади. Бу кўрсаткич корхонада маблағлар ҳаракатининг ўртача
тезлигини ифодалайди. Аммо у маълум турдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш
ва сотиш муддатига мос келмайди. Шу сабабли ҳам корхоналарда айланма
маблағлар самарадорлигини ошириш йўлларида бири айланма маблағларни
оқилона бошқариш ҳисобланади.

Айланма маблағларни бошқариш энг кам миқдордаги айланма маблағ-
лар билан маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнининг узлуксиз-
лигини таъминлашдан иборат. Бу корхона айланма маблағлари доиравий
айланишининг барча босқичлари бўйича мос шаклда ва минимал, аммо
етарли миқдорда тақсимланиши лозимлигини билдиради.

Айланма маблағлар ҳар доим бир вақтнинг ўзида доиравий
айланишнинг учала босқичида мавжуд бўлади ва пул маблағлари, материал-
лар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулотлар кўринишида намоён
бўлади.

Бу эса ўз навбатида айланма маблағлар айланувчанлигининг тезлашувига ёрдам беради. Айланма маблағлар айланувчанлигининг тезлашуви ҳозирги шароитда корхоналарнинг бирламчи вазифаси ҳисобланади. Айланувчанликни тезлаштиришга қуйидаги йўллар билан эришилади:

- ишлаб чиқариш заҳираларини тузиш босқичида иқтисодий асосланган заҳира нормаларини жорий этиш;

- хом ашё, ярим тайёр маҳсулотлар, бутловчи қисмлар таъминотчиларининг истеъмолчиларга яқинлашувини таъминлаш;

- моддий – техник таъминотнинг омбор тизимини, шунингдек материаллар ва ускуналар биржа савдосини кенгайтириш ва бошқалар.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш босқичида;

- илмий – техник тараққиётни тезлаштириш;

- стандартизация ва унификацияни ривожлантириш ва такомиллаштириш;

- саноат ишлаб чиқаришини ташкил этиш шакллари мукаммаллаштириш;

- хом ашё ва ёқилғи энергетика ресурсларидан тежамли фойдаланишни рағбатлантириш тизимини кенгроқ жорий этиш;

- юқори талабга эга бўлган маҳсулот улушини кўпайтириш ва бошқалар.

Муомала босқичида:

- маҳсулот истеъмолчиларини уни ишлаб чиқарувчиларга яқинлаштириш;

- ҳисоб – китоб тизимини мукаммаллаштириш;

- бевосита алоқалар бўйича буюртмаларни ўз муддатида ва сифатли қилиб бажариш;

- тежалган материаллардан маҳсулот ишлаб чиқариш натижасида сотилган маҳсулот ҳажмини ошириш;

- тузилган битимларга мувофиқ жўнатиладиган маҳсулотларни ассортиментлар ва транзит нормаси бўйича юкланишини таъминлаш ва бошқалар.

Бугунги кунда айланма маблағларда, айниқса, корхоналарнинг моддий – товар бойликларида банд бўлган йирик миқдордаги пул маблағлари уларнинг тўлиқ сақланишига эътибор қаратиш, улардан мақсадларга мувофиқ ва самарали фойдаланиш, шунингдек, уларнинг айланишини тезлаштиришни талаб қилади.

Демак, айланма маблағларнинг айланишини тезлаштириш учун ҳар бир корхона уларнинг ишлаб чиқариш ва муомалада бўлиш муддатини қисқартиришга эришиши зарур. Гап шундаки, айланма маблағларнинг муомала соҳасида секин ҳаракатланиши корхонанинг бу воситалардан ишлаб чиқаришда фойдаланишда эришган ютуқларини йўққа чиқаришдан ташқари, уларнинг умумий айланишини ҳам секинлаштириши мумкин. Шу сабабли тайёр маҳсулотни истеъмолчига етказиб беришни тезлаштириш ёки маҳсулотни реализация қилиш муддатини қисқартириш ҳам айланма маблағларнинг айланишини тезлаштиришнинг муҳим йўли ҳисобланади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, айланма маблағлардан самарали фойдаланишнинг қуйидаги муҳим йўналишларга алоҳида аҳамият қаратиши ва ўз бошқарувида унга аҳамият бериши айланма маблағлардан самарали фойдаланиш имконини беради:

- маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизмат) лар ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмини ўстириш;
- маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизмат) ларнинг истеъмолчиларга етиб бориши ва улар бўйича ҳужжатлар айланишини тезлаштириш;
- айланма маблағлар бўйича меъёрий заҳиралар сақланишига амал қилиш
- айланма маблағларнинг меъёрдан ортиқчалигини мақсадли бошқаришни йўлга қўйиш (молларни имтиёзли шартларда сотиш, ижарага бериш ва ҳоказолар);
- айланма маблағларни қайта баҳолашни баланс тузиш санасига ҳисобга олиш ва тўғри белгилаш;

- айланма маблағларни ҳисобдан чиқаришнинг халқаро усулларида фойдаланиш;

- корхонанинг ҳисоб сиёсатини, шунингдек, айланма маблағларини баҳолаш усулини белгилашда тармоқ ривож ва технологик жараёнларнинг мураккаблигига аҳамият бериш;

- тугалланмаган ишлаб чиқаришни тўғри баҳолаш;

- айланма маблағлар нормативини белгилаш;

- айланма активлар айланишини тезлаштириш мақсадида товар ва моддий бойликларни сотиш бўйича ҳисоб – китобларнинг замонавий шаклларида фойдаланиш;

- маҳсулотларни марказлашган ҳолда сотиб олиш, сотувчи ва сотиб олувчининг монополлигини чеклаш;

- моддий айланма маблағлардан самарали фойдаланишда техник ва технологик янгиланишни таъминлаш ва ҳоказолар.

Демак, корхона ўз тасарруфидаги айланма маблағлар самарадорлигини ошириш, яъни айланма маблағлар айланувчанлигини тезлаштириш учун ана шу тавсия этилган йўналишлардан оқилона фойдаланишлари зарур.

Асосий таянч тушунчалар

Айланма маблағлар, ишлаб чиқариш цикли, ишлаб чиқариш захиралари, устав капитали, шахсий айланма маблағлар, айланма маблағларни баҳолаш, айланма маблағларни қайта баҳолаш, айланма маблағлар нормативи, моддий айланма маблағлар, корхона ҳисоб сиёсати, маблағлар, унификация.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Корхона айланма маблағлари қандай манбалар ҳисобидан шаклланади?

2. Ишлаб чиқариш айланма фондларини баҳолаш усуллари.

3. Корхона айланма маблағларидан фойдаланиш самарадорлигиниифодаловчи кўрсаткичлар.

4. Корхона айланма маблағларини тежаш ва самарадорлигини ошириш йўллари.

5. Корхона айланма маблағларни тежашнинг иқтисодий аҳамияти қандай?

6. Корхоналарда моддий ресурсларни тежаш қандай йўналишларда амалга оширилади?

VIII-БОБ. КОРХОНАЛАРНИ СТРАТЕГИК РИВОЖЛАНИШИДА ХОДИМЛАР ВА МЕҲНАТ МОТИВАЦИЯСИ ТИЗИМИ

Мазкур бобда корхоналарни стратегик ривожлантириш шароитида корхона ходимлари меҳнат мотивациясини ташиқ этиш тизими ва шакллари, меҳнат самарадорлигини оширишда меҳнат мотивациясининг ўрни, меҳнат мотивациясини ташиқ этиш орқали корхона персоналини ижодий салоҳиятини юксалтириш йўналишлари билан боғлиқ жараёнларнинг илмий-назарий асослари тадқиқ этилган.

8.1. Ходимлари меҳнатини рағбатлантириш усулларининг иқтисодий мазмуни.

8.2. Бошқарувнинг мотивлаштириш назарияларини қўллаш орқали ходимлар меҳнатини рағбатлантириш усуллари.

8.3. Корхона бошқарув самарадорлигини оширишда рағбатлантириш тизими ва унга таъсир этувчи мотивлаштириш омиллари.

8.1. Ходимлари меҳнатини рағбатлантириш усулларининг иқтисодий мазмуни

Замонавий шароитларда ходимлар меҳнатини рағбатлантиришнинг ўрганар еканмиз бошқарув жараёнида инсон - бошқарувнинг бош субъектидир. Инсон қобилияти унинг жисмоний ва билим имкониятлари билан белгиланади. Бу имкониятлар билан бирга меҳнат шароити ҳамда ишлашга тайёргарлик ҳам самарадорликни таъминлайди. Ишлашга тайёрлик еса шахснинг ишга қизиқиши ва ундан қаноатланиши, эҳтиёжлари, меҳнат натижаларига мувофиқ рағбатлантирилиши билан белгиланади. Ишга қизиқишни таҳлил этишда қизиқтириш омиллари - эҳтиёж, қизиқиш сабаблари (мотивлари) ва рағбатига алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Меҳнатни рағбатлантириш - муайян, олдиндан белгилаб қўйилган натижаларга еришиш имконини берадиган жўшқин меҳнат фаолияти ходимнинг муҳим ижтимоий эҳтиёжларини қондириш, унда меҳнатга қизиқишни шакллантириш учун зарур шарт-шароитларни яратишни кўзда тутди.

Меҳнатга қизиқтириш ва рағбатлантириш тизими муайян асос — меҳнат фаолиятининг меъёрий даражасига таяниши керак. Ходимнинг меҳнат муносабатларига жалб этилишининг ўзи унинг олдиндан келишилган, муайян иш ҳақи ҳисобига муайян вазифаларни бажаришини назарда тутди. Бу муносабатларда рағбатлантириш шарт эмас.

Мазкур муносабатлар назорат қилинади, белгиланган талаблар бажарилмаслиги учун жазо чоралари қўллаш билан боғлиқ омиллар кучда бўлади. Моддий неъматларни йўқотиш билан боғлиқ бу жазолар келишилган иш ҳақини қисман тўлаш ёки меҳнат муносабатларини бекор қилишга олиб келиши мумкин.

Ходим унга қандай талаблар қўйилганлиги, бу талабларга у қатъий риоя этган тақдирда қандай иш ҳақи олиши, белгиланган талабларни бузган тақдирда қандай жазоланишини билиши шарт. Интизом ҳамиша мажбур этиш хусусиятларига ега бўлади ва ўзини туътиш имкониятларини муайян доирада чеклайди.

Бироқ назорат қилинадиган ва қизиқтириладиган фаолиятлар ўртасидаги фарқ жуда шартли ва ўзгарувчандир. Жумладан, меҳнатга қизиқиши кучли ходим интизомли, талабларни сидқидилдан бажарувчан ва бу нарсаларга ўзининг ахлоқий меъёрлари сифатида муносабатда бўлади.

Корхона мақсадига еришиш - ишлаб чиқаришда юқори самарадорликни таъминлаш персонал ўз хизмат вазифасини сидқидилдан, ташаббускорлик кўрсатиб бажаришига боғлиқ. Бунинг учун ходимларни ўз ишларига чинакамига қизиқтириш керак. Қизиқтириш (мотив) - “мотив” франсузча атама ҳисобланиб, лотинча “мовео” (“ҳаракат қилдираман”) сўзидан олинган. Бу инсонни муайян фаолиятга ундовчи ички ва ташқи ҳаракатлантирувчи

кучлардир. Қизиқиш инсонга унинг эҳтиёжларини қондириш учун нима қилиш ва буни қандай қилиш кераклигини белгилайди.

Рағбат- инсонга унинг меҳнат фаолияти натижаларини муносиб кўриш сифатида таклиф етилади. «Рағбат – бу ташкилот мақсадларига еришишнинг умумий режасига биноан корхона ходимларида уларга топширилган вазифаларга мувофиқ ҳолда ҳаракат қилишга интилиш яратишдир»²⁷.

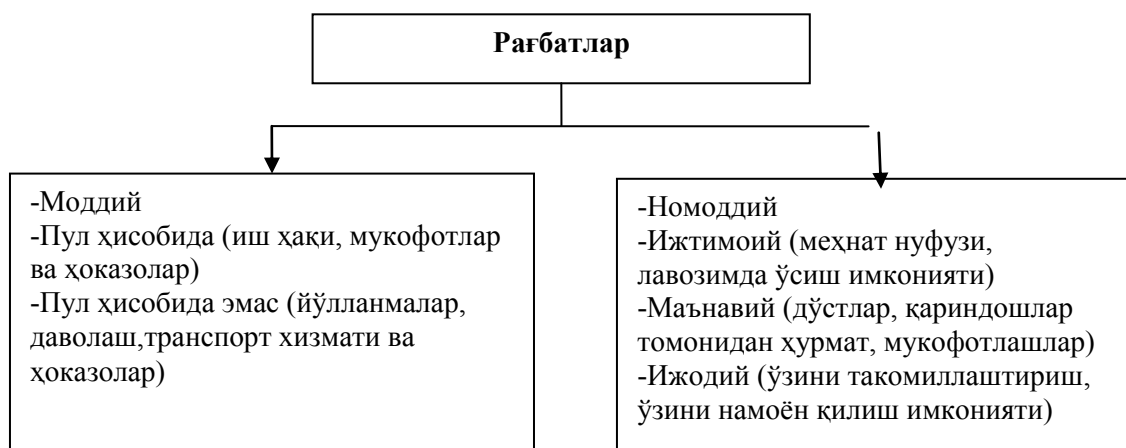
Рағбат- инсонга унинг меҳнат фаолияти натижаларини муносиб баҳолаш сифатида таклиф этилади. Инсон кўпгина рағбатларни уларнинг моҳиятини англаб этмасдан, яъни беихтиёр қабул қилади. Турли инсонларда рағбатларга муносабат бир хил эмас.

Кўпгина тадқиқотларда рағбатлар фаолият учун ташқи даъват, қизиқиш сабаблари эса ички даъват деб таърифланади. Шундай экан рағбат ва қизиқиш сабабларини, энг аввало, уларнинг инсонни фаолият кўрсатишига ундаши бирлаштириб туради. Бироқ агар рағбат манфаат орқали фаолият кўрсатишга ундаса, қизиқиш асосида эса ҳам манфаат (мукофотлаш, лавозимда кўтарилиш), ҳам шахсий сабаб (бурч, кўрқиш, масъулият ҳисси ва ҳоказолар) ётади. Шунинг учун қизиқиш сабаблари (мотив) рағбатга нисбатан кенгроқмаънога эга.

Меҳнатни рағбатлантириш тизими бошқарувнинг маъмурий-ҳуқуқий услубидан келиб чиқадиган бўлса, бу услуб ўрнини егалламайди. Меҳнатни рағбатлантириш бошқарув органлари ўзлари ҳақ тўлаётган иш даражасига еришиб, уни шу меъёردа ушлаб тура олсаларгина, самарали бўлади. Рағбатлантиришнинг мақсади инсонни меҳнат қилишга ундаб қолмасдан, балки уни меҳнат муносабатларида белгилаб қўйилганидан самаралироқ меҳнат қилишга ундашдир.

Ўз навбатида, рағбатлар моддий ва номоддий бўлади. Меҳнатни рағбатлантириш мураккаб жараён ҳисобланади. Бу ишни ташкил етиш учун муайян талаблар қўйилади. Улар асосан қуйидагилардан иборат:

²⁷ Е.П.Ильин.Мотивация и мотивы. Учебное пособие -СПб:Питер, 2011. 56 стр.

1-расм. Рағбат турлари²⁸

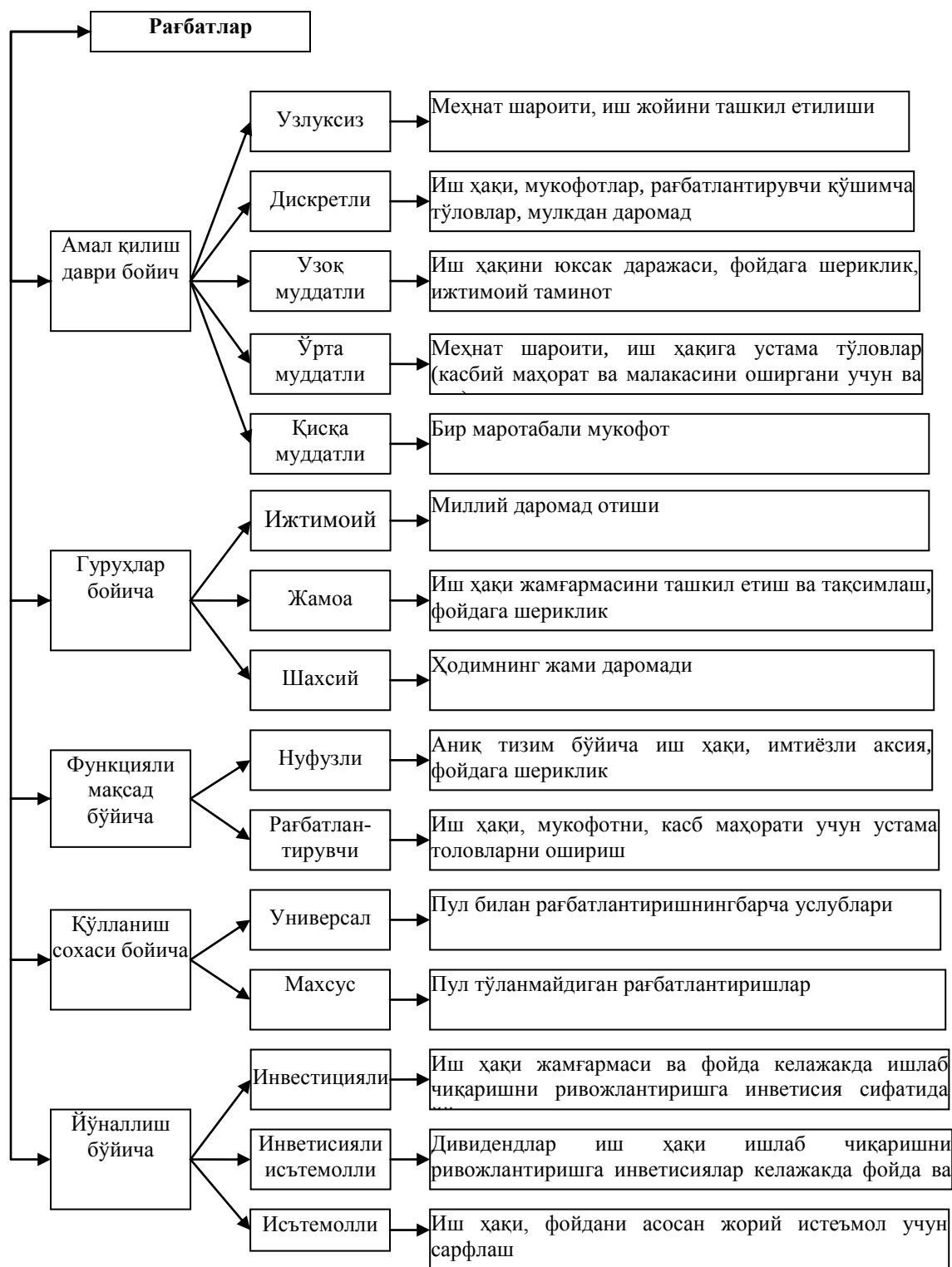
Рағбатлантириш чора-тадбирлари муайян шахслар эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилиши даркор. Ходимнинг ишга қизиқишини тегишли рағбатлантириш усули орқали ўзгартириш мумкин. Раҳбарлар учун бу рағбатлантиришлар бир хил шаклда эмас, балки ходимларнинг шахсий эҳтиёжларига мувофиқ ишлатилиши керак, деган маънони англатади. Меҳнатни рағбатлантириш - олдиндан белгилаб қўйилган натижаларга еришиш имконини берадиган жўшқин меҳнат фаолияти ходимнинг муҳим ижтимоий эҳтиёжларини қондириш, унда меҳнатга қизиқиш (мотив)ни шакллантириш учун зарур шарт-шароитларни яратишни кўзда тутати. Меҳнатга қизиқтириш ва рағбатлантириш тизими муайян асос — меҳнат фаолиятининг меъёрий даражасига таяниши керак. Ходимнинг меҳнат муносабатларига жалб етилишининг ўзи унинг олдиндан келишилган, муайян иш ҳақи ҳисобига муайян вазифаларни бажаришини назарда тутати. Бу муносабатларда рағбатлантириш шарт эмас.

Меҳнатни рағбатлантириш тизими бошқарувнинг маъмурий-ҳуқуқий услубидан келиб чиқадиган бўлса, бу услуб ўрнини егалламайди. Меҳнатни рағбатлантириш бошқарув органлари ўзлари ҳақтўлаётган иш даражасига еришиб, уни шу меъёрда ушлаб тура олсаларгина, самарали бўлади. Рағбатлантиришнинг мақсади - инсонни меҳнат қилишга ундаб қолмасдан, балки уни меҳнат муносабатларида белгилаб қўйилганидан самаралироқ меҳнат қилишга ундашдир.

²⁸ П.Ильин. Мотивация и мотивы. Учебное пособие. -Спб:Питер, 2011.56 стр.

Меҳнатни рағбатлантиришнинг бир неча функциялари мавжуд:

-Иқисодий функция. У, энг аввало, меҳнатни рағбатлантириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга кўмаклашишда намоён бўлади. Бу меҳнат унумдорлигининг ошиши ва маҳсулот сифатининг яхшиланишида ўз ифодасини топади.

2-расм. Рағбатларни синфлашуви²⁹

²⁹П.Ильин.Мотивация и мотивы. Учебное пособие,-Спб:Питер, 2011.56 стр.

-Ахлоқий функция. У меҳнатни рағбатлантириш, фаол ҳаётий позицияни, жамиятда соғлом ахлоқий-ижтимоий муҳитни шакллантиради. Бунда рағбатлантириш тизимини анъаналар ва тарихий тажрибани ҳисобга олган ҳолда шакллантириш катта аҳамиятга ега.

-Ижтимоий функция. У жамиятнинг ижтимоий тизимини даромадларнинг турли даражасини ҳисобга олган ҳолда шакллантириш билан таъминланади. Ушбу даромадлар еса рағбатлантириш омилларининг турли инсонларга таъсирига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Умуман олганда эҳтиёжларни шакллантириш пировард даражада шахсни ривожлантириш, жамиятда меҳнатни ташкил етиш ва рағбатлантиришга боғлиқлиги яхши маълум.

-Комплектлилик - ахлоқий ва моддий, жамоа ва шахсий рағбатлар муштараклигини англатади. Персонални бошқаришга ёндашувлар, компания ёки фирма тажрибаси ва анъаналарига боғлиқдир. Комплекслик аксилрағбатлар (антистимуллар) мавжуд бўлишини ҳам тақозо етади.

Инсон меҳнат фаолиятига киришар екан, унда ёшлигидан егаллаган муайян қадриятлар, тамойиллар мавжуд бўлиб, уларга оила ва мактабда асос солинган бўлади. Шу даврларда меҳнатга қадрият сифатидаги муносабатлар, шахснинг меҳнат сифатлари - меҳнацеварлиги, масъулият, интизомлилик, ташаббускорлик ва бошқа хислатлари шакллана бошлайди ва меҳнат кўникмалари ҳосил қилинади.

Қизиқтириш таркибини тушуниш менежерларга ходимларнинг қайси бирларини мақсадга еришиш учун ўз-ўзларини қизиқтира олишлари, қайсилари учун еса ташқи таъсир талаб қилинишини фарқлай олишларига имкон беради. Амалда ички - интроверт ва ташқи - екстроверт қизиқтиришлар ўртасида аниқ чегара бўлмайди. Баъзи ҳолларда ички, бошқа ҳолларда ташқи, яна бир вазиятда ҳар икки тур қизиқтиришга дуч келинади. Фақат персоналга самарали раҳбарлик қилиш учун қизиқтиришнинг ушбу турлари мавжуд эканлигини билиш даркор.

Қизиқтириш (мотив) сабаблари даражасига кўра кўп ёки кам бўлиб, шахсий қизиқтириш ва гуруҳий қизиқтиришга бўлинади.

Шахсий қизиқтириш қуйидагилар: ўзини намоён етиш мақсади, мавқе, нуфуз, ғурур, алоқа қилишга, ўзаро тенглик асосида муносабат ўрнатишга ентилиш, барқарорлика интилиш, таваккалчиликдан ҳимояланиш кабилар иккиламчи эҳтиёжлар таркибига киради.

Физиологик эҳтиёжлар: сувга ташналик, очлик, нафас олишкийим-кечак ва ҳ.к.бирламчи эҳтиёжлар таркибига киради.

Гуруҳий қизиқтириш қуйидагилар : жамоа учун фахрланиш, гуруҳий такаббурлик, жавобгарлик руҳи, рақобатда ғалабага еришишга интилиш, гуруҳий муҳит, гуруҳий нафрат, гуруҳий қизиқишлар, йетакчиларга ергашиш ҳамфикрлик, жамоанинг ташкил етилиши Манфаатларнинг мослиги, босим, иккиламчи гуруҳлар ва ҳоказолар .

Шахсий қизиқишлар инсон бажариши керак бўлган ишга тўла-тўқис мос бўлиши мақсадга мувофиқдир. Жумладан, инсонни самарали меҳнат қилишга қуйидаги асосий қизиқишлар ундайди: касбга қизиқиш, иложи борица кўпроқ моддий рағбат олишга интилиш;

ходим бажараётган ишининг уни бу иш моддий жиҳатдан унча қизиқтирмаса ҳам муҳимлиги ва зарурлигини англаб етиши. Шахс учун бирор нарсa етишмаса, у шу эҳтиёжни қондиришга қаратилган аниқ мақсадли ҳаракатлар қилади. Шунинг учун эҳтиёжлар инсонни фаоллаштирувчи манба вазифасини ўтайди. Ҳозирги даврда инсоннинг меҳнат фаолияти билан шуғулланишга қизиқиши сабаблари анча мураккаб, одатда уларни тушуниб йетиш қийин, демакки бу қизиқишга таъсир ўтказиш ҳам осон эмас.

1-жадвал

Корхона (ташкilotда) рағбатлантириш таркиби ³⁰

т/р	Рағбатлантириш		Асосий мазмуни ва манбалари
	Турлари	Шакли	
1.	Моддий пулли	Иш ҳақи	Ходимнинг иш ҳақи, шу жумладан, асосий (ишбай, вақтбай, оклад) иш ҳақи ва қoшимча тўловлар.
2.		Мукофотлар	Корхона фойдаси ҳисобидан тўловлар (мукофотлар, қўшимча мукофотлар). Чет элларда бу бонус шаклида бўлади: йиллик, ярим йиллик, янги йил муносабати

³⁰ Л.У. Стаут Управление персоналом. Настольная книга менеджера. / Стаут Л.У., пер. с англ. - М.: ООО «Издательство «Добрая книга», 2011. - 336 с.

			билан.
3.		Акциядорлик капиталида иштирок	Корхона (ташкilot) акцияларини сотиб олиш ва уларга дивиденд олиш, акцияларни имтоёзли нархларда ҳамда бепул олиш.
4.		Фойдага шериклик	Фойдаулуши белгиланиб, ундан мукофот жамғармаси ташкил етилади.
5.		Қўшимча тўлов режалари	Бу режалар аксарият ҳолларда маҳсулотларни реализация қилувчи корхона бўлимларига мўлжалланган ҳамда маҳсулот сотиш учун янги бозорлар топиш, сотув ҳажмини кўпайтиришни рағбатлантиришга қаратилган.
6.	Номоддий	Бўш вақт ажратиш орқали рағбатлантириш	Иш билан бандлик бўйича вақтни мукофотлаштириш: 1) Ходимнинг фаол ва ижодий меҳнати учун унга қўшимча дам олиш кунлари, таътил бериш, ходимга меҳнат таътили вақтини танлаш ҳуқуқини бериш ва ҳоказолар; 2) Иш графигини егилувчан тарзд ташкил етиш ҳисобига; 3) Меҳнат унумдорлиги ҳисобига ишчи кучи миқдорини қисқартириш.
7.		Ташкилий рағбатлантириш	Ходимнинг фаолиятини унинг меҳнатидан қониқиш ҳосил қилиш ҳис-туйғусини ўзгартириш асосида бошқаради. Бу ходимнинг меҳнат фаолиятини ташкил етиш жараёнида ижодий ёндашувни; бошқарувда иштирок етиш имкониятини, хизмат лавозимида силжишни; ижодий сафарларни кўзда тутди.
8.		Маънавий рағбатлантириш	Ходим фаолиятини ижтимоий ётироф қилиш асосида бошқариладиган рағбатлантириш Ёриқлар, нишонлар, белгилар тақдим етиш
9.		Транспорт харажатларини қоплаш ёки ўз транспорти билан хизмат кўрсатиш	Маблағ ажратиш: 1. Транспорт харажатларини қоплаш учун 2. Транспорт харид қилиш учун. а) Тўла хизмат кўрсатиш учун (транспорт ҳайдовчиси билан) б) Тез-тез сарф қиладиган ходимлар, раҳабарларга, қисман хизмат кўрсатиш
10.		Омонат жамғармалари	Корхона ходимлари учун тижорет банкларида белгиланган фоиздан кам миқдорда бўлмаган омонат жамғармалари ташкил етиш. Маблағларни жамғаришнинг имтиёзли тартиблари.
11.		Овқатланишни ташкил етиш	Маблағ ажратиш: 1. Корхонада овқатланиш учун. 2. Овқатланиш учун толовлар.
12.		Корхона маҳсулотини имтиёзли нархларда сотиш	Ушбу товарларини чегирма билан сотиш учун маблағ ажратиш
13.		Стипендия дастурлари	Четда таълим олиш учун маблағ ажратиш (таълим олиш учун сарф-харажатларини қоплаш).
14.		Корхонанинг ўқитиш дастурлари	Ўқитишни (қайта ўқитишни) ташкил етиш учун харажатларни қоплаш.
15.		Тиббий хизмат кўрсатиш дастурлари	Тиббий хизмат кўрсатишни ташкил етиш ёки тиббиёт муасасалари билан персоналга хизмат кўрсатиш тўғрисидаги шартнома тузиш. Шу мақсадларга маблағ ажратиш.
16.		Маслаҳат	Маслаҳат хизматини ташкил етиш ёки шундай хизматлар

		хизматлари	билан персоналга маслаҳат хизматини кўрсатиш ҳақидаги шартнома тузиш.
17.		Уй-жой қурилиши дастурлари	Ходимларга ўзлари учун уй қуришга маблағ ажратиш.
18.		Болаларни тарбиялаш ва ўқитиш билан боғлиқ дастурлар	Корхона персонали фарзандларининг мактабгача тарбияси, мактаб, коллеж, лицей ва оилӣ ўқув юртларида ўқишини ташкил этиш учун маблағ, имтиёзли стипендиялар ажратиш.
19.		Эгилувчан ижтимоий тўловлар	Корхона зарур имтиёзлар ва хизматлар учун муайян маблағлар ажратади. Ходим ажратилган ушбу маблағ доирасида ўзи учун зарур имтиёз ва хизматларни танлаб олиш ҳуқуқига ега бўлади.
20.	Моддий	Ҳаётни сугурта қилиш	Корхона маблағлари ҳисобига: Ходим ҳаётини сугурта қиш ҳамда имтиёзли равишда ходим оила аъзолари ҳаётини сугурта қилиш. Ходим даромади ҳисобидан ушлаб қолинадиган маблағ ҳисобига: Бахтисиз ҳодиса учун ходимнинг йиллик даромади даражасида; инсон ҳалок бўлишига олиб келган бахциз ҳодиса учун ушбу тўлов икки қарра қўпайтирилади.
21.		Вақтинчалик меҳнат қобилияти йўқотилганлиги учун тўловлар	Ногиронлиги учун қўшимча маблағ ажратиш, бир мартали ёрдам кўрсатиш.
22.		Тиббий сугурта	Ходимлар ҳам, улар оила аъзолари ҳам тиббий сугурта қилинади.

Меҳнатга қизиқтириш ва рағбатлантириш тизими муайян асос - меҳнат фаолиятининг меъёрий даражасига таяниши керак. Ходимнинг меҳнат муносабатларига жалб этилишининг ўзи унинг олдиндан келишилган, муайян иш ҳақи ҳисобига муайян вазифаларни бажаришини назарда тутати. Бу муносабатларда рағбатлантириш шарт эмас.

Иш жойида ўзини тутиш натижалари кўникма ва қобилият қизиқтирилишига боғлиқдир. Яъни кўзланган натижага юксак қизиқтириш ва унча катта бўлмаган кўникма ҳамда қобилият ёки унча катта бўлмаган қизиқтириш ва катта қобилият ҳамда кўникма орқали еришиш мумкин. Қизиқтириш юқори даражада бўлиб, қобилият ва кўникмалар паст даражада бўлса ходимларнинг махсус ўқувини ташкил етмасдан ишга қизиқтиришни янада кучайтиришга интизмаслик керак. Юксак қобилият ва кўникма ҳамда қизиқиш даражаси паст ҳолда зарур рағбатлантириш омилларини излаб топиш талаб этилади. Бунда ишга қизиқтириш мақсадларини олдиндан эълон қилиш даркор.

Яқин-яқингача баъзи корхоналарда меҳнат самарадорлиги ходимларни танлаш, жой-жойига қуйиш ва уларни ўқитишга боғлиқ, деб ҳисоблаб келинади. Ва ҳозир ҳам шундай деб ўйланмоқда. Ҳолбуки, юксак самара билан фаолият кўрсатаётган компания ва фирмаларнинг тажрибаси самарадорликка эришишда ишга қизиқтиришнинг аҳамияти юқори эканлигидан далолат беради. Бу қуйидагича ҳисоблаб чиқилиши мумкин:

Самара = қобилият (билим ва тажриба) х ишга қизиқтириш

Инсон қобилияти унинг жисмоний ва билим имкониятлари билан белгиланади. Бу имкониятлар билан бирга меҳнат шароити ҳамда ишлашга тайёргарлик ҳам самарадорликни таъминлайди. Ишлашга тайёрлик эса шахснинг ишга қизиқиши ва ундан қаноатланиши, эҳтиёжлари, меҳнат натижаларига мувофиқ рағбатлантирилиши билан белгиланади.

Ишга қизиқишни таҳлил этишда қизиқтириш омиллари - эҳтиёж, қизиқиш сабаблари (мотивлари) ва рағбатига алоҳида еътибор қаратиш лозим.

Шахс учун бирор нарса етишмаса, у шу эҳтиёжни қондиришга қаратилган аниқ мақсадли ҳаракатлар қилади. Шунинг учун эҳтиёжлар инсонни фаоллаштирувчи манба вазифасини ўтайди. Эҳтиёжларни фақат мақсадга еришиш орқали қондириш мумкин.

Бунда бирламчи ва иккиламчи эҳтиёжлар фарқланади. Бирламчи эҳтиёжлар физиологик табиатга ега. Бу овқатланиш, ташналикни қондириш, ухлаш ва ҳоказо туғма эҳтиёжлардир. Иккиламчи эҳтиёжлар психологик характерга ега ва тажриба орқали англонади. Бу муваффақиятга еришиш, ҳурматга сазовор бўлиш, раҳбарлик қилиш, бирор нарсага ўзини даҳлдор деб ҳис етиш эҳтиёжларидир. Инсонлар орттирадиган тажриба турлича бўлиши сабабли уларнинг иккиламчи эҳтиёжлари бир-бирлариникидан кўпроқ даражада фарқланади.

Кўпгина тадқиқотларда рағбатлар фаолият учун ташқи даъват, қизиқиш сабаблари эса ички даъват деб таърифланади. Шундай экан рағбат ва қизиқиш сабабларини, энг аввало, уларнинг инсонни фаолият кўрсатишига

ундаши бирлаштириб туради. Бироқагар рағбат манфаат (моддий, маънавий, гуруҳий, шахсий) орқали фаолият кўрсатишга ундаса, қизиқиш асосида эса ҳам манфаат (мукофотлаш, лавозимда кўтарилиш), ҳам шахсий сабаб (бурч, кўрқиш, масъулият ҳисси ва ҳоказолар) ётади. Шунинг учун қизиқиш сабаблари (мотив) рағбатга нисбатан кенгрокмаънога эга.

Рағбатлантириш чора-тадбирлари муайян шахслар эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилиши даркор. Ходимнинг ишга қизиқишини тегишли рағбатлантириш усули орқали ўзгартириш мумкин. Раҳбарлар учун бу рағбатлантиришлар бир хил шаклда эмас, балки ходимларнинг шахсий эҳтиёжларига мувофиқ ишлатилиши керак, деган маънони англатади.

Инсон олдида турган вазиятга дуч келар экан уни ҳал этиш учун ўзини-ўзи қизиқтириши мумкин. Бу инсоннинг ўзида унинг иродаси билан пайдо бўлади. Ана шу қизиқиш муваффақиятга эришишга, ишни охирига етказишга, билимни эгаллашга, манфаатга интилиш ва ҳоказолар бўлиши мумкин. Шу билан бирга қизиқишни ташқи муҳит, жумладан бевосита раҳбар рағбатлар орқали уйғотиши мумкин. Ходимни рағбатлар орқали вазифани ҳал этишга ундаш экстраверт қизиқтириш, деб номланади. Корхонада ишга қизиқтириш жараёнлари, масалан мукофотлаш, фармойиш чиқариш, ижтимоий еътироф этиш ва ҳоказолар қизиқтиришнинг худди шу турига тааллуқлидир.

Мақсадларни оддий ижрочилар учун тушунарли ҳолда етказиш, бу ходимларда ушбу мақсадларга еришишда ўзларининг ролини англаб етишлари, ўз куч-ғайратларини иқтисодий ва техник вазифасини бажаришга йўналтириш, топшириқбилан мақсад ўртасидаги боғлиқ-ликни англаб етишдан иборат персоналнинг ўз-ўзини қизиқтиришларини таъминлаш юқори бўғин раҳбариятининг биринчи даражали вазифаси, деб ҳисобланади.

Қизиқиш таркибини тушуниш менежерларга ходимларнинг қайси бирларини мақсадга еришиш учун ўз-ўзларини қизиқтира олишлари, қайсилари учун эса ташқи таъсир талаб қилинишини фарқлай олишларига имкон беради. Амалда ички - интроверт ва ташқи - екстрове́рт

қизиқтиришлар ўртасида аниқ чегара бўлмайди. Баъзи ҳолларда ички, бошқа ҳолларда ташқи, яна бир вазиятда ҳар икки тур қизиқтиришга дуч келинади. Фақат персоналга самарали раҳбарлик қилиш учун қизиқтиришнинг ушбу турлари мавжуд эканлигини билиш даркор.

Мазкур муносабатлар назорат қилинади, белгиланган талаблар бажарилмаслиги учун жазо чоралари қўллаш билан боғлиқ омиллар кучда бўлади. Моддий неъматларни йўқотиш билан боғлиқ бу жазолар келишилган иш ҳақини қисман тўлаш ёки меҳнат муносабатларини бекор қилишга олиб келиши мумкин.

Ходим унга қандай талаблар қўйилганлиги, бу талабларга у қатъий риоя етган тақдирда қандай иш ҳақи олиши, белгиланган талабларни бузган тақдирда қандай жазоланишини билиши шарт. Интизом ҳамиша мажбур етиш хусусиятларига ега бўлади ва ўзини тутиш имкониятларини муайян доирада чеклайди. Бироқ назорат қилинадиган ва қизиқтириладиган фаолиятлар ўртасидаги фарқ жуда шартли ва ўзгарувчандир. Жумладан, меҳнатга қизиқиши кучли ходим интизомли, талабларни сидқидилдан бажарувчан ва бу нарсаларга ўзининг ахлоқий меъёрлари сифатида муносабатда бўлади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак меҳнатни рағбатлантириш тизими бошқарувнинг маъмурий-ҳуқуқий услубидан келиб чиқадиган бўлса, бу услуб ўрнини егалламайди. Меҳнатни рағбатлантириш бошқарув органлари ўзлари ҳақ тўлаётган иш даражасига еришиб, уни шу меъёрда ушлаб тура олсаларгина самарали бўлади. Рағбатлантиришнинг мақсади инсонни меҳнат қилишга ундаб қолмасдан, балки уни меҳнат муносабатларида белгилаб қўйилганидан самаралироқ меҳнат қилишга ундашдир

8.2. Бошқарувнинг мотивлаштириш назарияларини қўллаш орқали ходимлар меҳнатини рағбатлантириш усуллари

Мотивация инсонни мақсадга эришиш учун фаолиятга ундаш жараёнидир. Мотивациянинг инсон ўзини тутишига таъсири кўплаб

омилларга боғлиқ, у индивидуал ҳолат ва мотивлар таъсирида ҳамда инсон билан тескари алоқа таъсирида ўзгариши мумкин. Мотив инсоннинг маълум бир ҳаракатларга ундайдиган, унинг ички ва ташқи ҳаракатлантирувчи кучларидир. Бугунги кунда жуда кўп машҳур олимлар томонидан яратилган мотивлаштириш назариялари мавжуд. Корхона бошқарувчилари бу назариялардан фойдаланиб ходимлар меҳнатини рағбатлантириш ва натижада корхонани бошқарув самарадорлигини ошириш мумкин. Масалан С. Бернارد назарияси. Ушбу назарияга мувофиқ:

1. Корхона меҳнат жамоаси аъзолари бўлган шахслар ўзаро бир-бирларига боғлиқ ҳолда фаолият кўрсатадиган тизимни ташкил этади.

2. Корхона ўз меҳнат жамоаси аъзоларига рағбатлантириш орқали таъсир кўрсатади, ана шу рағбатлантириш ҳисобига ходимлар корхона мақсадларига еришиш учун ўзларидан талаб қилинадиган меҳнат улушини кўшадилар.

3. Ходимларни рағбатлантириш уларнинг корхонага кўшаётган ҳиссаларига мос келса ёки бу ҳиссадан ортиқ бўлсагина уларнинг меҳнат самарадорлиги юқори бўлади.

Машҳур психолог А. Маслоу назарияси қизиқтиришнинг энг машҳур назарияси ҳисобланади. Бу назарияга биноан инсонлар ҳамиша қандайдир нарсага эҳтиёж сезадилар. Эҳтиёжлар бирламчи ва иккиламчи, беш даражали бўлади. Бу эҳтиёж даражалари устуворлиги бўйича босқичма-босқич жойлашади. Эҳтиёжлар қондирилмаган бўлса инсонни фаолиятга ундайди. Қондирилган эҳтиёжлар инсонларда қизиқишни сўндиради. Бирорта эҳтиёж қондирилган бўлса, унинг ўрнини бошқа эҳтиёж егаллайди. Одатда инсон бирданига бир неча нарсага эҳтиёж сезади. Пирамиданинг пастки қисмидаги эҳтиёж биринчи навбатда қондирилиши талаб этилади. Қуйи даражадаги эҳтиёжлар қондирилгандан сўнг юқори даражадаги эҳтиёжлар инсонга кучлироқ таъсир кўрсата бошлайди.

Биринчи ўриндаги эҳтиёжлар - бу базис эҳтиёжлар, яъни, яшашни таъминлаш учун зарур бўлган эҳтиёжлар. А. Маслоунинг фикрича, инсон энг

аввало ана шу базис эҳтиёжларини қондириш учун ишлайди. базис эҳтиёжлар, яъни озиқ-овқатга, кийим-кечакка, уй-жойга, уйқуга бўлган эҳтиёж қондирилган, бошқа даражадаги эҳтиёжлар ҳам аста-секин аҳамият касб етиб боради.

Масалан, хавфсизликка, яъни тинчлик, тартиб, ҳимояга бўлган эҳтиёж ҳам бирламчи босқичдаги эҳтиёжнинг янги даражасидаги заруриятдир. Бирон ижтимоий гуруҳда бўлиш, бошқа кишилар билан алоқага киришиш эҳтиёжи иерархиянинг учунчи бўғинига киради. Бу гуруҳдаги эҳтиёжларни социал эҳтиёжлар деб ҳам юритилади.

Хурматга бўлган эҳтиёж эҳтиёжлар пирамидасининг тўртинчи бўғинини ташкил қилади. Бу эҳтиёжлар кишининг бошқалар томонидан тан олинishiга бўлган эҳтиёж, яъни мавқе, нуфуз, шон-шухрат, муваффақият, диққат-эътибор. Ўзлигини исботлаш эҳтиёжи, яъни Маслоу иерархиясидаги энг юқори даража яширин имкониятларнинг ҳақиқатга айланиши, нимага эришиш мумкин бўлса шунга эришиш. Бу эҳтиёжлар шахснинг ўсишида ўз аксини топади.

3-расм. А. Маслоу бойича эҳтиёж даражалари пирамидаси³¹

³¹ Мелникова М.Н. Мотивационный менеджмент. Учебное пособие. Хабаровск, 2013.425с

Юқори даражадаги эҳтиёжларни қуйи даражадаги эҳтиёжларга қараганда кўпроқ воситалар орқали қондириш мумкин.

А.Маслоу, одамлар- бу қонмаган эҳтиёжларини қондиришга интилуви “очкўз махлуқ” лардир, деган эди.

Бирламчи эҳтиёжлар қондирилгач бошқа заруриятлар кишиларни юқори даражадаги эҳтиёжларга қараб ҳаракат қилишга мажбур қилади. Хўш, бу эҳтиёжларни қондириш учун раҳбар қандай усул ва ёндошувларни қўллаши керак. Шуларнинг айримларини қуйидаги жадвалда келтирамиз.

2-жадвал

Юқори даражадаги эҳтиёжларни қондириш усуллари³²

Социал эҳтиёжлар	-ҳодимларга шундай иш берингки, улар бир бири билан алоқада бўлиш имкони бўлсин -иш жойларида бирдамлик руҳи, муштараклик туйғусини яратинг -бўйсинувчилар билан даврий кенгашларни ўтказиб туринг. -ноформал гуруҳларни “тинчитилиш”га ҳаркат қилманг, агар у корхона мавқеига путур етказмаса -ҳодимларга корхона доирасидан ташқарига ҳам социал фаоллик қилишга имкон беринг
Хурматга бўлган эҳтиёж	-бўйсинувчиларга мазмунлироқ ишни таклиф қилинг -ҳодимларнинг эришган ютуқлари билан акс алоқани таъминланг -ҳодимлар ютуқларини юқори баҳоланг ва рағбатлантиринг -ҳодимларни мақсадни аниқлашга ва қарор қабул қилишга таклиф қилинг -бўйсинувчиларга ваколат ва ҳуқуқ беринг. -бўйсинувчиларни амал пилла поялари сари кўтаринг.
Ўзлигини исботлашга бўлган эҳтиёжлар	-бўйсинувчиларнинг ўз имкониятларидан тўлиқ фойдаланиши учун уларнинг ўқишига шароит яратиб беринг -бўйсинувчиларга муркааб ва муҳим иш беринг, токи улар бутун вужудини бериб ишласин. -бўйсинувчиларнинг ташаббусини ривожлантиринг ва рағбатлантиринг.

Д.Мак-Клелланд назарияси инсоннинг уч эҳтиёжига асосланган: Мақсадга эришиш эҳтиёжи. Бу инсоннинг ўз олдида турган мақсадга аввалдагига қараганда самаралироқ эришишга интилишини англатади. Шериклик эҳтиёжи инсоннинг атрофдагилар билан дўстона муносабатда бўлишга интилишида намоён бўлади. Ҳокимиятга эҳтиёж инсонларнинг жамоага раҳбарлик қилиш, ресурсларни тақсимлаш ва ҳукмронлик қилишнинг бошқа восита-ларига интилишларида сезилади. Юқоридаги назариянинг асосий моҳияти қуйидагичадир: Д.МакКлелланд-нинг эҳтиёжлар назариясида кўрсатилган ҳокимиятга эҳтиёж бошқа инсонларга таъсир кўрсатиш хоҳиши сифатида намоён бўлади. Шу маънода бошқарув

³² Мелникова М.Н. Мотивационный менеджмент. Учебное пособие., Хабаровск, 2013.445с

хокимиятидан фойдаланиш, бундай эҳтиёж сезаётган инсонларнинг ўз мақсадларини амалга ошириш имкониятлари билан жалб этади. Бу тоифа инсонлар шижоатли, иродали, қатъиятли шахслар бўлиб, улар ўз нуктаи назарларини қаттиқ туриб ҳимоя қиладилар, ўзгача фикрларга қаршилик кўрсатадилар. Улар кўп ҳолларда яхши нотик бўлиб, бошқаларни ўзига жалб эта оладилар. Мақсадга эришиш эҳтиёжи эса кўзланган, режаланган нарсага эришиш жараёни орқали қондирилади. Яъни бунга эҳтиёж сезувчилар фақат муайян лавозимни эгаллаш (бу кўп ҳолларда рўй берса ҳам) билан қаноатланиб қола олмайдилар. Ана шундай шахслар таваккалчиликни эҳтиёткорлик билан қиладилар. Улар муаммони ҳал қилиш масъулиятини ўз зиммасига олишдан чўчимайдилар. Айни вақтда бу инсонлар эришган натижалари учун аниқ рағбатлантиришни хоҳлайдилар. Улар ишда ташаббускорлар. Бу шахслар эришилган натижаларига қараб мунтазам тақдирланиб турилишлари керак. Шериклик эҳтиёжи ҳамкасблар, жамоа аъзолари билан дўстона муносабатлар ўрнатишда, бошқаларга ёрдам кўрсатишни ёқтиришда намоён бўлади. Бу тоифа кишилар доимий мулоқотда бўлиш имкониятини берадиган ишларни хуш кўрадилар. Раҳбарлар бундай шахсларга кўпроқ еътибор қаратишлари, жамоада дўстона муносабат ўрнатиш, ўзаро фикр алмашиб туриш учун уларни тез-тез бирга йиғиб туришлари лозим.

Меҳнат шароитлари омилллари		Қизиқтирувчи омиллар	
	Корхона сиёсати	Муваффақият қозониш	
	Иш шароити	Шуҳрат қозониш	
Иш ҳақи		Иш натижалари этироф этилиши ва маъқулланиши	
	Жамоадаги ўзаро муносабат	Юксак маъсулят даражаси	
Иш устидан бевосита назорат даражаси		Ижодий ва касбий ривожланиш имконияти	

3-расм. Ф.Герцберг модели³³

³³ Кибанов А.Я. Основы управления персоналом. Учебник. – М: ИНФРА-М, 2011 – 295 стр.

Ф. Герцбергнинг ишдан қаноат ҳосил қилишнинг икки омиллик назарияси жадвалда келтирилган. Ушбу назария қизиқтиришнинг барча омилларини икки гуруҳга ажратишни кўзда тутди.

Мазкур назарияга кўра меҳнат шароити омиллари инсон меҳнат қиладиган муҳит, қизиқтирувчи омиллар еса меҳнат хусусиятлари ва моҳияти билан боғлиқдир. Ф. Герцберг фикрича, меҳнат шароити омилларининг мавжудлиги ходимларни ишга қизиқтирмайди. Бу омиллар фақат ишдан қониқмаслик ҳиссини уйғотмасликка хизмат қилади. Фаолият самарадорлигини оширишга қизиқтириш учун қизиқтирувчи омиллар мавжуд бўлиши керак. Ушбу назариядан самарали фойдаланиш учун меҳнат шароити ва қизиқтирувчи омиллар рўйхатини тузиш ҳамда ходимларнинг ўзларига улар нимани хохлашларини танлаб олиш имконини бериш керак.

Шу билан бир қаторда, Ф. Герцберг назарияси камчиликлардан холи эмаслигини ҳам кўрсатиш лозим. Инсонларнинг эҳтиёжлари турлича бўлиши сабабли муайян бир омил бир ходимда ишдан қаноатлантириш, бошқасида эса қониқмаслик ҳиссини уйғотиши мумкин. Инсонларнинг эҳтиёжлари турлича бўлиши сабабли муайян бир омил бир ходимда ишдан қаноатлантириш, бошқасида эса қониқмаслик ҳиссини уйғотиши мумкин. Шу сабабли омилларни икки гуруҳга бўлишни шартли деб қабул қилинган.

Ушбу назариядан самарали фойдаланиш учун меҳнат шароити ва қизиқтирувчи омиллар рўйхатини тузиш ҳамда ходимларнинг ўзларига улар нимани хохлашларини танлаб олиш имконини бериш керак.

Шу билан бир қаторда, Ф. Герцберг назарияси камчиликлардан холи эмаслигини ҳам кўрсатиш лозим. Инсонларнинг эҳтиёжлари турлича бўлиши сабабли муайян бир омил бир ходимда ишдан қаноатлантириш, бошқасида эса қониқмаслик ҳиссини уйғотиши мумкин. Инсонларнинг эҳтиёжлари турлича бўлиши сабабли муайян бир омил бир ходимда ишдан қаноатлантириш, бошқасида эса қониқмаслик ҳиссини уйғотиши мумкин. Шу сабабли омилларни икки гуруҳга бўлишни шартли деб қабул қилиш

даркор. Моҳият бўйича қизиқтириш назарияларида эҳтиёжлар гуруҳлари ва улар даражалари келтирилган. Бу назарияларга мувофиқ эҳтиёжлар гуруҳлари таққослама нисбати билан расм орқали танишиш мумкин. Моҳият бўйича қизиқтириш назариялари инсонлар фаолиятини белгиловчи эҳтиёжлар ва улар билан боғлиқ омилларга асосланган. Токи кишилар меҳнатига, қобилиятига, билим заковатига яраша тақдирланмас эканлар, улар унумдорликни, интенсивликни оширишга ҳаракат қилмайдилар. Корхонада ҳамжиҳатлик муҳити қарор топмайди. Бу эҳтиёжларни ҳеч қачон тўла-тўқис қондириш имконияти бўлмайди. Шу сабабли эҳтиёжларга асосланган мотивация жараёни чексиздир.

4-расм. Моҳият бўйича қизиқтириш назарияларига мувофиқ эҳтиёжларнинг ўзаро боғлиқлиги³⁴

Фредерик Герцбергнинг яна машҳур назарияларидан бири мотивация назарияси боисий тозаланиш (мотивационная гигиена) деб юритилиб, унинг асосида қониқиш келтирувчи меҳнат руҳий соғлом бўлишга ҳам ҳамкорлик кўрсатади деган фикр ётади. У қуйидаги икки гуруҳ омилларга эътиборни қаратади.

³⁴ П.Ильин. Мотивация и мотивы. Учебное пособие, -Спб: Питер, 2011. 88 стр.

Ишдан қониқиш омиллари³⁵

	Боисий омиллар (қониқмаслик манбалари)		Мотивация (юқори қониқтириш манбалари)
1.	Корхона ва маъмурият сиёсати	1.	Ютуқларга еришиш
2.	Меҳнат шароити	2.	Хизмат пилла поялари бўйича кўтарилиш
3.	Иш ҳақи	3.	Юқори масъулият
4.	Ишчилар билан ўзаро маносабат	4.	Натижани тан олиш ва қўллаб-қувватлаш
5.	Меҳнат хавфсизлиги меҳнат интизомини назорат қилиш даражаси	5.	Ижодий ва хизмат доирасида ўсиш имконияти

Биринчи гуруҳ омиллар “гигиеник омиллар” деб аталади. Агар иш жойи ифлос, қоронғи, кўримсиз бўлса бу меҳнатга интилишни сусайтиради. Аксинча иш жойи тоза, эргонометрик нуқтаи назардан бенуқсон бўлса, меҳнатга аниқ йўналтирилган мотивлар пайдо бўлади. Бу ерда пул масаласи ҳам муҳимдир. Аммо пулга инсон кадр-қимматининг ўлчови сифатида қараш ҳам хавфлидир. Агар пулга интилиш инсонни бутунлай егаллаб олса, у кўпайишга мойиллик туғдириб, уни бошқаларга нисбатан буюклигини исботлашга олиб келади. Натижада кишилардан ва жамоадан ажраб қолади. Герцберг назарияси Маслоу назариясига зид эмас, билакс уни тўлдиради.

Мотивлаштиришда Х (икс) ва У (игрик) назариялари ҳам аълоҳида ўринни тутати. Бу назарияларнинг муаллифи америкалик руҳшунос Д.Мак Грегор бўлиб, у бошқарувчи ва ходимларнинг меҳнатга бўлган муносабатини ифодалайди.

Х(икс) назарияси бўйича ишчилар ишлашни хоҳламайди, жавобгарликдан қочади, улар табиатан ялқов, ишқмас бўладилар. Шу боис уларни доимо туртиб, мажбурлаб, назорат қилиб, жазо билан қўрқитиб туриш керак. Шундагина улар корхона учун яхши ишлайдилар.

У(игрек) назариясида кишиларга ишониб, қобилиятларини ривожлантириб, улар ўзларининг фойдалилиги ва муҳимликларини ҳис қилишса, ишдан қониқиш ҳосил қилишса, шундагина корхонага катта фойда

³⁵ Кибанов А.Я. Основы управления персоналом. Учебник. – М: ИНФРА-М, 2011 – 315 стр.

келтириш мумкин дейилади. Бу назария ходимнинг ўз меҳнатидан қониқиш ҳосил қилишига ҳамкорлик кўрсатувчи:

- хизматларнинг тан олиниши;

- хизматдаги ўсиши;

- малакасининг ошиши;

- масъулиятнинг юқорилиги каби омилларни мотивацияга даъват етувчи омиллар деб талқин қилади.

Бу назарияга биноан бошқарувчи кўрсатма берибгина қолмай, ҳар бир кишининг қобилиятини ишга йўналтиради. Ишнинг кўзини билган раҳбар ўз бўйсинувчиларига ваколатлар ва қабул қилинган қарорларни бажаришда еркинлик беради.

Умуман раҳбар олдида қуйидаги икки мақсад туриши керак:

- мотивация воситаларини яхшилаш йўли билан бўйсинувчиларнинг норозилик даражасини пасайтириб бориш;

- ходимларнинг ташаббусини уйғотадиган мотивациянинг кучли воситаларини қўллаб, уларнинг эҳтиёжларини тўлароқ қондириш.

Юқоридаги назариялардан ташқари мотивлаштиришда жараён назариялари ҳам бор, улар инсон турли мақсадларга еришиш учун куч-ғайратини қандай тақсимлаши ҳамда фаолият турини қандай танлашини таҳлил этади. Жараён назарияларига мувофиқ инсоннинг фаолияти фақатгина эҳтиёжлар билан белгиланмайди. Шахснинг фаолияти шунингдек, унинг умид қилиши (мазкур шароитда) ҳамда танлаган фаолиятининг еҳтимол тутиладиган оқибатлари билан ҳам белгиланади. Хусусан, Виктор Врумнинг умид қилиш назариясига мувофиқ, эҳтиёжнинг мавжудлиги инсонни муайян мақсадга еришиши учун қизиқтиришнинг ягона зарур шarti емас. Инсон, шунингдек, ўзи танлаган фаолият тури эҳтиёжини қондиришга олиб келишига ишонч ҳосил қилиши керак.

Мазкур назария учта ўзаро боғлиқликка асосланган: меҳнат сарфи - натижа (М-Н), натижа - рағбат (Н-Р), кадрланиш (рағбатдан қониқиш қилиш).

М-Н муносабатида умид қилиш - бу сарф қилинган куч-ғайрат ва еришилган натижа ўртасидаги нисбатдир. Н-Р муносабатидаги мақбуллаштириш- бу еришилган натижалар даражаси учун мукофотланишни кутишдир.

Қадрланиш - умид қилиш назариясида қизиқтиришни белгилайдиган учинчи омил ҳисобланади (рағбатлантириш ёки мукофотланиш қиммати). Қадрланиш муайян рағбатлантириш олинishi муносабати билан қаноатланиш ёки қаноатланмасликнинг еҳтимол тутилган даражасидир. Айтайлик, хизматчи бажарилган иш учун ойлигига устама мукофот олди. У еса лавозимда кўтарилишни кутаётган еди. Бу ҳрлда қизиқтириш сусайган бўлади. В. Врум ходимларни ишга қизиқтиришни шакллантириш алгоритмини қуйидагича белгилайди:

$$\begin{array}{l}
 \boxed{\text{Сарфланган куч-ғайрат кўзланган натижа беришини кутиш}} \\
 \times \\
 \boxed{\text{Натижалар умид қилинаётган рағбат кетиришини кутиш}} \\
 \times \\
 \boxed{\text{Кутилаётган рағбат қадри}} \\
 = \\
 \boxed{\text{Қизиқиш}}
 \end{array}$$

5-расм. В.Врум назарияси³⁶.

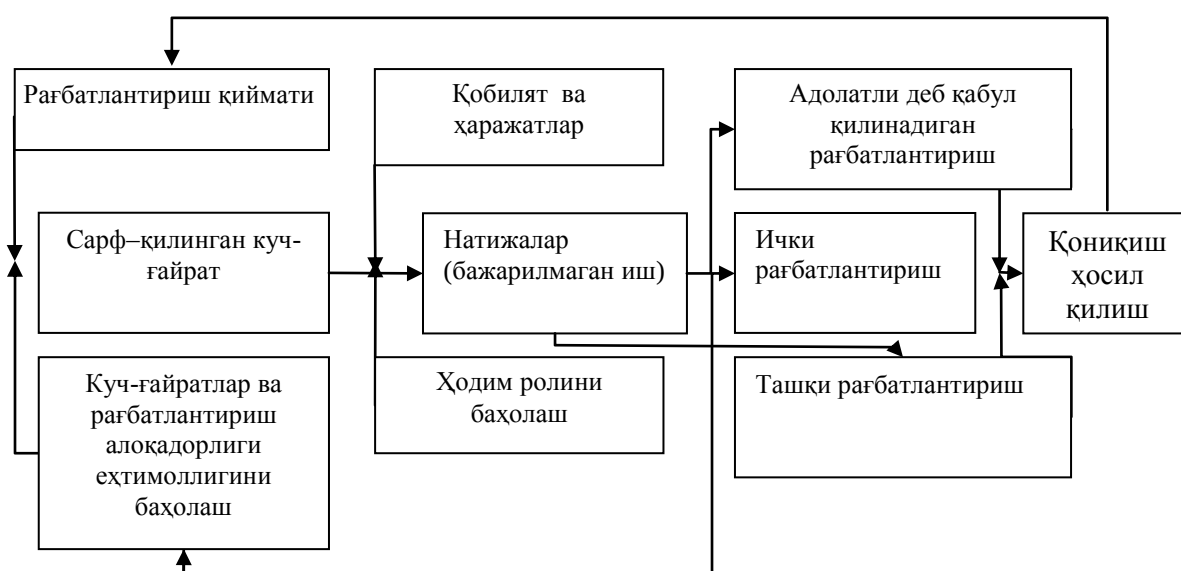
Инсонлар олинган рағбат ҳамда сарф-қилинган куч-ғайратнинг нисбатини субъектив аниқлайдилар (баҳолайдилар) ва шундан сўнг худди шундай ишни бажарган ходимлар олган рағбат билан солиштирадилар. Ходимларда норозилик туғилса, уларни рағбатлантириш лозим, агар эътирозлар асосли бўлса хатони тўғрилаш лозим.

Инсонларнинг ўзлари ҳам ишга сарф қилаётган куч-ғайратларини камайтириш ёки мукофот миқдорини ошириш ҳисобига адолатни тиклашлари мумкин. Ўзларига мукофот умид қилингандан кўп бериляпти, деб ҳисоблайдиган ходимлар аввалгидек самара билан меҳнат қиладилар ёки куч-ғайратларини янада оширадилар. Бу адолатлилик назарияси ҳисоб-

³⁶ Кибанов А.Я. Основы управления персоналом. Учебник. – М: ИНФРА-М, 2011 – 277 стр.

ланади. Баъзи корхона ёки ташкилотларда тўловлар миқдори сир тутилади. Бу кўп ҳолларда адолатсизликка йўл қўйилмоқда, деган шубҳа туғдиради. Ҳатто бундай шубҳа учун асос бўлмаслиги ҳам мумкин. Умуман эса тўловлар миқдорини тўла сир тутиш амалда жуда қийиндир.

Портер-Лоулер модели умид қилиш назарияси ва адолатлилик назарияси хусусиятларини ҳисобга олишга асосланган. Унга мувофиқ, еришиладиган натижалар ходимлар сарф қиладиган куч-ғайратга, улар қобилиятлари ва характерларига, шунингдек, ходимлар ролининг раҳбарият ва жамоа томонидан баҳоланишига боғлиқдир.

6-расм. Портер-Лоулер модели³⁷

Ушбу расмда акс етганидек, ходим томонидан еришилган натижалар сарф қилинган куч-ғайрат (3), инсон қобилияти ва ролини англашига (5) боғлиқдир. Ўз навбатида сарф қилинган куч-ғайрат даражаси рағбатлантириш қиммати (1) ва ходим сарф қилинган куч-ғайрат билан рағбатлантириш ўзаро алоқадорлигига қанчалик ишонишига боғлиқдир. Талаб етилган натижага (6) эришиш бажарилган ишдан қониқиш ҳосил қилиш, ўз малакасига ишончи ҳамда ўз-ўзини ҳурмат қилишдан иборат. Ички рағбатлантириш (7), шунингдек, раҳбарнинг мақтови, шунингдек, шуҳрат қозонишда ўсиш каби

³⁷ П.Ильин.Мотивация и мотивы. Учебное пособие,-СПб:Питер, 2011.58 стр.

ташқи рағбатлантириш (8)га олиб келиши мумкин. Иш натижаси билан адолатли, деб қабул қилинадиган рағбатлантириш (9) ўртасидаги чизиқлар ходимлар у ёки бу иш натижаси учун бериладиган рағбатлантиришни адолатли деб ҳисоблашлари учун ўз мезонларига ега эканлигидан далолат беради. Меҳнат фаолиятидан қониқиш ҳосил қилиш (10) бу адолатлилик (9) ҳисобга олинган ҳолда ички ваташқи рағбатлантириш натижасидир.

Қониқиш (10) рағбатлантириш қиммати (1) амалда қанчалик қимматга эга эканлиги ўлчовидир.

Бу баҳо ходимнинг келгусида дуч келиши мумкин бўлган вазиятларга ўзининг муносабатини белгилашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Илмий тадқиқотлар ва амалиёт ишга қизиқтириш самарадорлигини ошириш имконини берадиган қоидаларни шакллантирган. Уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборатдир:

- мақтов дакки бериш ва асоссиз танқиддан самаралироқдир.

- мукофотлаш сезиларли даражада бўлиши ва дарҳол амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир (меҳнат самараси ва уни рағбатлантириш орасида узилишга йўл қўймаслик);

- мўлжал қилинмаган ва доимий ҳисобланмаган рағбатлантириш кутилаётган ва мўлжал қилинган мукофотларга қараганда ишга қизиқтириш самарадорлигини оширади;

- ходим ва унинг оила аъзоларига доимий ётибор - жуда муҳим қизиқишдир;

- инсонларга ғалаба нашидаси ёқади, шунинг учун уларга кўпроқўзларини ғолиб чиққан деб ҳис қилиш имкониятини яратиш керак;

- фақат асосий мақсадга эришганлик учунгина емас, оралик натижалар учун ҳам рағбатлантиринг;

- ходимлар фаолият кўрсатишларида ўзларини еркин ҳис қилишлари, вазиятни ўзлари назорат қилишлари учун имконият беринг;

- бошқаларнинг ўзларини ҳурмат қилишлари ҳиссини камситманг;

- катта миқдордаги ва камдан-кам одамга насиб қиладиган мукофот ҳасад

уйғотади, унча катта бўлмаган ва тез-тез бериб туриладиган мукофотлар кўпчиликини қаноатлантиради;

-оқилона ички рақобат - тараққиёт омилдир;

Иш жойида ўзини тутиш натижалари кўникма ва қобилият қизиқтирилишига боғлиқдир. Яъни кўзланган натижага юксак қизиқтириш ва унча катта бўлмаган кўникма ҳамда қобилият ёки унча катта бўлмаган қизиқтириш ва катта қобилият ҳамда кўникма орқали еришиш мумкин. Қизиқтириш юқори даражада бўлиб, қобилият ва кўникмалар паст даражада бўлса ходимларнинг махсус ўқувини ташкил етмасдан ишга қизиқтиришни янада кучайтиришга интилмаслик керак. Юксак қобилият ва кўникма ҳамда қизиқиш даражаси паст ҳолда зарур рағбатлантириш омилларини излаб топиш талаб етилади. Бунда ишга қизиқтириш мақсадларини олдиндан еълон қилиш даркор.

Хулосада шундай фикрга келамиз, қанчалик инсонлатни эҳтиёжларидан келиб чиқиб рағбатлантирсак, уларнинг ишга бўлган муносабатлари ижобий томонга ўзгариади, натижада бошқарув самарали кечади.

8.3. Корхона бошқарув самарадорлигини оширишда рағбатлантириш тизими ва унга таъсир етувчи мотивлаштириш омиллари

Рағбатлантириш тизими ва унга таъсир етувчи рағбатлантириш омилларини ўрганадиган бўлсак биринчи ўринда эҳтиёжларни, яъни ходимлардаги йетишмовчиликларни ўрганишимиз лозим. Бунинг натижасида биз ходимларни қизиқишларини аниқлаймиз. Корхона мақсадига еришиш - ишлаб чиқаришда юқори самарадорликни таъминлаш персонал ўз хизмат вазифасини сидқидилдан, ташаббускорлик кўрсатиб бажаришига боғлиқ. Бунинг учун ходимлар ўз ишларига чинакамига қизиқишлари керак. Қизиқиш (мотив) - бу инсонни муайян фаолиятга ундовчи ички ва ташқи ҳаракатлантирувчи кучлардир. Қизиқиш инсонга унинг эҳтиёжларини қондириш учун нима қилиш ва буни қандай қилиш кераклигини белгилайди. Қизиқиш жараёнини тўрт босқичга бўлиш мумкин:

1. Эҳтиёжнинг пайдо бўлиши.
2. Эҳтиёжни қондириш йўллари излаш.
3. Эҳтиёжни қондириш учун фаолиятга киришиш.
4. Эҳтиёжнинг қондирилиши, моддий ёки маънавий рағбатлантиришга ега бўлиш.

Эҳтиёж - инсоннинг ҳаёт кечириши, шахс ва ижтимоий гуруҳни ривожлантириш учун объектив зарур нарсалар. Биологик ва ижтимоий эҳтиёж бир-биридан фарқ қилади.

5-жадвал

Эҳтиёжлар рўйхати³⁸

	Шахс учун		Жамият учун
1.	Асосий эҳтиёжлар -озик-овқат, кийим-кечак ва уй-жойга -дам олиш ва соғлиқга	1.	Асосий эҳтиёжлар: -меҳнатга -хавфсизликка -қўшимча маҳсулотга -бошқаришга
2.	Социал эҳтиёжлар -иждодий меҳнатга -оила ва муҳаббатга -билим ва ахборотга -тоат ибодатга, жасоратга -зурриётни давом еттиришга -тартиб ва барқарорликка -бўш вақт ва дам олишга -ўзликни англашга	2.	Социал эҳтиёжлар -барқарорликка -ишончга -мустақил тараққиётга
3.	Рағбат ва талаблар -моддий -социал -эстетик	3.	Рағбат ва талаблар -замонавий ишлаб чиқаришга -маънавий-маърифий тараққиётга -рахм шавкатга

Биологик эҳтиёж - сув, ҳаво, озиқ-овқатга, ҳаёт кечириш учун зарур бошқа нарсалар - уй-жой, кийим-кечак, рўзғор буюмлари, шунингдек, авлодни давом еттиришга эҳтиёж.

Ижтимоий эҳтиёж - миллат, ижтимоий гуруҳга мансубликка, ўз шахсини, эришган муваффақиятларини ривожлантириш, ўз қобилиятини намоён етиш, бошқалар томонидан ўсиш қобилиятлари еътироф етилишига эҳтиёждир.

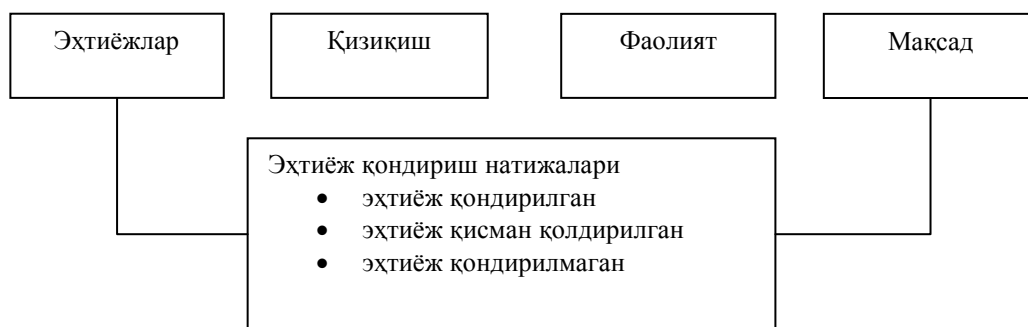
³⁸ Bakieva I.A. "Inson resurslari iqtisodiyoti"(o'quv qo'llanma)- TDIU, 2011yil. 261bet.

Персонал эҳтиёжларини қондириш ҳисобига меҳнатга қизиқтиришда инсон, шахс энг асосий масаладир. Замонавий менежментда инсон - бошқарувнинг бош субъектидир. Ушбу ёндашувга мувофиқ инсон корхона учун емас, балки корхона инсон учун зарурдир.

Персонални бошқариш стратегияси, тузилмаси ва жараёни худди ана шу ходимлар шахсий хусусиятларини ҳисобга олишга асосланади. Инсон кўпгина фанлар (фалсафа, социология, психология, тиббиёт, педагогика, тарих ва бошқалар) тадқиқининг объекти ҳисобланади. Персонални бошқариш назариясида инсон бир томондан, ижтимоий гуруҳнинг энг муҳим ядроси, иккинчи томондан еса бошқарув жараёнининг ҳаракатлантирувчи кучи сифатидаги тадқиқот объектидир.

Персонални бошқариш стратегияси, тузилмаси ва жараёни худди ана шу ходимлар шахсий хусусиятларини ҳисобга олишга асосланади. Инсон кўпгина фанлар (фалсафа, социология, психология, тиббиёт, педагогика, тарих ва бошқалар) тадқиқининг объекти ҳисобланади. Персонални бошқариш назариясида инсон бир томондан, ижтимоий гуруҳнинг энг муҳим ядроси, иккинчи томондан еса бошқарув жараёнининг ҳаракатлантирувчи кучи сифатидаги тадқиқот объектидир.

Шахс - индивидга жамият аъзоси сифатида тавсиф берувчи ижтимоий муҳим хусусиятларнинг барқарор тизимидир.

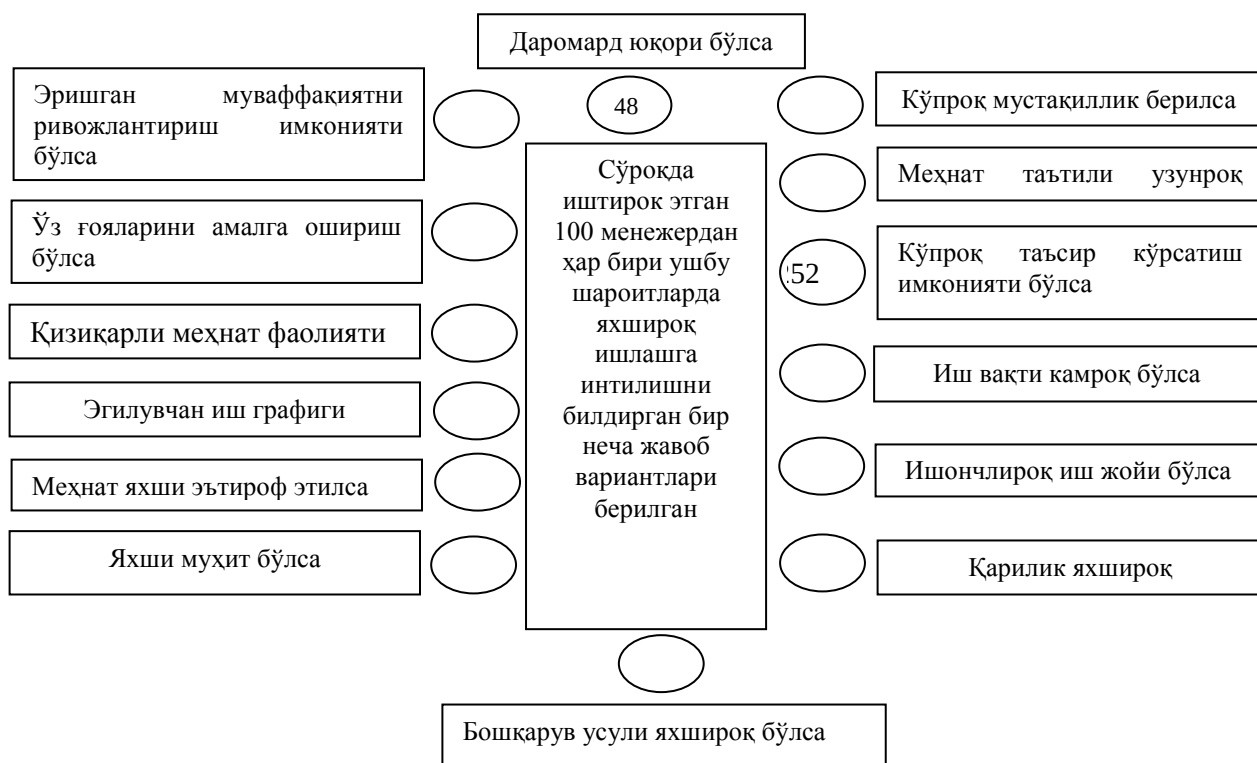

7-расм. Эҳтиёж устунлиги модели³⁹

³⁹ Menejment. O'quv qo'llanma./ N. M. Ziyavtidinova, Y. M. O'rinov, Sh. N. Xayitov. - T.: "Tafakkur -Bo'stoni ", 2012. - 312 c

Айни пайтда шахс билан бирга инсоният авлодига мансуб алоҳида вакил - индивид ҳамда ушбу индивидни бошқалардан фарқловчи хусусиятлар йиғиндиси - индивидуаллик тушунчалари ҳам мавжуддир.

Кўриб турибмизки мотивация жараёни қандайдир (билиб ёки билмай орзу қилинаётган) эҳтиёжга бўлган етишмовчиликдан ёки қониқишнинг етарли ёхуд умуман йўқлигидан бошланади. Сўнгра шу қониқишга еришиш учун мақсад сари ҳаракат қилинади. Эҳтиёжнинг қондирилиш даражаси кишини келажақ сари интилишини белгилаб беради. Агар у муайян нарсадан қониқиш ҳосил қилса, у ҳолда кейинги мотив уни бошқа юқорироқ эҳтиёжга рағбатлантиради.

8-расм. Яхшироқ меҳнат қилишга ундовчи омиллар⁴⁰

8-расмда менежерлар ўртасида ўтказилган сўровда яхши меҳнат қилишга нима қизиқтириши тўғрисидаги маълумотлар келтирилган. Менежерларнинг 48 нафари даромард юқори бўлса, 52 нафари еса кўпроқ таъсир кўрсатиш имконияти бўлса ходимлар самарали меҳнат қилишади деб ҳисоблашади.

⁴⁰ П.Ильин.Мотивация и мотивы. Учебное пособие,-Спб:Питер, 2011.85 стр.

Меҳнатни рағбатлантиришга таъсир кўрсатувчи омиллар.⁴¹

Меҳнат мотивациясига таъсир кўрсатувчи омиллар	Таъсир кўрсатиш омиллари хусусиятлари
Ишни ташкил етиш	-ишни бажариш учун талаб етиладиган кўникмалар;
	- ходимга топширилаётган ишнинг аҳамияти ва масъулияти;
	- ходимга ишда мустақиллик бериш
Моддий рағбатлантириш	- таклиф етилган иш ҳақининг бошқа корхоналарда меҳнатга тўланаётган ҳақ билан рақобатбардошлиги;
	- иш ҳақи доимий ва ўзгариб турадиган қисмларининг нисбати;
	- иш ҳақи билан иш натижаларининг боғлиқлиги;
	- бир касб малакага ега ходимлар иш ҳақларини табақалаштириш имконияти
Маънавий рағбатлантириш	-корхона раҳбарининг ходимни номоддий рағбатлантириш воситаларидан самарали фойдалана олишга мойиллиги (бу масалага расмийлик билан ёндашиш уларнинг ходимни меҳнатга бўлган қизиқтиришдаги аҳамиятни йўқка чиқаради);
	- ходимни моддий ва маънавий рағбатлантиришни қўшиб олиб бориш
Ходимга шахсий ёндашиш	-корхона раҳбари томонидан ҳар бир ходимга унинг шахсий қобилиятини ҳисобга олган ҳолда топшириқ берилиши
Вазифани белгилаш	- ходимга белгиланган муддатда бажарилиши керак бўлган аниқ топшириқлар бериш
Баҳолаш ва назорат	- корхона раҳбари томонидан ходимга берилган топшириқ ижросини назорат қилиш, бажарилган ишни баҳолашнинг турли усуллари билан фойдаланиш
Интизомий таъсир чоралари	-интизомий таъсир чораларини ўз вақтида қўллаш; - жазонинг қилмишга мослиги; - ходимга у нима учун жазоланганлигини тушунтириш
Қадриятлар	- ходимнинг ўзлигини намоён қилиш имконияти; - ходимнинг иш ҳақи миқдоридан қониқиши; -ходимнинг корхона олдидаги масъулиятини тўла ҳис етиши; - ходимнинг хизмат вазифасида кўтарилиш истикболи

Қизиқтириш (мотивация) тушунчаси фанда бир неча маънога ега. Бошқарув назариясида бу ўзини ва бошқаларни корхона мақсадига еришишга қаратилган муайян фаолиятга қизиқтириш жараёнидир. Психологик нуқтаи назардан еса қизиқиш ходим субъектив фаолияти жараёни, деб тушунилади.

Мотивация-бу фақат мукофотларни тарқатиш емас. О'з хизмат вазифаларини бажара олмаган ,ки меҳнат интизомини бузган ходимларни адолатли жазолаш ҳам уларни ўз фаолиятларини яхшилашга ундайди.

Қўйида немис олимлари В. Зигерт ва Л. Лангларнинг меҳнатни ташкил қилиш ва уни мотивлаштириш бўйича таклифларини келтирамиз:

⁴¹Abduraxmonov K.X. va boshqalar. Personal boshqaruvi. Mehnat nashriyoti. Toshkent 2011y.284-bet.

-ҳар бир ҳаракат, айниқса мазкур ҳаракатни бажарилишини талаб қилувчининг ҳаракати обдон ўйланган бўлиши керак;

-кишилар меҳнатидан завқ олиши керак, иши учун жавоб бериши лозим, натижа учун бирга кураши даркор;

-ҳар бир киши ўз иш жойида ўзини нимага қодир эканлигини кўрсатгиси келади;

-кишиларнинг ўз ишларини такомиллаштириш тўғрисидаги фикрларини билиш лозим;

-кишиларни ўзлигини англашга имкон бериш керак;

-мақсадга еришишга ўз дахлдорлигини ҳис етган ходим янада кўпроқ куч билан ишлашга, ўзини кўрсатишга ҳаракат қилади;

-яхши ишлайдиган кишилар ҳам моддий ҳам маънавий томондан тан олинишига ҳақлидирлар;

-ҳар бир ходимга барча ахборотларга қира олиш ҳуқуқи бўлиши керак, бунинг устига тез бўлиши муҳимдир;

-ходимларнинг иш фаолияти йўналишини ўзгартириш тўғрисидаги қарор уларнинг иштрокида, уларнинг тажрибаси, билимига асосланган ҳолда қабул қилиниши керак;

-ўз ўзини назорат бўлиши керак;

-иш жара,нида ходимлар янги билимларни ола олиши лозим;

-ходимлардан сувини сиқиб чиқариш эмас, балки уларнинг ташаббусларини қўллаб қувватлаш даркор;

-ходимлар ўз меҳнатларининг сифати тўғрисида ахборотга эга бўлишлари лозим;

-ҳар бир ходим ўз ўзига имконият борица хўжайин, бошлиқ бўлиши керак:

-ҳар бир киши муваффақиятга интилади.

Иш ҳажмини кенгайтириш ва мазмунини бойитиш услублари чарчашнинг салбий оқибатлари ва улар билан боғлиқ меҳнат унумдорлигининг пасайишига барҳам беради. Ишнинг зериктиришини камайтириш

мақсадида иш ҳажмини кенгайтириш бунинг бир воситасидир. Бу ходимга бир-бири билан боғлиқ хилма-хил вазифаларни ўз касбий малакаси даражасида ҳал этишига имконият яратади. Иш мазмунини бойитиш катта малака талаб этадиган вазифалар қўйиш, қарор қабул қилиш масъулиятини ошириш, айрим ташаббусларни кўтаришда кенфок еркинлик беришга асосланган.

Демотивлаштириш-бу мотивлаштиришга тескари ҳаракат қилиш, имкони борча билинар-билмас ҳолда ходимларнинг ташаббусининг бўғиш, улар билан ҳисоблашмаслик, уларни доимо қўрқув ва иккиланиш ҳолатида ўзини тутишга мажбур етиш каби номақбул ҳатти-ҳаракатлар мажмуасидир.

Бундай ҳаракатлар раҳбарнинг қуйидаги муносабатларида намоён бўлади.

-Ўз қўл остингиздаги ходимга кўрсатмалар берар екангиз, шундай ноаниқ атамаларни ишлатингки, токи у Сизнинг нима истаётганингизни тахминан бўлса ҳам аниқлай олмайдиган бўлсин. Бирорта аниқ бир воқеа тўғрисида сўз очманг, бирорта аниқ мисол келтирманг. Ўз-ўзидан равшан бир нима тўғрисида гапирилаётгандек ва биров зехни бор ҳар қандай одам ҳам гапнинг тагига етиб олишга шубҳа бўлмагандек қилиб кўрсатма беринг.

-Уни шундай танқид қилингки, токи у йўл қўйган хоталарини тузатиш учун нималар қилиш кераклигини билмайдиган бўлсин.

-Агар Сизнинг айтганларингиздан бирор нарсани тушунтириб беришни сўрайдиган бўлса, бунга кўнганингизни билдириб асло ажабланманг ва ўзингизни ҳаддан ташқари ҳайратланган қилиб кўрсатинг. Бу хилдаги оддий кўрсатмаларни тушунтириб беришни унинг ўзидан бошқа ҳеч ким, ҳеч қачон илтимос қилмаганини айтиб қўйинг. Мавжуд вазиятни бир қадар ойдинлаштириб берадиган мисоллардан нарсани жуда тез тушуниб оладиган бўлса, у ўзини анча дадил тутадиган бўлиб қолади.

-Агар қўл остингиздаги ходим бир нарса ҳақида икки марта сўрайдиган бўлса, унинг саволига илгари жавоб берганингизни айтинг ва бошқалар.

Асосий таянч тушунчалар

Меҳнатни рағбатлантириш, меҳнатни рағбатлантириш тизими, меҳнатни ташкилий рағбатлантириш, меҳнатни маънавий рағбатлантириш, эҳтиёж даражалари, меҳнат шароити, меҳнат хавфсизлиги, ички рағбатлантириш, ташқи рағбатлантириш.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Корхонада ходимлар меҳнат мотивациясини ташкил этиш шакллари.
2. Меҳнат мотивациясининг замонавий назариялари, уларнинг қўлланилиши.
3. Меҳнатга ҳақ тўлашни ташкил этиш соҳасидаги анъанавий ёндошувлар.
4. Корхонада меҳнат унумдорлиги ва уни баҳолашнинг асосий кўрсаткичлари.
5. Корхона меҳнат салоҳиятининг ҳолатини ва таъминланганлигини ифодаловчи кўрсаткичлар.
6. Меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари, иш ҳақи ва бошқа тўловларни ҳисоблаш тартиби.
7. Меҳнатга ҳақ тўлаш тизими ва унинг таркибий қисмлари.
8. «Меҳнат шароитлари» тушунчасининг мазмуни нимадан иборат?
9. Меҳнатга ҳақ тўлаш фондига таъсир қилувчи омилар.
10. Иқтисодийни модернизациялаш шароитида меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини такомиллаштириш муаммолари.

IX-БОБ. КОРХОНАЛАР РИВОЖЛАНИШИДА МОЛИЯВИЙ РЕСУРСЛАР ВА БИЗНЕСНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ

Мазкур бобда молиявий ресурсларнинг моҳияти, корхоналарни молиявий ресурслар билан таъминлашнинг асосий йўналишлари, молиялаштириш йўналишларининг тавсифи, молиявий режалаштириш ва унинг корхона фаолиятидаги ўрни, корхона инновацион фаолиятини молиялаштириш йўналишларига оид жараёнларнинг назарий асослари тадқиқ этилган.

9.1. Корхоналарни молиявий ресурслар билан таъминлашнинг моҳияти.

9.2. Молиявий ресурсларни жалб этиш шакллари. Молиялаштириш манбаларининг таснифи.

9.3. Корхона фаолиятни молиялаштиришда молиявий режалаштиришнинг ўрни.

9.4. Корхонада инновацион фаолиятни молиялаштириш йўналишлари.

9.1. Корхоналарни молиявий ресурслар билан таъминлашнинг моҳияти

Бозор иқтисодиёти шароитида корхона молияси ўзининг иқтисодий моҳиятига кўра, объектив категориядир. Лекин хўжалик юритиш амалиётида жамият ижтимоий ривожланиш жараёнига таъсир этиш учун ундан онгли равишда фойдаланади. Маълумки, корхоналари молияси иқтисодий моҳиятига биноан мутлоқ категориядир. Бироқ, иқтисодиётда молиядан ижтимоий тараққиёт жараёнларига таъсир кўрсатиш воситаси сифатида фойдаланиш мумкин. Молиянинг шундай фойдаланиш имконияти уларнинг табиатида мавжуд. Ушбу категория моҳиятини тўла-тўқис билиш эса

ижтимоий ишлаб чиқаришда молиявий маблағлардан самарали фойдаланиш имконини беради.

Корхоналарнинг барқарор ривожланиши давлат иқтисодиётига катта ҳисса қўшиши, шунингдек, маҳаллий иқтисодиётнинг самарали ишлашида корхоналарнинг молиявий ресурслари ва шу молиявий ресурслардан оқилона фойдаланиш катта аҳамият касб этади.

Молиявий ресурслар – бу мураккаб иқтисодий мезон бўлиб, уларни пул маблағлари билан тўлиқ тенглаштириш мумкин эмас. Молиявий ресурслар миқдор чегараларини ўрнатишга асос бўлувчи аниқ мезонларни ва уларнинг пул маблағларидан фарқларини яққол ажратиб кўрсатиш қийин.

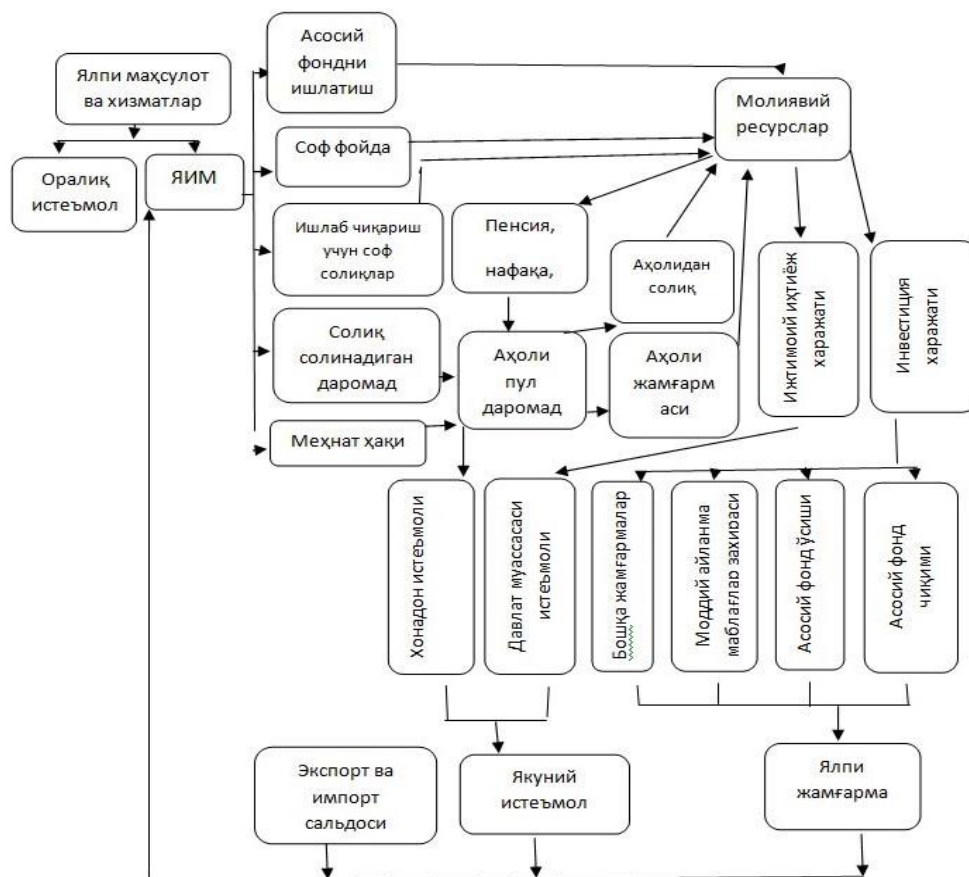
Молиявий ресурсларнинг моҳиятини таърифлаш чоғида уларнинг ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ва миллий даромад (МД)нинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнидаги функционал тайинланишидан келиб чиқиш мақсадга мувофиқ. Ушбу жараён товар ва пул массасининг ҳаракати билан тавсифланади, бир қанча босқичдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирига товар ва пул оқимлари бир-бирига турлича мос келади.

Молиявий ресурсларнинг таркиби ишлаб чиқаришнинг ривожланиш даражасига, унинг самарадорлигига боғлиқ ҳисобланади. Ишлаб чиқариш қанча йирик ва унинг самарадорлиги юқори бўлса, молиявий ресурсларнинг ҳажми ҳам шунча катта бўлади. Ишлаб чиқаришга жалб қилинган молиявий ресурслар унинг ўсишига ва такомиллашувига имконият яратади.

Ҳозирги кунда корхоналар молиявий барқарорлигини таъминлашнинг асосий омилларидан бири уларнинг мавжуд ишлаб чиқариш ва молиявий ресурсларидан оқилона фойдаланиш, корхонада молиявий ресурсларнинг миқдорий ва сифат кўрсаткичлари ўртасида мутаносибликка эришишдан иборатдир.

Молиявий ресурслар муайян давр учун такрор ишлаб чиқариш жараёни молиявий натижасининг миқдор кўрсаткичларини ифодалайди. Бу чиқиб кетаётган асосий фондларни қоплашга, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш жамғармаси, жамоа истеъмолига йўналтирилиши қонуний ҳисобланган пул

маблағларидир. Ушбу макроиктисодий кўрсаткич баланс хусусиятига эга. Чунки у ҳам даромадлар, ҳам харажатлар суммаси кўринишидан тақдим этилиши мумкин.

9.1.1-расм. Молиявий ресурсларнинг мазмуни ва ишлаб чиқариш жараёнидаги молиявий-иктисодий ўзаро алоқадорлиги

Молиявий ресурслар – бу объектив макроиктисодий мезон бўлиб, унинг мазмуни иқтисодиётнинг моддий-молиявий мутаносиблиги билан белгиланади. Молиявий ресурслар кирими ва сарфланишининг тенглиги шундан далолат берадики, миллий хўжаликни ривожлантириш харажатларини молиялаштириш натижасида корхона ва ташкилотларда вужудга келадиган тўловга лаёқатли талаб ва давлат муассасаларининг фаолият кўрсатиши яратилган молиявий ресурсларга мос келганлиги боис, моддий қобикқа эга бўлади. Шунинг учун моддий-молиявий мутаносиблик шарти молиявий ресурслар суммасининг моддий бойликлар ҳажмига мослиги каби ва улар тушуми ва сарфланишининг тенглиги сифатида тасвирланиши мумкин.

Умумхўжалик барқарорлигининг зарур қисмини молиявий ресурслар тушуми ва сарфланишининг тенглиги ташкил этади.

Молиявий ресурслар кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш салоҳиятини тавсифлайди ва иқтисодиётнинг ички зарурий элементи ҳисобланади.

Молиявий ресурсларнинг макроиқтисодий тоифа сифатидаги мазмуни жамиятнинг иқтисодий ривожланишини тартибга солиш, моддий ва молиявий оқимлар мутаносиблигини таъминлашда ифодаланади.

Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий ресурсларларини шакллантиришда бир неча омил таъсир этиши мумкин. Шулардан энг асосийларидан солиқ солиш тизимини айтиш мумкин.

Корхоналар молиявий ресурсларининг ортишига ва улардан оқилона фойдаланишда ҳам бир неча омил таъсир қилади.

Иқтисодиётни барқарорлаштириш ва ривожлантириш шароитида ҳар қандай хўжалик юритувчи субъект ўз тасарруфидаги барча ресурслар – молиявий, моддий ва меҳнат ресурслари ҳаракати ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлигини тўғри бошқаришни таъминлаши зарур бўлади. Иқтисодиёт олдида қўйилган вазифалардан энг аҳамиятлиси унинг барқарор ривожланишини таъминлашдан иборат. Самарадорлик хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти молиявий натижаларида ўз аксини топади. Корхона молиявий ресурсларини тўғри бошқариш учун корхонанинг молиявий аҳволи, ресурслардан оқилона фойдаланиш самарадорлиги, молиявий натижалари аниқланиши ҳамда таҳлил қилиниши керак.

Инсониятнинг истеъмол товарларига, ҳар хил бойликларга, хизматларга бўлган эҳтиёжлари тўхтовсиз ортиб бормоқда. Бу объектив ҳолат бўлиб, унинг талабларини ҳисобга олган ҳолда хўжалик фаолиятини юритиш ҳар қандай ривожланишнинг зарур талабидир.

Шунингдек, молиявий ресурсларини шакллантиришда корхоналарга фойда келтирадиган асосий манбаларнинг шаклланишига эътибор қаратишимиз зарур.

Корхоналарга фойда келтирадиган асосий манба ялпи даромаддир. Ялпи даромад товарларга қўйилган устама баҳо ва савдо чегирмаси ҳисобига шаклланади. Устама баҳо улгуржи баҳога нисбатан фоиз ҳисобида белгиланиб, истеъмолчилардан ундириб олинади. Агар корхоналар товарларни чакана савдо бўйича қабул қилсалар, у ҳолда корхоналар томонидан улар фойдасига савдо чегирмаси берилади.

Корхонанинг ҳаракатда бўлган молиявий ресурсларининг асосий манбаи сифатида сотилган маҳсулот ёки хизмат нархи қатнашади ва тушумни тақсимлаш жараёнида унинг турли қисмлари пул даромадлари ва жамғармалари шаклини олади. Молиявий ресурслар, асосан, фойда ва амортизация ажратмалари ҳисобига шаклланади. Шу билан бирга, молиявий ресурслар манбаларига эскирган мулкни сотишдан тушган даромад, барқарор пассивлар, турли мақсадли тушумлар киради.

Корхонанинг молиявий ресурсларини ишлатиш қуйидаги йўналишлар бўйича амалга оширилади:

1. Молиявий мажбуриятларни бажаришда тегишли молия-бюджет тизимидаги органларга тўловлар (бюджетга солиқ тўловларини тўлаш, ишлатилган кредит учун фоизлар тўлаш ва бошқалар).

2. Технологияни янгилаш, ноу-хау, ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва бошқалар билан боғлиқ капитал харажатларга ўз маблағларини жалб этиш.

3. Молиявий бозордан сотиб олинadиган қимматбаҳо қоғозлар учун молиявий ресурсларни жалб қилиш (акция, облигация ва ҳоказо).

4. Молиявий ресурсларни ижтимоий рағбатлантириш хусусиятига эга бўлган пул фондларини ташкил этиш учун йўналтириш.

5. Молиявий ресурсларни хайрия, ҳомийлик ва бошқа мақсадлар учун ишлатиш.

Молиявий ресурслар барқарорлигини таъминлаш учун соҳаларда бюджетлаштириш принципларини мувофиқлаштириш лозим.

Биз корхоналар молиявий ресурсларининг мамлакат иқтисодиётидаги роли ҳақида тўхталар эканмиз, албатта, ресурслар, шу жумладан, барча ер усти ва ер ости ресурслари ҳақида тўхталиш жоиз, деб ҳисоблаймиз.

Табиий ресурслар чекланганлиги, барча эҳтиёжларимизни шундан келиб коплашимиз зарурлиги маълум. Шундай экан, корхона молиявий ресурсларидан ҳам оқилона фойдаланиш лозим. Бундай фойдаланиш нафақат корхона, балки мамлакат иқтисодиёти барқарор ривожланишининг асоси бўлиб хизмат қилади. Бу мавзу бўйича қуйидаги таклифларни киритиш мумкин. Солиқ соҳасидаги имтиёз ва преференциялар ҳудудлар ва соҳалар бўйича таҳлил қилиниб, иқтисодиётдаги улуши камроқ бўлган соҳаларга преференциялар берилиши улар ривожига ижобий таъсир этиши мумкин. Бу эса экспортбоп маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналар инвестицион фаоллигининг ошишига олиб келади.

9.2. Молиявий ресурсларни жалб этиш шакллари. Молиялаштириш манбаларининг таснифи.

Корхона молияси ўз муносабатларини амалга оширишда тўртта гуруҳга бўлинади.

1. Бошқа корхона ва ташкилотлар билан.
2. Корхонанинг ички молияси.
3. Юқори ташкилотлар билан.
4. Молия-кредит тизими билан.

Молия-кредит тизими билан алоқалар қуйидагилар:

1. Хар хил даромаддаги бюджет билан.
2. Банклар билан.
3. Суғурта ташкилотлар билан.
4. Бюджетдан ташқари фондлар билан.
5. Фонд бозорлари билан.
6. Инвестиция фондлари билан.

Саноат корхонаси пул фондлари билан:

1. Устав капитали
2. Асосий воситалар фонди
3. Айланма маблағлар фонди
4. Қўшимча капитал
5. Захира капитал
6. Жамғарма фонди
7. Валюта фонди
8. Инвестиция фонди
9. Истеъмол фонди
10. Амотизация фонди
11. Бюджетга тўловлар фонди ва бошқа фондлар

Корхона ўз соф фойдасини пул фондларига сарфлайди. Корхонанинг фонд бозорлари билан бўладиган муносабатлари турли хилдаги фондларни хосил қилиш, уларни шакллантириш ва фойдаланишдан иборат. Масалан: Устав фонди. Устав фондига, ҳисобига корхонанинг асосий воситалари ва айланиш маблағлари шаклланади. Бу корхонанинг ўз маблағларининг асосий манбаси ҳисобланади.

Ҳиссадорлик жамиятида устав фонди чиқариладиган барча акциялар қиймати билан тенг бўлиши лозим. Иш натижасига кўра устав фонди миқдорини кўпайиши ёки камайиши мумкин, яъни қўшимча акциялар чиқариш ёки уларнинг номинал қийматини ошириш орқали устав фонди кўпайиши мумкин. Муомаладан акцияларни қайтариб олиш туфайли эса устав фондини камайтириш мумкин.

Молиявий ресурсларнинг бирламчи шаклланиши корхона таъсис этилган вақтда, яъни устав фонди ташкил этилганда содир бўлади. Унинг манбалари: акционерлик капитали, пай бадаллари, тармокдаги молиявий ресурслар, узок муддатли кредитлар, бюджет маблағлари ҳисобланади. Устав фонди миқдорини ишлаб чиқариш жараёнига инвестицияланган пул маблағлари (асосий ва айланма) миқдори (размери, улчови) курсатади.

Ҳаракатда бўлган корхонанинг молиявий ресурсларининг асосий манбаи сифатида сотилган махсулот (кўрсатилган хизмат) нинг нархи катнашади ва тушумни тақсимлаш жараёнида унинг турли қисмлари пул даромадлари ва жамғармалари шаклини олади. Молиявий ресурслар асосан фойда (асосий ва бошқа фаолият турларидан) ва амортизация ажратмалари ҳисобига шаклланади. Шу билан биргаликда молиявий ресурслар манбаларига: эскирган мулкни сотишдан тушган даромад, барқарор пассивлар, турли мақсадли тушумлар (мактабгача бўлган муассасаларда болаларни боқиш ва б.к.), қурилишда ички ресурсларни йиғиш кабилар ҳам киради.

Хусусийлаштириш шароитида яна бир манба – бу меҳнат жамоаси аъзоларининг пай ва бошқа бадалларидир. Сезиларли даражадаги молиявий ресурслар молиявий бозор йиғиши мумкин; акция, облигация сотиш, кредит инвестициялари ва б.к.

Бозор иқтисодиёти шароитида сугурта компаниялари томонидан туланадиган суғурта копланлари катта роль ўйнайди, бюджет ва соҳадаги молиявий манбаларнинг роли эса камайиб бормокда. Қимматбаҳо қоғозлар бўйича фоиз ва дивидендлар ҳамда молиявий операцияларни утказишдан келадиган фойда каби молиявий ресурс турлари пайдо бўлмокда.

Корхонанинг молиявий ресурсларини ишлатиш куйидаги йўналишлар бўйича амалга оширилмокда:

- Молиявий мажбуриятларни бажаришда тегишли молия-бюджет тизимидаги органларга тўловлар (бюджетга солиқ тўловларини тулаш, ишлатилган кредит учун фоиз тулаш ва б.к.);

- Технологияни янгилаш, ноу-хау, ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва б.к. билан боғлиқ бўлган капитал харажатларига узлик маблағларини жалб қилиш;

- Молиявий бозордан сотиб олинадиган қимматбаҳо қоғозлар учун молиявий ресурсларни жалб қилиш; акция, облигация ва бошқалар;

- Молиявий ресурслар ижтимоий рағбатлантириш хусусиятига эга бўлган пул фондларини ташкил этиш учун йўналтирилган;

- Молиявий ресурсларни хайрия, ҳомийлик ва бошқа мақсадлар учун ишлатиш.

Ҳар қандай корхонанинг ишлаб чиқариш жараёни моддий-техник асосини асосий ишлаб чиқариш фондлари ташкил этади. Бозор иқтисодиёти шароитида янги очилаётган корхоналарнинг асосий ишлаб чиқариш фондлари бирламчи шаклланиши устав фондларининг бир қисми ҳисобланган асосий воситалар ҳисобига амалга оширилади.

Корхонанинг молиявий ресурслари таркибида фойда алоҳида уринга эга. Бундан ташқари қурилишнинг узидаги маблағларни йиғиш, эскирган мулкни сотишдан тушган маблағлар, уй-жой қурилишлари ва махсус ривожлантириш фондлар маблағлари ҳам ишлатилади. Бюджет маблағларининг капитал харажатларига ажратилиши, бир хил техник сиёсат олиб боришни таъминлайди. Бозор шароитида бюджет томонидан молиялаш, мақсадли субсидиялар (инвестицион ассигнациялаш) ва инвестицион солиқ кредити орқали амалга оширилади.

9.3. Корхона фаолиятни молиялаштиришда молиявий режалаштиришнинг ўрни

Молиявий режалаштиришдан кўзланган мақсад молиявий ресурсларнинг, капитал ва захираларнинг кутиладиган хажмларини молиявий кўрсаткичлар катталикларини прогнозлаш асосида аниқлашдан иборат. Молиявий режалаштиришнинг муҳим жихати унинг стратегияси, яъни хўжалик субъектларининг даромад (фойда) ва харажатлар марказларини аниқлашдир. Хўжалик субъектининг даромад маркази унга максимал фойда келтирувчи бўлинмаси ҳисобланади. Харажатлар марказига хўжалик субъектининг кам рентабелли ёки умуман нотижорат бўлган, лекин умумий ишлаб чиқариш жараёнида муҳим роль уйновчи бўлинмалар ҳам киради. Масалан, Ғарб давлатларидаги кўплаб фирмалар «саксонга йигирма» қоида-сига риоя қиладилар, яъни 20% капитал сарфи 80% даромад келтириши шарт. Демак, қолган 80% капитал қўйилма фақат 20% фойда келтиради.

Корхоналарда молиявий режалар 5 йилга, бир йилга ёки чорак учун тузилади. Шунга мос ҳолда режалар истиқболли (стратегик, шу жумладан 5 йиллик), жорий ва оператив бўлади. Истиқболли молиявий режаривожланган ишлаб чиқаришнинг суръати ва нисбати каби муҳим кўрсаткичларини белгилайди.

Молиявий режалаштириш саноат корхонасини бошқаришнинг таркибий қисми бўлиб, корхона пул маблағларни ташкил этиш, тақсимлаш, қайта тақсимлаш ишлатиш жараёнини бошқаришдир.

Молиявий режалаштиришни асосий объекти - молиявий ресурслардир. Улар жами ижтимоий маҳсулот ва корхона ялпи даромадининг манбаи бўлиб, уларнинг таркибига саноат корхонасининг пул жамғармалари, амортизация ажратмалари, ташқи иқтисодий алоқалардан тушадиган тушумлар, савдо ва хизмат кўрсатиш ҳамда аҳолидан тушадиган даромадлар киради. Молиявий ресурсларнинг ташкил топиши тақсимланиши ва ишлатилиши кредит маблағларнинг ҳаракати билан, ишлаш доираси бир-биридан ажралишига қарамай (баъзан улар бир-бирини тўлдира олади ва ҳаттоки пул маблағларини бир-бири билан алмаштира олади), ўзаро боғланган. Шунинг учун саноат корхонаси томонидан қараб чиқилганда молиявий режалаштириш ўз ичига кредитни режалаштиришни ҳам олади.

Молиявий режалаштиришнинг асосий мақсади бўлиб:

- молиявий ресурслар ҳажмининг ўсиши ва уларга бўлган эҳтиёжлар кўпайиши мослигини таъминлаш;
- ресурсларни ташкил топиши манбаларни кўпайиши мослигини таъминлаш;
- ресурсларни ташкил топиш манбаларини ва иш манбаларни сарфлашда конкрет йўналишларини аниқлаш;
- халқ хўжалик соҳалари ва регионлар орасида уларнинг тақсимланишини оптимал ва пропорционал равишда белгилаш майдонга чиқади.

Молиявий режалаштириш дастлабки ва жамланган бўлиб, молиявий режаларни тузиш ва ижро этиш орқали амалга оширилади. Молиявий

менежерлар режанинг мезонларни бир хил қилиб олишолмайди, чунки мезонлар субъектив бўлиб, уларга маълум даражада ташқи шароитлар таъсир этади. Аммо, режалаштириш ҳеч қачон тўлиқ ҳазфсизликда бўлишлигини таъминламаш ва инқирознинг олдини олишга ундайди.

Молиявий менежер қуйидаги усулларни ўрганиши шарт:

1. Айланма капиталга таъсир этувчи омиллар: хом-ашё, материалларнинг баҳоси, ишчиларнинг олиш, сотув баҳоси, кредит шартлари, капиталнинг айланиши(пулнинг товарга ва қайта пулга айланиш даври);

2. Даромадга таъсир этадиган омиллар олдини олиш ва ҳозирги солиқ қонунлари, хорижий валюта курси, рақобат капиталга, акционер капиталига, кредитга таъсир этувчи омиллар инфляция ва ҳукумат сиёсати, фоизлар ставкаси, тўлов баланси, капиталга умумий талаб, инвестицион сиёсат (масалан: акционер капиталга қарашли мулк).

Иқтисодий барқарорлик бўлмаган шароитда одатда режалаштириш усуллари ҳам фойдали бўлмаслиги мумкин. Уларга ташқи шароитлар таъсирининг етарли эмаслиги ҳосилдир. Эгилувчан тизимли режалаштириш, асосида, борган сари кўпроқ ташқи шартларнинг ривожланишга тааллуқли ҳар хил таклифларга асосланган фаолият тадбирлари ишлатилади. Бозор иқтисодиёти шароитида корхона ривожланишига имкон бўлган йўллари ўрганиб ва ишлаб чиқиш прогнозлаштириш зарур унинг асосий вазифаси - келажак даврда молиявий ресурслар ҳажми аниқлаш, уларнинг манбаларини ифодалаб ва иложи борида самаралироқ ишлатиш йўллари белгиламоқдир.

Прогнозлаш, молиявий сиёсатни амалга оширишлар пайдо бўлаётган шароитларни яхшилаб ўрганиб ва қуриб чиқишга имкон яратади, ички ва; ташқи шароитларни инобатга олган ҳолда таҳлил қилиб, саноат корхоналарини молиялаштириш ва бозор шароитида фаолиятини мустаҳкамлашга келажакда молиявий стратегияни аниқлашга имкон беради.

Бозор иқтисодиёти шароитида саноат корхоналари тараққиёти шароитларини ташкил этишда бошланғич бўлиб -прогнозлаштириш (ёки истиқболни белгилаш) майдонга чиқади. У ўз ичига, қуйидагиларни олади:

Биринчидан, акция курсини, қурилишга берилган лицензиялари буюртмаларини хажмини, асбоб ускуналарни етказиб бериш каби бозор кўрсаткичларни синчиклаб кўзатиш. Тегишли статистик қаторлар кўпинча умум иқтисодий ўзгаришлар тўғрисида огохлантиради.

Иккинчидан, прогнозлаштириш моделларининг ҳар бири иқтисод соҳасининг у ёки бу томонини илмий тавсифини берган ҳолда фойдаланишни мўлжаллайди. Модел ичига динамик (ўзгаришларга бои) кўрсаткичлар ҳам киритилади, шу қаторда фискал амалиётида юз бериши мумкин (эҳтимоли) бўлган ўзгаришлар ҳам зътиборга олинади. Натижа бўлиб, келгуси йилга иқтисодий ўсиш, меҳнат ва капитал бозорларнинг ахволини прогнози бўлиши керак.

Конъюнктуравий прогноз баҳолари сиёсатчиларга керак бўлгани каби, тадбиркорлар учун инвестициялар, маҳсулотни ишлаб чиқариш хажми ва бошқа кўрсаткичлар тўғрисида мўлжал бўлади.

Молиявий режаларни тузиш жараёни асосан уч босқичда олиб борилади:

Биринчи босқич - ўтган базис йилида эришилган ҳамма иқтисодий кўрсаткичлар бўйича, масалан, ишлаб чиқариш режаси, маҳсулот реализацияси, таннарх, асосий ва оборот фондларидан фойдаланиш даражаси ва шу кабилар бўйича чуқур иқтисодий таҳлил қилинади. Иқтисодий таҳлил жараёнига даромадларнинг кўпайтириш йўллари, молиявий ресурслардан оқилона фойдаланиш йўллари ва чора кўрилди ҳамда шулар асосида ҳомаки ҳисоблар ҳал қилинади.

Иккинчи босқичда - биринчи босқичдаги маълумотларга асосланиб, даромад ва харажатларнинг конкрет турлари бўйича молиявий ҳисобкитоблар қилинади. Маълумки, молиявий кўрсаткичлар синоптик характерга эгадир, улар бутун ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий яқунларини кўрсатади. Дастлаб, шу кўрсаткичларга асосланиб ишлаб чиқаришнинг

ўсиши юзасидан хулосалар қилинади ва шу асосда молиявий кўрсаткичларни ўсиши ҳисоб-китоб қилинади.

Учинчи босқичда - даромадлар ва харажатлар тенглаштирилади, иқтисодий таҳлил жараёнида даромадлар ва харажатларни ўсиш ёки камайиш тенденцияси аниқланади. Молиявий режалаштириш жараёнида қуйидаги усуллардан фойдаланилади: баланс, норматив, коэффициент, иқтисодий таҳлил ва бошқалар. Ўзаро бир-бирига боғлиқ бўлган барча молия режалари йиғиндиси молия режалари тизими деб юритилади. Бу молия режалари тизими минтакаларда, ҳудудларда пул маблағларни тақсимлашни, пул фондларини ташкил этиш ва улардан фойдаланишни, такрор ишлаб чиқариш жараёнида молиянинг алоҳида звенолари ролининг фойдаланишини ўз ичига олиш.

Молиявий режалаштириш жараёнида бир неча хил режалар тузилади. Молия режалари тизимида соҳаларда молия асосий ўринни эгалайди ва бу ерда даромадлар ва харажатлар айниқса муҳим рол ўйнайди. Ҳозирги пайтда корхоналар молиявий режалари бизнес режалар деб юритилмоқда.

9.4. Корхонада инновацион фаолиятни молиялаштириш йўналишлари.

Инновацион фаолиятни молиялаштиришнинг оқилона тизимини яратиш орқали молиявий ресурсларни жамлаш ва уларни инновацион жараёнларнинг устувор соҳаларига йўналтириш имкониятлари пайдо бўлади.

Инновацион фаолиятни молиялаштириш – янги турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш жараёнини лойиҳалаштириш, тадқиқ этиш ва ташкил қилиш, ишланмалар ва ташкилий жараёнларни, янги турдаги техника ва технологияларни, иш ва хизматларни, шунингдек, бошқарувнинг янги шакл ва услубларини яратиш ва жорий этишга йўналтирилган пул маблағларидан фойдаланишдир.

Корхона инновацион фаолиятини молиялаштириш манбаларини ички (ўз маблағлари) ва ташқи манбаларга ажратиш мумкин.

9.4.1-расм. Корхона инновацион фаолиятини молиялаштириш манбалари

Инновацион лойиҳанинг маҳсулот ҳаётийлик цикли барча босқичларида зарур молиявий ресурслар билан таъминланганлигининг юқори даражаси бозор томонидан маҳсулот етарли даражада қабул қилинмаслиги билан боғлиқ хатарни камайтиради ва унинг самарадорлигини оширади.

Қуйидагилар инновацион фаолиятни молиялаштириш тизимининг элементлари ҳисобланади:

- инвестицион ресурслар манбалари;
- молиявий маблағларни жамлаш ва уларни инновацион лойиҳаларга инвестициялаш механизми;
- инвестицион ресурслар самарадорлиги ва қарз капиталининг қайтарилишини таъминлашга қаратилган бошқариш механизми.

Инновацион фаолиятни молиялаштиришнинг қуйидаги шакллари мавжуд:

- корхонанинг ўз маблағлари ҳисобидан молиялаштириш;
- банк кредитлари орқали молиялаштириш;
- венчур молиялаштириш;
- лизинг;
- форфейтинг;
- аралаш молиялаштириш ва бошқалар.

Умуман олганда, инновацион лойиҳаларни молиялаштириш тизими молиялаштириш манбалари ва молиялаштиришнинг ташкилий шакллари ўз ичига олади.

Қуйидагилар инновацион фаолиятнинг асосий шакллари бўлиб ҳисобланади:

- илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлари (НИОКР);
- технологик ишлар, ишлаб чиқаришни ва саноат синовларини ўтказишни тайёрлаш;
- патентлар, лицензиялар ва ноу-хаулар олиш;
- инновацион фаолиятни амалга ошириш борасидаги инвестицион фаолият.

9.4.2-расм. Инновацион фаолиятини молиялаштиришнинг хилма-хиллиги

Инновацион лойиҳаларни давлат томонидан молиялаштириш шакли асосан давлат бюджетини ташкил этувчи Республика ва маҳаллий бюджетлар маблағлари эвазига амалга оширилади. Бу жараёнда асосий эътибор миллий иқтисодиёт тармоқларининг стратегик аҳамиятига қаратилади. Устувор аҳамиятга молик тармоқлардаги инновацион лойиҳаларни молиятириш орқали халқаро майдондаги рақобатбардошлик таъминланиши кўзда тутилади. Бюджет маблағларининг инновацион лойиҳаларга ажратилиши қуйидаги шаклларда амалга оширилади:

- давлат мақсадли дастурларини амалга ошириш доирасида;

- истиқболли инновацион лойиҳаларни танлов орқали танлаб олиш асосида.

Корхонанинг ўз маблағлари ҳисобига инновацион фаолиятни молиялаштириш бирмунча мураккаб масала ҳисобланади. Одатда кичик бизнес таркибига киритилувчи хўжалик юритувчи субъектларнинг инновацион фаолият билан шуғулланиш учун етарли даражада маблағлари бўлмайди. Аксарият ҳолларда инновацион фаолиятни олиб бориш йирик корхоналар, яъни акциядорлик жамияти шаклидаги корхоналарда учрайди. Акциядорлик жамияти шаклидаги корхонада йирик ҳажмдаги молиявий маблағларни жамлай олиш ва уни айнан инновацион фаолиятга йўналтириш имконияти ошади. Шу билан бирга, бу шаклдаги корхоналарда истиқболли инновацион лойиҳаларни молиялаштириш учун қўшимча акциялар эмиссиясини амалга ошириш имкониятлари мавжуд. Бу йўл билан кредит ресурсларидан фойдаланиш жараёнида юзага келувчи иқтисодий харажатлар бирмунча тежаб қолинади.

Қимматли қоғозларнинг қўшимча эмиссияси миқдорини аниқлаш учун куйидаги кўрсаткичлар эътиборга олинади:

- инновацион лойиҳани амалга ошириш учун молиявий ресурслар ҳажми;
- капитал ва дивиденд миқдорининг кутилаётган ўсиш ҳажми;
- акцияларнинг жойлаштирилиши натижасида эмитент томонидан олинishi кутилаётган пул тушумлари ҳажми.

Инновацион фаолиятни молиялаштириш бўйича жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, тижорат банклари томонидан инновацион фаолиятни молиялаштиришда асосий эътибор лойиҳанинг ўз-ўзини қоплаш муддатларига қаратилади. Аксарият ҳолларда тижорат банклари инновацион лойиҳанинг ўзини ўзи қоплай олиш муддатлари, унинг тўлиқ амалга оширилиши муддатларидан озроқ муддатга мўлжалланган лойиҳаларни молиялаштиришдан манфаатдор бўладилар.

Банк кредитлари учун фоиз ставкалари кредит муддати, ҳажми, лойиҳанинг таваккалчилик даражаси, қарз олувчининг молиявий ҳолати ва бошқа жиҳатларни эътиборга олган ҳолда белгиланади. Хорижий давлатларда инвестицион банклар томонидан фоиз ставкасини белгилашда мавжуд базис ставкаларидан фойдаланилади (LIBOR, LIBID ва FIBOR).

Инновацион лойиҳаларни венчур асосида молиялаштиришнинг дастлабки босқичларданоқ юқори таваккалчилик хатари мавжуд бўлиб, инвестициялаштирилган жараёнларнинг якуний натижалари амалга оширилгандан кейин ижобий самарага эришилмаган тақдирда молиялаштирилган маблағлардан ажралиб қолиш ҳолати кузатилиши мумкин.

Венчур капиталининг инвесторлари барча масъулият ва молиявий хатарларни тадбиркор билан тенг шерикликда ўз зиммаларига оладилар. Венчурли инвестициялар одатда 5-7 йил давомида фаолият кўрсатади. Инновацион лойиҳани амалга оширишни молиявий маблағлар билан таъминлашнинг қуйидаги босқичлари фарқланади:

- 1) фондни (жамғармани) яратиш;
- 2) келишувларни амалга ошириш (шартномаларни имзолаш);
- 3) инвестициялаш;
- 4) инвестициялашдан кейинги бошқарув;
- 5) бизнесдан чиқиш жараёнини бошқариш².

Молиявий лизинг мулкни, бевосита молиявий ижара объектини келишилган шартномага биноан ўн икки ойдан ортиқ муддатга эгалик қилиш ва фойдаланиш ҳуқуқини беришда юзага келадиган ижаравий муносабатлардир. Молиявий лизинг қуйидаги шартларга жавоб бериши керак:

- молиявий лизинг шартномасининг муддати тугагач, молиявий ижара объекти ижарага олувчининг мулки бўлиб ўтиши;

- молиявий лизинг шартномасининг муддати молиявий лизинг объекти хизмат муддатининг 80 фоизидан ортиқ бўлиши ёки молиявий лизинг объектининг молиявий лизинг шартномаси тугаганидан кейинги қолдиқ

қиймати унинг бошланғич қийматининг 20 фоизидан камроғини ташкил қилиши;

- молиявий лизинг шартномасининг муддати тугагач, ижарага олувчи молиявий лизинг объектини ушбу ҳуқуқ сотилиш кундаги бозор қийматидан анча паст нархда сотиб олиш ҳуқуқига эга эканлиги ва бунда лизинг муддатининг бошида ушбу ҳуқуқнинг сотилишига асосланган ишончнинг мавжуд бўлиши;

- молиявий ижара шартномаси амал қиладиган давр учун ижара тўловларининг дисконтланган жорий қиймати молиявий ижара объектини ижарага бериш пайтидаги жорий қийматининг 90 фоизидан ортиқ бўлиши.

Молиявий лизинг бир томондан юқори қийматли асбоб-ускуналарни кўп сонли фойдаланувчиларга тақдим этиш имкониятини, иккинчи томондан лизинг олувчиларнинг муайян даврда йирик ҳажмдаги харажатларини камайтириш имконини беради.

Форфейтинг тижорат кредитининг банк кредитига айланиши билан боғлиқ операция ҳисобланади. Бу операциянинг моҳияти қуйидагиларда ифодаланади: форфейтинг операцияларида ишлатиладиган молиявий воситалар банклардаги анъанавий савдо векселлари ҳисоб-китоблари каби қўлланилади. Фарқи шундаки, вексель эгаси ягона импорт қилувчи сифатида форфейтингда таваккалчилик билан боғлиқ бўлади. Оддий ҳисоб-китобда эса вексель қонунчилигига биноан кўпгина ҳолларда қарздорлик жавобгарлиги экспорт қилувчининг харидорни кредитлашни узайтиришига имкон беради.

Банкнинг форфейтинг операциялари бўйича таваккалчиликни ўз зиммасига олиши инвесторларнинг ўз маблағларини узоқ муддатга қўшимча жойлаштиришга қизиқишларини оширади. Форфейтинг операцияларида иштирок этувчи банклар учун еуровалюта бозори молиявий воситалар бозори бўлиб ҳисобланади. Форфейтинг бўйича кредитлаш муддатлари одатда 1 йилдан 7 йилгача бўлган даврни ташкил этади.

Асосий таянч тушунчалар

Молиявий ресурс, молиявий барқарорлик, моддий бойлик, молиявий мажбурият, молия бозори, корхона молияси, фонд бозори, инвестиция фонди, устав капитали, валюта фонди, амортизация фонди, инвестицион ассигнациялаш, инвестицион солиқ, акция курси, прогнозлаштириш моделлари, конъюктуравий прогноз, молиявий фаолият, венчур молиялаштириш, инвестицион банк, молиявий лизинг, молиявий лизинг шартномаси, форфейтинг операция.

Назорат учун саволлар

1. Корхоналарни молиявий ресурслар билан таъминлашнинг моҳияти ва асосий йўналишлари.
2. Молиявий ресурсларни таснифлаш: ички ва ташқи молиявий ресурслар.
3. Корхона фаолиятига молиявий ресурсларни жалб этиш қандай шаклларда амалга оширилади?
4. Корхона фаолиятини молиявий режалаштириш қандай мақсадларни ўзида акс эттиради?
5. Корхона фаолиятида молиявий режаларни тузиш жараёнининг асосий босқичлари.
6. Корхонада инновацион фаолияти қандай манбалар орқали молиялаштирилади?
7. Корхона инновацион фаолиятини молиялаштириш тизими қандай элементлардан ташкил топади?

Х-БОБ. КОРХОНАЛАРНИ РИВОЖЛАНИШИДА ХАРАЖАТЛАРНИ ТЕЖАШ ВА МАҲСУЛОТ ТАННАРХИНИ КАМАЙТИРИШ

Мазкур бобда харажатларнинг иқтисодий моҳияти, унинг турлари, маҳсулот таннархини калькуляция қилиш усуллари, иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар шароитида корхоналарни ривожланишида харажатларни тежаш ва маҳсулот таннархини камайтиришнинг назарий ва амалий жиҳатлари тадқиқ этилган.

10.1. Харажатларининг моҳияти ва уларнинг корхона фаолиятидаги аҳамияти.

10.2. Корхона харажатларининг тавсифи ва таснифи.

10.3. Корхона харажатлари таҳлилининг вазифалари.

10.4. Маҳсулот таннархини калькуляция қилиш усуллари

10.5. Корхона харажатларини тежаш ва самарадорлигини ошириш йўллари.

10.1. Харажатларининг моҳияти ва уларнинг корхона фаолиятидаги аҳамияти

Корхонанинг истеъмол бозорига маҳсулот етказиб беришдаги қобилияти ва интилишини белгиловчи энг муҳим омиллардан бири бу ишлаб чиқариш харажатларидир. Ҳар қандай товарни ишлаб чиқариш ўзининг нисбатан камёблиги туфайли маълум баҳосига эга бўлган иқтисодий ресурслар харажатини талаб этади. Корхона бозорга чиқаришга интилган қандайдир товарнинг миқдори, бир томондан, уни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган баҳога (харажатларга) ва ресурслардан фойдаланиш самарадорлигига боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, бозорда сотиладиган товарнинг баҳосига боғлиқ бўлади.

Иқтисодчилар харажатларга барча тўловларни – ташқи ва ички тўловларни қўшиб ҳисоблайдилар. Улар ресурсларни мўлжалланган фаолият доирасида тўплаш ва сақлаш учун зарур бўладилар. Агар бухгалтерни корхонанинг молиявий баланси қизиқтирса ҳамда у актив ва пасивни назорат қилиб борса, корхонанинг ўтган даврлардаги фаолияти фойдалилигини баҳоласа, корхона раҳбарлари ва иқтисодчилар эса аксинча, корхонанинг келажаги билан қизиқадилар. Уларнинг олдиларида харажатларни қандай қилиб камайтириш ва рентабелликни ошириш зарурлиги вазифаси туради. Улар, ўз навбатида, иқтисодий ёки фақат шу турдаги товарни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган харажатлар билан қизиқадилар. Бунда шу товар ўрнига бошқа турдаги алтернатив товар ишлаб чиқариш мумкин бўлмайди ва маълум турдаги ресурслар танланади. Натижада корхонанинг ресурсларидан энг яхши даражада фойдаланиш имкониятлари сақлаб қолинади.

Иқтисодий харажатлар – бу корхона тўлаши шарт бўлган тўловлардир. Бундай тўловлар ташқи ёки ички тўловлар бўлиши мумкин. Корхонанинг ўз ҳисобидан меҳнат ресурслари, хом ашё, ёқилғи, транспорт хизматлари, энергия ва бошқалар билан таъминловчилар фойдасига берадиган пул тўловлари, яъни пул харажатлар – ташқи харажатлар деб аталади. Бошқача сўз билан айтсак, ташқи харажатлар шу корхонага эгалик қилмайдиган таъминловчи ташкилотларнинг ресурслари учун тўловлардан иборатдир. Корхона булардан ташқари, фақат ўз ихтиёрида бўлган ресурслардан ҳам фойдаланиши мумкин. Ресурслардан фойдаланиш бўйича бўладиган харажатлар ички харажатлар, яъни ҳақ тўланмайдиган харажатлар деб аталади. Корхона ёки тармоқнинг белгиланган ҳажмдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш учун қиладиган харажатлари ишлаб чиқаришда банд бўлган барча ресурслар миқдорини ўзгартириш имкониятларига боғлиқдир.

Фойдаланиладиган кўпгина ресурслар миқдори (кўпинча жонли меҳнат турлари, хом ашё, ёқилғи, энергия ва бошқалар) осонгина, тез ўзгартирилиши мумкин. Бошқа ресурсларни ўзлаштириш учун кўп вақт талаб қилинади.

Масалан, қайта ишлаш саноати корхоналари асосий фондлари, яъни унинг ишлаб чиқариш бинолари майдонлари, ундаги машина ва дастгоҳларнинг миқдори узок вақт мобайнидагина ўзгартирилиши мумкин.

Ишлаб чиқариш жараёнида ишлатиладиган ресурслар ҳажмини ўзгартиришга кетган вақт - қисқа муддатли ва узок муддатли даврларга ажратилади. Қисқа муддатли давр – бу корхона ўзининг ўзгармас ишлаб чиқариш қувватидан интенсив фойдаланиш даражасини ўзгартириш учун етарли миқдордаги даврдир. Узок муддатли давр – бу анча узун бўлган давр бўлиб, корхонада банд бўлган барча ресурслар ва ишлаб чиқариш қуввати миқдорини ҳам ўзгартириш мумкин бўлади. Тармоқ нуқтаи назаридан олсак, узок муддатли давр - унинг таркибида амал қилиб турган корхоналар тармоқни тарк этиб кетиши ва янгилари тармоқ таркибига қўшилиши учун етарли бўлган вақтни ўз ичига олади. Агар қисқа муддатли давр – қувватларни ўзгартириш мумкин бўлмаган даврдан иборат бўлса, узок муддатли давр ўзгарувчан қувватлар давридир. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг камайиб бориши ёки «нисбатлар ўзгариши» қонуни шуни тасдиқлайдики, маълум вақтдан сўнг ўзгарувчан ресурслар бирлигини ўзгармас ресурсларга сарфни ошириб бориш ҳар бир кейинги ўзгарувчан ресурс бирлигига тўғри келадиган қўшимча пировард маҳсулотни ишлаб чиқаришни камайтиради. Бошқача қилиб айтсак, агар шу машиналарда хизмат қилувчи ишчилар сони ошиб борган сари маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ҳам пасайиб боради.

Доимий харажатлар деб, ҳажми ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига қараб ўзгармайдиган харажатларга айтилади. Доимий харажатлар корхона ишлаб чиқариш дастгоҳларининг борлиги, амал қилиши билан боғлиқ харажатлар бўлиб, улар корхона ҳеч нарса ишлаб чиқармаса ҳам амалга оширилади (корхона томонидан тўланади). Одатда, доимий харажатларга қимматли қоғозлар бўйича мажбуриятлар тўлови, режа тўловлари, бинолар ва дастгоҳлар амортизациясининг бир қисми, суғурта тўловлар, корхона мутахассисларини тайёрлаш тўловлари, раҳбар

ходимларига ҳақ тўлашлар киради. Ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига боғлиқ ҳолда ўзгарадиган харажатлар миқдорига ўзгарувчан харажатлар дейилади. Уларга хомашё, материаллар, ёқилғи, энергия, транспорт хизматлари, меҳнат ресурсларининг кўпгина қисми учун ва шунга ўхшаш меҳнат ресурслари учун харажатлар киради. Шунини айтиш керакки ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажмининг бир бирлиikka ўсиши (ёки камайиши) билан ўзгармас харажатлар суммасини ўсиши (ёки камайиши) доимий бўлиб қолмайди. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ошиб бориши жараёнида ўзгарувчан харажатлар қандайдир вақт мобайнида паст суръатлар билан ортиб боради: шундай ҳолат ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажмининг маълум миқдоригача давом этади. Шундан сўнг ўзгарувчан харажатлар ҳар бир кейинги ишлаб чиқариладиган маҳсулот учун юқори суръатларда ошиб боради. Ўзгарувчан харажатларнинг бундай ҳаракати фойдалиликнинг (қайтимнинг) камайиб бориши қонуни билан белгиланади. Маҳсулот бирлиги учун тўғри келган харажатларнинг ўртача миқдори, одатда, маҳсулот бирлиги учун белгиланган баҳо билан таққослашда ишлатилади. Пировард харажатлар (МС) деб қўшимча маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган ортиқча (қўшимча) харажатларга айтилади. Пировард харажатлар умумий харажатлар йиғиндиси (суммаси) ўзгаришининг (ТС) ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг (миқдори) ўзгаришига Q нисбати билан топилади:

$$MC = \frac{TC}{Q}$$

Пировард харажатлар (МС) корхонанинг охириги маҳсулот бирлигини ишлаб чиқарган ҳолда қиладиган харажатларини кўрсатади ва шу билан бир вақтда шу охириги бирлик маҳсулотга ишлаб чиқариш ҳажмини камайтирганда оладиган «тежамини» ҳам ифодалайди. Ўртача харажатлар бундай маълумотларни бермайди.

Пировард харажатлар маҳсулот ҳажмининг бир бирлиikka кўпайиши ёки камайиши билан боғлиқ бўлган харажатларни ўзгаришини кўрсатади.

Пировард харажатларни пировард тушум (маҳсулот сотишдан келган пул маблағлари) билан таққослаш, маҳсулот ҳажмининг бир бирликка ортиши ёки камайиши билан боғлиқ тушум ўзгаришини кўрсатади ва корхонага ишлаб чиқариш ҳажмининг у ёки бу томонга ўзгариши фойдалилигини юзага чиқаришга имкон беради.

10.2. Корхона харажатларининг тавсифи ва таснифи

Корхона харажатлари деганда – тадбиркорлик фаолияти ва бизнесни йўлга қўйишдаги мақсадли ҳаракатни бошқаришни юзага чиқувчи сарфларга айтилади. Амалга оширилган харажатлар корхонанинг бир маромда фаолият юритишини таъминлайди. Корхона ўз фаолияти давомида моддий ва меҳнат харажатларини амалга оширади. Харажатларнинг асосий улуши маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлади. Ишлаб чиқаришнинг жами харажатлари маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархини ташкил этади ва унга қараб ишлаб чиқарилаётган маҳсулот корхонага қанчага тушаётганини аниқлаш мумкин.

Корхоналар маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ харажатларни ҳам амалга оширишади. Бундай харажатлар ишлаб чиқаришдан ташқари ёки муомала харажатлари ҳам дейилади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган “Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом”га мувофиқ корхоналарнинг харажатлари қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар;
- ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган, бироқ асосий фаолиятдан олинган фойдада ҳисобга олинмайдиган ҳамда давр харажатларига киритилмайдиган харажатлар;
- корхона умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда ёки зарарларни ҳисоблаб чиқишда ҳисобга олинмайдиган корхонанинг молиявий фаолияти бўйича харажатлари;

- фавқулодда зарарлар.

Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш таннархи ишлаб чиқариш ёки қайта ишлаш жараёнида ишлатилган табиий ресурслар, хомашё, материаллар, ёқилғи, энергия, асосий воситалар (амортизация), меҳнат ресурслари ва бошқа ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатларининг қиймат кўринишини ифода этади. Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннарига ишлаб чиқаришни ташкил қилиш услуби ва технологияси билан белгиланган маҳсулотни ишлаб чиқариш (иш, хизматлар бажариш) билан бевосита боғлиқ харажатлар киритилади. Буларга: бевосита ва билвосита моддий харажатлар, бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари, ишлаб чиқариш йўналишидаги устама харажатлар ҳамда бошқа бевосита ва билвосита харажатлар киради.

Маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатларга ишлаб чиқариш харажатлари деб аталади. Уларга куйидагилар киради:

- материал харажатлари;
- меҳнат ҳақи харажатлари;
- ишлаб чиқариш билан боғлиқ маъмурий харажатлар.

Бевосита материал харажатлари меҳнат ҳақи билан биргаликда дастлабки харажатларни ташкил этади. Меҳнат ҳақи ва ишлаб чиқариш характеридаги маъмурий бошқарув харажатлари биргаликда конверция харажатларини ташкил этади. Материал харажатлари конверция харажатлари билан биргаликда тўлиқ ишлаб чиқариш таннарини ташкил этади. Ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган барча харажатларга ноишлаб чиқариш харажатлари деб аталади. Улар таркибига сотиш билан боғлиқ харажатлар, илмий текшириш ва тадқиқот харажатлари, умумий ва маъмурий бошқарув харажатлари, бошқарув харажатлари, олинган кредит учун фоиз тўловлари ва бошқа ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган харажатлар киритилади.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятидаги харажатларни юқоридаги кўринишда туркумлаш билан бир қаторда яна куйидаги хусусиятлари бўйича ҳам таснифлаб чиқишимиз мумкин. Юзага чиқиш шаклига кўра:

- асосий ишлаб чиқариш харажатлари;
- молиявий фаолият бўйича харажатлар;
- тасодифий, фавқулоддаги харажатлар.

Маҳсулот таннархига қўшилишига кўра:

- маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар;
- маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган харажатлар.

Юзага чиқиш ўрни бўйича:

- бўлим бўйича қилинган харажатлар;
- цех бўйича қилинган харажатлар;
- участка бўйича қилинган харажатлар ва ҳакозо.

Сотиш хажмига ҳисобдан чиқарилишига кўра:

- маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари;
- давр харажатлари.

Даврига кўра:

- жорий давр харажатлари;
- келгуси давр харажатлари.

Солиққа тортиладиган фойда суммасини аниқлашда ҳисобга олинишига кўра:

- солиққа тортиладиган базага қайта қўшиладиган доимий тафовутлар;
- солиққа тортиладиган базага қўшиладиган даври бўйича тафовутлар;
- солиққа тортиладиган базани аниқлашда ҳисобга олинмайдиган

харажатлар.

Маҳсулот хажмининг ўзгаришига мувофиқ:

- ўзгарувчан харажатлар;
- ўзгармас харажатлар.

Маҳсулот таннархига қўшилишига қараб:

- тўғри (бевосита) харажатлар;
- эгри (билвосита) харажатлар.

Молиявий натижаларга дахлсизлиги бўйича:

- маҳсулот таннархига қўшиладиган харажатлар;

- фойда ҳисобидан қопланадиган харажатлар.

Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар уларнинг иқтисодий мазмунига кўра қуйидаги элементлар билан гуруҳларга ажратилади:

- ишлаб чиқариш моддий харажатлари (қайтариладиган чиқитлар қиймати чиқариб ташланган ҳолда);
- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғурта ажратмалари;
- асосий фондлар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;
- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

Маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқариш харажатларининг энг йирик элементи – моддий харажатлардир. Маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқариш таннархи таркибида уларнинг ҳиссаси 60 – 90 фоизни ташкил этиши мумкин.

Ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган моддий харажатларга қуйидагилар киради:

- маҳсулот тайёрлашда (ишларни бажаришда, хизматлар кўрсатишда) зарур таркибий қисм ҳисобланган четдан сотиб олинadиган хом ашё ва материаллар;
- нормал технологик жараёни таъминлаш ва маҳсулотларни бутлаш, қадоқлаш ва ўраш, маҳсулот (иш, хизмат) лар ёки бошқа ишлаб чиқариш эҳтиёжларига сарфланадиган (асбоб-ускуналар, бинолар, иншоотлар ва бошқа асосий воситалар синовини ўтказиш, назорат қилиш, сақлаш, тузатиш ва улардан фойдаланиш учун) материаллар, шунингдек асбоб-ускуналарни тузатиш учун эҳтиёт қисмлар, инструментлар, мосламалар, инвентар, приборлар, лаборатория асбоб-ускуналари ва асосий фондларга кирмайдиган бошқа меҳнат воситаларининг эскириши, махсус кийим-бош ва бошқа арзон баҳоли ашёларнинг эскириши;

- сотиб олинадиган, келгусида ушбу корхонада монтаж қилинадиган ёки кўшимча ишлов бериладиган бутловчи буюмлар ва ярим тайёр маҳсулотлар;

-ташқи юридик ва жисмоний шахслар, шунингдек корхонанинг ички таркибий бўлинмалари томонидан бажариладиган фаолиятнинг асосий турига тегишли бўлмаган ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган ишлар ва хизматлар;

- табиий хом ашё (ер рекултивациясига ажратмалар, ихтисослаштирилган юридик шахслар томонидан амалга ошириладиган ерни рекултивация қилиш ишларига ҳақ тўлаш), илдизи билан бериладиган дарахтга ҳақ тўлаш, саноат корхоналари томонидан сув хўжалиги тизимида белгиланган лимитлар доирасида ва ундан ортиқ олинадиган сув учун ҳақ тўлаш. Саноатнинг хом ашё тармоқлари учун ёғоч-тахта материаллардан ёки фойдали қазилмалардан (рудадан) фойдаланишга ҳуқуқларнинг амортизация қилинадиган қиймати ёки атроф-муҳитни тиклаш харажатлари;

- технологик мақсадларга, энергиянинг барча турларини ишлаб чиқаришга, биноларни иситишга сарфланадиган ёқилғининг четдан сотиб олинадиган барча турлари, корхонанинг транспорти томонидан бажариладиган ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш бўйича транспорт ишлари;

- корхонанинг технологик, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш ва хўжалик эҳтиёжларига сарфланадиган барча турдаги харид қилинадиган энергия;

- ишлаб чиқариш соҳасида моддий бойликларнинг табиий йўқолиш нормалари доирасида ва улардан ортиқча йўқотилиши, яроқсизланиши ва кам чиқиши;

- корхонанинг транспорти ва ходимлари томонидан моддий ресурсларни етказиш билан боғлиқ харажатлар (юклаш ва тушириш ишлари ҳам шу жумлага киради) ишлаб чиқариш харажатларининг тегишли элементларига кириши керак (меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, асосий фондлар амортизацияси, моддий харажатлар ва бошқалар);

- корхоналар томонидан моддий ресурсларни етказиб берувчилардан олинадиган идишлар. Махсулот таннархига киритиладиган моддий ресурслар харажатларидан қайтариладиган чиқиндилар қиймати ҳамда идиш ва ўрашжойлаш материаллари қиймати, уларнинг амалда сотилиши, фойдаланиши ёки омборга кирим қилиниши нархи бўйича чиқариб ташланади. "Моддий харажатлар" элементлари бўйича акс эттариладиган моддий ресурслар қиймати сотиб олиш нархидан, шу жумладан бартер битимларида, қўшимча нарх (устама)дан, таъминот, ташқи иқтисодий томонидан тўланадиган воситачилик такдирлашларидан, товар биржалари хизматлари қийматидан, шу жумладан брокерлик хизматларидан, божлар ва йиғимлардан, транспортда ташишга ҳақ тўлашдан, ташқи юридик шахслар томонидан амалга ошириладиган сақлаш ва етказиб беришга ҳақ тўлашдан келиб чиқиб шаклланади.

Ишлаб чиқариш харажатларининг йирик элементларига асосий ишлаб чиқариш фондларининг эскириши киради. У амортизация ажратмалари суммасига тенгдир. Унга асосий фондларнинг тезлаштирилган амортизацияси ва унинг индексацияси ҳам киради. Ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари – бу корхонанинг асосий ишлаб чиқариш ходимларига меҳнат ҳақи тўлаш билан боғлиқ харажатлардир. Уларга қуйидагилар киради:

- корхонада қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларига мувофиқ ишбай расценкалар, тариф ставкалари ва лавозим маошларидан келиб чиқиб, амалда бажарилган ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган иш учун ҳисобланган иш ҳақи, шу жумладан бажарилган ишни ҳисобга олиш бўйича дастлабки ҳужжатларда назарда тутилган рағбатлантирувчи тусдаги тўловлар;

- касб маҳорати ва мураббийлик учун тариф ставкаларига ва окладларига устамалар;

- иш режими на меҳнат шароитлари билан боғлиқ бўлган компенсация тусидаги тўловлар (технологик жараён жадвалида назарда тутилган тунги

вақтда, ишдан ташқари вақтда, дам олиш ва байрам кунлари ишлаганлик учун тариф ставкалари ва окладларига устамалар ва қўшимча ҳақ, қўп сменали режимда ишлаганлик, касбларни бирга қўшиб олиб борганлик ва хизмат кўрсатиш зоналарини кенгайтирганлик учун устамалар, ҳукумат томонидан тасдиқланган касблар ва ишлар рўйхати бўйича оғир, зарарли, алоҳида зарарли меҳнат ва табиий-иқлим шароитларида ишлаганлик учун устамалар, шу жумладан ушбу шароитлардаги узлуксиз иш стажи учун устамалар ва ҳ.к.);

- ишламаган вақт учун тўлов (фойдаланилмаган ва қўшимча таътиллار учун компенсациялар, ўсмирларнинг имтиёзли соатлари, болани овқатлантириш учун оналар ишидаги танаффуслар, шунингдек тиббий кўриклардан ўтиш билан боғлиқ вақт учун ҳақ тўлаш, ҳарбий йиғинлар, фавқулодда вазиятлар бўйича йиғинлар ва бошқалар учун меҳнат ҳақи тўлаш ва ҳ.к.);

- корхона штатида турмайдиган ходимлар меҳнатига, улар томонидан фуқаролик-ҳуқуқий тусдаги тузилган шартномалар бўйича ишлар бажарилганлиги учун ҳақ тўлаш, агар бажарилган иш учун ходимлар билан ҳисоб-китоб корхонанинг ўзи томонидан амалга оширилса, пудрат шартномаси ҳам шу жумлага киради;

- белгиланган тартибга мувофиқ ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчи ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш фондида киритиладиган тўловларнинг бошқа турлари. Корхоналарнинг ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалари – бу ижтимоий фондларга (Пенсия фондида, Аҳолини иш билан таъминлашга кўмаклашиш фондида, Касаба уюшмалари Федерацияси кенгашига) мажбурий ажратмалардир.

Корхоналарнинг ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатларига қуйидагилар тегишли:

- ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатиш харажатлари (ишлаб чиқаришни хом ашё, материаллар, ёқилғи, энергия, инструмент, мосламалар ва бошқа меҳнат воситалари ва буюмлари билан таъминлаш харажатлари;

- асосий ишлаб чиқариш фондларини иш ҳолатида сақлаш харажатлари;
- ёнғиндан сақлаш ва қўриқлашни ҳамда корхонанинг техник фойдаланиш қоидалари билан назарда тутилган бошқа махсус талабларни таъминлаш, улар фаолиятини назорат қилиш харажатлари;
- ишлаб чиқариш фаолиятига тегишли бўлган асосий воситаларни жорий ижарага олиш билан боғлиқ харажатлар;
- текин кўрсатиладиган коммунал хизматлар, озиқ,-овқат, айрим тармоқлар ходимларига озиқ-овқатлар қиймати, корхона ходимларига бериладиган текин уй-жой ҳақини тўлаш харажатлари;
- амалдаги қрнун ҳужжатларига мувофиқ текин бериладиган ва шахсий фойдаланишда қоладиган буюмлар қиймати ва бошқалар);
- ишлаб чиқариш ходимларини белгиланган ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлган хизмат сафарларига юбориш бўйича нормалар доирасида ва улардан ортиқча харажатлар;
- ишлаб чиқариш ишчиларини ва ишлаб чиқариш активларини мажбурий суғурта қилиш харажатлари;
- брак туфайли келиб чиқадиган йўқотишлар;
- ишлаб чиқаришнинг ички сабабларига кўра бекор туришлар туфайли йўқотишлар;
- кафолатли хизмат муддати белгиланган буюмларни кафолатли тузатиш ва уларга кафолатли хизмат кўрсатиш харажатлари;
- маҳсулот (хизмат)ларни мажбурий сертификация қилиш харажатлари;
- ишлаб чиқариш жароҳатлари туфайли меҳнат қобилияти йўқолиши муносабати билан тегишли ваколатли органларнинг қарорлари асосида ва қарорларсиз тўланадиган нафақалар;
- умумий фойдаланиладиган йўловчилар транспорти хизмат кўрсатмайдиган йўналишларда ходимларни иш жойига олиб бориш ва олиб келиш билан боғлиқ харажатлар. Давр харажатлари деганда бевосита ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ва сарфлар

тушунилади: бошқарув харажатлари, маҳсулотни сотиш харажатлари ва умумхўжалик аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

Корхоналарнинг сотиш харажатларига қуйидагилар киради:

- товарларни темир йўл, ҳаво, автомобиль, денгиз, дарё транспортида ва от-уловда ташиш харажатлари ҳамда транспорт воситалари бекор туриб қолганлиги учун тўланган жарималар;

- савдо ва умумий овқатланиш корхоналари ишлари харажатлари (меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;

- ижтимоий суғуртага ажратмалар;

- савдо рекламаси харажатлари;

- товарларни сақлаш, уларга ишлов бериш ва уларни навларга ажратиш харажатлари;

- ташиш, сақлаш ва сотиш чоғида товарларнинг норма доирасида ва ундан ортиқча йўқотилиши;

- ўраш-жойлаш материаллари харажатлари;

- мол-мулкни мажбурий суғурта қилиш харажатлари ва бошқалар);

- сотиш бозорларини ўрганиш бўйича белгиланган нормативлар доирасида ва ундан ортиқча харажатлар (маркетинг ва рекламага сарфланган харажатлар);

- юқорида санаб ўтилган ва сотиш бўйича бошқа харажатлар.

Корхоналарда бошқарув харажатларига қуйидагилар киради:

- бошқарув ходимларига тегишли бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;

- бошқарув ходимларига тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар;

- хизмат енгил автотранспортига ва хизмат микроавбусини сақлаш, ёллаш ва ижарага олиш харажатлари;

- корхонани ва унинг таркибий бўлинмаларини ташкил этиш ва уларни бошқариш харажатлари;

- бошқарувнинг техник воситалари, алоқа узеллари, сигнализация воситалари, ҳисоблаш марказларини ва ишлаб чиқаришга тегишли бўлмаган бошқарувнинг бошқа техник воситаларини сақлаш ва уларга хизмат кўрсатиш харажатлари;

- ижара, хизматлар кўрсатилганлиги учун алоқа узелларига ҳақ тўлаш (АТС, уяли, йўлдош, пейжинг алоқа);

- шаҳарлараро ва халқаро телефон сўзлашувлари учун белгиланган нормативлар доирасида ва улардан ортиқча ҳақ тўлаш;

- маъмурий-бошқарув эҳтиёжлари учун бинолар ва хоналар ижараси учун ҳақ тўлаш;

- маъмурий фаолиятга эга бўлган асосий фондларни сақлаш ва уларни тузатиш, шунингдек эскириш (амортизация) харажатлари;

- юқори ташкилотлар ва юридик шахс мақомига эга бирлашмалар, вазирликлар, идоралар, уюшмалар, концернлар ва бошқалар харажатларига ажратмалар;

- ходимларни ва ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган мол-мулкни мажбурий суғурта қилиш;

- бошқарув ходимларини хизмат сафарларига юбориш бўйича белгиланган нормалар доирасида ва ундан ортиқча харажатлар;

- белгиланган нормалар доирасида ва ундан ортиқча миқдордаги харажатлар;

- умумий овқатланиш корхоналари ва бошқаларга биноларни текин бериш ва коммунал хизматлар қийматига ҳақ тўлаш харажатлари;

- бевосита ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлмаган, табиатни муҳофаза қилиш аҳамиятига эга бўлган жамғармаларни сақлаш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ жорий харажатлар, шу жумладан йўл қўйиладиган нормалар доирасида ва улардан ортиқча ифлослантирувчи моддаларнинг атроф-муҳитга чиқарилганлиги (ташланганлиги) учун тўловлар.

Корхоналарнинг бошқа операция харажатлари қуйидагилардан иборат:

- кадрлар тайёрлаш ва уларни қайта тайёрлаш харажатлари (янги ташкил этилаётган корхонада ишлаш учун нормалар доирасида ва улардан ортиқча кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш бундан мустасно);

- лойиҳа ва курилиш-монтаж ишларида чала ишларни бартараф этиш харажатларини қоплаш, шунингдек объект қошидаги омборгача транспортда ташиш чоғидаги шикастланишлар ва бузилишлар, коррозияга қарши ҳимоя нуқсонлари туфайли келиб чиққан тафтиш харажатлари (асбобускуналарни қисмларга ажратиш) ва шунга ўхшаш бошқа харажатлар етказиб берувчи ва ишларни бажариш шартларини бузган юридик шахслар ҳисобига мазкур харажатлар чала ишлар, шикастланиш ёки зарар кўриш учун жавобгар бўлган етказиб берувчи ёки бошқа корхоналар ҳисобига ундирилиши мумкин бўлмаган даражада амалга оширилади;

- маслаҳат ва ахборот хизматларига ҳақ тўлаш, шу жумладан корхона мулкдорларидан бирининг ташаббуси бўйича ўтказиладиган аудиторлик хизматларига ҳақ тўлаш;

- ўзининг хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқаришлари ва хўжаликларини сақлашдан кўрилган зарарлар;

- саломатликни муҳофаза қилиш ва ходимларнинг ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашуви билан боғлиқ бўлмаган дам олишларни ташкил этиш тадбирлари;

- корхона томонидан маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган ишлар ва хизматларни (шаҳар ва шаҳарчаларни ободонлаштириш ишлари, қишлоқ хўжалигига ёрдам бериш ва бошқа хил ишларни) бажариш харажатлари;

- компенсация ва рағбатлантириш тусидаги тўловлар (вақтинча меҳнат лаёқатини йўқотган тақдирда қонун ҳужжатлари билан белгиланган, ҳақиқий иш ҳақи миқдоригача қўшимча ҳақ ва бошқалар);

- иш ҳақини ҳисоблашда ҳисобга олинмайдиган тўловлар ва харажатлар (қонунчиликка мувофиқ болани икки ёшга тўлгунгача парвариш қилиш бўйича ҳар ойлик нафақани тўлаш бўйича харажатлар; пенсияга устамалар;

пенсияга чиқаётган меҳнат фахрийларига бир йўла тўланадиган нафақалар; ходимларга тўланадиган моддий ёрдам);

- соғлиқни сақлаш объектлари, қариялар ва ногиронлар уйлари, болалар мактабгача тарбия муассасалари, соғломлаштириш лагерлари, маданият ва спорт объектлари, халқ таълими муассасалари, шунингдек уйжой фонди объектлари таъминотига (шу жумладан барча турдаги таъмирлаш ишларини ўтказишга амортизация ажратмалари ва харажатларни ҳам қўшган ҳолда) жойлардаги давлат ҳокимияти органлари томонидан белгиланган нормативлар доирасидаги ва улардан кўпроқ харажатлар;

- вақтинча тўхтатиб қўйилган ишлаб чиқариш қувватлари ва объектларини сақлаш харажатлари (бошқа манбалардан қопланадиган харажатлардан ташқари);

- банк ва депозитарий хизматларига тўловлар;

- экология, соғломлаштириш ва бошқа хайрия жамғармаларига, маданият, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, жисмоний тарбия ва спорт корхоналари, муассасалари ва ташкилотларига бадаллар;

- бюджетга мажбурий тўловлар, солиқлар, йиғимлар, амалдаги қонунчиликка мувофиқ тўланадиган ва корхона харажатларига қўшиладиган махсус бюджетдан ташқари жамғармаларга ажратмалар;

- зарарлар, жарималар, пенялар (бекор қилинган ишлаб чиқариш буюртмалари бўйича йўқотишлар; моддий бойликларнинг табиий йўқолиши нормалари доирасидаги ва нормалардан кўпроқ, бевосита ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлмаган йўқотишлар ҳамда камомадлар; суд харажатлари; тўланиши шубҳали қарзлар бўйича заҳирага ажратмалар ва бошқалар);

- бошқа операция харажатлари.

Корхоналарнинг молиявий фаолияти билан боғлиқ харажатларга қуйидагилар киради:

- Республика Марказий банки томонидан белгиланган ҳисоб ставкалари доирасида ва улардан юқори доирада қисқа муддатли ҳамда узоқ муддатли

кредитлар бўйича, шу жумладан тўлов муддати ўтган ва узайтирилган ссудалар бўйича тўловлар;

- мол-мулкни узоқ муддатли ижарага олиш (лизинг) бўйича фоизларни тўлаш харажатлари;

- чет эл валютаси билан операциялар бўйича салбий курс тафовутлари ва зарарлар;

- сарфланган (қимматли қоғозларга, шўъба корхоналарга ва хоказоларга) маблағларни қайта баҳолашдан кўрилган зарарлар;

- ўз қимматли қоғозларини чиқариш ва тарқатиш билан боғлиқ харажатлар;

- молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар, шу жумладан салбий дисконт.

10.3. Корхона харажатлари таҳлилининг вазифалари

Харажатлар ўзининг турли белгилари бўйича ҳисоб ва таҳлил объектига бўлинади. Булар бевосита корхона харажатларининг юзага чиқиш ўрни, шакли, жавобгарлик марказларининг таркибланиши билан боғланади. Иқтисодий таҳлилнинг муҳим жиҳати бевосита ушбу объектлар бўйича харажатларни даврий ўрганиш асосида уларни камайтириш юзасидан корхонада мавжуд бўлган ички имкониятларни аниқлаш ва уларни ишга солишга қаратилгандир. Бу эса корхона фаолиятининг натижаси билан ҳам боғланади.

Ишлаб чиқариш харажатларини таҳлил этишда уларни камайтириш йўналишларини белгилаш биринчи ўринга қўйилади. Бу борада ишлаб чиқариш харажатларини режа ва ўтган йилларга нисбатан маҳсулот ҳажмига таъсир этмаган ҳолда ўсиб кетиши сабаблари ўрганилади. Уларни мақсадли бошқаришнинг йўналишлари белгиланади. Ресурсларнинг тежалиши ва шу асосда рағбатлантириш механизмининг йўлга қўйилиши истиқбол кўрсаткичларини тўғри тавсифлаш ва белгилаш имконини беради. Корхонада нафақат ишлаб чиқариш харажатлари, балки ишлаб чиқаришдан ташқари

харажатларни ҳам тўғри бошқаришга муҳим аҳамият берилади. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг критик ҳажм даражасини аниқлаш ва унда ўзгарувчан ҳамда ўзгармас харажатларни тўғри белгилаш масалалари ҳам таҳлилнинг муҳим жиҳатидир. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг критик ҳажм даражаси ишлаб чиқариш харажатларини маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига мувофиқ меъёрланиши билан белгиланади.

Таҳлил этишда ўрганиш объекти ва таҳлил мақсадидан келиб чиққан ҳолда корхона харажатларининг у ёки бу туркуми бўйича ўзгаришлар ва ўзгариш сабабларига баҳо берилади. Таққослашдаги қиёсий ўрганишда жорий давр ва ўтган йил маълумотлари, режа кўрсаткичлари, ўртача кўрсаткичлар ва тармоқ бўйича бошқа маълумотлар олинади. Таққослашда кўрсаткичлар бўйича мутлоқ ўзгаришлар нисбий кўрсаткичларни қўллаш орқали тўлдирилади. Муҳим жиҳати шундаки, эътибор динамик ўзгаришлар ва уларни таққослашдаги муаммоларга қаратилади. Бу муаммолар бевосита маълумотларнинг таққослаш вазнлари ва уларнинг бир хил кучда эмаслиги билан белгиланади. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини баҳолашда таққослама баҳоларнинг қўлланилиши каби ишлаб чиқариш харажатларини ҳам динамик жиҳатдан тўғри баҳолаш услубини яратиш лозим. Бу масалада кўпроқ харажатларни нисбий кўрсаткичлар асосида ўрганишда фойда беради. Харажатларнинг таққослаш кўрсаткичига нисбатан ўзгаришлари ва ўзгариш сабабларига эътибор қаратилади.

**Ишлаб чиқариш харажатларининг иқтисодий элементлар ва
моддалар бўйича туркумланиши**

Иқтисодий элементлар бўйича	Моддалар бўйича
Ишлаб чиқариш характеридаги бевосита ва билвосита харажатлар	Хом ашё
	Ёқилғи
	Электр қуввати
	Эҳтиёт қисмлар
	Идишлар ва ҳ.к.
Ишлаб чиқариш характеридаги бевосита ва билвосита меҳнат ҳақи харажатлари	Асосий иш ҳақлари
	Қўшимча иш ҳақлари
	Иш ҳақиға устамалар
Ишлаб чиқаришга тааллуқли меҳнат ҳақидан ажратмалар	Ижтимоий таъминот бўлимига
	Меҳнат биржасига
	Касаба уюшмасига
Асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси, эскириш харажатлари	Асосий воситаларнинг эскириши
	Номоддий активларнинг эскириши
	Асосий восита ва номоддий активлар ижара ҳақлари
Ишлаб чиқариш характеридаги бошқа харажатлар	Турли ишлар ва хизматлар
	Солиқлар, йиғимлар

Ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий элементлар ва моддалар бўйича ўрганиш қуйидагича фарқланади: бўлимлар ва корхона бўйича жами харажатлар фақат иқтисодий элементлар бўйича ўрганилади, маҳсулотлар тури ва туркуми бўйича эса ишлаб чиқариш харажатлари калкуляция моддалари асосида кўриб чиқилади. Таҳлил этишда ишлаб чиқариш харажатларининг жами ўзгариши ва унинг таркиб бўйича ўзгаришлари мутлоқ ва нисбий жиҳатдан ўрганилади. Нисбий жиҳатдан ўрганишда ҳар бир туркум харажат моддаси ёки элементининг жами ишлаб чиқариш харажатлари таркибидаги салмоғига баҳо берилади. Маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатлар таркибини иқтисодий элементлар ва моддалар бўйича қуйидаги таркибда бериш мумкин.

Бир сўмлик маҳсулот ҳажмига тўғри келадиган ишлаб чиқариш харажатлари ва уларнинг ҳар бир харажат элементи бўйича ўрганилиши ҳам харажатларни мақсадли бошқаришда муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Бир сўмлик маҳсулотга тўғри келадиган ишлаб чиқариш

харажатлари корхона асосий фаолиятининг самарадорлигини тавсифловчи муҳим кўрсаткичдир. Ушбу кўрсаткични айрим тур харажат элементлари бўйича ҳам ўрганиш мумкин: бир сўмлик маҳсулотга тўғри келадиган моддий ишлаб чиқариш харажатлари, бир сўмлик маҳсулотга тўғри келадиган ишлаб чиқариш характеридаги меҳнат ҳақи ва харажатлари ва ҳ.к. Бир сўмлик маҳсулотга тўғри келадиган харажат кўрсаткичини қуйидаги боғланишларда аниқлаш мумкин:

$$\text{Бир сўмлик маҳсулотга тўғри келадиган харажат} = \frac{\text{Маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизмат) ларнинг ишлаб чиқариш харажатлари (таннархи)}}{\text{Маҳсулот (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) ҳажми}}$$

$$+ \frac{\text{Моддий харажатлар}}{\text{Маҳсулот ҳажми}} + \frac{\text{Иш ҳақи харажатлари}}{\text{Маҳсулот ҳажми}} + \frac{\text{Иш ҳақидаги ажратмалар}}{\text{Маҳсулот ҳажми}} + \frac{\text{Амортизация харажатлари}}{\text{Маҳсулот ҳажми}} + \frac{\text{Бошқа харажатлар}}{\text{Маҳсулот ҳажми}}$$

Маҳсулот ишлаб чиқариш учун маълум миқдорда харажатлар талаб қилинади. Харажатларнинг пулда ифодаланиши маҳсулотнинг таннархини ташкил этади. Маҳсулот таннархи саноат корхоналарида иш самарадорлигини белгиловчи асосий кўрсаткич ҳисобланади. Маҳсулот таннархининг ўзгаришда харажатлардан фойдаланишнинг самарадорлик даражасини, меҳнат унумдорлигини, ишчиларга тўланадиган меҳнат ҳақини, асосий фондлардан фойдаланишни ва хом ашё-материалларидан фойдаланишни кўзда тутамиз. Чунки саноат корхоналарининг хўжалик ҳисобида ишлаш жараёнида маҳсулот таннархининг пасайиши муҳим аҳамиятга эга.

Маҳсулот таннархини таҳлил қилишда ҳисобот давридаги маҳсулот таннархи режадаги маҳсулот таннархи билан ҳамда ўтган йилги маҳсулот таннархи билан таққосланади. Маҳсулот таннархини таҳлил қилишда таҳлилнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- умумий харажатлар сарфига баҳо бериш, - харажатларни элементлари ва моддалари бўйича қандай сарфланганлигини текшириш, - бир сўмлик товар маҳсулот учун кетган харажатларни таҳлил қилиш ва унинг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш, - харажатларнинг айрим моддаларини алоҳида-алоҳида таҳлил қилиш ва шунинг билан бирга таҳлилнинг натижаларига кўра маҳсулот таннархини пасайтириш имкониятларини белгилаб бериш.

Маҳсулот таннархи - корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг пулдаги ифодасидир. Таннарх асосида ишлаб чиқариш харажатлари ётади. Бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот таннархини таҳлил қилишнинг аҳамияти мулкчиликнинг барча шаклларида иш юритаётган корхоналар учун аҳамиятга эга. Ишлаб чиқариш харажати тўғрисида тўла-тўқис маълумотга эга бўлмасдан ишлаб чиқаришни илмий жиҳатдан ва самарали бошқариш мумкин эмас. Бу кўрсаткич фойда, даромад, рентабеллик даражаси, баҳо ва бошқа кўп кўрсаткичлар билан боғлиқ. Шунинг учун қишлоқ хўжалик корхоналарида маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш таннархи ва тўлиқ таннархини фарқлаш керак. Корхонанинг ишлаб чиқариш учун қилган барча харажатлари маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархини белгилайди.

Маҳсулотнинг тўлиқ таннархи эса ишлаб чиқариш таннархи ва маҳсулотни сотиш билан боғлиқ бўлган харажатларини ўз ичига олади. Халқ турмуш даражасининг юксалиши маҳсулот таннархнинг пасайишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Бунга эса, асосан, меҳнат самарадорлигини ошириш ва ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш йўли билан эришиш мумкин. У жонли ва буюмлашган меҳнатни тежашни билдиради, фойда миқдорининг кўпайишини, бюджетга тушадиган тўловларнинг ортишини таъминлайди. Шу боис маҳсулот таннархини мунтазам равишда пасайтириб бориш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ишлаб чиқаришнинг барқарор рентабелликка эга бўлишини таъминлашнинг муҳим шартидир.

Маҳсулот таннархини пасайтиришнинг асосий йўллари қуйидагилардан иборат: бошқарув усуллари, ишлаб чиқариш ва меҳнатни илмий ташкил қилишни, хўжалик ҳисобини такомиллаштириш, ишлаб чиқариш қувватлари ва ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни яхшилаш, моддий ресурслардан тежаб-тергаб фойдаланиш, ишлаб чиқаришни бошқариш ва унга хизмат кўрсатиш харажатларини камайтириш, хўжасизликка қарши курашиш ва ҳоказолар.

Ишлаб чиқариш корхоналарида маҳсулот таннархини таҳлил қилишнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

1. Маҳсулот таннархини пасайтириш режасининг бажарилишини аниқлаш;
2. Таннархни режалаштирилганига нисбатан ўзгариш сабабларини аниқлаш ва уни пасайтириш имкониятларини топиш;
3. Таннархни пасайтириш имкониятларини аниқлашга қаратилган чоратадбирлар ишлаб чиқариш;
4. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш билан боғлиқ бўлган ҳақиқий харажатларнинг режага нисбатан бўлган иқтисод (тежаш) ёки ортиқча харажатга таъсир этувчи омилларни аниқлаш;
5. Маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида моддий ва меҳнат ресурсларидан тўғри ва оқилона фойдаланиш устидан назорат олиб бориш;
6. Маҳсулот ишлаб чиқаришда маҳсулот айрим турларининг ҳақиқий таннархини режа таннархи билан солиштириш ва фарқларни белгилаш, уларнинг сабаблари ва таннархини пасайтиришнинг имкониятларини аниқлаш, таннарх бўйича режанинг бажарилишини назорат қилиш.

Таҳлил қилиш маҳсулот таннархининг қатор йиллар бўйича ва таркибини текширишдан, асосий маҳсулот турларнинг таннархини пасайтириш режасининг бажарилишини ўрганишдан бошланади. Маҳсулот таннархини пасайиши ва ошишига таъсир этувчи омиллар ўрганилади. Бунинг учун маҳсулот тури бўйича таҳлил этилади. Алоҳида маҳсулот турлари бўйича ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва

маҳсулотлар таннархини аниқлаш, молиявий натижага даҳлдор бўлган элементларни иқтисодий жараёнларнинг тури, ўрни, жойи ва жавобгарлик бўйича ҳисобга олинишини ва назорат қилиниши корхонанинг хўжалик-молия фаолиятини бошқаришда муҳим ҳисобланади. Алоҳида олинган маҳсулотлар ишлаб чиқариш таннархини аниқлашга ҳисобкитобларининг муҳим объекти сифатида қаралади. Бунда маҳсулот таннархининг тўғри аниқланишига аҳамият берилади. Маҳсулотлар таннархини аниқлаш ва ҳисобга олиш, молиявий натижавийликни таркибли ўрганиш билан бирга, фойданинг шаклланиш қаторларини тўғри баҳолаш имконини беради. Алоҳида олинган маҳсулотлар таннархининг таҳлили харажатларни иқтисодий элементлар бўйича эмас, балки харажат моддалари бўйича ўрганишни, уларнинг режага ва ўтган йилларга нисбатан ўзгаришларига баҳо беришни ҳамда ўзгариш сабабларини ўрганишни тавсифлайди. Алоҳида олинган маҳсулотлар ишлаб чиқариш таннархини аниқлаш ва таҳлил этиш ишлаб чиқаришни бошқаришда сарфлар ва даромадларнинг юзага чиқиш ўринларига тўғри баҳо бериш имконини беради. Маҳсулотлар ишлаб чиқариш таннархига ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни харажат моддаларининг ҳар бир тури бўйича алоҳида таркиблаш мумкин. Материал харажатлар ёки хом ашё харажатлар ўзгаришига моддий сарфлар меъёрининг ўзгариши, уларнинг сотиб олиш баҳоларининг ўзгариши таъсир қилса, меҳнат ҳақи харажатларининг ўзгаришида ишчилар сони таъсир қилади. Амортизация харажатлари бўйича ҳам худди шу шаклда таркиблашни айтиб ўтиш мумкин, яъни, амортизацияланган қийматнинг ўзгариши, амортизация меъёрлари, шунингдек амортизация ажратмалари ажратиладиган асосий воситалар тури, салмоғига боғлиқ ва ҳ.к. Омиллар таъсирини аниқлашда ҳар бир таъсир бирлиги алоҳида ва бошқа омиллар таъсирисиз ўрганилади. Алоҳида маҳсулот турлари бўйича ишлаб чиқариш таннархини аниқлаш ва таҳлил этиш, айрим маҳсулотларнинг фойдали ва рентабиллик даражасини таҳлил этишда жуда қўл келади. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва технологик жараёнларнинг хусусиятига боғлиқ. Саноат корхоналаридаги калкуляция

моддалари таркибининг деярлик бир хилда бўлиши таннархни умумий хажмда ва услубда ўрганиш имконини беради. Бундай таҳлил бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот бирлигига белгиланадиган нархни аниқлашда фойда ва рентабилликни оширишда муҳим ўрин тутди.

Харажатлар ичида кўп улушни материал харажатлари ташкил этади, шунинг учун материал харажатлари сарфини таҳлил қилишга алоҳида тўхталиб ўтилиши зарур. Материал харажатларининг ўзгариши, асосан, энг муҳим иккита омилга боғлиқ. Биринчиси, сарфланадиган материал харажатлари меъёрининг ўзгаришига, иккинчиси, материал харажатлари баҳосининг ўзгаришига боғлиқ бўлади. Ишлаб чиқариш корхоналарида таннархи таҳлил қилишда умумлаштирувчи кўрсаткичлардан бири, бир сўмлик товар маҳсулоти учун сарфланган харажат ҳисобланади. Таҳлил жараёнида бир сўмлик товар маҳсулот учун сарфланган харажатларнинг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг ўзгаришига ишлаб чиқарилган маҳсулот таркибининг ўзгариши, материаллар баҳосининг ўзгариши, айрим маҳсулотлар таннархининг ўзгариши ва бошқа омиллар таъсир кўрсатади.

Маҳсулот таннархини пасайтиришнинг имкониятларини аниқроқ билиш учун калкуляция моддаларида берилган харажатларни ҳар тарафлама ўрганиш зарур. Биринчи навбатда, қайси моддалари бўйича кўпроқ сарфларга йўл қўйилган моддалар таҳлилга жалб қилинади, сабаблари ўрганилади ва пасайтириш йўллари белгилаб берилади. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 1999 йил 5 февралда қабул қилинган 54-сонли “Маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизмат)лар ишлаб чиқариш таннархи, маҳсулот (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ва молиявий натижаларнинг шаклланиш тартиби тўғрисида”ги Низомга асосан маҳсулот (иш, хизмат)нинг ишлаб чиқариш таннархи маҳсулотни ишлаб чиқариш ёки қайта ишлаш жараёнида фойдаланиладиган табиий ресурслар, хом ашё, материаллар, ёқилғи, энергия, асосий фондлар, меҳнат ресурслари ва ишлаб

чиқариш билан боғлиқ бўлган бошқа харажатлар қийматини ўз ичига олган баҳо сифатида аниқланади.

Ишлаб чиқариш таннархини ташкил қиладиган харажатлар қуйидаги мақсадлар учун аниқланади:

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишдан ҳосил бўлган барча харажатлар тўғрисидаги маълумотларнинг бухгалтерия ҳисоби счётларида тўлиқ ва аниқ йиғилиб бориши корхона фаолиятининг рентабеллик ҳамда бозордаги рақобат қобилияти даражасини аниқлаш;

2. Солиқ солишни тўғри белгилаш. Республикамизда мавжуд ишлаб чиқариш корхоналарининг маҳсулот таннархини чуқур ва мунтазам тарзда таҳлил қилиш миллий иқтисодиётнинг ривожланишида муҳим аҳамият касб этади. Чунки, маҳсулот таннархи корхона рентабеллик даражаси билан боғлиқдир. Таннарх қанча паст бўлса, рентабеллик даражаси шунча юқори бўлади. Демак, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таннархини пасайтириш тадбирларни амалга ошириш корхона молиявий натижасини ижобий бўлишга, халқ турмуш даражасининг юксалишига олиб келади. Бунга эса, асосан, меҳнат самарадорлигини ошириш ва ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш йўли билан эришиш мумкин. Бундан ташқари, бозорда товар турларини кўпайтириб, корхоналарнинг хўжалик мустақиллигини таъминлаш керак. Бунинг учун, ишлаб чиқаришга, яъни замонавий техника-технологияни жалб қилиш, малакали мутахассисларни етиштириш мавжуд меҳнат воситалардан самарали фойдаланиш даркор. Ишлаб чиқариш корхоналари харажатлари такрибида меҳнатга ҳақ тўлаш ва унга тенглаштириладиган тўловлар салмоқли ҳиссани такшил этади. Меҳнат ҳақига тенглаштириладиган тўловлар таркибига ходимларнинг ишга қатнаши ва овқатланиши билан боғлиқ бўлган харажатлар, кийимкечаклар, коммунал хизмат ва уй-жой учун тўловлар, уларни ўқитиш билан боғлиқ ва бошқа шу каби тўловлар киритилади.

Корхонада меҳнат ҳақи харажатларини таҳлил этишда меҳнат ҳақи фондининг режа ва ўтган йилларга нисбатан ўзгариши ва ўзгариш

сабабларига, бир ходимга тўғри келадиган ўртача меҳнат шаки фонди ҳамда унинг ўзгаришига баҳо берилади. Меҳнат ҳақи фондининг шаклланиши ва унинг берилиши давлат ташкилотлари томонидан тартибга солиб турилади ва назорат қилинади.

Меҳнат ҳақи фондининг ҳисобланиши ва берилиши юзасидан Ўзбекистон Республикаси Марказий банк томонидан ҳар йили қайта тузиладиган услубий йўриқнома бу борадаги меъёрий ҳужжат сифатида олинади. “Маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига киритиладиган, маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича харажатлар таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш ҳақида”ги Низомга мувофиқ ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олишнинг умумийлиги таъминланган. Бунинг якунида маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини режалаштириш, таҳлил этиш ва назорат қилишга имконият туғилади. Мазкур Низом бухгалтерия ҳисоби мақсадларида ва солиққа тортиш мақсадларида харажатларни ҳисоблаш тартибларидаги фарқланишларини ҳисобга олиб ишлаб чиқилган. Корхона харажатлари таҳлилининг асосий мақсади ҳўжалик юритувчи субъектларнинг бозор иқтисодиёти шароитларида рақобатбардошлигини аниқлашдир.

Бугунги кунда ҳўжалик юритувчи субъектларнинг маҳсулотлари таннархини таҳлил қилишда корхона харажатлари таҳлилининг асосий ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- Йиллик ва чораклик молиявий ҳисобот маълумотлари;
- Хўжалик субъектларининг бизнес режа маълумотлари;
- 5-С “Корхона сарф-харажатлари тўғрисида”ги ҳисоботи маълумотлари;
- 1-Т “Меҳнат ҳисоботи” маълумотлари;
- Бухгалтерия ҳисобининг ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиб боровчи счёт маълумотлари ва бошқа турдаги қўшимча маълумотлар.

Таҳлил давомида 1 сўмлик маҳсулот учун қилинган харажатларни режага, ўтган йилдагига нисбатан ўзгариш сабабалари ва унга қуйидаги омилларни таъсирини аниқлаш лозим:

1. Маҳсулот структураси ва ассортименти ўзгариши.

2. Ҳом ашё, ёқилғи, энергия баҳосининг ўзгариши

3. Маҳсулот баҳосининг ўзгариши. Кўрсаткичларни таққослаш орқали жонли меҳнат билан бошқа харажат турларининг нисбати, ишлаб чиқариш захираларини нормалаштириш ва таҳлил этиш, оборот маблағларининг тезлигини аниқлаш ва миллий даромадни ҳисоблаш имконияти туғилади. Харажатларни элементлари бўйича таҳлил натижаларига мувофиқ материал сиғими, меҳнат сиғими ва фонд сиғими даражалари бўйича таннархни пасайтириш имкониятларини аниқлаш мумкин.

Таҳлил этишда жами харажатдаги ҳар бир харажат элементнинг тутган салмоғи аниқланиб, ўтган йилдагиси ҳамда сметадаги кўрсаткичлар билан таққосланади ва бу кўрсаткичларнинг ўзгариш сабаблари аниқланади. Меҳнат унумдорлиги билан ўртача иш ҳақи узвий боғлиқликка эга. Меҳнат унумдорлигини ўсиши иш ҳақини ҳам ортишига олиб келади. Корхонада ишни тўғри ташкил этиш, моддий рағбатлантириш системасини тўғри ташкил этиш туфайли меҳнат унумдорлиги ортади. Таҳлил этишда меҳнат унумдорлигининг ўсиш даражаси ўртача иш ҳақининг ўсиш даражаси билан таққосланади.

Меҳнат унумдорлигининг иш ҳақиға нисбатан юқори даражада ўсиши маҳсулот таннархидаги иш ҳақи улушининг пасайишига олиб келади. Таҳлил этишда меҳнат унумдорлигининг ўсишининг ҳар бир фоизига тўғри келадиган ўртача иш ҳақининг ўсиш даражаси режада белгиланган кўрсаткичлар билан таққосланиб, унинг ўзгариш сабабалари аниқланади. Меҳнат унумдорлигининг иш ҳақининг ўсишидан юқори бўлиши ва буни таъминланиши иқтисодий қонуният ҳам ҳисобланади. Негаки, иш ҳақини маҳсулот ҳажмини оширмасдан ошириб бўлмайди. Шу сабабли корхоналар иш ҳақи фондини ва унинг базасини тартибга солишда маҳсулот ҳажмининг

солиштирма баҳолардаги ўсишига муҳим аҳамият берилади. Ишлаб чиқариш харажатларининг таркибида асосий улушни бевосита материал харажатлар ташкил этади. Уларнинг салмоғи айрим саноат корхоналарида салкам 60 – 80% ни ташкил этади. Шу жиҳатдан материал харажатларининг ўзгариши ва ўзгариш сабабларини ўрганишдаги муҳим вазифа, уларни (маҳсулот ҳажмининг камайишига йўл қўймаган ҳолда) иқтисод қилиш ва улардан самарали фойдаланишдир. Шу боис таннархни пасайтириш резервларини аниқлаш мақсадида материал харажатини режага нисбатан ўзгариш сабаблари аниқланмоғи лозим. Таҳлил учун керакли маълумотлар маҳсулот калькуляцияси номли ҳисобот шаклидан олинади. Бу ҳисобот шаклида маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган материаллар турлари, уларни миқдори, материал баҳоси келтирилган. Маҳсулот бирлиги учун сарфланган материаллар харажатини аниқлаш учун маҳсулот бирлигига сарфланган материаллар миқдорини материал баҳосига кўпайтириш лозим. Таҳлил этишда ҳақиқий материаллар харажати режа билан таққосланиб, улар ўртасидаги фарқига қуйидаги омиллар таъсири ҳисобланади:

1. Материаллар миқдорини ўзгариши (сарф меъёри).

2. Материаллар баҳосини ўзгариши (баҳони ўзгариши). Бу омилларни материаллар харажатига бўлган таъсирини занжирли боғланиш усули орқали аниқлаш мумкин. Бунинг учун материаллар харажати 3 хил кўринишга эга бўлиши лозим.

1. Режадаги материаллар харажати (режадаги сарф меъёри режадаги баҳода).

2. Ҳақиқий материаллар харажати (ҳақиқий сарф меъёри ҳақиқий баҳода).

3. Шартли материал харажат (ҳақиқий сарф меъёри режадаги материал баҳоси бўйича). Ҳар 3 кўрсаткични бир-бири билан таққослаш орқали материаллар харажатига сарф меъёрини ҳамда материал баҳосининг ўзгаришини таъсири ҳисоблаб топилади. Материалларнинг ўриндош қийматлари билан алмаштирилиши ва ҳоказо омиллар таъсири ҳам, албатта,

ушбу икки омил таъсирида ҳисоб-китоб қилинади. Омиллар таъсирини аниқлашда иқтисодий таҳлилнинг боғланиш ва алоқадорлик учун мос бўлган усуллари қўлланилади. Материал харажатлар маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига таъсир қилувчи ўзгарувчан харажатлар ҳисобланади. Шу сабабли уларнинг ўзгаришини ўрганишда, албатта, ўзаро алоқадорлик даражасига ҳам аҳамият бериш талаб этилади. Бунда ҳар бир сўмлик маҳсулот ҳажмига тўғри келадиган ёки ишлаб чиқариш харажатларининг материал сиғими кўрсаткичларига муҳим эътибор берилиши лозим.

Материал харажатлар ўзгаришига таъсир этувчи омилларнинг бир неча жиҳатини келтириш мумкин. Лекин ҳисоб-китоб қилинадиган икки омилни фарқлаш лозим. Булар, материал харажатлар сарф меъёри ҳамда материал харажатлар баҳосининг ўзгаришидир. Барча омиллар таъсирини шу икки омил воситасида ҳисоблаш мумкин. Бу ерда меъёр ўзгаришини миқдорий бирлик, баҳо таъсирини эса сифат бирлиги деб қаралиши ҳам мумкин.

10.4. Маҳсулот таннархини калькуляция қилиш усуллари

Маҳсулот таннархини камаййтиришдек муҳим вазифани ҳал қилишда ишлаб чиқариш ресурсларини тўғри сарфлаш, белгиланган сарфлаш нормативларига риоя қилиш, иқтисод қилиш тартибини амалда кенг қўллаш лозим. Шунинг учун, ҳозирги шароитида ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилишни тўғри ташкил қилишга катта аҳамият берилмоқда. Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш вазифалари қуйидагилардан иборат:

- Маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш билан боғлиқ ҳақиқий харажатларни ўз вақтида, тўлиқ ҳисобда акс эттириш;
- Маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида моддий пул ва меҳнат ресурсларидан тўғри фойдаланиш устидан назорат олиб боришни таъминлаш;

- Ҳажми, сифати, ассортименти бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш режасининг бажарилишини назорат қилиш;

- Маҳсулот айрим турларининг ҳақиқий таннархини ҳисоблаш.

Таннарх бўйича режа топшириғи бажарилишини назорат қилиш;

- Ишлаб чиқаришда фойдаланилмаган имкониятларни аниқлаш, хўжасизликка, яраксиз маҳсулотга, нобудгарчиликлар ва бошқа ишлаб чиқаришдаги унумсиз харажатларнинг бўлишига қарши кураш олиб бориш;

- Ишлаб чиқариш – хўжалик ҳисоби фаолияти натижаларини аниқлаш.

Ишлаб чиқариш харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш орасидаги ўзаро боғлиқлик қуйидагиларда ифодаланади:

- Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш олдида бир хил вазифа қўйилади, яъни, маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатларни ўз вақтида ва тўлиқ ҳисобда акс эттириш, ишлаб чиқаришда материал ҳамда бошқа товар-моддий бойликларининг сарфланиши устидан назорат олиб бориш ва ҳоказо.

- Режалаштириш, харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилишда калькуляция моддаларининг бир хил гуруҳланишидан фойдаланилади.

- Харажатларни ҳисобга олиш маълумотлари асосида калькуляция тузилади ва таннарх аниқланади.

- Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва таннархни калькуляция қилишда харажатлар ҳисоби ва калькуляция қилишнинг бир неча хил, яъни, оддий, норматив, буюртмали, бўлимли ва бошқа усуллари қўлланилади.

Юқорида келтирилган ўхшашликлар харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини калькуляция қилишни бир-бири билан ўзаро боғланган ҳолда ёритишни тақозо этади. Ишлаб чиқариш ҳисоби ва маҳсулот таннархини тўғри калькуляция қилишни ташкил қилмасдан туриб саноат корхоналари ишлаб чиқариш – хўжалик фаолиятини муваффақиятли бошқариб бўлмайди.

Ишлаб чиқариш ҳисобининг охириги босқичи - бу харажатларни маҳсулотнинг айрим турлари бўйича деталлаштириш ва маҳсулот бирлиги таннархини аниқлашдир. Оддий ишлаб чиқариш, яъни кумир, нефть, газ казиб олишда, иссиқлик ва электр қуввати ишлаб чиқаришда калькуляциянинг оддий усули қўлланилади. Мураккаб технологик жараёнга эга бўлган, масалан, металлургия, машинасозлик, тўқимачилик саноати корхоналарида калькуляция қилишнинг мураккаб усули қўлланилади. Корхонада айрим қисм, детал ва узеллардан ташкил топмаган оддий маҳсулот ишлаб чиқарилса, битта, яъни тайёр маҳсулот таннархини аниқлаш калькуляцияси тузилади. Агар корхонада бундай айрим детал ва узеллардан ташкил топган мураккаб маҳсулот ишлаб чиқарилса, тайёр маҳсулот таркибига кирувчи узел ва деталлар таннархини аниқлаш калькуляцияси ҳам тузилади. Бу ҳол маҳсулот таннархини калькуляциялашни бирмунча мураккаблаштиради. Мавжуд адабиётлардан ва инструкторив материаллардан (йўриқномалар) бизга маҳсулотнинг ҳақиқий таннархини ҳисобга олиш ҳамда калькуляция қилинишининг қуйидаги уч усули маълум. Булар бўлимли, буюртмали, норматив (меъёрий) усуллардир. Ҳар бир корхонада шу корхонанинг хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда калькуляциянинг у ёки бу усули қўлланилиши мумкин. Баъзан саноат корхонасида асосий ишлаб чиқариш цехларидан ташқари ёрдамчи ишлаб чиқариш цехлари мавжуд бўлганлиги сабабли битта корхона миқёсида харажатларни ҳисобга олиш ва таннархни калькуляция қилишнинг бир эмас, балки бир неча усули қўлланилиши мумкин. Калькуляциянинг оддий ёки бир бўлимли усулининг мохияти шундан иборатки, бунда маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бевосита ва билвосита харажатлар калькуляция моддалари бўйича ҳисоб қилинади. Битта маҳсулотнинг ўртача таннархи ҳисобот ойидаги харажатлар суммасини харажат моддалари бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот сонига тақсимлаш йўли билан аниқланади. Калькуляция қилишнинг оддий усули кўпинча тайёр маҳсулотни қазиб чиқарувчи ва айрим маҳсулотни қайта ишловчи саноат корхоналарида қўлланилади. Бўлимли усул. Харажатларни

ҳисобга олиш ва калькуляция қилишнинг бўлимли усули асосан металлургия, тўқимачилик, енгил, кимё ва бошқа саноат корхоналарида қўлланилади. Бу корхоналарда ишлаб чиқариш айрим ишлаб чиқариш бўлимлари, босқичларидан ташкил топган бўлади. Масалан, металлургия саноатига карашли корхоналар пўлат эритиш ва прокат ишлаб чиқариш бўлимларидан ташкил топган бўлади. Бу бўлимда материал қайта ишланиб, ярим тайёр маҳсулот ҳолига келтирилади, бошқаларида эса ушбу ярим маҳсулот қайта ишланиб, тайёр маҳсулот ҳолига келтиришга мўлжалланган. Бўлимли усулнинг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, унда ҳар бир цехдаги ишлаб чиқариш харажатлари ишлаб чиқаришнинг ҳар бир бўлими босқичи бўйича алоҳида ҳисобга олиниб, у харажатлар ҳисоби маҳсулотнинг айрим турлари ёки гуруҳлари калькуляция моддалари бўйича юритилади. Буюртмали усул. Бу усулда ҳамма асосий харажатлар калькуляция моддалари бўйича, ҳар бир ишлаб чиқариш буюртмаси бўйича алоҳида ҳисоб қилинади. Ишлаб чиқариш буюртмалари четдан маҳсулотнинг маълум турларини ишлаб чиқариш учун берилади. Бошқа харажатлар эса цех ёки корхона бўйича ҳисоб қилинади. Демак, калькуляция қилишнинг бу усулида харажатлар ҳисоби ва калькуляциялаш объекти айрим ишлаб чиқариш буюртмалари ҳисобланади. Бу усулда ҳар бир қабул қилинган буюртма учун алоҳида варақа очилади. Қабул қилинган буюртма махсус китобларда руйхатга олинади ва унга навбатдаги рақам бириктирилиб, ушбу рақам буюртма тайёр ҳолга келтирилгунга қадар унинг шифри бўлиб туради. Буюртма бажарилиши давомида расмийлаштирилган ҳамма дастлабки ҳужжатларда ана шу шифр қўйиб борилади. Бу нарса буюртма таннаrxини калькуляциялашда, у ёки бу харажат моддасини буюртма таннаrxига қўшишда муҳим аҳамиятга эга. Ундаги маълумотлар асосида буюртманинг ҳақиқий таннаrxи аниқланади. Калькуляциянинг буюртмали усулида калькуляция объекти тайёр ҳолга келтирилган буюртмадир. Агар ҳисобот оyi охирида буюртма тугалланмай қолса шу ҳол тугалланмаган буюртма

бўйича харажатлар баланси тугалланмаган ишлаб чиқариш сифатида кўрсатилади.

Норматив усул ишлаб чиқаришнинг оммавий ва йирик тармоқларида қўлланилади. Бу усулнинг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

1. Маҳсулотнинг меъёрдаги таннархи аниқланади, бунинг учун норматив калькуляцияси тузилади. Маҳсулотнинг норматив таннархи материал, ёқилғи, иш ҳақи ва бошқа асосий харажатларнинг ҳаракатдаги меъёри ҳамда умумишлаб чиқариш харажатларининг тасдиқланган чораклик сметалари асосида аниқланади.

2. Ҳисобот оyi давомида асосий ишлаб чиқариш харажатларининг (хомашё ва ёрдамчи материаллар, иш ҳақи) ҳақиқий миқдори эмас, балки ҳақиқий миқдори билан меъёрлаштирилган миқдори ўртасидаги фарқ, яъни меъёрдан четга чиқиш ҳисоб қилинади. Меъёрдан четга чиқиш цехлар ва айрим корхоналарнинг маҳсулот гуруҳи, маҳсулот тури ва харажат моддалари бўйича ҳисобга олинади. Агар меъёрдан четга чиқиш ортиқча харажатга олиб келса, у ҳолда расмийлаштирилган дастлабки ҳужжатда унинг келиб чиқиш сабаби ва айбдори кўрсатилади.

3. Ҳаракатдаги меъёрнинг ўзгариши ҳисоб қилинади.

4. Норматив усулда маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи норматив таннархга меъёрдан четга чиқиш ва меъёрдаги ўзгаришни қўшиш ёки айириш йўли билан аниқланади. Мисол. Машинасозлик заводи бир ойда А маҳсулотдан 18 та ишлаб чиқаради. Ҳисобот оyiнинг охирига 4 та маҳсулот ишлаб чиқариш тугалланмай қолди. Корхона бир хил маҳсулот ишлаб чиқаради, деб фараз қилайлик. А маҳсулотнинг бир донаси меъёрдаги таннарх харажат моддалари бўйича қуйидагича: Хомашё ва асосий материал – 500 сўм. Иш ҳақи ва ижтимоий суғурта – 800 сўм.

Умумишлаб чиқариш харажати (иш ҳақининг 200 фоизи миқдорида) – 1600 сўм. Жами: 2900 сўм. Маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳақиқий харажатлар уларнинг меъёрдан четга чиқиши қуйидаги жадвалда берилган.

10.4.1-жадвал**Харажатларни меъёрдан четга чиқиши (сўмда)**

	Меъёр- даги	Меъёрдан четга чиқиш	Жами
Асосий материал	10000	-300	9700
Иш ҳақи ва ижтимоий суғуртага ажратма	16000	+320	16320
Умумишлаб чиқариш харажатлари			31360
Умумий сумма			57380

Ҳақиқий харажатлар суммаси ҳисобот оyi охирида маҳсулот таннархини калькуляция қилиш товар маҳсулот билан тугалланмаган ишлаб чиқариш ўртасида тақсимланади. Бу тақсимлаш қуйидаги жадвалда келтирилган.

10.4.2-жадвал**Харажатларни тақсимланиши (сўмда)**

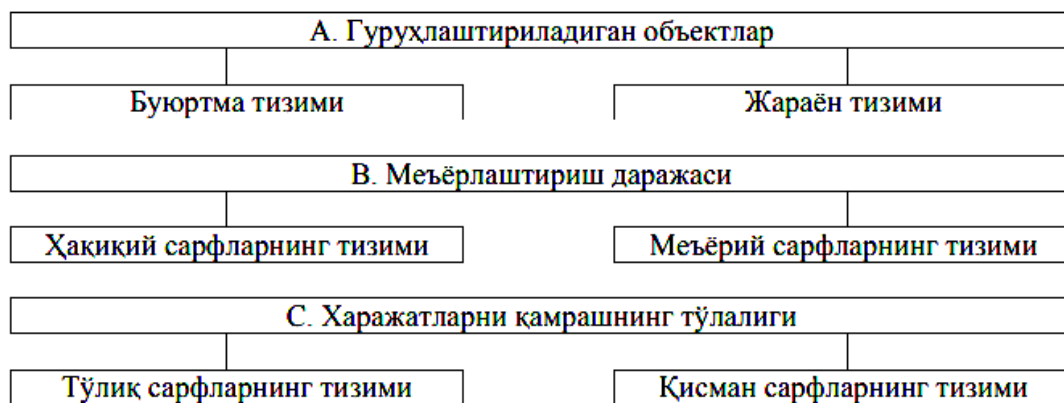
	Ҳақиқий хара- жатлар	Жумладан, товар маҳсулотига меъёрдаги харажат			Тугаллан- маган ишлаб чиқариш
		Битта маҳсулотга	Ҳамма маҳсулотга	Меъёрдан четга чиқиш	
Хомашё ва асосий материаллар	9700	500	9000	300	1000
Иш ҳақи ва ижтимоий суғурта ажратмалари	16320	800	14400	-320	1600
Умумишлаб чиқариш харажатлари	31360	1600	28800	640	3200
Жами	57380	2900	52200	620	5800

Бир бирлик маҳсулотнинг ҳақиқий таннархини ҳисоблаш тартиби қуйидагича жадвалда келтирилган. Калькуляциялашнинг бошқа усуллари каби бу усулда ҳам корхонада омборлар ишини тўғри ташкил қилиш уларни зарур асбоб-ускуналар билан таъмирлаш, моддий бойликларни ишлаб чиқаришга сарфлаш бўйича дастлабки ҳужжатларни тўғри ва ўз вақтида тузиш устидан назорат ўрнатиш ҳисоб ишларини бажаришда компьютер дастурларидан кенг фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга.

Хўжалик юритувчи субъектнинг ишлаб чиқариш фаолиятида харажатларнинг бошқарув ҳисоби тизимини ташкил қиладиган ва ўзаро боғланган учта элемент мавжуд:

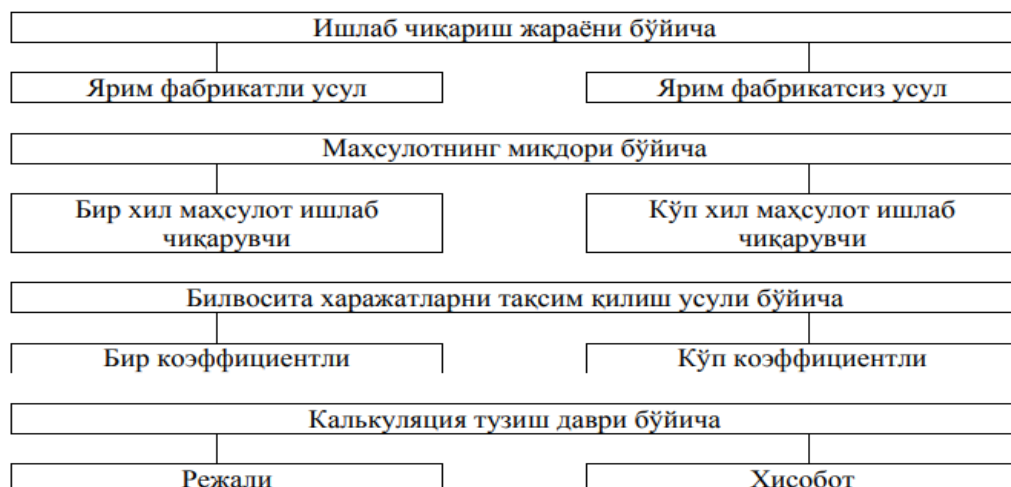
- ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларни ҳисобга олиш;
- тайёр маҳсулотларнинг ҳисобини юритиш;
- ушбу тайёр маҳсулотларнинг таннарини калькуляция қилиш. Ишлаб

чиқариш харажатларини ҳисобга олиш тизими қуйидагича туркумлаштирилади.

10.4.1-расм. Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш тизимининг туркумланиши

Харажатларни ҳисобга олиш ва калькуляция қилиш белгилари харажатларни ҳисобга олиш тизимини муваффақиятли ташкил қилишга ва бир усулни иккинчисидан ажратишга ёрдам беради ва осонлаштиради.

10.4.2-расм. Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш усуллари туркумлаштиришнинг қўшимча белгилари

Бозор иқтисодиёти шароитида тадбиқ қилинган харажатларни ҳисобга олиш тизими бир вақтнинг ўзида туркумлаштиришнинг бир неча асосларидан фойдаланади. Лекин, биз қўлланма имкониятидан келиб чиққан ҳолда ва ўргатиш усулига мувофиқ асосан буюртма, жараёнлар ва меъёрий усулларни ва уларнинг турлича кўринишлари билан боғлиқ ҳолатларини ёритишга ҳаракат қиламиз. Бундан ташқари қўлланмада:

- четга чиқиш суммасига муқобиллаштирилган жорий меъёрлардаги харажатларни ҳисобга олиш тизими;

- меъёрдаги ва ҳақиқатда сарфлаган харажатларнинг ҳисобини параллел юритиш;

- қисман, тўлиқ ҳақиқий ва меъёрий сарфларга асосан харажатларни ҳисобга олиш тизимлари ёритилади.

Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилишнинг буюртмали усули асосан ишлаб чиқариш технологияси учун сарфланган хом-ашё ва материаллар, меҳнат сарфлари ва бошқа умумий ишлаб чиқарилган маҳсулот, бажарилган иш ёки кўрсатилган хизматнинг турига қараб қўлланилади. Бу усулни қўллаш учун тегишли шарт-шароитлар мавжуд бўлиши керак. Ушбу усул асосан қурилиш объектлари, самолётсозлик, кemasозлик, қоғоз, мебел саноати, илмий-изланиш, конструкторлик ва таъмирлаш ишлари, аудиторлик, консалтинг хизматлари ва шунга ўхшаш яқка буюртма ёки кичик гуруҳлардаги товарларни ишлаб чиқариш жараёнларида қўлланилади. Буюртмали усул қўлланилаётганда эътиборни ишлаб чиқаришнинг хусусияти ва буюртмага қаратиш ва уларни чуқур таснифлаш лозим. Кўпчилик ҳолларда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар мураккаб технологиядан ташкил топган 100 ва ундан ортиқ муомалалар натижасида ишлов берилган кўп номдаги ва миқдордаги деталлардан ташкил топган бўлади.

Бундан ташқари, ушбу тармоқларда ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятларига ушбу деталларни тайёрлаш ва уларга ишлов беришдаги сарфлар фарқ қилиши натижасида ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг

вақтлар оралигида ўсиб бориши ҳисобланади. Тайёр буюм - маҳсулотларни йиғиш ҳам меҳнатни бригада асосида ташкил қилганда ёки айрим ишчи йиққанда ушбу йиғишнинг узоқ вақт давом қилиши ва зарур деталларни балки, ўзаро алмаштириш йўли билан эмас, айрим олган ҳолда йиғиш хусусияти билан фарқ қилади. Ушбу жараёнда тегишли машина ёки буюм учун ишлаб чиқарилган деталь ёки қисмлар, йиғув ёки механик ишлов берувчи цехларга берилмай, балки омборга топширилади. Ушбу ишлаб чиқариш, яъни буюртмани тайёрлаш жараёнида зарур меҳнат буюмлари айрим олган ҳолда ва тез-тез такрорланмайдиган турлари бўлиши, баъзи вақтларда уларнинг кўпчилик турлари бўйича ва айрим кичик гуруҳлари бўйича ҳаракати (истеъмоли) содир бўлади. Айрим олинган буюртмалар ва кичик гуруҳ (ҳажм)даги маҳсулотларни ишлаб чиқаришда йириклаштирилган (ишлаб чиқариш буюртмаси, товар комплекти ёки қисмларнинг комплекти) режа-ҳисоб бирликларини қўллаган ҳолдаги тезкор режалаштириш ва ишлаб чиқаришни бошқаришнинг мураккаб тизимини қўллаш хусусиятига эгадир. Чунки, мураккаб технология муаммолари натижасида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар уларни тайёр ҳолга келтириш учун кўпдан-кўп ишларни бажаришни талаб қилади, яъни улар технология картасидаги белгиланган муомалаларни (ишлов бериш) амалга ошириш жараёнида бир неча цехлардан (куйиш, ишлов бериш, йиғиш, синаш) ўтади, битта детал битта станокда ишлов беришдан ўтадиган ишлов беришнинг кўп, ҳар хил вариантлари амалга оширилади. Ушбу муомалаларнинг бажарилиши, босқичлар ўртасидаги алоқалар тасдиқланган тармоқ графиклари ва йиғма графиклар ёрдамида назорат қилиб борилади ва натижада тайёр маҳсулот (буюртма) олинади.

Ишлаб чиқарилган буюртма - бу унинг охириги натижаси буюртманинг бажарилишига эришиш учун зарур бўлган комплекс технология жараёнларни ва муомалаларни бажариш учун зарур бўлган ишларни бажаришни ўз ичига олган режаҳисобдаги бирликдир. Ушбу бирликка конструкторлик бюросининг технология бўлими ва ишлаб чиқариш цехларининг

махсулотлари, бундан ташқари, уларни синовдан ўтказиш жараёнлари киради. Йиғув жараёни бир ойдан кам давом қиладиган ҳолларда маҳсулотнинг детал ва бўлаклари йиғув цехлари ушбу бўлак ёки буюмлар бўйича комплектлаштирилган ҳолда ўтказилади. Ушбу тартибдаги тизимда йиғув цехлари ва бўлимлари учун детал комплекти ёки детални ишлаш учун тайёрланган бўлимлар учта тегишли буюртма, тайёрлов ва ишлов берувчи бўлимлар учун детал комплекти ёки детални ишлаш учун тайёрланган бўлакчалар режа-ҳисоб бирлиги сифатида қабул қилинган. Агарда йиғув жараёни бир ойдан ортиқча давом қилса, у ҳолда йиғув цехлари ва бўлимларига деталлар гуруҳланган ҳолда йиғув ишларини бажариш графигига мувофиқ топширилади.

Ишлов бериш цехлари ва бўлинмаларига эса ишлаб чиқаришнинг тегишли босқичида йиғиш учун зарур бўлган ва ушбу бўлакларни ёки бўлаклар гуруҳини йиғиш учун керак бўладиган бўлаклар комплект ҳолда топширилади. Бўлакларни комплектлаш учун зарур бўлган деталларни топшириш графиги ушбу комплектни сиқиб буюмни йиғиш графигига асосан навбатма-навбат топширилиб борилади. Чунки асосий мақсад технологияда кўрилган муомалаларнинг тўхтаб қолишига йўл қўймасликдир. Натижада тайёрлов ва ишлов бериш цехлари ва тайёрлов цехлари учун режа-ҳисоб бирлиги детал комплекти, бўлаклар ёки бўлакларнинг гуруҳи бўлса, йиғув цехи ёки бўлимлари учун эса режа-ҳисоб бирлиги умумий йиғувнинг босқичи ёки ишлаб чиқариш буюртмаси ҳисобланади. Тажриба-синов ишлари билан шуғулланадиган субъектларда эса режалаштириш ва ҳисобнинг объекти тасдиқланган мавзу ҳисоб-режасида кўрсатилган бўлади. Ушбу тасдиқланган мавзуларнинг бажариш даражасини аниқлаш мақсадида режа-ҳисоб бирлиги сифатида товар комплекти қабул қилинган. Ушбу товар комплектининг таркиби ва ҳажми ишлаб чиқариш бўлинмаларининг маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг қайси босқичига тааллуқлигидан келиб чиққан. Конструкторлик бўлимларнинг маҳсулотлари жорий режага асосан, комплектланган ҳолда бош технологиянинг бўлимига берилади, Кейинчалик

ушбу маҳсулот бўйича технология хужжатлари ишлаб чиқариш бўлимлари цехларига ўтказилади. Меъёрий харажат - меҳнатнинг сарфига ва технология жараёнига мувофиқ тайёрлов ва ишлов берувчи цех бўлимларга бериладиган товар комплектлари ҳисоблаб чиқилади. Ушбу жараёни босиб ўтган, ҳақиқатда ишлов берилган ёки тайёрланган ва товар комплектига киритилган деталлар ва товар-комплектлари, агарда цех-бўлимнинг йиғма дастурининг талабига жавоб берсагина ҳақиқатда бажарилган, деб ҳисобланади. Хўжалик юритувчи субъектларда кичкина гуруҳларда ўзининг йўналишида маҳсулот ишлаб чиқариш билан бир қаторда маҳсулотнинг ҳажмида асосий ўрин йўналишига мос келмайдиган маҳсулотлар бўлган ҳолатларда тезкор ишлаб чиқариш бошқарувининг тизимини танлашга субъектнинг ихтисос йўналиши катта таъсир қилади. Чунки, ушбу маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ташкил қилиш хусусияти фаолиятида асосий маҳсулотларни ишлаб чиқариш шаротидан анча фарқ қилади. Ушбу ҳолларда тегишли субъектларда асосий маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун тезкор-ишлаб чиқариш режаси ва ҳисобининг бошқа тизими қўлланилган вақтларда ҳам юқорида таснифланган буюртма ёки комплекс тизимларининг биттасини тадбиқ қилиш мақсадга мувофиқдир. Бир вақтнинг ўзида тезкор бошқарув тизимининг ҳар хил турларидан фойдаланиш режа-ҳисоб бирликларининг кўпайишига, техник-иқтисодий ва тезкор ишлаб чиқариш режасини боғлашдаги ҳисоб ишларининг мураккаблашишига, ишлаб чиқариш жараёнининг юритилишида ҳисоб ва назорат даражасининг пасайишига олиб келади. Умуман олганда, ушбу аниқланган йўналиш меъёрлаштириш, калькуляция қилиш ва баҳоларни шакллантириш объектларини соддалаштириш билан бир қаторда умумлаштирилган ҳолда режалаштириш ва ҳисоб объектларининг бирлиги заруриятини келтириб чиқаради. Лекин, ички таркибий бўлинмалар, айниқса, бригадалар ёки ички ижара гуруҳлари бўйича ишлаб чиқариш харажатларининг турларини ишлаб чиқаришда ҳисобга олиш тартиби эътиборга олинмайди. Чунки, айрим ва кичик гуруҳдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришда тегишли уларнинг охириги босқичида - йиғув цехида ва

субъект даражасида режа-ҳисоб бирликлари ва калькуляция объектларининг бир-бири билан мос келиши етарли, деб ҳисобланади. Иш жойларини хомашё ва материаллар билан таъминлаш тизимидан фойдаланишга қараб марказий омбордан хомашё ва материалларни цех ва бўлимларга чиқариш ҳар хил ҳужжатлар билан тасдиқланади. Натижада ушбу хомашё ва материалларни ишлаб чиқаришга чиқариши ишлаб чиқариш бўлинмаларининг ихтисослашиши ва мустақиллиги бўйича илгари тасдиқланган сарфларнинг меъёрига асосан тушган, лимитлашмаган сарфини ташкил қилиш усулида, цехларда ишлатиладиган ушбу қийматларнинг тўлиқ номлари ва турлари келтирилган лимит қайдномаларидан марказлаштирилган тизимда эса бригада ёки звенолар учун тузилган лимит қайдномалардан фойдаланилади. Ҳар бир хомашё ва материалнинг сарфланиш лимити (чегараси) бўлаклар, детал ва яримфабрикатларнинг ишлаб чиқаришга берилиш режаси, бундан ташқари, уларнинг цех омборларида ва иш жойларидаги захирасининг умумий меъёри ва режа-ҳисоб бирликлари бўйича сарфлашнинг гуруҳлаштирилган меъёрларини инобатга олган ҳолда ҳисоблаш марказлари ёки гуруҳлари томонидан бажарилади. Ушбу меъёрларнинг йиғиндиси тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг режадага бажарилиш даражасини деталларга ишлов бериш ва тайёр буюмлар ишлаб чиқаришда комплектлаш ва йўқотишларни ҳисобга олган ҳолдаги ҳисоб-китобларни ўз ичига олади. Лимит (чегара) қайдномалари ҳисоблаш маркази томонидан икки нусхада ёзилади ва бош технолог билан моддий-техника таъминоти бўлимининг раҳбари томонидан тасдиқланади. Омборхонада қолдириладиган ушбу қайдномада жўнатилган хомашё ва материаллар турлари бўйича фақат цех ёки бўлимлар бўйича кодлаштирилган ҳолда кўрсатилади (бригада ва звеноларга ажратилмайди). Цехда қўлланилаётган ушбу қайдноманинг 2-нусхасида ушбу цехнинг ойлик дастури – режасини бажариш учун зарур бўлган хомашё ва материалларнинг режадаги талабини акс эттирган машинограмма мавжуд бўлади. Бўлинмалар ва бригадалар ва звенолар учун айрим карталар тайёрланиб, ушбу карталарга асосан, ҳар бир цехга ёки бригадага зарур

бўлган, лекин картада кўрсатилган турлари ва меъёри бўйича хомашё ва материалларни цехнинг омборидан олиши мумкин. Ушбу карталар моддий ресурсларнинг захираси ва улардан фойдаланиши назорат қилиш учун цех ёки бўлимнинг раҳбарида туриши лозим. Айрим ҳолларда содир бўладиган лимит (чегара)дан ортиқча бериш, бир хомашёни бошқасига алмаштириш ҳозирги даврдаги йўқотишларни қоплаш учун келгуси ой ҳисобига бўнак кўринишида олиши, йиғиш-ўрнатиш ва мослаштириш ишлари жараёнидаги йўқотишларни қоплаш учун олинадиган хомашёлар, материаллар ва деталлар ушбу воқеаларнинг сабаби ва жавобгарлари кўрсатилган ҳолда цехнинг раҳбари ёки бошқа масъул ходимнинг имзоси билан тузилган қизил рангдаги ҳужжатлар орқали амага оширилади. Ушбу ҳолатлар тез-тез такрорланса талабномалар тўлғазилади, мабодо ушбу ҳолатларда қўшимча олинадиган хомашё ва материалларнинг турлари кўп бўлса, илгари тузилган чегарали қайднома ёки картада айрим қатор очилади ва олинган ресурслар ушбу қаторга қайд қилинади. Чунки, ушбу ортиқча сарфлар-чегара меъёридан чиқишларнинг сабаблари ва жавобгар шахслар тезлик билан аниқланиши ва тегишли қарорлар қабул қилишни тақозо қилади. Фақатгина ушбу чегара карталарида бўлинма ва бригадаларнинг ўртасида фойдаланилмаган хомашё ва материалларнинг ҳаракати кўрсатилади.

Буюртмалар бўйича харажатларни умумлаштирилган ҳисоби бир неча вариантлар бўйича қуйидагилар ёрдамида ташкил этилади:

- назорат счетлари;
- алоҳида ҳисоблаш;
- шартнома бўйича таннарх калькуляцияси.

Назорат счетлари – бу харажатлар ва улар билан корреспонденцияда бўладиган счетларни молиявий ҳисобнинг одатдаги тартибида очилишини кўзда тутувчи счетлар тизими ҳисобланади. Харажатларнинг аналитик счетларида бевосита харажатлар умумлаштирилади. Бевосита харажатлар эса тақсимлаш ҳисоблари бўйича ҳисобот даври тугагандан сўнг киритиладиган «буюртмалар карточкалари»да ҳисобга олиб борилади. Карточка буюртмада

кўрсатилган ҳамма ишлар бажарилгандан сўнг ёпилади. Ҳамма бухгалтерлик ёзувлар қайдномаларга қайд қилинади, натижалар бош китоб счетларига ўтказилади. Алоҳида ҳисоблаш - бу бошқарув ва молиявий ҳисобда счетларни алоҳида очишни кўзловчи ҳисоб тизими бўлиб, бу ҳолда харажатлар счетларига молиявий муомалалар ҳақида ёзувлар қилинмайди. Шартнома бўйича таннарх калькуляцияси - ишлаб чиқарилиши узоқ циклли бўлган йирик буюмларни ҳисобга олиш ва калькуляция қилиш тизими ҳисобланади. Ишлаб чиқарувчига қилинган ишлар учун босқичлар бўйича оралиқ тўловлар шартномада кўзда тутилган тўловлар суммаси буюртмачи далолатнома билан тасдиқланган сотилган ишлар қиймати билан аниқланади. Тўловларнинг келиб тушишига қараб мазкур давр учун фойда ҳисоблаш учун сотилган маҳсулот таннархига киритилиши керак бўлган харажатлар аниқланади. Шу ерда вақти ўтмаган харажатларнинг миқдори, яъни тугалланмаган ва буюртмачига топширилмаган ишларнинг таннархи аниқланади. Шартнома бўйича калькуляция тизими қўлланилганда бу тизим учун ўрнатилган тамойилларга риоя қилиш тавсия этилади, яъни:

1. Шартнома бажарилишининг дастлабки даврларида фойдани ҳисобламаслик - бу даромад ва харажатларни баҳолашнинг паст ишончлилиги.

2. Зийрак бўлиш - ҳисобот даврида аниқланган зарарлар шу даврда сотилган ишларнинг таннархига киритилиши керак. Агар зарарлар кутиладиган бўлса, унда уларнинг суммаси сотилган маҳсулотнинг таннархига зарарлар эҳтимоли аниқлангандан сўнг киритилади. Масалан, таътил суммаларини тўлаш билан боғлиқ ишчилар таътили ва қўшимчаларни тўлаш учун захира яратилади. 3. 35-85% атрофида бажарилган шартномага кетган анчагана харажатларга зийрак бўлиш керак. Ҳисобот санасига бўлган фойда қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$\text{Фойда} = \text{Кўзда тутилган фойданинг 2/3 қисми} \times \frac{\text{Буюртмачидан олинган суммалар}}{\text{Топширилган ишларнинг қиймати}}$$

$$\begin{array}{ccccccc} \text{Кўзда} & & \text{Топширилган} & & \text{Топширилган} & & \text{Кўзда тутилмаган} \\ \text{тутилган} & = & \text{ишларнинг} & - & \text{ишларнинг} & - & \text{харажатларнинг} \\ \text{фойда} & & \text{қиймати} & & \text{таннархи} & & \text{заҳираси} \end{array}$$

Шундай қилиб, таннархни буюртма бўйича ҳисоблаш ва калькуляция қилиш тизими қуйидагича тавсифланади:

- сарфлар ҳақидаги маълумотлар маҳсулотнинг турларига ёки тайёр маҳсулотнинг алоҳида серияларига ўтказилади;
- харажатлар ҳажми оралиқ вақтда эмас, балки ҳар бир тугалланган гуруҳ, (партия) бўйича ҳисобланади;
- бош китобда дебет колдиғида тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг ҳажми кўрсатиладиган «Асосий ишлаб чиқариш» счетини юритилади.

10.5. Корхона харажатларини тежаш ва самарадорлигини ошириш йўллари

Ишлаб чиқариш корхоналарининг харажатлари таркибида маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари катта салмоқни ташкил қилади. Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ошиши билан пасайиб боради. Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларининг узлуксиз пасайиши бозор иқтисодиётида ишлаб чиқариш усулининг қонуниятидир. У меҳнат унумдорлигининг тўхтовсиз ўсиши, меҳнаткашлар маданий, техникавий даражасини юксалиши, моддий ва меҳнат ресурсларидан рационал фойдаланиш, хўжалик юритиш усуллариининг такомиллаштириши билан таъминланади.

Ишлаб чиқариш харажатларини пасайтиришнинг аҳамияти йилдан йилга ошиб бормоқда, чунки уни пасайтиришнинг ҳар бир фоизи абсолют ҳажмни ошириб юборади. Яъни корхонада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг таннархини 1 %га камайтириш эвазига корхона анча миқдорда молиявий ресурсларини иқтисод қилишга эришади. Бу ҳар қандай

корхонанинг олдида турган энг долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Шунини таъкидлаш лозимки, корхоналар тасарруфидаги барча ресурслардан тежамли фойдаланиш жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида янада актуал масалалардан бири бўлиб турибди. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг салбий оқибатларини бартараф этиш бўйича 2009-2012 йилларга мўлжаллаб қабул қилинган Инқирозга қарши чоралар дастурида “...қатъий тежамкорлик тизимини жорий этиш, ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини камайтиришни рағбатлантириш ҳисобидан корхоналарнинг рақобатбардошлигини ошириш. ...таннархни камайтириш бўйича белгиланган параметрларга эришиш учун раҳбар ва масъул ходимларни рағбатлантиришнинг таъсирчан механизминини ишлаб чиқиш...”¹ вазифаси белгиланган.

Ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш йўллари қуйидагилар ҳисобланади.. Ишлаб чиқариш харажатларини пасайтиришда ишлаб чиқаришнинг техникавий даражасини ошириш катта таъсир кўрсатади. Янги техникани жорий қилиш ва маҳсулот тайёрлаш технологиясини такомиллаштириш жараёнларининг камайишига комплекс таъсир кўрсатади. Улар моддий ресурслардан янада самаралироқ фойдаланиш, буюмларни тайёрлашга кетадиган меҳнат сарфини камайтириш имконини беради. Амалдаги жиҳозларни замонавийлаштириш ҳамда қўлланилаётган техникадан фойдаланиш ҳисобига ишлаб чиқариш харажатларини анчагина камайтиришга эришиш мумкин. Янги техника ва прогрессив технология асосида моддий ресурсларни ва жонли меҳнатни тежашга эришилади. Моддий ресурсларда буюмлашган ўтган меҳнатни тежаш худди шу миқдордаги хом ашё ва материаллардан кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқариш имконини беради: жонли меҳнат сарфини тежаш меҳнат унумдорлигини ошириш имконини беради, яъни ҳар бир ишчига ҳисобланаганда кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқаришга имкон яратади. Бунга фан-техника тараққиёти

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари.- Т.: Ўзбекистон, 2009, 32 бет

ёрдам беради. Янги техника ва илғор технология ишлаб чиқаришни бошқаришни такомиллаштириш асосида меҳнат унумдорлиги ошиб боради, бу эса ишлаб чиқариш харажатларини камайтиришга олиб келади. Моддий ва пул маблағларини сарфлашда қатъий иқтисодий тежашга риоя қилиш катта аҳамиятга эга. Асбоб-ускуналарни асрашга доир сарфларини камайтириш, материал, шунингдек ишлаб чиқариш чиқиндиларидан максимал фойдаланиш, брак натижасида рўй берадиган нобудгарчиликларни камайтириш, фондларининг самарадорлик даражасини ошириш, иш ҳақи фондини рационал сарфлаш, цех ва умумзавад харажатларини камайтириш – буларнинг барчаси у ёки бу даражада маҳсулот таннархининг арзонлашувига таъсир кўрсатади. Моддий-техника таъминотини яхшилаш ишлаб чиқариш харажатларининг камайишига олиб келади. Корхонанинг хом-ашё, материал, ёқилғи ва энергия етказиб беришнинг узилиб қолиши ишлаб чиқариш ритмининг бузилишига, бекор туртиб қолишларга ва оқибат натижада унумсиз харажатларга олиб келади. Корхона иқтисодиётига ҳаддан ташқари нормативдан ортиқча запасларни бўлиши ҳам салбий таъсир кўрсатади. Запас кўпайиб кетганда оборот маблағлари ошиб кетади, молиявий аҳвол ёмонлашади, ишлаб чиқаришнинг рентабеллиги пасайиб кетади. Ишлаб чиқариш харажатларини камайтиришга меҳнатни ташкил этишда такомиллаштириш катта таъсир кўрсатади. Ҳар қандай техникадан, ҳатто янгисидан ҳам ишлаб чиқаришни тўғри ташкил қилмай туриб, максимал равишда фойдаланиш мумкин эмас. Шунинг учун технологик процессларни механизация ва автоматлаштириш билан бир қаторда, меҳнатни илмий асосда ташкил этишга катта эътибор бериш керак. Маҳсулот таннаrxини пасайтиришда ҳисоботнинг роли каттадир. Ҳисоб олиб бориш ёқилғи ва энергиядан, хом ашё ва материаллардан рационал фойдаланишга ёрдам беради, харажатларни камайтириш ва корхона жамғармасини ошириш имконини беради. Меҳнат жамоасининг кучини етиштириладиган маҳсулотнинг таннаrxини пасайтиришга қаратиш учун ишлаб чиқаришга қилинадиган харажатларни тўғри режалаштириш ва ҳисобга олиш зарур.

Иқтисод қилиш йўллари аниқлаш ортиқча харажатларнинг сабабини очиб ташлаш учун бу харажатларни доимий таҳлил қилиб туриш керак. Ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш режасининг бажарилишини таҳлил қилиш ишлаб чиқариш рентабеллигининг ошиши учун корхонадаги барча ишларни такомиллаштириш учун муҳим аҳамиятга эга. Лекин таҳлил фақатгина таннархни пасайтириш режасини бажарилишига қўйилган баҳо билан чегараланмайди, у ишлаб чиқариш харажатларини янада камайтириш учун ташкилий ва техникавий ҳаракатларни ҳам кўриши керак. Махсулот ишлаб чиқаришни таҳлил қилишда ишчиларнинг актив иштирок этишлари уни пасайтиришнинг муҳим йўлидир. Харажатлар корхонага боғлиқ бўлмаган омилларга қараб ўзгаради. Масалан, ресурс нархи, ҳар хил хизмат ҳаққининг тебраниши корхона хохишидан қатъий назар харажатларни ўзгартиради. Корхонада ишлаб чиқариш кўлами кенгайса, ресурслар сарфи қисқаради, чунки улар камроқ исроф этилади. Ресурсларни тежовчи технология жорий этилганда харажатлар кескин қисқаради. Ўртача харажатлар меҳнат унумдорлигига нисбатан тескари мутаносибликда ўзгаради. Меҳнат унумдорлигининг ортиши ҳам моддий, ҳам меҳнат сарфини қисқартиради, меҳнат харажатларини пасайтириш орқали фойдани кўпайтиради.

Харажатларни доимий равишда пасайтириб бориш корхона фойдасини оширишнинг асосий воситаси бўлиб хизмат қилади. Зеро махсулот баҳоси таркибининг асосий элементлари бу харажат ва фойдадир. Бинобарин харажатлар қанчалик қисқариб борса, шунга мос фойда ошиб боради. Ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш асосий йўналишларидан бири бу фан-техника тараққиётининг ютуқларидан оқилона фойдаланишга эришишдир. Фан-техника тараққиёти ютуқларидан фойдаланиш мавжуд ишлаб чиқариш қувватларидан, хом ашё материалларидан, ёқилғи ресурсларидан янада тўлароқ ва самаралироқ фойдаланишга имкон беради. Шунингдек, янги, унумдорлиги юқори бўлган машина, дастгоҳда янги технологик жараёнлар

яратиш, уни ишлаб чиқаришга жорий этиш пировард натижада корхонада ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга шароит яратади.

Фан-техника тараққиётининг XX асрнинг иккинчи ярмидаги ўзига хос жихати принципал янги технологик усулга ўтилиши билан характерланади. Унинг мавжуд технологик ишлаб чиқариш усулларида устунлиги фақат нисбатан юқори иқтисодий самарадорлигида эмас, балки сифат нуқтаи назаридан моддий неъматлар ва хизматларни ишлаб чиқариш имкониятидир. Харажатларни пасайтиришнинг асосий йўналишлардан бири бу ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишни такомиллаштиришдир. Ушбу йўналиш ишлаб чиқаришда йўқотишларни камайтириш йўли билан харажатларни пасайтириш, бу эса ўз навбатида жонли меҳнатни иқтисод қилишга, яъни ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошишига олиб келади.

Самарадорлик иқтисодий категория сифатида одамларнинг айрим эҳтиёжларини қондиришга қаратилган маҳсулотлар қобилиятларини англатади. Самарадорлик миқдорий ўлчов даражасига эга бўлади. Иқтисодиётда, энг аввало, юқори самарадорлик кўпинча имкониятлари билан биргаликда истеъмол қилишдан ҳосил бўлган самарадорликнинг юксалишини изоҳлайди. Барча самарадорликлар мажмуаси энг юқори максимал самарадорликлардан иборат эканини изоҳлаш қийин эмас. Ҳар бир истеъмол қилинаётган янги товар ўзининг энг юқори самарадорлик даражасига тенг самарадорлик даражасини кенгайтиради. Максимал самарадорликни пасайтирувчи қонунга кўра навбатдаги ҳар бир истеъмол қилинаётган неъматни юқори самарадорлик даражаси олдинги босқичга нисбатан паст бўлади. Демак, бир ўлчовга тўғри келувчи қўшимча неъматлар ҳосил қилиш самараси олдинги босқичда олинган натижалардан пастроқ бўлади. Иқтисодий самарадорлик бир неча иқтисодий кўрсаткичлар орқали тавсифланади. Ишлаб чиқариш самарадорлиги бир қанча нисбий кўрсаткичлар орқали тавсифланади. Самарадорликнинг умумий кўрсаткичи меҳнат унумдорлигидир. У умуммаҳсулот миқдорининг жонли меҳнат сарфига нисбатан ифодаланади. Жонли меҳнат сарфи кунларда соатларда

ҳисобланади. Меҳнат унумдорлиги билан бирга меҳнат сиғими деган самарадорлик кўрсаткичи ҳам қўлланади. Меҳнат сиғими жонли меҳнатни маҳсулот миқдориغا нисбатан орқали аниқланади. Маҳсулотнинг материал сиғими деган иқтисодий кўрсаткич ҳам бизнинг давримизда катта аҳамият касб этмоқда. Материал сиғими моддий ашёлар сарфини маҳсулот миқдориغا нисбати орқали аниқланади. Ишлаб чиқариш фондларини самарадорлиги маҳсулотнинг фонд сиғими ёки фондлар қайтими кўрсаткичлари орқали ўлчанади. Кўриниб турибдики, нисбий кўрсаткичлар самарадорлик умумий ифодасини аниқлаштирилган шаклида бу нисбатларда маҳсулотлар миқдори кўрсаткичлари ўрнида жами маҳсулот, яъни миллий маҳсулот, жами ички маҳсулот, соф маҳсулот, қўшимча маҳсулот, унинг пул шаклларида бири фойда, миллий даромад каби категориялар қўлланилади. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида, айниқса, республикамизнинг ҳозирги шароитида самарадорликни ошириш жуда жиддий масаладир. Гап шундаки, ҳозирги даврда кўпгина ресурслар чегараланган, уларнинг аксарият қисми хориждан келтирилади, замонавий технология етишмайди, кадрлар малакаси юқори эмас. Шунинг учун ресурслардан тежамли фойдаланиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, миллий ва хорижий сармояларни энг зарур соҳаларга жойлаштириш, юқори малакали кадрлар тайёрлаш каби самарадорликни ошириш воситаларига етарлича эътибор бериш талаб қилинади.

Инқирозга қарши чоралар дастури доирасида амалга оширилган йўналишлардан бири – мамлакатимиздаги маҳсулот экспорт қиладиган корхоналарни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш, экспорт салоҳиятини мустаҳкамлаш бўлди. Бу эса бундай корхоналар янада барқарор ишлашида муҳим аҳамият касб этди. Бунинг учун корхоналарнинг ташқи бозорларда рақобатдошлигини ошириш учун уларни қўллаб-қувватлаш мақсадида қатъий чоралар кўрилди. Энергия манбалари ва коммунал хизматлар нархларининг асоссиз ошишига йўл қўймаслик, корхоналарда технологик жараёнларни оптималлаштириш ҳисобидан маҳсулот таннархини

пасайтириш, экспорт нархларини шакллантиришга доир янги механизмларни жорий этиш, банк кафолатлари муддатларини узайтириш, қўшимча қиймат солиғини қайтариш муддатини қисқартириш ва бошқа рағбатлантириш чоралари шулар жумласидандир.

Асосий таянч тушунчалар

Иқтисодий харажатлар, доимий харажатлар, пировард харажатлар, ишлаб чиқариш таннархи, давр харажатлари, ўзгарувчан харажатлар, ўзгармас харажатлар, тўғри харажатлар, эгри харажатлар, бошқарув харажатлари, таннархни режалаштириш, молиявий-иқтисодий инқироз, иқтисодий самарадорлик.

Назорат учун саволлар

1. Ишлаб чиқариш харажатларининг моҳияти, таркиби ва элементлари.
2. Ишлаб чиқариш харажатларини ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларни таҳлил қилиш усуллари.
3. Корхонанинг ишлаб чиқариш харажатлари таҳлили ва баҳоланиши
4. Маҳсулот таннархини аниқлаш усуллари.
5. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи шаклланишининг корхона фойдасига таъсири.
6. Маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотишни ифодаловчи ҳажм кўрсаткичлари.

ХІ-БОБ. КОРХОНАЛАРНИ СТРАТЕГИК РИВОЖЛАНИШИДА ДАРОМАДЛАР ВА УНИ ОШИРИШ

Мазкур бобда, корхона фаолиятининг молиявий натижалари, корхона даромадлари тузилмаси, корхона даромадларини акс эттирувчи кўрсаткичлар тизими, маржинал таҳлил ва унинг амалий жиҳатлари назарий жиҳатдан тадқиқ этилган.

11.1. Корхона фаолиятининг молиявий натижаларини шаклланиши.

11.2. Асосий фаолиятдан олинган фойда ва зарарлар.

11.3. Асосий фаолиятдан ташқари олинган даромадлар.

11.1. Корхона фаолиятининг молиявий натижаларини шаклланиши

Хар бир корхона ўз фаолиятини олиб боришидан асосий мақсад бу- фойда олишдир. Даромадлар, харажатлар, фойда ҳамда зарар тушунчалари- нинг кўидаги таърифлари мавжуд: Даромадлар – бу субъектнинг хўжалик фаолияти натижасида, одатда, ижара ҳақи, фоизлар, лицензия тўловлари ва дивидентлар шаклида даромад келтирадиган фаолият, яъни товарларнинг сотилиши, хизматларнинг кўрсатилиши ёки бошқа шахсларнинг хўжалик суюъектининг ресурсларидан фойдаланиши натижасида активларнинг келиб тушиши ёки мажбуриятларнинг камайиши орқали рўй берадиган иқтисодий ресурсларнинг кўпайишидир.

Харажатлар – бу активларнинг камайиши ёки фойдани кўпайтириш мақсадида хўжалик фаолиятидан келиб чиқадиган мажбуриятларни ўз зиммасига олиш орқали рўй берадиган иқтисодий ресурсларнинг камайишидир.

Фойда – бу хўжалик субъектига таъсир этадиган асосий ва асосий бўлмаган фаолият, ҳодисалар, шароитлар капиталининг кўпайиши бўлиб, хусусий капиталга тўланадиган бадаллар бундан мустаснодир.

Зарарлар – бу асосий фаолият ва барча бошқа операциялар, ходисалар, шароитлар натижасида хусусий капиталнинг камайиши бўлиб, харажатлар ёки хусусий капиталнинг тақсимланиши натижасидаги камайиш бундан мустаснодир. Даромадлар ва харажатлар тўғрисидаги маълумотлар «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» таркибида акс эттирилиб, улар хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг ҳисобот даврдаги молиявий натижаларининг фойда ёки зарар эканлигини аниқлаш учун ишлатилади. Фойда (зарар) даромадлар ва харажатларни бир-бири билан солиштириш натижасида аниқланади, яъни:

$$\text{Даромадлар} - \text{харажатлар} = \text{фойда (зарар)}$$

Молиявий натижаларни аниқлаш тартибини талабага тушунтириш учун, бизнинг назаримизда, «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот»да акс эттирилувчи кўрсаткичларнинг шаклланиш тартибини кўриб чиқиш керак. «Молиявий натижалар тўғрисидаги» ҳисоботда даромадлар, харажатлар, фойда ва зарарлар хўжалик юритувчи субъектларнинг қўйидаги фаолият соҳалари бўйича акс эттирилади:

- асосий фаолият;
- инвестицион фаолият;
- молиявий фаолият.

Ўзбекистон Республикаси «Асосий хўжалик фаолиятидан даромадлар» номли 2 – бухгалтерия ҳисоби миллий стандартида даромадларга қўйидагича таъриф берилган: «Ушбу стандартда даромад дейилганда хўжалик субъектлари оддий фаолияти давомида олинган даромадлар, шу жумладан, маҳсулотни сотиш (ишларни бажариш ва хизмат кўрсатиш)дан олинган даромадлар, олинган фоизлар, дивидендлар, роятилар ва бошқалар тушунилади».

Асосий фаолият юзасидан даромад ва харажатларни акс эттириш маҳсулот ёки товар сотувчи корхоналарда хизмат кўрсатувчи ташкилотларга нисбатан фарқ қилади. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш билан

шуғулланувчи корхоналар ўзининг анна шу асосий фаолиятини юритиши учун 2 йўналишда харажатларни амалга оширадилар:

1) маҳсулот ишлаб чиқариш учун;

2) умуман асосий фаолиятни ташкил қилиш, бошқариш ҳамда унга хизмат кўрсатиш юзасидан.

Товарлар сотиш билан шуғулланувчи фирмаларда ҳам товарларни харид қилиш учун ҳамда уларни сотиш билан боғлиқ операцион фаолият бўйича харажатлар юзага келади. Шу сабабли, молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда асосий фаолият бўйича учта элемент ўз аксини топади:

1) маҳсулот сотишдан ялпи фойда;

2) сотилган маҳсулот таннархи;

3) операцион харажатлар. «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот» шаклида даромадларни акс эттирувчи даситлабки кўрсаткич бу маҳсулот (ёки товарлар) сотишдан (хизматлар кўрсатиш, ишлар бажаришдан) ялпи тушумлардан.

Ҳисоботнинг бу кўрсаткичи маҳсулот сотишдан ялпи тушумдан товарларнинг қайтарилиши ва харидорларга берилган чегирмаларни айриб юбориш орқали аниқланади. Даромадлар тушунчасининг таърифига мос равишда бу сатр орқали асосий фаолият натижасида олинган тушу макс эттирилади. «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» шаклида харажатларни акс эттирувчи дастлабки кўрсаткич бу сотилган маҳсулотлар (товарлар, кўрсатилган хизматлар, бажарилган ишлар) таннархи бўлиб, бу кўрсаткич сотилган маҳсулотлар (товарлар ёки кўрсатилган хизматлар, бажарилган ишлар) учун ишлаб чиқарувчи томонидан қилинган харажатларни англатади. Маҳсулот сотишдан олинган ялпи тушум суммасидан сотилган маҳсулот таннархи суммасини чегириб юборилса, маҳсулот сотишдан ялпи фойда (зарар) кўрсаткичи келиб маҳсулотини уни ишлаб чиқариш учун кетган харажатларга нисбатан қимматроқ нархда сотиши керак бўлади. Олинган ялпи фойда ҳисобига корхонанинг операцион харажатлари ҳам қопланиши кўзда тутилиши керак. Шунини инобатга олган

холда ҳисоботда асосий фаолиятдан фойдани аниқлаш учун маҳсулот сотишдан ялпи тушум суммасидан операцион харажатлар чегириб юборилади.

Операцион харажатлар таркибига маҳсулотни сотиш билан боғлиқ харажатлар, маъмурий ва бошқа операцион харажатлар киритилади. Хўжалик юритувчи субъект учун учала кўрсаткич ҳам яъни сотишдан ялпи, тушум, сотилган маҳсулот таннархи ҳамда операцион харажатлар, муҳим аҳамиятга эгадир, чунки маҳсулот сотишдан тушумни ўстиришнинг ўзигина фойда суммасининг кўпайишига олиб келмоқда. Фойда кўп бўлиши учун операцион харажатларни имкон қадар камайтириш ҳам талаб этилади. Албатта, маҳсулот таннархини пасайтириш йўллари топилиши ҳам кўзда тутилиши керак. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда молиявий фаолият бўйича олинган натижалар алоҳида акс эттирилади. Улар жумласига даромадлар сифатида олинган дивидентлар, фоизлар, молиявий ижара даромадлари, валюта алмашинув курсларидаги ижобий ҳамда харажатлар сифатида эса тўланган живидендлар, фоизлар, молиявий ижара тўловлари, валюта алмашинув курсларидаги салбий фарқлар киради. Молиявий фаолият бўйича даромадлар ва харажатларнинг алгебраик йиғиндиси молиявий фаолият бўйича фойда ёки зарарни кўрсатади. Асосий ва молиявий фаолият натижалари йиғиндиси хўжалик юритувчи субъектлар умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда ёки зарар кўрсаткичи сифатида акс эттирилади.

1. Корхоналар молиявий – хўжалик фаолиятининг муҳим кўрсаткичи бўлиб даромадлар ҳисобланади. Ушбу кўрсаткичнинг моҳияти, таснифи ва тавсифи республикада қабул қилинган қўйидаги меъёрий харажатларда атрофлича очиқ берилган:

- Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси (16 молда);
- БҲМС «молиявий ҳисоботни тузиш ва тақдим этиш учун концептуал асоси»
- 2 – сон БҲМС «Асосий хўжалик фаолиятдан лониган даромадлар».

- «Маҳсулот (иш, хизмат)ларини ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида Низом».

Ушбу меъёрий ҳужжатларга мувофиқ даромад деганда, умумий олганда, ҳисобот даврида корхона активларини кўпайиши ёки унинг мажбуриятларини камайиши тушунилади.

Корхоналарнинг барча даромадлари Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кдексига 13 та турга бўлинган (16 молда), 2 сон БХМСда Ушбу турдаги даромадлар иккита катта гуруҳга, яъни асосий фаолиятдан олинган даромадлар ва асосий бўлмаган фаолиятдан олинган даромадларга, ажратилган.

11.2. Асосий фаолиятдан олинган фойда ва зарарлар.

Асосий фаолиятдан олинган даромадлар деганда корхона уставида белгиланган асосий фаолиятдан олинган даромадлар тушунилади. “Маҳсулот (иш, хизмат) ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари тартиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш таркиби тўғрисида”ги Низомга мувофиқ корхоналарнинг асосий фаолиятдан олинган даромадлари, ўз навбатида, ўз навбатида, кўйидаги икки гуруҳга ажратилади: Асосий бўлмаган фаолиятдан олинган даромадлар деганда бевосита асосий фаолиятга таалукли бўлмаган фаолият турларидан олинган даромадлар тушунилади. Бундай даромадлар Низомга мувофиқ молиявий фаолиятдан олинган даромадларга ва фавқулотдаги даромадларга бўлинади. Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар деганда қимматли қоғозлар, валюта операциялари, кредит ва қарзларни беришдан олинган даромадлар тушунилади. Буларга роялти, дивидентлар ва фоизлар, ижобий курч фарқлари кўринишидаги даромадлар ва бошқалар киради. Фавқулотдаги даромадлар деганда юз бериши характериға эға бўлмаган, кутилмаган тасодиғ ва ҳодисалардан олинган даромадлар тушунилади. Буларға давлат қонунларини ўзғариши, табиий офатлар, революцион ўзғаришлар натижасида вужудға келган даромадлар киради.

Корхона даромадлари бўйича бухгалтерия ҳисобининг асосий вазибалари бўлиб қўйидагилар ҳисобланади:

- Даромадларни ҳисоблаш тамойиллиги счётларда акс эттириш;
- Даромадларни солиқларга муносабатини тўғри белгилаш;
- Даромадларни молиявий ҳисоботда тўғри акс эттириш ва бошқалар.

Сотишдан олинган даромадларнинг ҳисоби: Товарларни сотишдан олинган даромадлар асосан улгуржи ва чакана савдо корхоналарида, шунингдек ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотларини фирма магазинлари орқали сотадиган ишлаб чиқариш корхоналарида ишлатилади. Бажарилган ишлар ва хизматлардан олинган даромадлар асосан қурилиш ташкилотлари ва хизмат соҳаси корхоналарида, шунингдек асосий фаолиятдан ташқари и шва хизматлар кўрсатувчи бошқа турдаги корхоналарда ишлатилади.

Асосий фаолиятдан олинган қўшимча даромадларнинг ҳисоби. Асосий воситаларнинг чиқимидан олинган фойда корхоналар ўзларининг асосий воситаларини сотишдан ва бошқа чиқимларидан олган фойдасини ҳисобга олишда фойдаланадилар. Бошқа активларни чиқимидан олинган фойда корхоналар ўзларининг турли бошқа активларини, масалан материалларини, хўжалик инвентарларини, номоддий активлари ва бошқа активларини сотишдан ва бошқа чиқимларидан олган фойдасини ҳисобга олишда фойдаланадилар. Ўндирилган жарималар, пенялар ва неустойкалар турли хўжалик шартномалари шартларини бузилиши натижасида, шунингдек кўрсатилган зарарларни қопланиши эвазига олинган даромад (фойда) суммаси акс эттирилади. Ўтган йиллар фойдаси ҳисобот йилда аниқланган ўтган йилларнинг фойдаси акс этирилади. Қисқа муддатли ижарадан олинган даромалар қисқа муддатли ижарадан олинган даромад корреспонденциялашган ҳолда акс эттирилади.

Кредиторлик ва депонентлик қарзларни ҳисобдан чиқарилишидан олинган даромадлар муддатида (3 йилдан ошиқ муддатда) ўндириб олинмаган қарзларни корхона фойдасига ўтказишдан олинган даромадлар. Хизмат қилувчи хўжаликлардан олинган даромадлар асосий фаолиятга

хизмат кўрсатувчи хўжаликлардан (соғлиқни сақлаш бўлими, сарторошхона, кутубхона, болалар боғчаси ва бошқа муассасалари, санаторийлар, ошхона, меҳмонхона, спорт комплекслари ва бошқалар) олинган даромадлар акс эттирилади. Қайтарилмайдиган молиявий ёрдам турли юридик ва жисмоний шахслардан қайтариб бермаслик шарти билан олинган молиявий ёрдам суммалари акс эттирилади.

11.3. Асосий фаолиятдан ташқари олинган даромадлар.

Бошқа операцион даромадлар турли қоплама суммалар ва бошқалар, акс эттирилади. Молиявий фаолиятдан олинган даромадларнинг ҳисоби. 21 – сон БҲМСга мувофиқ молиявий фаолиятдан олинган даромадлар қўйидаги счётларда ҳисобга олинади:

- 9510 «Роялти кўринишидаги даромадлар»
- 9520 «Дивидендлар кўринишидаги даромадлар»
- 9530 «Фоизлар кўринишидаги даромадлар»
- 9540 «Валюта курслари фарқларидан олинган даромадлар»
- 9550 «Узоқ муддатли ижарадан олинган даромадлар»
- 9560 «Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан олинган даромадлар»
- 9590 «Молиявий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар»

Роялти кўринишидаги даромадлар деганда корхоналарнинг номоддий активларини. Масалан компьютерлар учун дастурлар таъминотини, лицензиялар ва бошқаларни ижарага беришдан ва ҳамкорликда фойдаланишдан олинган даромадлар тушунилади. Ушбу даромадларни ҳисобланиши 4850 «Олинадиган роялти» счётнинг дебитида ва 9510 «Роялти кўринишидаги даромадлар» счётининг кредитида акс эттирилади. Йил охирида 9510 счётнинг кредитида тўпланган сумма унинг дебетига ва 9900 «Охириги молиявий натижа» счётининг кредитига ёзилади ва у асосда у ёпилади. Дивидентлар - бу акцияларга киритилган молиявий инвестициялар учун ҳисобланган даромад. Ушбу даромадни ҳисоблашга асос бўлиб акционерлик жамиятининг дивидентнинг ҳисобланганлиги тўғрисидаги ёзма хабарномаси

ҳисобланади. Ушбу хабарномада жами ҳисобланган дивиденд суммаси, ундан ушланган дивиденд солиғи суммаси ва тўланадиган дивиденд суммаси акс эттирилади. Агар хабарномада дивиденд солиғини ушланмаганлиги ўқитирилган бўлса, у ҳолда Ушбу солиқни дивиденд олган корхона тўлаши лозим. Ҳисобланган дивиденд кўринишидаги даромадлар 4840 «Олинадиган дивидендлар» счётининг дебетиди ва 9520 «Дивиденд кўринишидаги даромадлар» счётининг кредитиди акс эттирилади. Йил охирида 9520 счётининг кредитиди тўпланган сумма унинг дебетига ва 9900 «Охирги молиявий натижа» счётининг кредитига ёзилади ваз у асосда у ёпилади.

Фоизлар кўринишидаги даромадлар деганда бошқа юридик шахсларга берилган қарзлар ва кредитлар учун ҳисобланган фоизлар тушунилади. Ушбу фоизларнинг миқдори тузилган шартномалар асосида ҳисобланади. Фоиз кўринишидаги ҳисобланган даромадлар 4830 «Олинадиган фоизлар» счётининг дебетиди ва 9530 «фоизлар кўринишидаги даромадлар» счётининг кредитиди акс эттирилади. Йил охирида 9530 счётининг кредитиди тўпланган сумма унинг дебетига ва 9900 «Охирги молиявий натижа» счётининг кредитга ёзилади ваз у асосда у ёпилади. Валюта курслари фарқларидан олинган даромадлар деганда корхонанинг валюта счётида сақланаётган чет валютаси ва чет Эл валютасидаги дебиторлик қарзлар бўйича ҳисобланган ижобий курс фарқлари тушунилади. Ушбу даромад ҳар ойнинг охирида 5210 «Мамлакат ичидаги валюта счётлари», 5220 «чет элдаги валюта счётлари», 4000 «олинадиган счётлар», 4300 «Таъминотчи ва пудратчиларга берилган бўнақлар ҳисоби счётлари» ва бошқа чет Эл валютасида ҳисоби юритилган дебиторлик қарзлар счётлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Марказий банки эълон қилган курслар асосида ҳисобланади. Ҳисобланган ижобий курс фарқлари бқорида келтирилган счётларнинг дебетиди ва 9540 «Валюта курслари фарқларидан олинган даромадлар» счётининг кредитиди акс эттирилади.

Йил охирида 9540 – счётининг кредитиди тўпланган сумма унинг дебетига ва 9900 «Охирги молиявий натижа Счётининг кредитига ёзилади

ваш у асосда у ёпилади. Узоқ муддатли ижарада олинган даромадлар деганда мулкни бир йилдан кўп муддатга ижарага беришдан олинган даромадлар тушунилади. Ушбу даромаднинг суммаси тузилган лизинг (ижара) шартномаси асосида ҳисобланади. Ҳисобланган даромад суммаси 4830 «Олинадиган фоизлар», 6230 «Бошқа муддати узайтирилган даромадлар» счётининг дебетиди ва 9550 «Узоқ муддати ижарадан олинган даромадлар» счётининг кредитиди акс этирилади. Йил охирида 9550 счётининг кредитиди тўпланган сумма унинг дебетига ва 9900 «Охириги молиявий натижа» счётининг кредитига ёзилади ва у асосда у ёпилади. Қимматли қоғозларни қайта баҳолашда олинган даромадлар деганла узоқ ва қисқа муддатли инвестициялар қийматини ошириш натижасида вужудга келган даромадлар тушунилади. Дундай даромадлар қайта баҳолаш далолатномалари асосида ҳисобланади. Ҳисобланган даромад суммаси 0600 «Узоқ муддатли инвестициялар ҳисоби счётлари», 5800 «Қисқа муддатли инвестициялар ҳисоби счётлари»нинг дебетиди ва 9560 «Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан олинган даромадлар» счётининг кредитда акс этирилади. Йил охирида 9560 счётнинг кредитиди тўпланган сумма унинг дебетига ва 9900 «Охириги молиявий натижа» счётининг кредитига ёзилади ва у асосда у ёпилади.

2. Сотишдан олинган фойда ёки зарар (Фс) ёки (Зс) $Фс (Зс) - ст - Тс$. Мос равишда $Фс = агар Ст > Тс$, $Зс = агар Ст < Тс$ Бу ерда : Ст соф тушум. Тс – сотиш таннарихи

4.Молиявий натижаларни бошқариш. Асосий фаолиятдан олинган фойда ёки зарар (Фаф) ёки (Заф) $Фаф (Заф) = Фс (Зс) - Дх + Бод$

Бу ерда: Дх – давар харажатлари; Бод – асосий фаолиятдан олинган бошқа операцион даромадлар.

5. Умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда ёки зарарлар (Фух) ёки (Зух) $Фух (Зух) = Фмф - Змф$ Бу ерда Фмф – молиявий фаолиятдан олинган фойда; Змф – молиявий фаолиятдан кўрилган заралар

6. Солиқгача фойда ёки зарарлар (Фст) ёки (Зст) $\text{ФСТ (Зст)} = \text{Фух (Зух)} + \text{Фф} - \text{Фз}$ Бу ерда Фд – фавкулотдаги фойда; ФЗ – фавкулотдаги зарарлар 4. соф фойда ёки соф қопланмаган зарарлар (Сф) ёки (СЗ) $\text{Сф (СЗ)} = \text{Фст (З ст)} - \text{Дс} - \text{Аж}$ Бу ерда: Дс – даромаддан олинадиган солиқлар (фойда солиғи, инфраструктурани ривожлантириш солиғи, ягона солиқ); Аж – фойдадан бошқа ажратмалар «Маҳсулот» (иш хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида Низом» га мувофиқ юқорида келтирилган фойда (зарар) кўрсаткичларидан ташқари солиқга тортиш мақсадида яна иккита қўйидаги фойда кўрсаткичи ҳисоблаш йўли билан топилади.

- Солиқга тортиладиган даромад (Стд) $\text{Стд} = \text{Фст (Зст)} + \text{Стх} + \text{Сбх} - \text{Счх} - \text{Д} - \text{Ф}$ Бу ерда Стх – солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатлар; Сбх – ҳисобот даврида солиқ базасидан чегирилмайдиган, лекинда келгусида чегирилиб бориладиган харажатлар;

Счх – солиқ базасидан ҳисобот даврида чегириладиган харажатлар; Д – олинган дивидентлар; Ф - олинган фоизлар Солиқга тортиладиган фойда (Стф) – бу солиқга тортиладиган даромаддан фойда (даромад) солиғини ҳисоблаш учун имтиёз сифатида чегириб ташланадиган харажатларни айиргандан кейин қоладиган фойда суммаси, яъни: $\text{Стф} = \text{Стд} - \text{И}$ Бу ерда : И – имтиёз сифатида солиқга тортиладиган даромаддан чегириладиган харажатлар. 21 – сон БҲМСга асосан ҳисобот йилнинг фойдасини ишлатилиши «Фойдани солиқлар ва тўловлар учун ишлатилиши ҳисоби счётлари» да акс эттирилади. Ушбу актив счётнинг дебетида йил мобайнида фойда (даромад)дан ундирилган солиқлар, жумладан фойда (даромад) солиғи, инфраструктурани ривожлантириш солиғи, ягона солиқ, ялпи тушумдан ягона солиқ акс эттирилади. Бунда Ушбу солиқлар бўйича бюджет олдидаги қарзларни ифодаловчи 6400 «Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар ҳисоби счётлари» (мос равишдаги счётлар) кредитланади. Фойда (даромад) солиғи (Нф) суммаси корхонанинг солиққа тортиладиган фойдаси суммасини

(Стф) солиқ меъёрига (См) кўпайтириб ва 100% га бўлиш билан топилади, яъни:

$$Нф = Стф \cdot См : 100\%$$
 Инфраструктурани ривожлантириш солиғи (Нинф) суммасини топиш учун солиқгача фойда суммасидан (Сфт) фойда солиғи суммаси (Нф) чегирилади, топилган сумма ушбу солиқ меъёрига (См) кўпайтирилади ва 100% га бўлинади, яъни: $Нинф = (Сфт - Нф) \cdot См = 100\%$ Корхона солиқ тўлашнинг ихчамлаштирилган тизимида (ягона солиқ, ялпи тушумдан ягона солиқ) ишлаётган бўлган ҳолларда Ушбу солиқларни суммаси Солиқ Кодекси ва ҳаракатдаги йўриқномаларга мувофиқ ялпи тушум (ялпи даромад) суммасини Ушбу солиқларнинг белгиланган меъёрларда кўпайтириш йўли Билан топилади. Йил охирида 9800 – счётнинг дебитида тўпланган солиқ тўловларининг суммалари унинг кредитида ва 9900 «Охирги молиявий натижа» счётининг дебитида акс эттирилади ва шу асосда фойданинг ишлатилиши ҳисоби счётлари ёпилади. 9900 «Охирги молиявий натижа» счётига фойдани ишлатилиши ҳисоби счётини, яъни 9800 – счётини, ёпилиши Билан корхонанинг ҳисобот йил якуни бўйича соф фойдаси (қопланмаган зарари)ни аниқлаш имкони бўлади. Бунинг учун 9900 – счётнинг дебет ва кредит обороти таққосланади. Ушбу счётнинг кредит оборотини дебет оборотидан катта бўлиш корхонананг соф фойдасини, кредит обототидан дебет оборотининг катта бўлиши корхонананг қопланмаган соф зарарини билдиради. Аниқланган соф фойда суммаси 9900 – счётнинг дебетига ва 8710 «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси(қопланмаган зарари)» счётининг кредитига ўтказилади. Йил якуни бўйича зарар Билан чиқилган бўлса, Ушбу зарар суммаси 9900 – счётнинг кредитига ва 8710 «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)» счётининг дебетига ўтказилади. Ушбу ёзувда 9900 «Охирги молиявий натижа» счёти тўлиғича ёпилади.

Ҳисобот йили охирида 8710 «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)» счётида акс эттирилган соф фойда (қопланмаган зарар) тақсимланиши ёки тақсимланмай қолиши мумкин.

Бундай тақсимоти амалга ошириш корхонанинг мулки ва ташкилий шаклига бевосита боғлиқ ҳисобланади. Ўртоқчилик жамиятларида, масалан, маъсулияти чекланган жамиятларда, қўшма корхоналарга, хусусий корхоналарда, уларнинг устави ва таъсис шартномалари талабларидан келиб чиққан ҳолат ҳисобот йилнинг соф фойдаси (қопланмаган зарари) таъсисчилар йиғилишининг қарорига асосан тақсимланиши ёки тақсимланмасдан корхона ихтиёрига жамланган фойда (қопланмаган зарар) ҳисобига қолдирилиши мумкин. Бу типдаги корхоналарда таъсисчилар йиғилиши қарорига асосан ҳисобот йилнинг соф фойдасини тақсимлаш қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади:

- Таъсисчиларга дивиденд (фоиз) кўринишида бўлинган соф фойда суммасига Дебет 8710 «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)» Кредит 6610 «Тўланадиган дивидендлар»;

- Корхонанинг резерв капиталига ажратма суммасига Дебет 8710 «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)» Кредит 8520 «Резерв копитали»;

- Ҳисобот йилнинг тақсимланмай қолган соф фойдаси ўтган йилларнинг жамланган фойдасига қўшилса.

Дебет 8710 «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)» Кредит 8720 «Жамланган фойда (қопланмалаг зарар)». Агар ўртоқчилик жамияти ҳисобот йили якуни бўйича зарар билан чиққан бўлса, Ушбу зарар суммаси 8720 «Жамланган фойда (қопланмаган зарар» счётининг дебетига ўтказилади, яъни: Дебет 8720 «Жамланган фойда (қопланмаган зарар)» Кредит 8710 «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)» Шундай қилиб, ўртоқчилик жамиятларида ҳисобот йилнинг охирига 8710 «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)» счёти тўлиғича ёпилади ва Ушбу вақтинчалик (танзит) счёт қолдиқга эга бўлмайди. Акционерли жамиятларида 8710 «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)» счётида тўпланган фойда ёки зарар суммасини акционерлар йиғилиши қарорисиз тақсимлаб

бўлмайди. Ўзбекистон республикаси қонунларига мувофиқ акционерлик муофиқ акционерларнинг умумий йиғилишлари келгуси йилнинг май ойигача ўтказилади. Шу сабабли акционерлик жамиятларида 8710 «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)» счётида тўпланган фойда ёки зарар суммаси келгуси йилга қолдиқ сифатида ўтказилади, у фақат ҳисобот йили фойдаси (зарари) тақсимланган ёпилади. Бошқа операция харажатлар. Бошқа операция харажатларига қуйидагилар киради:

1. Кадрлар тайёрлаш ва уларни қайта-тайёрлаш харажатлари, янги ташкил этилаётган хужалик юритувчи субъектга ишлаш учун нормалар доирасида ва улардан ортиқча кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш бундан мустасно.

2. Маслахат ва ахборот хизматларига ҳақ тулаш.

3. Аудиторлик хизматларига ҳақ тулаш шу жумладан хужалик юритувчи субъектнинг катнашчиларидан (мулкдорлардан) бирининг ташаббуси бўйича ўтказиладиган аудиторлик ҳақ тулаш.

4. Ўзининг хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқаришлари ва хўжаликларни саклашдан кўрилган зарарлар.

5. Саломатликни муҳофаза қилиш ва ходимларнинг ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашувчи билан боғлиқ бўлмаган дам олишларни ташкил этиш тадбирлари.

6. Хўжалик юритувчи субъектлар томонидан маҳсулот ишлаб чиқиш билан боғлиқ бўлмаган ишлар (хизматлар) ни (шаҳар ва шаҳарчаларни ободонлаштириш ишлари, қишлоқ хўжалигига ёрдам бериш ва бошқа хил ишларни) бажариш харажатлари.

7. Компенсация ва рағбатлантириш тўғрисидаги тўловлар.

8. Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қарорларига кўра компенсация тўловлари.

9. Вақтинча меҳнат лаёқатини йўқотган тақдирда қонун ҳужжатлари билан белгиланган ҳақиқий иш ҳақи миқдорича қўшимча ҳақ.

10. Икки ва ундан кўпболалари ёки ўн олдти ёшгача ногирон боласи бўлган аёллар қонунчиликкамувофиқ қўшимча меҳнат таътили ҳақини тўлаш.

11. Ходимларга товарлар, маҳсулотлар ва бошқа нарсаларни бепул бериш ёки ходимлар учун ишлар, хизматларни бажариш.

12. Иш ҳақини ҳисоблашда ҳисобга олинмайдиган тўловлар ва харажатлар.

13. Қонунчиликка мувофиқ болани икки ёшга тўлгунича парвариш қилиш бўйича ҳар ойлик нафақани тўлаш бўйича харажатлар.

14. Ходимларга тўланадиган моддий ёрдам.

15. Банк ва депозитарий хизматларига тўловлар ва бошқа тўловлар операцион харажатларга киради.

Асосий таянч тушунчалар

Лицензион тўлов, ижара ҳақи, инвестицион фаолият, ялпи фойда, операцион харажатлар, кредиторлик қарзлари, депонентлик қарзлари, дивидент, соф фойда, жамланган фойда, банк ва депозитарий хизматлари.

Назорат учун саволлар

1. Корхона даромадлари тушунчаси ва унинг тузилмаси.
2. Корхона фойдасини шаклланиши ва уни тақсимлаш.
3. Корхонанинг молиявий ҳолатини иодаловчи кўрсаткичлар.
4. Корхона даромадлари бўйича бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифалари?
5. Кредиторлик ва депонентлик қарзларни ҳисобдан чиқарилиши.

ХII-БОБ. КОРХОНАДА БАҲОНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВА ФИРМАНИНГ БАҲО СИЁСАТИ

Мазкур бобда, корхонада баҳони шакллантириш ва фирманинг баҳо сиёсати, корхонада маҳсулот баҳосининг моделлари, корхоналарда мақсадли баҳони шакллантириш, беқарор иқтисодиётда баҳони шакллантириш билан боғлиқ жараёнларнинг назарий жиҳатлари тадқиқ этилган.

12.1. Баҳо сиёсатининг моҳияти ва вазифалари

12.2. Баҳоларни белгилаш стратегияси

12.3. Баҳоларни ҳисоблаш усуллари

12.1. Баҳо сиёсатининг моҳияти ва вазифалари

Баҳо - товар қийматининг пулдаги ифодаси бўлиб, бозор элементлари ичида энг мураккаби ҳисобланади. У ўзгарувчан, ҳаракатчан, бозордаги конъюнктурали тебранишларга мослашувчан, доимо ўзгариб турувчи механизмдир. Узоқ вақт давомида иқтисодиётимизда барқарор баҳолар аҳволини товар ва хизматлар билан таъминлашдаги ижтимоий ҳақиқатнинг асосий тамойилли деган фикр ҳукмрон эди. Ўзгармас баҳолар барқарор ишлаб чиқариш ривожига ва талабни қондиришга тўсиқлик қилади. Баҳоларни ташкил қилишнинг ҳаққонийлиги иллюзиясини вужудга келтиради. Бугунги кунда баҳолар тизими анча чалкашки, уни тушуниб етиш бир мунча мураккаб, энг асосийси у хўжалик юритишнинг янги бозорлар шароитига мослашмоғи лозим.

Бозор баҳоларининг асосий хусусияти - уларнинг доимо ўзгариб туриш қобилиятидир. Бу табиий, чунки баҳолар талаб ва таклифни ўзаро боғловчи воситадир. Бизга маълумки, уларнинг ҳар иккаласи ҳам ҳаракатчан. Шунинг учун маркетинг стратегиясида шунчалик ҳаракатчан баҳолар сиёсатидан фойдаланилади. Бу сиёсат товарнинг бозордаги ҳаракатини товар ҳаётийлик даврини турли босқичларини тартибга солиш ва бошқаришни, бозорга янги истеъмол товарлари ва ишлаб чиқариш воситаларини киритишни, эскирган

моделларни бозордан сиқиб чиқаришни таъминлайди. Баҳолар ҳеч қачон сабабсиз ўзгармайди. Масалан, бирор камчилиги бўлган ва маънавий эскирган товарлар пасайтирилган баҳоларда, ҳатто, туширилган баҳолар деб аталувчи баҳоларда сотилади.

Юқори баҳолар эса юқори сифатли, янги истеъмол қобилиятига эга бўлган товарларга ўрнатилади. Ривожланган иқтисодиётга эга бўлган мамлакатларда маркетингдаги баҳони ташкил қилиш муаммоларини фақат, асосий стратегик ёндашишларигина ишлаб чиқилиши бежиз эмас, чунки баҳоларнинг ўзи фақат бозор субъектлари: саноат ва савдо фирмалари, корхоналари томонидан ўрнатилади ва давлат томонидан тартибга солинади. Баҳо даражасига товарнинг рақобатбардошлиги ва бозордаги ўрни боғлиқ. Бунинг натижаси сотиладиган товарлар массасида корхона улушининг ошишидир.

Маркетингли ечимлар тизимида баҳони ташкил қилишда энг аввало нимага аҳамият бериш керак, товарнинг бирламчи баҳоси қандай бўлиши, фойда олиш учун ва бозорда ўз маҳсулотини улушини ошириш учун уни қандай ўзгартириш керак? Маркетинг бўйича мутахассислар бу саволларга жавоб беришга турлича ёндашадилар. Лекин уларнинг барчаси маркетинг дастурининг умумий стратегиясига асосланади. Бу ёндашишларнинг асосийларига тўхталиб ўтамиз.

Бирламчи баҳони аниқлашда вақт бирлиги ичида баҳо даражасининг ўзгаришини аниқ ҳисоблаш муҳим аҳамият касб этади. Бу ҳисоблаш бозор сегментига, товарнинг ҳаётийлик даврига, товарга талаб ва таклифнинг потенциал миқдорига боғлиқ бўлади. Маркетингда товар сиёсати ижтимоий товар ишлаб чиқаришнинг барча босқичлари, янги ишлаб чиқаришнинг, тақсимлашнинг, алмашув ва истеъмолчининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда юритилади. Ҳар бир босқичда товар баҳосига таъсир қилувчи ўзига хос омиллар ҳаракат қилади. Товар ва хизматлар баҳосида: сарфланган харажатлар, баҳода акс этган фойда, талаб ва таклифнинг нисбати ҳисобга олинади. Худди мана шу омиллар, талаб ва таклиф, қиймат,

фойдани тенглашиши каби объектив қонуниятларга асосан баҳоларни ташкил қилишни тартибга солади.

Фирма баҳо сиёсатида товар ва хизматлар бирламчи баҳосини ўрнатишга маркетинг нуқтаи назаридан ёндашишнинг ўзига хос хусусияти шундаки, харидор ўз фирмасига доимо ишонади. Масалан, фирма арзон маҳсулот билан савдо қилади, дейлик. Фирма ҳеч қачон янги товарга баҳони юқори ўрнатмайди. Борди-ю, юқорироқ баҳо ўрнатса ҳам у доимо харидорни қониқтиради. Бунга баҳоларни давлат томонидан тартибга солиш орқали эришилади. Ривожланган мамлакатларда давлат монопол юқори баҳоларни чеклашга ҳаракат қилади ва турли яккахокимликка қарши қонунлар қабул қилади. Яккахокимликка қарши кураш -объектив фаолиятдир. Ҳатто, давлатнинг иқтисодиётга аралашувига ашаддий қарши бўлганлар ҳам яккахокимликка қарши қонунлар тарафдорларидир. Бундай қонунлар бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларнинг кўпчилигида (шу жумладан республикамизда ҳам) қабул қилинган. АҚШда бундай қонунларнинг биринчиси 1890 йилда қабул қилинган "антитрест" қонунидир. Кейинчалик ишлаб чиқариш харажатларидан баҳони пасайтириб ўрнатишга асосланган нософ рақобатга қарши, харидорларни алдашга олиб келувчи рекламага қарши қонунлар қабул қилинган. 1914 йилда АҚШда Федерал савдо Комиссияси ташкил этилган. Унинг фаолияти нотўғри ўрнатилган баҳоларни қўллашга қарши ва турли харидорлар гуруҳи учун бир хил товарларга турлича баҳолар ўрнатишга йўналтирилди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида баҳолар аҳамиятининг ортиб бориши кузатилмоқда, чунки мана шу даврда умумий ишлаб чиқариш ҳажми, харажатлар ошиши иқтисодий қийинчиликлар билан уйғунлашиб кетмоқда. Молиявий ва банк бошқариш тизимларининг сусайиши, транспорт ва миллий иқтисодиёт тармоқларининг кучсизланиши баҳо конкуренциясини ошириб юборди. Баҳолар даражаси кўп ҳолларда харидор томонидан белгиланади. Савдогар учун маркетинг тизимида баҳо сиёсатини олиб бориш бир мунча чекланган. Маълумки, юқори даромадли ривожланган баъзи бир

мамлакатларда нархнинг пасайиши сифатнинг ёмонлигидан далолат беради. Шунинг учун нарх пасайиши шу давлатларда корхонанинг мавқеини бозорда мустаҳкамламайди, балки рақобатдошлилик даражасини пасайтиради. Харидорлар ана шу давлатларда юқори сифатли маҳсулотларни юқори нархда сотиб олишга интиладилар. Ҳозирда аста-секин баҳо рақобати баҳосиз рақобатларга ўз ўрнини бўшатиб бермокда. Маркетингда баҳо сиёсатини бошқариш масаласи у амал қилиб турган баҳо структурасига боғлиқдир. Баҳо таркиби қуйидаги чизмада берилган.

Улар бажарадиган баъзи бир вазифаларни кўриб чиқамиз: аввало баҳолар ишлаб чиқариш ва истеъмолдаги ўзгаришлардан хабар беради. Масалан, пойафзалга бўлган талаб бирон-бир сабабга кўра кўпайиб боряпти, деб фараз қилайлик. Бу ҳол пайафзал дўконлари эгаларига, пойафзаллар учун юқорироқ баҳо қўйиш имконини беради. Иккинчи томондан, сотувчилар пойафзал фабрикаларига қўшимча буюртмалар берадилар, чунки уларни кўпроқ сотиш, уларнинг даромадларини оширади. Фабрикани айнан пойафзал ишлаб чиқаришдан манфаатдор қилиш учун уларга пойафзал дўконларининг эгалари илгаригига қараганда баландроқ баҳо таклиф қилишлари лозим. Фабрикалар ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун ҳар хил чарм ва унинг ўрнини босувчи бошқа ресурсларни кўпроқ сотиб олишлари, шунингдек, қўшимча ишчи кучини ёллашлари лозим бўлади. Ишлаб чиқаришнинг ушбу омилларига талабнинг ортиши, уларнинг баҳолари ошишига олиб келади, бу эса ўз навбатида уларнинг таклиф қилишнинг ўсишини рағбатлантиради. Шу тариқа ишлаб чиқаришнинг бир бўғинидан бошқасига пойафзалга талаб ошганлиги ҳақида дарак етказиб турилади. Пойафзал учун керакли бўлган товарларга эҳтиёжнинг ортиши кўн саноати, фунитуралар ишлаб чиқариш кўламини кенгайтиришни, ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантиради.

Баҳолар фақат истеъмолдагина эмас, балки ишлаб чиқаришдаги ўзгаришлардан ҳам дарак беради. Масалан, ёнғин чиқиши натижасида кўп заводлар тўхтаб қолди, дейлик, у ҳолда ишлаб чиқариш камайиб кетади.

Ушбу ҳол уларнинг баҳоси ошишига олиб келади, бу ўз навбатида пойафзал фабрикалари эгалари учун пойафзалларни илгариги миқдорда тайёрлашни бефойда қилиб қўйиши мумкин. Талаб илгаригача қолганда пойафзал ишлаб чиқаришни қисқартириш ва сотувчилар учун уларга баландроқ чакана нархлар белгилаш имконини яратади.

Товарнинг ошган нархи уни истеъмол қилишнинг қисқартиришдан дарак беради. Чарм ишлаб чиқаришни қисқартириш ҳақидаги хабар шу тариқа пойафзал истеъмолчисига етиб боради. Аммо унинг учун пойафзал нархи нима сабабдан ошганлиги муҳим эмас. У, сабабларидан қатъи назар, товар нархи ошганлигига бир хилда қарайди.

Баҳоларнинг бошқа муҳим вазифаси - ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчини рағбатлантиришидир. Нархларнинг ўзгариши уларнинг ҳам, буларнинг ҳам чорасини кўришга, айтили вақтда бундай чора имконият яратишга ундайди. Бизнинг мисолимизда пойафзалга талабнинг ортиши, уларни ишлаб чиқаришни кўпайтиришга рағбатлантиради. Лекин бу ҳам ашё материалларини, хуллас, ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун зарур ҳамма нарсаларни харид қилишни кўпайтиришни талаб этади. Пойафзал фабрикаларида бундай имконият пайдо бўлади ҳам, зеро пойафзалга бўлган талаб ва нархнинг ошиши улар кўшимча даромад келтириши ва бу даромад ишлаб чиқаришни кенгайтиришга сарфланиши мумкин. Бу эса пойафзалнинг нархи баландроқ бўлганда пойафзал фабрикалари эгаларига ўз даромадларини янада ошириш имконини беради.

Шуниси ҳам муҳимки, *баҳолар механизми ишлаб чиқарилаётган маҳсулот миқдорини кўпайтиришигина эмас, ишлаб чиқаришнинг энг тежамли усуллари ишлашни ҳам рағбатлантиради.* Пойафзал ишлаб чиқарувчиларнинг даромади сотишдан тушган пул билан ишлаб чиқариш харажатлари ўртасидаги тафовутдан иборат бўлганлиги сабабли энг кам харажат қилган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш, улар учун фойдали бўлади. Пойафзал ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган чармнинг бирон хили борган сайин камёброқ ва қимматроқ бўлиб боради деб фараз қилайлик. Бу ҳол уни

тежашга ва унинг ўрнини боса оладиган арзонроқ материални излашга рағбатлантиради.

Баҳоларнинг учинчи вазифаси иккинчиси билан чамбарчас боғлиқ. Бу даромадларнинг тақсимланишидир. Товар ишлаб чиқариш шароитида хўжалик фаолияти иштирокчилари оладиган даромадлар улар ўз шахсий ёки ишлаб чиқариш истеъмолларини кўзлаб сотадиган ёки сотиб оладиган товарлар ва хизматларнинг нархларига бевосита боғлиқдир. Нархларнинг ўзгарилиши иқтисодий неъматлар сотувчилари ва харидорлари турли гуруҳларининг даромадлари миқдorigа тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. Бозорга жамият учун энг зарур неъматларни етказиб берувчилар, шунингдек, ушбу пайтда мўл-кўл бўлган неъматларни сотиб олувчилар ҳам ютадилар. Пойафзалчилик меҳнатида бўлган талаб ошса (таклиф ўзгармай қолган даражада), уларнинг иш кучининг нархи, демак, даромадлари ҳам ортади. Меҳнат бозорида таклиф ошадиган (доимий талаб шароитида) бўлса, унинг акси бўлади: иш кучининг нархи пасаяди.

Баҳоларнинг тўртинчи вазифаси алоҳида корхоналарга ва хўжалик соҳаларига ишлаб чиқариш омилларини тақсимлашдир. Масалан, эркаклар ва аёллар пойафзали икки фабриканинг эгалари товарлари келтираётган фойда даражасини доимо кузатиб борадилар ва агар бу пойафзаллардан бирор хил катта фойда келтираётгани маълум бўлиб қолса, улар ўз ишлаб чиқаришларини у ёки бу хилдаги товарларга ўзгартириб борадилар. Бу ҳол айниқса иш кучи тақсимоотида тез-тез учраб туради. Масалан, ишчилар иш ҳақи юқорироқ бўлган тармоққа ва корхоналарга, агар бошқа шароити бир хил бўлса, ўтиб кетадилар.

12.2. Баҳоларни белгилаш стратегияси

Баҳо сиёсатини бошқариш фирмаларнинг ўзларининг умумий мақсадларига мувофиқ баҳолар бўйича барча қоида, қонун ва қарорларни амалга ошириш бўйича кундалик фаолиятидир. Корхоналар баҳо белгилашда икки хил: ягона ёки ўзгарувчан баҳолар сиёсатини қўллашлари лозим. Ягона

баҳо сиёсатида маркетинг бир хил товарга ягона баҳо белгилайди. Бу баҳо барча харидорларга ҳар қандай шароитларда бўлмасин, бир хил таклиф этилади. Ўзгарувчан баҳолар сиёсатини ўтказиш бир хил товарнинг ўзини турли истеъмолчиларга бозор вазиятига қараб ҳар хил нархларда сотиш мумкин. Баҳолар оқибат натижасида истеъмолчиларга маъқул келиши учун корхона улгуржи ва чакана савдо доирасида баҳоларни бошқариш бўйича маълум тадбирларни амалга оширади. Бу борада руҳий баҳо алоҳида аҳамият касб этади. Бундай баҳо белгилаш талабга қараб баҳони бошқариш усули ҳисобланади, бунда баҳо, масалан, минг сўм эмас, балки 999 сўм каби яхлитланмаган ҳолда белгиланади, яъни товар гўё арзонроқ кўринади.

Рағбатлантириш баҳосини белгилаш ҳам харидорни ўзига жалб қилишда муҳим роль ўйнайди. Бундай баҳони белгилашда харидор руҳияти эътиборга олинади, яъни улар савдолашишни яхши кўришлари ва иккинчидан меъёردаги нормадан паст нархлар истеъмолчини ўзига маълум даражада диққатини тортиши ҳисобга олинади. Шунинг учун ҳам бир қанча фирмалар ўзгарувчан баҳоларни фақат арзонлаштирилган товарларни сотишни рағбатлантиришдагина эмас, балки яхши маълум бўлган, харидорлар баъзан қиммат товарларни ёки машҳур савдо маркаларига мансуб товарларни сотишда ҳам қўллайдилар. Бундан кутилган мақсад - харидорларни жалб этиш ва шу баҳонада бошқа товарларни ҳам одатдаги нархда сотиш имкониятига эга бўлишдир. Харажатларнинг ўсиб бориши шароитида баҳоларни ошириш, товар оборотини ўстиришга имкон бермайди. Баъзан харажатларнинг кўпайиши фақат миқдорий томонларни ўзгартириш, оғирлиги, ҳажми, миқдори, ўлчамини қисқартириши билан қопланиши мумкин. Товарлар ассортиментини бошқариш, уларни ўзгартириш баъзи ҳолларда харажатлар ва баҳоларнинг ўсиш даражаси ишлаб чиқарувчиларни айрим маҳсулот турларига баҳони энг юқори талаб даражасида белгилашга мажбур этади. Бундай вазиятда фирмалар товар таркибини ўзгартириш ёки мутлақо янги товар таклиф этиши лозим. Ягона ва ўзгарувчан баҳолардан фойдаланган ҳолда фирма бозорга кириб боришида қуйидаги яна баҳо

сиёсатларидан фойдаланиши мумкин.

"Қаймоғини олиш" ва бозорга "кириб келиш" сиёсатлари. "қаймоғини олиш" сиёсати янги товарлар учун баҳо юқори даражада белгиланади. Бозор ўзлаштирилиб аста-секин тўйинишидан сўнг эса истеъмочиларни янада жалб этиш мақсадида баҳо туширилади, товарларга арзонроқ баҳо белгиланади. "қаймоғини олиш" сиёсати яхши натижа бериши учун товарларга бўлган талаб нархларга қисман таъсирчан бўлиши; харидорлар маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларидан кам хабардор ва шу сабабли белгиланган суммани тўлашга тайёр туришга; бозорда товарга рақобат бўлмаслиги; бозор доирасида нарх сегментлари мавжуд бўлиб, улар муайян чегараларда нархни ўзгартириб туришда имкон бериши лозим. "қаймоғини олиш" сиёсати фирмага барча харажатларни тез ва тўлиқ қоплаш имконини беради. Бу сиёсатнинг камчилиги юқори нархлар фойда беради ва рақиблар сонини кўпайтириб юборади, чунки унга қизиқувчилар сони кўпайиб кетади. Шунинг ҳам ёдда тутмоқ лозимки, баҳолар ғоят юқори бўлса, бундай товар бозорда яхши ўтмаслиги мумкин. Чунки у харидорни чўчитиб юборади. Бу сиёсат маркетинг фаолиятида маълум ўзгаришлар ва шароитга мослашишларини амалга ошириш заруриятини кўяди. Масалан, нархларнинг пасайиб боришига қараб, реклама қилиш тартиби, таркиби ҳам ўзгариб боради, сотиш усуллари ўзгаради, тақсимлаш таркиби йирик магазинлардан кенг истеъмол товарлари сотиладиган савда шаҳобчаларига ўтказилади.

"Кириб олиш" сиёсати паст нархларни жорий этиш ва катта ҳажмли товар оборотини амалга оширишга қаратилган сиёсатдир. Бунда товарларга паст баҳо белгиланади. Оқибатда товарларнинг сотиш ҳажмини кескин ошириб, товарни юқори нархларда сотишга қараганда кўпроқ тўлиқ даромад келтиради деб ҳисоб юритилади. "Кириб олиш" кўпроқ бозор нарх сегментларига бўлинмаган ва юқори нархли товарларни харид қилишга тайёр бўлмаган шароитларда қўлланилади. Бу сиёсатнинг ижтимоий мавқеини қиёфа-размини бермайдиган янги товарларга нисбатан қўллаш лозим. "Кириб олиш" сиёсати фирмалар паст нархларни қўллаб, бозорда

рақобатчилари устидан ғалаба қозонадилар, аммо арзон нархлар стратегиясида зарар кўрмаслик нуқтасига етиш учун кўп миқдорда товар сотилиши керак. Товарларни жорий этиш жараёнида эса арзон нархлар зиён кўришга олиб келиши аниқ. Бунинг учун товар сотиш базорларини кенгайтириш, янги сегментларни аниқлаш лозим. Демак, "қаймоғини олиш" қиммат нархлар, "кириб олиш" эса арзон нархлар сиёсатидир. Улар нарх белгилашнинг фавқулодда намоён бўлишидир. Бироқ, ҳар иккала стратегия ҳам маълум зарурий шароит - маълум вақт ва маълум муддатда, яъни керакли жойда ва жойида қўлланилса, яхши самара бериши маълум, акс ҳолда улар катта- тўғрилаб бўлмас зарар ва қийинчиликларга олиб келади. Маълум фирма ва компаниялар фақат "қаймоғини олиш" ёки фақат "кириб олиш" сиёсатини, айримлари уларни биргаликда комбинациялаштирилиб қўллайдилар.

Нархларни белгилашда "рақобатда қолиб келиш" стратегияси ҳам қўлланилади. Бу стратегия бозорга "кириб олиш" стратегиясининг бошқа бир кўриниши бўлиб, унинг мақсади яна чуқурроқ масалага - потенциал келажак рақобатчининг бозорга кириб келишининг олдини олишга қаратилган. Унинг вазифаси бозорда рақобатчи корхона пайдо бўлгунга қадар кўпроқ товарни сотишга эришиш, харидорларнинг қалбига ўрнашиб олиб, янги рақобатчи корхонага йўл бермаслик тадбирларини ишлаб чиқишдан иборат. Бу сиёсат баҳоларни иложи борича таннархга яқинроқ даражада белгилашни тақозо этади. Бунинг маъноси, олинadиган фойда миқдори кам бўлади ва, демак, фирмалар бозорда ҳаракат қилмоғи ва кўпроқ фойда олиш учун катта ҳажмдаги товарни сотишга эришмоқлари лозим. Шунинг учун ҳам бу сиёсат фирмадан бозорнинг кичик сегментида ҳаракат қилишни, тезкорлик билан уни ўзлаштириш, тезкорлик билан самарали натижага эришгач, уни тарк этишни тақозо этади.

Фирмаларнинг аксарият қисми баҳо белгилашда, аввало бозордаги баҳолар даражасини, рақобат даражасини эътиборга олган ҳолда амалга оширади. Бу ҳол одатда товарлар рақобатчилар маҳсулотидан ҳам фарқ

қилганда, харидорнинг бозор нархидан хабардорлигида ва сотувчи бозор нархи устидан назорат қилиш учун ҳеч нарса қила олмаган ҳолда содир бўлади. Рақобат даражасидан юқори баҳолар алоҳида ҳолларда белгиланади. Масалан, фирма ўз хусусиятлари, сифати билан бошқа товарлардан фарқли товарлар ишлаб чиқараётган бўлса, ўз товарларини рақобатдош, бозор нархларидан юқори нархларда сотиши мумкин. Бундай баҳолар яна қуйидаги ҳолларда белгиланади:

- * агар товар ягона, ноёб характерда ва патентлар билан муҳофаза қилинган бўлса; товарни яратиш ва ишлаб чиқариш ниҳоятда мураккаб ва катта меҳнат, куч талаб этса; товарнинг баҳоси харидор учун аҳамиятсиз бўлса;

- * бозорнинг сиғими янги рақобатчиларга тўғри келмаса;

- * товарнинг фойдаланиш учун харидорларни ўрганишга катта маблағ ва куч талаб этса ва, ниҳоят, фирманинг молиявий аҳволини яхши билмаган ҳолда ҳам юқори баҳо белгилаб кўриш мумкин. Юқорида кўрсатилган ҳолларга тескари бўлган ҳолатлар бўлган тақдирда, товарларга рақобат даражасидан паст баҳолар белгиланади. Фирмаларнинг бундай баҳолар сиёсатидан фойдаланиши уларга харидорларни оғдириб олиш имконини беради.

12.3. Баҳоларни ҳисоблаш усуллари

Амалиётда аниқ шароитдан келиб чиққан ҳолда баҳо ўрнатишнинг қуйидаги усулларидан фойдаланилади: тўлиқ харажатлар; ўртача харажатлар: чекланган харажатлар ишлаб чиқаришнинг нормал (стандарт) харажатларига асосан, тўғридан-тўғри харажатларни ҳисобга олувчи мақсадли баҳо ёки мақсадли фойда нормаси. Буларнинг ҳар биттасига алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Тўлиқ харажатлар усули - ҳисобланган баҳоларга асосланган. У товар ишлаб чиқариш ва реализация қилишдаги барча харажатлар асосида аниқланади. Бу ҳисоблаш усулини шартли равишда қуйидагича таъсирруф

килиш мумкин. Барча тўғридан-тўғри харажатлар асос учун олинади. Унга (накладной) харажатлар ва фойда қўшилади. Фойда тармоқ ўртача фойда нормасидан ҳисобланади. Бу ўртача фойда нормаси ссуда фоизига, ўртача капитал айланиши тезлигига ва тармоқдаги рақобат даражасига боғлиқ бўлади.

Ўртача харажатларга асосланган баҳо - асосан юқоридаги усулдек ҳисобланади. Бир бирлик маҳсулот учун ўртача харажатлар (доимий ва ўзгарувчан) аниқланади. Агар конъюнктура кам даражада ўзгарса, яъни ишлаб чиқариш камроқ камайса ёки ошса, баҳо тўлиқ харажатлар даражасидан эмас, балки иқтисодий циклининг ўртача харажатларига таяниб аниқланади. Бу усулдан фирма маълум муддат ичида баҳоларни олдинги даражада ушлаб туриш мақсадида кўпроқ фойдаланади.

Чекланган харажатлар усули ишлаб чиқаришни кенгайтириш билан боғлиқ харажатларни ҳисобга олиш имконини беради. Бу усулдан фирма ишлаб чиқариш миқдорини ошириш, бозорда катта улушга эришиш ва сотишни кенгайтиришга эришиш мақсадида фойдаланади. Чекланган харажатлар - ишлаб чиқаришнинг бир бирлик маҳсулотга ошиши натижасида умумий харажатларнинг ўзгаришини билдиради. Чекланган харажатлар юқори ёки паст бўлиши мумкин. Бу-талабнинг характери ва ошиши кўламига; унинг ўзгариш даврига, мавжуд бўлган қувватлар билан талабни қондириш имкониятига ва бошқа омилларга боғлиқдир.

Агар ўсиб бораётган талабни қондириш учун мавжуд қувватлар оширилмаса, чекланган харажатлар ўртачадан кам бўлади. Чунки чекланган харажатлар доимий харажатларга асосланса, ўртача харажатлар доимий харажатларга асосланади. Агар бордию талабнинг ошиши доимий бўлса, уни қондириш учун ишлаб чиқариш харажатларининг барча элементларини (ўзгарувчан ва доимий харажатларни) ўзгартиришга тўғри келади ва чекланган харажатлар ўртача юқори бўлади.

Баҳони ҳисоблашнинг бу усули қазиб олиш ва қайта ишлаш тармоқларида кенг қўлланилади. Бунга сабаб, шу тармоқларда ишлаб

чиқаришнинг кенгайиши натижасида ишлаб чиқариш харажатлари ҳам кескин ошади. Баҳоларнинг нормал (стандарт) ишлаб чиқариш харажатлари асосида ҳисоблаш усули - махсус баҳоларни ҳисоблаш усули саналади. Бу усулда - баҳолар ҳақиқий харажатлардан эмас, балки мавжуд ишлаб чиқариш шароитида, мавжуд моддий ва қиймат нормативлари асосида ҳисобланади. Бу ерда харажатлар ишлаб чиқариш бошлангунча ҳисоблаб чиқилади. Маҳсулот таннархи калькуляцияси ҳам ашё ва материалларга ўрнатилган нормативларидан, ишчи кучига ҳақ тўлаш харажатлари нормасидан ва (накладной) харажатлардан олинади. Бошқача қилиб айтганда, баҳоларни ҳисоблаш ишлаб чиқариш қувватларини юклаш нормал миқдориغا нисбатан амалга оширилади. Умуман ишлаб чиқариш қувватларининг 80 фоиз юкланганлиги нормал ёки стандарт ҳисобланади.

Мақсадли баҳо ёки мақсадли фойда нормаси усули тўғридан-тўғри харажатларни ҳисобга олади. Бу усулда ҳам асос қилиб қувватларни маълум бир юкланганлик даражасига тўғри келувчи ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобланади. Бироқ фойдани ҳисоблашга ёндашиш бошқача, яъни фирма ўз маҳсулотига олдиндан шундай баҳо ўрнатадики, унда фойданинг аниқ бир миқдори ўрнатилган бўлади.

Юқорида кўриб чиқилган усуллардан қайси бирини танлаш керак? Кўп ҳолларда ишлаб чиқариш миқдориغا, бозордаги вазиятга ва бозорни қамраб олиш даражасига, баҳонинг ўз характериға (вақтинчаликми ёки нисбатан доимийми) товар туриға ва бошқа товарнинг ўрнини боса олишиға таянади. Шунинг ёддан чиқармаслик керакки, товарнинг ҳисоблаб чиқилган баҳоси ҳали унинг ҳақиқий бозор баҳоси дегани эмас. Бозор баҳоларини бозор тартибға солади. Ҳисоблаб чиқилган ва ҳақиқий бозор баҳоларининг нисбати турличадир. Умумий қонуният шундаки: фирма бозорда қанчалик мустаҳкам мавқеға эға бўлса ва фирмада қанчалик маркетинг стратегияси тажрибаси кўп бўлса, фирманинг ҳисоблаб чиқилган баҳолари бозор баҳосига шунчалик яқин бўлади.

Баҳоларни кўтариш, пасайтириш, барқарорлаштириш турли йўллар

билан, масалан, бир маромда ва бир хил миқдорда, босқичма-босқич, бир тушириб бир кўтариш орқали, қабул қилинган формулаларга асосланиб ёки турли вариантларнинг бирикмаси орқали амалга оширилади. У ёки бу баҳоларнинг ўзгариш сиёсатини танлаш бозордаги аниқ шароитдан, сотишга чиқарилган маҳсулотнинг характери (товарнинг янгилиги, ўзаро ўрин боса олиш қобилияти, патентли ҳимоя қилинганлиги)дан ва фирманинг ўз тармоқ бозоридаги ўрнидан келиб чиқади. Баҳолар кўп жиҳатдан товарнинг ҳаётийлик даврига ҳам боғлиқ. Масалан, машина ва асбоб-ускуналарнинг ҳаётийлик даврининг бошида максимал, аммо эластик баҳолардан фойдаланилади.

Янги ассортиментни лойиҳалаш, тажриба ва серияли нусхаларни яратиш, реклама товар ҳаракатини тезлаштирувчи бошқа усуллари йирик серияли ва оммавий ишлаб чиқаришдагидан кўра кўпроқ харажат талаб қилади. Шунинг учун бундай товарлар ҳаётийлик даврининг ривожланиш ва етуклик даврида баҳолар аста-секин пасаяди.

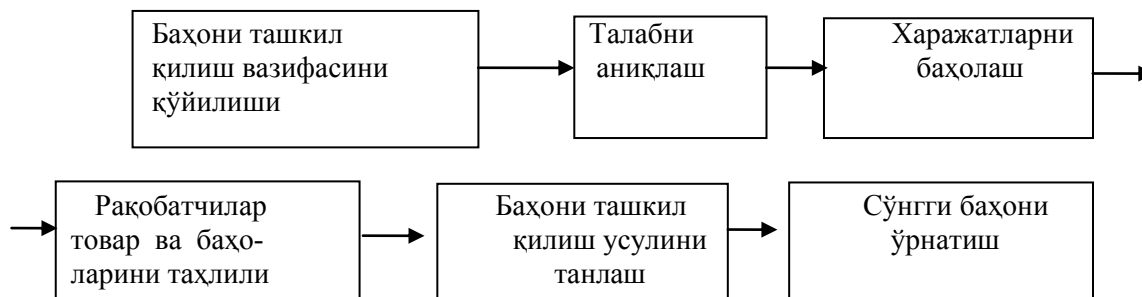
Товарнинг эскириш даврида баҳолар барқарорлашади ва товарнинг бозордан чиқиш даврида баҳо минимал бўлади. Шунга қараб баҳода акс этган фойда ҳам ўзгариб боради, яъни: зарардан то минималгача (товарнинг бозорга киритилиш босқичида), ўртача пастдан то ўртагача (ривожланиш босқичида); максимал (етуклик босқичида), ўртачадан то ўртачадан пастгача (товарнинг эскириш даврида); минимал (товар ҳаётийлик даврининг сўниш (ўлиш) босқичида).

Товарнинг сифати ва рақобатбардошлиги маркетинг стратегиясининг асоси ҳисобланади. Бундан ташқари баҳо сиёсатида сервисни ҳисобга олиш шарт. Маълумки, яхши хизмат кўрсатишдек кўп харажат қиладиган нарса йўқ. Юқори сифатли товарлар ишлаб чиқариш, харидорлар ва истеъмолчиларга таъмирлаш (ускунани ўрганишда) ва сотишдан кейинги (турли хизматлар кўрсатиш) юқори даражадаги хизматлар кўрсатиш кўшимча харажатлар қилиш билан боғлиқдир. Бу ўз навбатида товарга хизматларнинг баҳоси ошишига сабаб бўлади. Шу билан бир вақтда

анъанавий ва маркетингли ёндашиш ишлаб чиқариш, сотиш ва хизмат кўрсатишни ташкил қилишнинг турли моделларига асосланган. Анъанавий ёндашувда харидор товарни эксплуатация қилиш жараёнида уни харид қилиш ва хизмат кўрсатиш учун кўп вақт ва маблағ сарфлайди. Чунки унинг фойдаси алоҳида олинган самаралардан ташкил бўлади. Ҳар бир босқич учун алоҳида пул тўлашга тўғри келади. Маркетингли ёндашишда харидорнинг пул маблағи ва вақти тежалади. Бунга сабаб товарлар ва хизматларга анча юқори баҳолар бўлса ҳам умумий истеъмол самараси билан таклиф қилинади. Натижада умумий харажатлар кам, фойда эса юқори бўлади. Масалан, АҚШ фермери учун маркетингни ўз фаолиятининг асоси қилиб олган фирмага ўз участкаси тупроғи намунасидан юборса бўлгани, у турли ўғитлардан қайсисини, қачон ва қай миқдорда фойдаланиш лозимлиги кўрсатилган тавсияни олади. Агар фермер шу хизматдан фойдаланмаганда эди, кўп харажат қилишга тўғри келарди. Бундан ташқари унинг меҳнати натижасини ҳеч ким кафолатмаган бўларди. Чет эл тажрибаси шуни кўрсатадики, худди шундай шароитда ҳосилдорлик ва маҳсулот сифати анча ошади, сақлашдаги йўқотишлар камаёди. Фермер ўз маҳсулотининг рақобатбардошлигидан ҳам ютади.

Бозорга мўлжалланган, маркетингдан кенг фойдаланадиган ва ишлаб чиқаришга мўлжалланган фирмаларнинг молиявий сиёсатида жиддий фарқ мавжуд. Биринчиси, бозорда ўз ўрнини эгаллаш ва мустаҳкамлаш учун қандай қилиб баҳо сиёсатидан яхшироқ фойдаланиш, харидор қандай баҳони қабул қилиши мумкинлигини аниқлаш, рақобатчилардан қандай қарши ҳаракатни кутиш кераклигича диққатини жалб қилади. Иккинчиси эса юқори сифатли ва паст таннарх билан товар ишлаб чиқаришга ҳаракат қилиб, асосий диққатни таннархга қаратади. Натижада товарнинг харидорлилик самараси унутилади. Маркетингли шароитда ўзгарувчан баҳолардан фойдаланилади. Бу баҳолар талаб ва таклифнинг ўзгаришига жуда сезгир. Шунинг учун улар бозордаги вазиятга қараб доим ўзгариб туради ва ўз-ўзини тартибга солувчи бозор муносабатларининг асоси бўлиб ҳисобланади.

Баҳоларни ҳисоблаш усуллари куйидаги тартибда тасарруф қилиш мумкин.

12.3.1-расм. Товар сифатига баҳонинг боғлиқлигини ҳисобга олинган баҳо ўрнатиш стратегияси.

Куйидаги жадвалда товар сифатига баҳонинг боғлиқлиги ҳисобга олинган баҳо ўрнатиш стратегиялари акс эттирилган.

12.3.1-жадвал.

Товар сифатига баҳонинг боғлиқлиги ҳисобга олинган баҳо ўрнатиш стратегиялари.

Товар сифати	БАҲО			
		Юқори	Ўрта	Паст
	Юқори	1. Мукофотли чегирмалар стратегияси.	2. Бозорга чуқур кириб бориш стратегияси.	3. Юқори қийматли аҳамиятчилик стратегияси.
	Ўрта	4. Юқори баҳолар стратегияси	5. Ўрта даражали стратегия.	6. Ўрта сифатлилик стратегияси.
	Паст	7. Ўғирлаш стратегияси.	8. «Усти ялтироклик» стратегияси.	9. Паст қийматли аҳамиятчилик стратегияси.

Жадваллар шундан далолат берадики, товарларга қанчалик юқори ёки паст баҳо белгиланиши уларнинг сифатига, бозордаги талаб ва таклиф орасидаги нисбатга, маркетингларнинг фаоллик даражаси ва уларнинг танлаган стратегияларига боғлиқ.

Нарх-навони ташкил қилиш, баҳо сиёсатида катта харажатларини талаб қилади. Лекин фирмалар ўзгарувчан баҳолар самарали маркетинг

фаолиятининг муҳим омилларидан бири эканлигини тушуниб етиб бу харажатлардан қочмайди. Шу сабабли маркетинг хизмати таркибида баҳолар ҳисоблаш усулини танловчи, нарх-навони ташкил қилиш билан шуғулланувчи алоҳида бўлинмалар мавжуд.

Асосий таянч тушунчалар

Баҳо сиёсати, баҳонинг вазифалари, баҳонинг турлари, баҳони шакллантирувчи омиллар, баҳони белгилаш стратегияси, баҳони ҳисоблаш методикаси, баҳо даражаси, бирламчи баҳо, нархларнинг вазифаси, даромадларнинг тақсимланиши, улгуржи баҳолар, монопол баҳо, бозор баҳоси, Франко, ФОБ, ФОС, Франко-истеъмолчи, прейскурант жадваллари, устама баҳо, скидка, рағбатлантириш баҳоси, баҳодан чегирмалар, мавсумий баҳолар.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Баҳо сиёсати нима сабабларга кўра бошқарилади?
2. Баҳоларнинг қандай турларини биласиз?
3. Ўзбекистонда кенг тарқалган қандай баҳоларни биласиз?
4. Баҳоларни шакллантирувчи асосий омилларга нималар киради?
5. Баҳоларни бошқариш стратегияси қандай?
6. Баҳоларни ҳисоблаш усуллариини тушинтириб беринг.
7. Баҳолар тизимини мукаммаллаштиришнинг асосий йўналишлари ҳақида сўзлаб беринг.

ХIII-БОБ. КОРХОНАЛАРНИ СОЛИҚҚА ТОРТИШ ВА СОЛИҚ ЮКИНИ ПАСАЙТИРИШ

Мазкур бобда солиқлар ва мажбурий тўловларнинг моҳияти ҳамда аҳамияти, корхоналарда солиқлар ва мажбурий тўловлар ҳисобини ташкил этиш зарурати, корхоналарда солиқлар ва мажбурий тўловлар ҳисоб-китобларининг ҳисобини ташкил қилиш ҳамда солиқ юки кўрсаткичини ҳисоблаш методикаси каби масалалар ёритилган. Шунингдек, корхоналардан олинадиган солиқ юки амалий таҳлиллар асосидаги мисоллар келтириб ўтилган.

13.1. Солиқлар ва мажбурий тўловларнинг моҳияти ҳамда аҳамияти

13.2. Корхоналарда солиқлар ва мажбурий тўловлар ҳисобини ташкил этиш зарурати

13.3. Корхоналарда солиқлар ва мажбурий тўловлар ҳисоб-китобларининг ҳисобини ташкил қилиш

13.4. Солиқ юки кўрсаткичини ҳисоблаш методикаси

13.1. Солиқлар ва мажбурий тўловларнинг моҳияти ҳамда аҳамияти

Солиқлар ва мажбурий тўловлар давлат хазинасини тўлдирувчи асосий элементлардан бири бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун солиқларга давлат бюджетининг даромад қисмини шакллантирувчи, энг муҳим бўлган умумдавлат вазифаларини ҳал этиш учун зарур миқдордаги маблағни жамлантирувчи дастак сифатида қараш лозимдир.

Солиқ тизими аниқ мақсадга қаратилган молиявий сиёсат бўлиши билан биргаликда ялпи миллий маҳсулотнинг бир қисмини қайта тақсимлайди ва шу тарзда иқтисодиётнинг ва ижтимоий ҳаётнинг таркибий тузилишини ўзгартиришда, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш кафолатини таъминлашда бевосита иштирок этади. Солиқ тизимини ислоҳ қилишдан кўзланган асосий

мақсад – корхоналар зиммасидаги солиқ юкини енгиллаштирилиши орқали ишлаб чиқаришни жонлаштириш ва иқтисодиётни барқарорлаштиришга эришишдир. Бу мамлакатимизнинг солиқ сиёсати билан амалга оширилади ва тартибга солинади.

Ҳар қандай мамлакатнинг солиқ сиёсати ўзига хослиги билан ажралиб туради, чунки ҳар бир давлатнинг иқтисодий юксалиши, ўсиш суръати, аҳолисининг фаровонлиги, инвестиция қилиш қудрати унда жорий қилинган солиқларнинг умумий миқдори, юкининг қай даражадалигига боғлиқ. Буларни белгилаш ва амалга ошириш мамлакатда олиб борилаётган солиқ сиёсатига боғлиқ. Шу жиҳатдан Ўзбекистоннинг солиқ сиёсати ҳам ўзига хос хусусиятларга эга.

Маълумки, Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 25 декабридаги ЎРҚ – 136 сонли Қонуни билан тасдиқланган ва 2008 йилнинг 1 январидан кучга кирган Солиқ кодексининг 23-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қўйидаги солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар амал қилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амалдаги солиқ турлари:

Солиқлар:

- 1) юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи;
- 2) жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи;
- 3) қўшилган қиймат солиғи;
- 4) акциз солиғи;
- 5) ер қаъридан фойдаланувчилар учун солиқлар ва махсус тўловлар;
- 6) сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ;
- 7) мол-мулк солиғи;
- 8) ер солиғи;
- 9) ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи;
- 10) жисмоний шахслардан транспорт воситаларига бензин, дизель ёқилғиси ва газ ишлатганлик учун олинадиган солиқ.

Бошқа мажбурий тўловлар:

- 1) ижтимоий жамғармаларга мажбурий тўловлар:
 - ягона ижтимоий тўлов;
 - фуқароларнинг бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига суғурта бадаллари;
 - бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига мажбурий ажратмалар;
- 2) Республика йўл жамғармасига мажбурий тўловлар:
 - Республика йўл жамғармасига мажбурий ажратмалар;
 - Республика йўл жамғармасига йиғимлар;
- 3) давлат божи;
- 4) божхона тўловлари;
- 5) айрим турдаги товарлар билан чакана савдо қилиш ва айрим турдаги
 - хизматларни кўрсатиш ҳуқуқи учун йиғим.

Ушбу модданинг иккинчи ва учинчи қисмларида кўрсатилган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар умумбелгиланган солиқлардир. Ушбу Кодексда белгиланган ҳолларда ва тартибда солиқ солишнинг соддалаштирилган тартибида тўланадиган қуйидаги солиқлар қўлланилиши мумкин:

- ягона солиқ тўлови;
- ягона ер солиғи;
- тадбиркорлик фаолиятининг айрим турлари бўйича қатъий белгиланган солиқ.

Ушбу модда иккинчи қисмининг 1-6-бандларида, учинчи қисмининг 1-4-бандларида, бешинчи қисмининг иккинчи ва тўртинчи хатбошларида назарда тутилган солиқлар ҳамда бошқа мажбурий тўловлар умумдават солиқлари ва бошқа мажбурий тўловлардир. Ушбу модда иккинчи қисмининг 7-10- 11 бандларида, учинчи қисмининг 5-бандида, бешинчи қисмининг учинчи хатбошисида назарда тутилган солиқлар ҳамда бошқа мажбурий тўловлар маҳаллий солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар жумласига киради. Берилаётган солиқ имтиёзлари маҳсулот таннархини камайтиради, пировардида фойдани оширади. Бу эса ишлаб чиқаришнинг барқарор ўсиши ва аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш учун жуда муҳим.

Солиқ имтиёзлари - солиқ тўловчиларга солиқлар бўйича турли хил янгиликлар бўлиб, улар вақтинчалик ва доимий, тўлиқ ёки қисман ва бошқа кўринишларда берилиши мумкин. Солиқ имтиёзларининг турлари, амал қилиш механизмлари, белгилаш мезонлари мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланиши даражасидан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Солиқ юки - солиқ тўловчининг муайян вақт оралиғидаги фаолияти натажасида тўлаган солиқларини йиғиндисини ифодалайди. Бунда солиқ тўловчиларнинг тўлайдиган барча солиқлар ва солиқсиз мажбурий тўловларининг йиғиндисини ифодаланади. Солиқ юкининг даражаси ўз навбатида мамлакатнинг иқтисодий қудратига, инфляция даражасига, давлатнинг ваколатли функцияларни қўллашига, қолаверса бозор муносабатларининг ривожланиши ва ижтимоий ҳаракат доирасига бевосита боғлиқ бўлади.

Солиқ ставкаларини ўзгартириши орқали ҳам иқтисодиётга самарали таъсир қилиши мумкин. Солиқ ставкалари ҳозирги пайтда тобора мураккаблашиб ва туркумлашиб бормоқда. Солиқ ставкаларини ўзгартириш орқали молиявий оқимлар ва товарлар оқимларининг айрим соҳалари учун кўшимча рағбатлар яратилади.

Солиқ имтиёзлари рағбатлантириш ва самарали қўлланилишига қараб куйидаги кўринишларда ифодалаш мумкин:

- солиқлардан бутунлай озод қилиш;
- янги ташкил этилган корхоналарга имтиёзлар бериш;
- солиқ тўлашдан вақтинча озод этиш;
- солиққа тортиладиган базани камайтириш;
- солиқдан қисман озод қилиш;
- хорижий инвестицияларга имтиёзлар бериш;
- экспортга имтиёзлар бериш ва бошқалар.

Бунинг натижасида корхоналар ихтиёрида қоладиган маблағлар улушининг кўпайиши эвазига унинг айланма маблағлари миқдори кўпайтириб бориш ва оптимал даражасини сақлаш, ишлаб чиқаришни

замонавийлаштириш, унинг самарадорлигини ошириш мақсадида кўпроқ инвестиция киритиш, ходимлар меҳнатини янада рағбатлантириш имконини беради.

Солиқ юки даражасини қуйидаги омиллар белгилаб беради:

1) солиқлар, йиғимлар ва бюджетдан ташқари фондларга мажбурий ажратмалар сони;

2) уларнинг ставкалар даражаси;

3) ҳар бир солиқ базасининг ўзига хос шаклланиш хусусияти (солиқ объектига кирувчи элементлар миқдори);

4) солиқ имтиёзларидан фойдаланиш даражаси (имконияти).

Ушбу омиллардан бирининг камайиши (ўсиши) бошқа омиллар ўзгармагандагина солиқ юки камайишига (ўсишига) таъсир этиши мумкин.

Айтайлик солиқ ставкалари пасайтирилса-ю, солиқлар сони кўпайса ёки солиқ объекти элементлари кенгайтирилса, солиқ ставкасининг пасайтирилиши ҳеч қандай натижа бермайди ва солиқ юки ўзгармайди ёки кўтарилади.

Шунинг учун давлат томонидан солиқ тизимини шакллантиришда бу 4 хил омилни бир-бирига боғлиқ ҳолда қаралиши ва солиқ юкининг мақбул даражасини белгилаши ва ўрнатиши лозимдир. Бу даражани белгилашда давлат қуйидаги ҳолатлар таъсирини ҳам эътиборга олиш зарур:

- мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражаси;
- солиқ тўловчиларнинг тўлов қобилияти, умумий молиявий имкониятлари;
- бозор муносабатларининг, хусусан, мулкчилик муносабатларининг ҳолати;
- инфляциянинг ўсиш даражаси;
- маълум давр хусусиятларига кўра, давлатнинг ўз олдида қўйган сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий вазифалари нисбати.

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида корхонлар хўжалик фаолиятида бюджет билан ҳисоб-китобларни тўғри йўлга қўйиш муҳим аҳамият касб этади. Бунда бухгалтерия ҳисоби маълумотларидан ташқи

фойдаланувчилардан бири давлат солиқ хизмати органлари бўлиб, улар солиқларнинг молиявий ҳисобини тўғри ва ўз вақтида юритилишидан манфаатдор ҳам ҳисобланади.

13.2. Корхоналарда солиқлар ва мажбурий тўловлар ҳисобини ташкил этиш зарурати

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларда бухгалтерия ҳисобини ташкил этишнинг асосий вазифаси ички ва ташқи фойдаланувчиларни ахборот билан таъминлашдир. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодексида белгиланганидек, -солиқлар муайян миқдорларда ундириладиган, мунтазам, қайтариб берилмайдиган ва беғараз хусусиятга эга бўлган, бюджетга йўналтириладиган мажбурий пул тўловларидир. Солиқ Кодексида солиқ тўловчилар зиммасига солиққа оид бир қатор мажбуриятлар юклатилган. Ушбу мажбуриятларни бажармаслик ёки лозим даражада бажармаслик солиқ тўловчига нисбатан молиявий ва маъмурий ёки жиноий жазо чораларини қўллашга сабаб бўлади.

Солиқ мажбурияти – маъмурий ҳуқуқий муносабати бўлиб, унга асосан солиқ тўловчи солиқ қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат солиқ хизмати органларида ҳисобда туриш, солиқ ва мажбурий тўловларни белгиланган тартибда ҳисоблаш, бюджетга тўлаш, бухгалтерия ҳамда солиқ ҳисоб-китобларини юритиш ва ваколатли органларга топширишдир.

Солиқ мажбуриятлари:

- қонун ҳужжатларига мувофиқ бухгалтерия ҳисобини юритиши, молиявий ва солиқ ҳисоботини тузиши
 - солиқ мажбуриятларини ўз вақтида ва тўлиқ ҳажмда бажариши
 - давлат солиқ хизмати органларининг ва бошқа ваколатли органларнинг ҳамда улар мансабдор шахсларининг қонуний талабларини бажариши,
- шунингдек мазкур органларнинг, улар мансабдор шахсларининг қонуний фаолиятига тўсқинлик қилмаслиги шарт.

- давлат солиқ хизмати органларига ва бошқа ваколатли органларга имтиёзлар олиш ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжатларни тақдим этиши

- солиқ текширувлари ўтказилаётган вақтда давлат солиқ хизмати органларига солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ҳисоблаб чиқариш, тўлаш билан боғлиқ ҳужжатлар ҳамда маълумотларни тақдим этиши

- солиқ тўловчиларга тўланадиган маблағлардан солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўғри ва ўз вақтида ҳисоблаб чиқариши, ушлаб қолиши ҳамда бюджетга ва давлат мақсадли жамғармаларига ўтказиши;

- солиқ тўловчиларга тўланган даромадларнинг, ушлаб қолинган ҳамда бюджетга ва давлат мақсадли жамғармаларига ўтказилган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг ҳисобини юритиши, шу жумладан ҳар бир солиқ тўловчи бўйича алоҳида-алоҳида ҳисоб юритиши шарт.

Солиқ тўловчидан солиқ мажбуриятларини ўз вақтида ва тўлиқ ҳажмда бажариши учун қуйидаги вазифаларни бажаришни талаб этади.

- давлат солиқ хизмати органларида ҳисобда туриш;

- юридик манзили ўзгарган тақдирда, давлат солиқ хизмати органларига хабар бериш;

- ҳисобланган солиқ ва мажбурий тўловларни ўз муддатида тўлаш.

Хўжалик жараёнларини ўз вақтида, тўғри ва аниқ ҳужжатлаштириш нафақат бухгалтерия ҳисобини тўғри ташкил этишга балки, солиқ объектлари ҳамда у билан боғлиқ объектлар ҳисобини ташкил этиш ва солиқ базасини тўғри аниқлашга хизмат қилади. Молиявий ҳисоб маълумотлари солиқ ҳисоботларини тузиш учун етарли бўлмайди. Шунинг учун молиявий ҳисоб маълумотлари асосида корхона бухгалтерия хизмати томонидан солиқ ҳисоботларини тузиш учун зарур қўшимча солиқ ҳисоби регистрлари, маълумотномалар тузилиши керак.

Солиқ маслаҳатчиси ўз хизмат вазифасини юқори даражада бажариши учун бухгалтерия ҳисоби, аудит ва молиявий таҳлил методологиясини чуқур билиши зарур. Бу соҳалар бўйича билимга эга бўлган солиқ маслаҳатчиси

мижозга солиқ харажатларини оптималлаштириш бўйича тўғри маслаҳатлар бера олади.

Солиқ маслаҳатчилари ташкилотлари:

- бухгалтерия ҳисобини йўлга қўйиш, тиклаш ва юритиш;
- молиявий ҳисобот тузиш;
- бухгалтерия ҳисоби, менежмент ва молия-хўжалик фаолиятининг бошқа масалалари бўйича консалтинг хизматларини ҳам кўрсатиши мумкин.

Республикамизда солиқ сиёсати йилдан йилга такомиллашиб бормоқда. Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексини ишлаб чиқиш зарурияти:

- солиқ тизимининг мураккаблашуви;
- солиқ қонунчилигининг бир ҳил талқин қилинмаслиги;
- тўғридан – тўғри амал қилувчи ҳужжат бўлмаганлиги;
- соддалаштирилган солиқ солиш тартиби ва айрим солиқлар ҳамда бошқа мажбурий тўловларни солиқ кодекси билан эмас, балки меъёрий ҳужжатлар билан тартибга солиниши.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда солиқ тизимининг шаклланиши, солиқ сиёсатининг такомиллашиши бухгалтерия ҳисобини ривожланиши ва унинг услубиётини такомиллашувига олиб келди. Республикамизда «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонунни қабул қилиниши, бухгалтерия ҳисоби миллий стандартларининг (БХМС) ишлаб чиқилиши ва амалиётга тадбиқ қилиниши, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низом 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарорини қабул қилиниши (кейинги ўзгаришлари билан) солиқ сиёсатининг янада такомиллашувига асос бўлди. Юқоридагилардан келиб чиқиб, Республикамизда бозор иқтисодиётига мос бўлган бухгалтерия ҳисобининг ҳуқуқий–меъёрий асоси яратилди деган хулосага келишимиз мумкин.

13.3. Корхоналарда солиқлар ва мажбурий тўловлар ҳисоб-китобларининг ҳисобини ташкил қилиш

Корхоналарда бюджет билан боғлиқ муносабатларда солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича давлат ва солиқ тўловчилар ўртасидаги молиявий муносабатлар сифатида макон ва замонда ҳисобга олиниши лозим. Булар, бир томондан, солиқ тўловчи шахс, иккинчи томондан, солиқни давлат фойдасига ундириб олувчи шахс, яъни солиқ идоралари. Биринчи шахс солиқларни тўловчи сифатида ҳисоб юритса, иккинчи шахс эса уларни ундириб олувчи шахс сифатида ҳисоб юритади.

Солиқлар ва мажбурий тўловлар ҳисобининг ушбу икки тури бир – биридан мақсади, вазифалари, юритилиш тартиби, услуги ва усуллари, техникаси, ҳужжатли расмийлаштирилиши ҳамда бошқа жиҳатлари билан бир-биридан тубдан фарқ қилади.

Бозор муносабатларига ўтиш, ушбу шароитда мамлакатимиз учун буткул янги солиқ қонунчилиги ҳужжатларини яратилиши ҳамда ҳаётга жорий этилиши умуман бухгалтерия ҳисобининг, шу жумладан солиқлар ҳисобининг янги муносабатларга, янгича ҳўжалик юритиш талабларига мос бўлган концептуал асосларини яратиш масаласини кўндаланг қилиб қўйди.

Бундай турдаги қонунбузарликлар бош омили ҳисоб-китоб ишларини тўғри юритмаслик ҳисобланади. Шу туфайли солиқ тўловчиларда бухгалтерия ҳисобининг тўғри юритилишини назорат қилиш муҳим иқтисодий-ижтимоий ва ҳуқуқий аҳамиятга масалалардан биридир.

Мамлакатимизда солиқлар ва мажбурий тўловлар бухгалтерияда ҳисобга олиш “Бухгалтерия ҳисобининг миллий андозалари”да белгиланган тамойиллар асосида ҳар бир солиқ тури бўйича алоҳида-алоҳида олиб борилади. Солиқларнинг бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш, аввало солиқ тўловчининг ҳисоб сиёсатида ўз аксини топмоғи лозим.

Амалдаги қонунларда солиқ тўловчи юридик шахс мансабдор шахслари даромадини ёки солиқ солишнинг бошқа объектлари ҳисобининг йўқлиги, бу ҳисобни белгиланган қонунчиликни бузган ҳолда юритилганлиги, шунингдек

солиқ органларига солиқларни ҳисоблаш ва тўлаш учун зарур бўлган ҳисоботлар, ҳисоб-китоблар ҳамда бошқа ҳужжатларни ўз вақтида тақдим этмаганлиги, фойдани ёки бошқа солиқ солиш объектини яширганлиги (камайтириб кўрсатганлиги) учун жазога тортилиши белгилаб қўйилган.

Лекин қонунчилик солиқ тўловчиларни солиқ ҳамда бошқа мажбурий тўловлар суммалари тўланмаган ёхуд бутунлай тўланмаганликка олиб келган ҳатоларини солиқ органининг текширувидан олдин аниқлаган, бухгалтерия ҳисобида ҳамда солиқлар ва тўловлар бўйича ҳисоб-китобларга тузатишлар киритган тақдирда, уларни жазодан озод этишни ҳам назарда тутди.

Демак, юридик шахслар томонидан ҳисобланган солиқлар ва уларни бюджетга ўтказиш, амалга оширилган харажатлар, солиқлар ва бухгалтерия ҳисобини аниқ ва тўғри ташкил этиш, солиқ тўловчилар мажбурияти бўлиб қолмасдан, балки бундан уларни манфаатдорлигини ҳам келтириб чиқаради. Шунингдек, бухгалтерия ҳисоби маълумотлари асосида ҳўжалик юритувчи субъектлар ва давлат ўртасидаги муносабатлар таҳлил қилиб борилиб, ислохотларни амалга ошириш истиқболлари ҳам белгилаб борилади.

Шу сабабли солиқлар ҳисобини тўғри ташкил этиш ва юритиш корхонани катта миқдорда жарималар тўлашни олдини олишга, давлатга эса белгиланган тушумларни ўз вақтида бюджетга тушишини таъминлайди. Баён этилганлардан кўринадики, ҳисоб тизимида амалга оширилган ислохотлар ҳўжалик юритувчи субъектларда содир этилган жараёнлар ҳамда улар ҳаракатини халқаро андозалар асосида тўғри ва ўз вақтида акс эттириб бориш имкониятини бермоқда.

Ҳозирда бухгалтерия ҳисоби таркибий қисмлари "Молиявий ҳисоб" ва "Бошқарув ҳисоби"нинг ўрни ва аҳамияти кенг очиб берилди. Лекин бу ҳисоб ва аудит тизимида олиб борилаётган ислохотлар тугади дейиш учун асос бўла олмайди. Чунки амалдаги "Молиявий ҳисоб" ва "Бошқарув ҳисоби" тизимида солиқлар ҳисобига етарли эътибор берилмаган. Юқорида таъкидланганидек олимлар томонидан "Солиқлар ҳисоби" қандай бўлиши ва у қайси таркибда бўлиши тўғрисида аниқ тўхтамга келинмаган. Ҳолбуки,

солиқлар ҳисоби бозор муносабатлари шароитида тадбиркорлик субъектлари фаолиятида муҳим аҳамиятга эга. Чунки солиқларни тўғри ҳисоблаш ва бюджетга белгиланган муддатларда тўлаш тадбиркорлик субъекти молиявий ҳолатига ўз таъсирини кўрсатади. Бюджетга тўланиши лозим бўлган солиқлар ва йиғимларни ўз вақтида тўғри ҳисоб-китоб қилиш ва тўлаб бориш натижасида корхона иқтисодий зарар кўрмайди. Аксинча эса корхона иқтисодий зарар кўради.

Юқорида таъкидланганидек солиқлар давлат ва солиқ тўловчилар ўртасидаги молиявий муносабатлар сифатида макон ва замонда ҳисобга олинishi лозим. Солиқлар ҳисобининг макон ва замондаги мақоми, унинг ҳисоб тизимидаги ўрни масаласи бўйича муаллифлар қарашлари учта гуруҳга ажратиш мумкин эканлигини кўрсатди.

1-гуруҳ - бу солиқлар ва мажбурий тўловлар ҳисобини корхоналар ички ҳисоб тизимининг бир тури сифатида эътироф этиш.

2-гуруҳга солиқлар ва мажбурий тўловлар ҳисобини бухгалтерия ҳисобининг бир тури деб ҳисоблайдиган олимларни киритиш мумкин.

Хорижий мамлакат олимларининг аксарияти солиқлар ҳисобини бухгалтерия ҳисобининг қуйи тизими, деб эътироф этадилар. Солиқлар ва мажбурий тўловлар ҳисоби мазмун ва моҳиятига, ташкилий ва бошқа жиҳатларига кўра корхоналар бухгалтериясига юклатилган функционал мажбуриятлардан бир ҳисобланади. Солиқлар ҳисобининг тўғри ва ўз вақтида юритилишига республикаимиз қонунларига мувофиқ корхона раҳбари ва бош ҳисобчи молиявий ва маъмурий жиҳатдан жавобгардир.

Корхонада ўрнатилган ҳисоб сиёсатида кўра солиқлар ҳисоби бош ҳисобчининг ўзи ёки алоҳида бўлим, масъул шахс (шахслар) томонидан бош ҳисобчи жавобгарлигида олиб борилади. Булардан хулоса қиладиган бўлсак, солиқлар ҳисобини корхоналар томонидан юритиладиган бухгалтерия ҳисобидан ажратиб бўлмайди. Демак, солиқлар ҳисоби умуман олганда сўзсиз бухгалтерия ҳисобига тегишлидир. **Солиқлар ҳисобининг предмети** бўлиб солиқ тўловчилар томонидан тўланадиган солиқ тўловлари

ҳисобланади. **Солиқлар ҳисобининг объекти** ҳар бир солиқ тури, улар бўйича солиққа тортиладиган база, солиқ имтиёзлари, солиққа доир жорий ва кечиктирилган харажатлар, жорий ва узоқ муддатли мажбуриятлар, солиқлар бўйича молиявий, маъмурий жарималар, уларни ундирилиши ва ҳисобдан чиқарилиши ҳамда бошқалар ҳисобланади. Ҳар бир солиқ тури бўйича ҳисобнинг ушбу объектлари ўзининг мазмун ва моҳиятига, хусусиятларига эгадир. Ушбу хусусиятлар давлатимизнинг солиқ қонунчилик ҳужжатларида тўлиқ ўз аксини топган, улар тўғрисида ишимизнинг кейинги бўлимларида яна алоҳида тўхталамиз.

Солиқлар ҳисобининг субъектлари бўлиб, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, турли мулкчилик шаклидаги ва ташкилий-ҳуқуқий мақомдаги корхоналар ҳисобланади. Ҳисоб бирлиги сифатида ушбу корхоналар турли солиқ режимларида фаолият кўрсатувчилар бўлиб ҳисобланади.

Солиқ тўловларини ҳисобга олишда бухгалтерия ҳисобининг методини ташкил қилувчи усулларнинг барчасидан фойдаланилади. Лекин, шунинг билан бирга ушбу усулларни солиқ ҳисобида қўллаш ўзига хос хусусиятларга эга бўлади. Мисол учун, баҳолаш усули негизида ётувчи қиймат тушунчаси турли мақсадларда турлича мазмун касб этади. Чунончи, ҚҚСни ҳисоб-китоб қилишда божхона қиймати, сотиш қиймати, соф сотиш қиймати, ҳақиқий таннархдаги қиймати, ўртача қиймат, қолдиқ қиймат ва шу каби қийматнинг бошқа турлари қўлланилади. Бошқача айтганда солиқларни ҳисоб-китоб қилишда солиқ солиш объектини топиш учун яхлит шакл ва мазмундаги қийматдан фойдаланиб бўлмайди.

Солиқлар ҳисобини юритишга асос бўлувчи бош ҳужжат бўлиб асосан махсус ҳисоб-китоб шакллари ҳисобланади. Чунончи, ушбу ҳисоб-китоблар турли солиқлар бўйича турли шакл ва мазмунга эга бўлади. Солиқларнинг тизимли ҳисобини юритиш счётлар ва уларга икки ёқлама ёзув усулидан кенг фойдаланишни тақозо этади. Шунинг билан бирга бюджет олдидаги қарзларни ҳисоби учун мўлжалланган умумий бухгалтерия счётлари солиқларнинг батафсил (кенг мазмундаги) ҳисоби учун етарлича бўлмайди.

Шу сабабли ҳам солиқларнинг батафсил ҳисобини юритиш учун алоҳида махсус счётларни юритиш лозим. Ушбу счётлар тизимини ҳар бир хўжалик юритиш субъекти ўзининг ҳисоб сиёсатига қараб белгилайди.

Бухгалтерия ҳисобининг умумий усуллари бўлган баланс ва ҳисоботда солиқларнинг ҳисобланган, ўтказиб берилган суммалари, шунингдек улар бўйича дебиторлик ва кредиторлик қарзларнинг ҳолати тўғрисида йиғма маълумотлар акс эттирилади. Солиқларнинг батафсил ҳисоби корхоналар молиявий ҳисобининг ушбу шакллари берадиган маълумотларни янада ҳам бойитиб, уларнинг ички ва ташқи ахборот истеъмолчилари учун фойдалалик даражасини ошириш имконини беради.

13.4. Солиқ юки кўрсаткичини ҳисоблаш методикаси

Иқтисодиётни барқарор ўсишини характерловчи асосий кўрсаткичлардан бири – бу солиқ юки кўрсаткичидир. Бу кўрсаткични макро-, мезо- ва микродаражада ҳисоблаш ҳамда таҳлил қилиш муҳим иқтисодий аҳамиятга эгадир. Солиқ юкини микродаражада таҳлил қилишга қаратиш корхоналарга солиқ юкини ҳисоблашни турли тавсифлари мавжуд.

Микродаражада, яъни хўжалик юритувчи субъект даражасида, солиқ юкини ҳисоблашда ҳам қарашлар турлича бўлиб, турли кўрсаткичларга нисбатан аниқлаш услублари мавжуд. Корхонанинг солиқ юкини бюджетга солиқ ва йиғим шаклида олинадиган ёки солиқ тўловларининг умумий суммаси сифатида олинадиган даромаднинг улуши сифатида кўриб чиқади. Муаллифларнинг иккинчи гуруҳи солиқ юкини хўжалик юритувчи субъектга солиқ солиш самарасининг мураккаб тавсифи сифатида белгилайди. Солиқ юкини бир эмас, балки бир нечта кўрсаткичларга нисбатан аниқлаш кераклигини билдиришади. Учинчи гуруҳ олимлари солиқ юкини корхона молиявий юкининг бир қисми сифатида қарашади. Шундай қилиб, А.Н.Цыгичко солиқ юки остида корхоналарни кенгайтириш ва модернизация қилиш учун ресурсларни чеклайдиган умумий молиявий юкнинг бир қисми тушунилади. У солиқ юкини молиявий босимнинг бошқа таркибий қисмлари

- инфляция, кредитлар ставкаси, табиий монополияларнинг таърифлари ва бошқалар билан биргаликда кўриб чиқиш керак, деб ҳисоблайди. Ҳақиқатан ҳам, давлатга мажбурий тўловлардан ташқари компания қонуний равишда нодавлат ташкилотларга суғурта мукофотлари ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш мажбуриятини олади.

Тўртинчи гуруҳ эса солиқ юкини корхонада солиқ маъмуриятчилиги, таҳлил қилиш ёки солиқ режалаштириш воситаси сифатида кўриб чиқадиган муаллифларни ўз ичига олади. Хўжалик субъектларида солиқ юкини ҳисоблашнинг замонавий ҳолати мамлакатимизда бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитаси томонидан тақдим этилган услубиёт асосида ҳисобланади. Унга кура солиқлар ва тўловларнинг хўжалик юритувчи субъектнинг маҳсулот сотиш ҳажмига нисбатан ҳисобланади.

У қуйидагича:

$$СЮ = \text{солиқлар ва тўловлар/маҳсулот сотиш ҳажми} \times 100 \%$$

Бу ерда:

СЮ-хўжалик юритувчи субъектларда солиқ юки.

Бу усулда солиқ юкини ҳисоблаш хўжалик субъектларида солиқ юкини анча фоизли пунктга камайтириб кўрсатади ва натижада ушбу субъектлар фаолияти нотўғри баҳоланиб, бир қанча иқтисодий қийинчиликлар келтириб чиқаради. Яъни давлатнинг ушбу соҳа билан шуғулланувчи ташкилотларининг маълумотларига таяниб давлат бюджет дастурини тузади ва унга асосланиб иш куради. Натижада солиқ юки янада оғирлашиши мумкин.

Шунингдек, солиқларнинг абсолют ва нисбий солиқ юкларини фарқлаш мумкин. Абсолют солиқ юки – корхоналардаги солиқ ва ижтимоий суғурта бадаллари юкини ифодалаб, улар бюджет ва бюджетдан ташқари фондларга ўтказилади, хўжалик субъектлари солиқ мажбуриятларининг абсолют миқдоридир. Нисбий солиқ юки абсолют миқдорнинг янгидан яратилган

қийматига нисбати деб ифодаланади ва қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$ДН=СТ+ИА/ЯЯҚ \times 100 \%$$

Бу ерда:

Дн - хўжалик юритувчи субъектлардаги нисбий солиқ юки;

СТ - солиқ тўловлари

ИА - ижтимоий эҳтиёжларга ажратма

ЯЯҚ - янгидан яратилган қиймат.

Шунингдек, бошқа услубиётга кўра корхоналарда солиқ юкини ҳисоблаш учун қуйидагича, яъни:

$$СЮ_{\kappa} = БС+МТ / ИХ+СФ+БС+МТ \times 100 \%$$

Бунда, СЮ_κ-солиқ юкининг миқдори;

Бс-жами тўланувчи солиқ суммаси;

Мт-жами тўланувчи мажбурий тўловлар суммаси;

ИХ-иш ҳақи харажатлари;

СФ-соф фойда усулидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Мазкур формула асосида солиқ юкини ҳисоблашнинг ютуқ томони шундаки, солиқ юкини ҳисоблаш жараёни содда бўлиб, оддий тадбиркор учун ҳам тушунарли ҳисобланади. Бу эса, солиқ тўловларини доимий таҳлил қилиб бориши, солиқ тўловларини бошқариш, бошқа фаолият турларида мавжуд бўлган солиқ юклари даражаси билан таққослаш жараёнларини енгиллаштиради. Энг муҳими корхона томонидан тўланувчи барча солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни оғирлик даражасини тўлиқ қамраб олади.

Юқорида эътироф этилган солиқ юки кўрсаткичини ҳисоблаш методларининг моделлари 1-жадвалда умумлаштирилди.

Амалиётда солиқ юкини аниқлашда барча солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар суммасининг йиғиндисини олишиб, солиқ юки оғир бўлди

дейишади. Аслида эса, юқорида қайд этилгандек, харажатлар сифатида тан олинган суммалар олиниши зарур.

2018 йилда солиқ юки кўрсаткичларининг таҳлили

(шартли рақамлар)

№	Кўрсаткичлар	“А” корхонаси	“Б” фирмаси
1.	Маҳсулот сотишдан соф тушум	105600136	44966892
2.	Фойда солиғи	110460	223640
3.	Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи	539711	197965
4.	Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи		158435
5.	Кўшилган қиймат солиғи	1083440	4461040
6.	Сув ресурслардан фойдаланилган-лиги учун солиқ	41438	6292
7.	Мол-мулк солиғи	-	228123
8.	Ер солиғи	437082	176776
9.	Бошқа солиқлар	3222	22068
10.	Солиқлар бўйича харажатлар	2215353	5474339
11.	Соф солиқ юки	2.1	12.2
12.	Йўл жамғармасига мажбурий ажратма	1478402	629536
13.	Пенсия жамғармасига мажбурий ажратма	1689602	719470
14.	Таълим жамғармасига мажбурий ажратма	528001	224834
15.	Ягона ижтимоий тўлов	2080627	597986
16.	Импорт бўйича божхона божи	-	-
17.	Маҳаллий йиғимлар	-	180333
18.	Мажбурий тўловлар бўйича жами:	5776632	2352159
19.	Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг жами	7991985	7826498
20.	Ялпи солиқ юки	7,6	17,4

Шартли жадвалда хўжалик юритувчи субъектлар, яъни микродаражада солиқ юки кўрсаткичини таҳлил қилиш мақсадида “А”, “Б” корхоналарининг 2016 йилги маълумотларидан фойдаланилди. Жадвал маълумотларининг таҳлили шуни кўрсатмоқда 2016 йилда “А” корхонасининг маҳсулотни сотишдан соф тушуми 105600136 минг сўм, “Б” фирмасининг соф тушуми 44966892 минг сўмни ташкил қилган. Шу даврда бу корхоналарнинг солиқ

тўловлари бўйича харажатлари мос равишда 2215353 минг сўм, 5474339 минг сўм бўлган. Бошқа мажбурий тўловлар бўйича ажратмалар “А” корхонаси 5776632 минг сўм, “Б” корхонаси 2352159 минг сўм бўлиб, солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича харажатлар мос равишда 7991985 минг сўм, 7826498 минг сўм бўлган. Республикамизда ҳам корхона даражасида солиқ юкини ҳисоблашда ҳар хил кўрсаткичлар қўлланилади.

Солиқ юкини ҳисоблашда маҳсулотни сотишдан соф тушум кўрсаткичига нисбатан аниқлаш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Чунки бу кўрсаткичга нисбатан солиқ юки даражасини аниқлаш, хўжалик юритувчи субъект соф тушумининг қанча фоизи солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар сифатида харажатларга олиб боришни характерлайди.

Корхоналарда “солиқ юки” кўрсаткичини қуйидаги икки кўрсаткич билан ифодалаш мақсадга мувофиқ: соф солиқ юки ва ялпи солиқ юки.

Соф солиқ юки – бу солиқ харажатларини маҳсулот(ишлар, хизматларни)ларни сотишдан соф тушумга нисбатидир.

Ялпи солиқ юки – бу солиқ ва бошқа мажбурий тўловларга ажратмалар суммасини маҳсулот(ишлар, хизматларни)ларни сотишдан соф тушумга нисбатидир.

1. Соф солиқ юки қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$ССЮ = CX \times 100 / CT$$

Бу ерда:

ССЮ- соф солиқ юки;

CX-солиқ харажатлари (ҳисобланган солиқ суммаси);

СТ- маҳсулот(ишлар, хизматларни)ларни сотишдан соф тушум.

Ушбу формулалар асосида солиқ юки кўрсаткичининг таҳлилини кўриб чиқамиз. Бизнинг ҳисоб китобларимизда “А” корхонасида:

$$= 2215353 \times 100 / 105600136 = 2,1 \text{ фоиз}$$

«Б» фирмасида

$$5474339 \times 100 / 44966892 = 12,2 \text{ фоиз}$$

Юқоридаги ҳисоб китоблардан қуйидагича хулоса қилишимиз мумкин, соф солиқ юки кўрсаткичи “А” корхонасида - 2,1 фоиз, “Б” фирмасида 12,2 фоизни ташкил этган.

2. Ялпи солиқ юки қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$ЯСЮ=(СХ+МТ) \times 100 / СТ$$

Бу ерда:

ССЮ – ялпи солиқ юки;

МТ – мажбурий тўловлар ажратмалар суммаси;

СХ – солиқ харажатлари (ҳисобланган солиқ суммаси);

СТ – маҳсулот (ишлар, хизмат)ларни сотишдан соф тушуми;

Бизнинг маълумотларимиз асосида “А” корхонасида:

$$7991985 \times 100 / 105600136 = 7,6;$$

“Б” фирмасида:

$$7826498 \times 100 / 44921106 = 17,4 \text{ фоиз.}$$

Ҳисоб-китоблар шуни кўрсатмоқдаки, ялпи солиқ юки “А” корхонасида соф тушумига нисбатан – 7,6 фоиз, “Б” фирмасида 17,4 фоизни ташкил қилган.

Юқоридаги жадвалдаги маълумотларда амалиётчи бухгалтерлар томонидан қилинган ҳисоб – китобларни кўриб чиқдик. Хўжалик юритувчи субъектларни солиқ юкини ҳисоблашда корхонага юк бўлмайдиган солиқ турлари бўйича ҳисобланган суммалар чиқарилади. Жумладан, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи, акциз солиғи, қўшилган қиймат солиқлар бўйича суммалар. Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда қуйидаги 3-жадвал тузилди ва таҳлил амаллар бажарилди.

2018 йилда “А” корхонаси ва “Б” фирмасида соф ва ялпи солиқ юки кўрсаткичларининг таҳлили

№	Кўрсаткичлар	“А” корхонаси	“Б” корхонаси
1.	Маҳсулот сотишдан соф тушум	105600136	44966892
2.	Фойда солиғи	110460	223640
3.	Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани	-	158435
4.	Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ	41438	6292
5.	Мол-мулк солиғи	-	228123
6.	Ер солиғи	437082	176776
7.	Бошқа солиқлар	3222	22068
8.	Солиқлар бўйича харажатлар	592202	815334
9.	Соф солиқ юки	0,6	1,8
10.	Йўл жамғармасига мажбурий ажратма	147802	629536
11.	Пенсия жамғармасига мажбурий ажратма	1689602	719470
12.	Таълим жамғармасига мажбурий ажратма	528001	224834
13.	Ягона ижтимоий тўлов	2080627	597986
14.	Импорт бўйича божхона божи	-	-
15.	Маҳаллий йиғимлар	-	-
16.	Мажбурий тўловлар	5776632	2352159

Таҳлил натижалари шуни кўрсатмоқдаки, “А” корхонасида соф солиқ юки 0,6 фоизни ташкил қилиб, 2-жадвалдаги кўрсаткичдан 1,5 (2,1-0,6) пунктга кам, худди шундай ҳолат “Б” фирмасида 1,8 фоиз ёки 10,4 (12,2-1,8) пунктга пасайган ва мос равишда 6,03 фоиз, 7,04 фоизни ташкил қилган.

Юқоридагиларга асосан хўжалик юритувчи субъект даражасида солиқ юки кўрсаткичини ҳисоблашни осонлаштиради ва унинг корхона молиявий ҳолатига таъсирини объектив баҳолаш имконини беради деган хулоса қилиш мумкин.

Асосий танч тушунчалар

Солиқ тизими, солиқ сиёсати, қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи, ер солиғи, солиқ имтиёзи, солиқ юки, ялпи солиқ юки, соф солиқ юки, солиқ ставкаси, солиқ базаси, солиқ мажбурияти, фойда солиғи.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Солиқлар ва мажбурий тўловларнинг иқтисодий аҳамияти.
2. Солиқ тизимини ислоҳ қилишдан кўзланган асосий мақсадлар?
3. Ўзбекистон Республикасида солиқ сиёсати ва унинг ўзига хос хусусиятлари.
4. Солиқ имтиёзлари рағбатлантириш ва самарали қўлланилишининг кўрсаткичлари?
5. Корхоналарда солиқлар ва мажбурий тўловлар ҳисоб-китобларини ташкил қилиш масалалари.
6. Корхоналардан солиқ мажбуриятларини ўз вақтида ва тўлиқ ҳажмда бажариши учун қандай вазифаларни бажариш талаб этилади?
7. Корхонада солиқ юки даражасини белгилаб берувчи омиллар.
8. Солиқ юки кўрсаткичи ва уни ҳисоблаш усуллари.

XIV-БОБ. КОРХОНАЛАР ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИ

Мазкур бобда корхоналар иқтисодий самарадорлигининг моҳияти, корхона иқтисодий самарадорлиги, мезонлари, иқтисодий самарадорликни оширишда корхоналарга киритилаётган инвестицияларнинг ўрни, инвестицион лойиҳаларнинг молиявий-иқтисодий самарадорлигини баҳолашни самарали ташкил этиш масалалари, инвестицион жараёнларнинг фаоллашувига таъсир кўрсатувчи омиллар ва бу борада мавжуд муаммолар ечимини самарали ташкил этиш жараёнлари тадқиқ этилган.

14.1.Корхона иқтисодий самарадорлиги тушунчаси, мезонлари ва кўрсаткичлари

14.2.Харажатларнинг умумий ва таққослама иқтисодий самарадорлиги

14.3.Корхона иқтисодий самарадорлигини баҳолаш услубиётини такомиллаштириш

14.4.Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишлари

14.1. Корхона иқтисодий самарадорлиги тушунчаси, мезонлари ва кўрсаткичлари

Мамлакатимизда бозор муносабатларини шакллантириш иқтисодиётининг барча соҳаларида сезиларли таркибий ўзгаришлар амалга оширилишини тақозо этади. Корхона иқтисодиётини бозор муносабатлари асосида ташкил этиш, биринчи навбатда, ҳар бир фирма, корхона ва ташкилот томонидан иқтисодий ўсишнинг сифат омилларидан фойдаланилган ҳолда ишлаб чиқариш интенсивлаштиришни талаб этади. Хўжалик юритиш шароитларида самарадорлик корхонанинг асосий мақсадига айлангани ҳолда бозор муносабатлари самарадорликни мунтазам оширишга ундовчи восита

вазифасини ўтай бошлади. Чунки айнан корхона иқтисодий самарадорлиги муттасил ошиб борган тақдирдагина, миллий иқтисодиёт соҳасидаги иқтисодий ислохотларнинг асосий мақсади бўлмиш ҳудудлар иқтисодиётининг жадал ривожланишини таъминлайдиган самарали хўжалик тизимини шакллантириш мумкин бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев юқори иқтисодий ўсишга эришиш ва кучли ижтимоий ҳимояни таъминлашда инвестицияларнинг муҳимлигини қайд этар экан, шу пайтгача бу борадаги ишлар пала-партиш бажариб келинганини танқид остига олган ҳолда, қуйидагиларни таъкидладилар: “Лойиҳалар пухта ҳисоб-китоб қилинмагани, уларни амалга оширишга инвесторларнинг ўз маблағлари жалб этилмагани оқибатида кўплаб корхоналар банкрот бўлган. Уларни соғломлаштириш вазифаси зиммасига юкланган тижорат банклари ҳам катта зарар кўрган. Шу боис жорий йилдан бошлаб банкрот корхоналарни банklar балансига бериш амалиётига чек қўйилди. Юзаки ўтказилган иқтисодий таҳлил оқибатида лойиҳалар фойдаланишга қабул қилинганидан кейин ҳам ўзини оқламаган – хомашё йўқлиги, энергия ва газ билан таъминланмагани, иқтисодий жиҳатдан самарасиз бўлгани сабабли маҳсулот ишлаб чиқариш ўзлаштирилмай қолган”⁴².

Самарадорлик тушунчаси моҳиятини аниқлашга унинг семантик мазмунини англаш нуқтаи назаридан ёндашиладиган бўлса, “самарадорлик” сўзи “самара берувчи зарурий натижага олиб келувчи” каби маъноларни билдиради. Иқтисодий категорияларга алоқадор бўлган “самара” сўзи фойдали натижа, оқибат маъноларини, “самарали” сўзи эса натижадор, фойдали маънолари англатади. Шу билан бирга, “самара” ва “самарадорлик” сўзлари бир хил маънони англатувчи тушунчалар эмас. “Самара” тушунчаси бирон-бир жараённинг натижасини билдиради. Яъни умумий ҳолда самара шаклида ишлаб чиқаришнинг мақсадига эришилгандаги натижа намоён

⁴² Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикасининг ривожланиш давлат дастурларини шакллантириш ва молиялаштириш бўйича жорий этилган янги тартиб асосида ишларни ташкил этиш масалаларига бағишланган видеоселектор йиғилишидаги нутқи, 2018 йил, 17 январь.

бўлади. Негаки, бир тарафдан у ўзида ишлаб чиқариш ресурсларининг муайян даврдаги ҳаракатининг умумий моддий натижасини бирлаштиради, бошқа тарафдан эса ишлаб чиқаришдан кутилган охирги натижа фақат ишлаб чиқарилган моддий неъматларда намоён бўлади.

Самара якка ҳолда меҳнат фаолиятини тўла тавсифлашга қодир эмас. Чунки у ишлаб чиқаришнинг натижаси қандай ресурсларни сарфлаш эвазига эришилганини кўрсатиб бера олмайди. Яъни муайян самарага ресурс сарфининг юқори даражаси билан ҳам, паст даражаси билан ҳам эришиш мумкин. Шу боис, олинган самарани баҳолаш учун ушбу самара уни олишга сарфланган ресурслар (харажатлар) билан таққосланиши лозим. Бу эса ишлаб чиқариш самарадорлигини тавсифлайди.

Корхона ишлаб чиқариш самарадорлиги иқтисодий категория бўлиб, такрор ишлаб чиқариш жараёнининг моҳиятини ўзида акс эттиради ҳамда ижтимоий такрор ишлаб чиқаришга тааллуқли иқтисодий қонунлар тизими билан аниқланадиган асосий мақсадга эришилганлик даражасини тавсифлайди.

Баъзи бир адабиётларда корхона самарадорлиги тушунчасига янада кенгроқ маънога эга таъриф бериб ўтишади, яъни корхона самарадорлиги “ишлатилган ресурс бирлигига муайян натижани олиш” дея таърифланади, уни вақтдан тежашнинг умумий қонуни намоён бўладиган шакл сифатида қаралади.

Корхона самарадорлиги назариясини ишлаб чиқишга кенг амалиётчилар ҳам ўз фикрларини бериб ўтишади, уларнинг фикрича ишлаб чиқариш харажатлари вариантларини таққослаш ва улар ичидаги энг мақбулини танлашга ҳаракат қиладилар. Муайян шароитларни таҳлил қилиш мобайнида улар солиштирма самарадорлик назариясининг фундаментал тамойилларидан бирини, яъни ишлаб чиқарилиши арзон, лекин фойдаланишда қиммат ёки бунинг акси бўлган вариантларни таққослаш тамойилини илгари сурадилар.

Самарадорлик назарияси бўйича изланишлар кейинчалик йиллик ва беш йиллик режаларни тузиш ва уларга баҳо беришда ўз ифодасини топди. Бунда

меҳнат унумдорлиги ва маҳсулот таннархи мажбурий режа вазифалари сифатида тасдиқланди. Ҳозирги вақтда самарадорлик назариясининг алоҳида жиҳатларини ривожлантириш юзасидан кўплаб тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Бугунги кунда ишлаб чиқариш самарадорлиги назариясини услубий жиҳатдан тадқиқ этиш мобайнида ўрганилаётган асосий масалаларни қуйидагича туркумлаш мумкин:

- ишлаб чиқариш самарадорлиги категориясининг моҳиятини аниқлаш;
- ишлаб чиқариш самарадорлиги мезонларини тавсифлаш;
- корхона ишлаб чиқариш самарадорлигини баҳолаш кўрсаткичлари тизимини асослаш.

Ушбу тадқиқ этилаётган масалаларга нисбатан тадқиқотчилар ўртасида турлича қараш ва ёндашувлар мавжуд. Айрим иқтисодчи олимлар ишлаб чиқариш самарадорлиги категорияси моҳиятини унинг ишлаб чиқариш усуллари билан тарихий алоқадорлигида кўрадилар. Уни баҳолаш мезонларини эса иқтисодиётнинг асосий қонуни мазмунидан излайдилар.

Кўплаб олимлар “ишлаб чиқариш самарадорлиги” категорияси моҳиятини чуқурроқ англаш мақсадида уни алоҳида, самарадорликнинг турли жиҳатларини акс эттирувчи мустақил категорияларга бўлиб ўрганадилар. Айрим иқтисодчиларнинг фикрича “Самарадорлик” тушунчаси иқтисодий категория сифатида “иқтисодий самарадорлик” тушунчасига нисбатан чуқурроқ ва кенгроқ маънони англатишини таъкидлаб ўтадилар. Айримлар эса адабиётларда “ижтимоий-иқтисодий самарадорлик” ва “техник-иқтисодий самарадорлик” тушунчаларини муомалага киритадилар.

Ҳозирги вақтда корхона иқтисодий самарадорлигини қуйидаги турларини ажратиш мумкин:

- ишлаб чиқариш-техникавий,
- ишлаб чиқариш-иқтисодий,
- ижтимоий-иқтисодий ва экологик-иқтисодий.

Ишлаб чиқариш-техникавий самарадорлик ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини билдиради. У ишлаб чиқариш

ресурсларидан фойдаланиш даражасини акс эттирувчи кўрсаткичлар тизими билан тавсифланади. Самарадорликнинг ушбу тури ишлаб чиқаришда ер, моддий ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражасини акс эттирадиган кўрсаткичлар тизими билан ўлчанади. Асосий кўрсаткичлар сифатида ер қайтими, фонд қайтими, материал сиғими, меҳнат сиғими кабилардан фойдаланилади.

Ишлаб чиқариш-иқтисодий самарадорлик эса маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигини ишлаб чиқариш-техникавий самарадорлик ва иқтисодий механизмнинг ўзаро уйғунлигида тавсифлайди. У ишлаб чиқариш самарадорлигини тавсифловчи қиймат кўрсаткичлари билан ўлчанади. Яъни таннарх, ялпи ва соф даромад, фойда ва бошқалар.

Ижтимоий-иқтисодий самарадорлик эса ишлаб чиқариш-иқтисодий самарадорликнинг ҳосиласи бўлиб, иқтисодий манфаатларнинг амалга оширилишини акс эттиради ва умуман корхона фаолияти самарадорлигини тавсифлайди. Ижтимоий-иқтисодий самарадорликни тавсифловчи кўрсаткичлар тизимида: ер майдони бирлигига тўғри келадиган маҳсулот қиймати, фойда нормаси, рентабеллик даражаси, бир ишчига тўғри келадиган истеъмол фонди кабилар киради.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, корхона ишлаб чиқариш самарадорлиги тушунчасининг мазмунига нисбатан ёндашувлар турлича, лекин иқтисодчи олимларнинг кўпчилиги “самарадорлик муайян фаолиятнинг фойдали натижаси (самараси) нинг сарф қилинган ресурсларга нисбати орқали аниқланади”, - деган фикрга қўшиладилар.

Ҳозирги иқтисодий адабиётларда ишлаб чиқариш самарадорлиги бутун иқтисодиёт, алоҳида тармоқ, алоҳида корхона ёки корхоналар гуруҳлари даражасида кўриб чиқилади. Унинг асосий мазмуни ҳар уч ҳолатда ҳам деярли бир хил: ушбу категория ишлаб чиқариш фаолияти натижаларини шу натижаларни олиш учун сарфланган ресурс ёки ишлаб чиқариш харажатларига солиштириш орқали ифодаланади.

Ўз моҳияти кўра бозор иқтисодиёти меҳнат унумдорлигининг ўсиши-ни, ишлаб чиқариш самарадорлигини ҳар томонлама кўтаришни рағбатлантирувчи воситадир. Аммо бу шароитда ҳам ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишлари, унинг ўсиши омилларини, уни аниқлаш усулларини белгилаш аҳамиятидир.

Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини оширишнинг муҳим йўналишларини тўғри белгилаш учун самарадорлик мезонлари ва кўрсаткичларини ифодалаш керак.

Жамоатчилик меҳнати унумдорлиги даражаси ижтимоий ишлаб чиқариш иқтисодий самарадорлигининг умумлаштирувчи мезони бўлиб хизмат қилади.

Жамоадаги меҳнати унумдорлигини қуйидаги формула билан аниқлаш мумкин:

$$Y_{ж.м} = M_d / I_c \quad (1)$$

Бунда: $Y_{ж.м}$ - жамоатчилик меҳнат унумдорлиги

M_d – ҳосил килинган миллий даромад

I_c - моддий ишлаб чиқариш тармоқларида банд ишчиларнинг ўртача сони.

Миллий даромад (ҳамма) барча ишлаб чиқариш тармоқлари соф маҳсулотларининг суммаси (йиғиндиси) билан белгиланади. Ўз навбатида, алоҳида тармоқнинг соф маҳсулот ва ишлаб чиқариш_моддий харажатлари орасидаги айирмага тенг.

Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг муҳим иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари-меҳнат сиғимлилик, материал сиғимлилик, маблағи сиғимлилик ва капитал (сармоя) сиғимлиликлардир. Меҳнат сиғимлилиги-меҳнат унумдорлигининг тескари миқдори бўлиб, моддий ишлаб чиқариш тармоғида сарфланган меҳнат миқдорининг ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ялпи ҳажмига бўлган нисбат тариқасида ҳисобланади, уни қуйидаги формулада ифодалаш мумкин:

$$M_c = M / Q$$

Бунда: M_c - меҳнат сиғимлилиги

M - меҳнат миқдори

Q – ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг умумий ҳажми.

Маҳсулотининг материал сиғимлилиги хом-ашё материаллари, ёқилғи, энергия ва бошқа меҳнат буюмларининг янги жамоа маҳсулотига нисбати тариқасида ҳисобланади. Маҳсулот материал сиғимлилиги, соҳа, тармоғи (бирлашма корхона) миқёсида, моддий харажатларнинг чиқарилган маҳсулот умумий ҳажмига нисбати билан ҳисобланади ва қуйидаги формула билан ифодалаш мумкин:

$$T_c = T/Q \quad (3)$$

Бунда: M_c - маҳсулот материал сиғимлилиги;

Q - чиқарилган маҳсулотнинг умумий ҳажми

T - моддий харажатлар умумий миқдори

Маҳсулотларнинг капитал сиғимлилиги ва фонд сиғимлилиги маълум даражада ўзаро яқин Маҳсулот капитал сиғимлилиги кўрсаткичи капитал (маблағ) сарфи миқдорининг маҳсулот чиқариш ҳажми ўсиш миқдorigа нисбатини англатади ва қуйидаги формулани ишлатиш мумкин:

$$K_c = K/\Delta Q \quad (4)$$

Бунда: K_c - капитал сиғимлилиги кўрсаткичи;

K - капитал сарфининг умумий ҳажми;

ΔQ - маҳсулот чиқариш ҳажмининг ўсиш миқдори.

Маҳсулот фонд сиғимлилиги миллий хўжалиги асосий ишлаб чиқариш фондининг ишлаб чиқарган маҳсулотнинг умумий ҳажмига нисбатидек ҳисобланади, у қуйидаги формула билан ифодаланади:

$$\Phi_c = \Phi/Q \quad (5)$$

Бунда: Φ_c - маҳсулот фонд сиғимлилиги

Φ - миллий хўжалик асосий ишлаб чиқариш фондининг ўртача қиймати.

Фонд сиғимлигини ва капитал сиғимлигини ҳосил қилинган миллий даромадга нисбати билан ҳам ҳисоблаш мумкин.

14.2. Харажатларнинг умумий ва таққослама иқтисодий самарадорлиги

Юқорида келтирилган ҳамма кўрсаткичлар (жамоа меҳнати унумдорлигидан ташқари) ишлаб чиқариш ва харажатлар иқтисодий самараси ҳақида ҳар томонлама ва тўла тушунча бермайдилар, фақат маълум тур ресурсдан фойдаланганлик ҳақидаги тавсифни беради.

Харажатларнинг умумий самарадорлиги ҳақида тўла тушунчага эга бўлиш учун қиймат ва натурал кўрсаткичларнинг умумлаштирилган тавсифномалари керак. Харажатларнинг умумий ва нисбий иқтисодий самарадорлиги ана шу мақсадга хизмат қилади.

Режалаш ва лойиҳалашда умумий иқтисодий самарадорлик самаранинг капитал қўйилмага нисбани сифатида аниқланади, нисбий иқтисодий самарадорлик эса жорий харажатлар фарқининг вариантлар бўйича капитал қўйилмалар фарқига бўлган нисбат билан ҳисобланади. Бунда умумий ва нисбий иқтисодий самарадорлик бир-бирини тўлдирадилар. Харажатларнинг умумий иқтисодий самарадорлиги, харажатларни қўллаш (ишлатиш) ўрнини ҳисобга олган ҳолда аниқланади. Бутунлай хужалик бўйинча харажатларнинг умумий иқтисодий самарадорлиги, солиштирма нархларда ҳосил қилинган миллий даромаднинг (ёки софмаҳсулотнинг) ўсишининг шу ўсишни таъмин этган ишлаб чиқариш капитал қўйилмага нисбати билан белгиланади ва қуйидаги формулани ишлатиб ҳисоблаш мумкин:

$$I_{cy} = \Delta M_d / K_k \quad (6)$$

Бунда: I_{cy} - умумий иқтисодий самарадорлик:

ΔM_d - солиштирма нархларда миллий даромаднинг ўсган миқдори

K_k - капитал қўйилма миқдори

Миллий хўжалик комплекслари, алоҳида тармоқлар, ҳамда асосий фондларни қайта ишлаб чиқариш (техникавий қайта жихозлаш, қайта тиклаш ва корхона, ташкилотларнинг кенгайиши-уйғунлашуви). Шакллари бўйича харажатларнинг умумий иқтисодий самарадорлиги фойда (ишлаб чиқариш

харажатларининг) ёки хўжалик ҳисобидан даромаднинг ўсишининг капитал қўйилган нисбатидек ҳисобланади ва қўйидаги формулани ишлатиш мумкин:

$$I_{c.xx} = \Delta \Phi / K$$

Бунда: $I_{c.xx}$ - миллий жамиятнинг умумий иқтисодий самарадорлиги;

$\Delta \Phi$ - фойданинг ўсган миқдори

K - капитал қўйилма.

Янги қурилатган корхоналар, цехлар ва бошқа объектлар бўйича самарадорлик кўрсатиш режаланган фойданинг капитал қўйилма (смета баҳоси)га нисбати тариқасида ҳисобланади.

$$I_{cp} = \frac{\sum M - \sum X}{K}$$

I_{cp} - режавий самарадорлик кўрсаткичи;

$\sum M$ - корхона улгуржи нархи бўйича йиллик маҳсулот суммаси;

$\sum X$ – лойиҳа бўйича ишлаб чиқариш харажатлари суммаси.

Ҳар бир ҳолатларда алоҳида ҳисоблаб аниқланган харажатларнинг умумий иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари, меъёрий ва ўтган даврнинг ўхшаш кўрсаткичлари билан ҳамда бошқа корхона ва фирмаларнинг ишлаб чиқариши самарадорлиги кўрсаткичлари билан таққослаб кўрилади. Корхоналарни улар комплексларини жойлаштириш, янги корхоналар қуриш ёки ҳаракатда бўлганларини қайта реконструкция қуриш, техника янги турларини қўллашнинг хўжалик ёки техник қарори вариантларини солиштирганда харажатларнинг солиштирма иқтисодий самарадорлиги ҳисобланади. Энг қулай вариантнинг асосий кўрсаткичи-келтирилган харажатлар минимумидир.

Ҳар қайси вариант бўйича келтирилган харажатлар жорий корхоналар (таннарх) ва капитал қўйилманинг самарадорлик меъёрига (нормативи) мос, бир хил ўлчовга келтирилган суммаси бўлиб, қўйидаги формула орқали ҳисобланади:

$$X_k = X_1 + E_{\text{э.к.}} \cdot K_1$$

Бунда: X_k - мазкур вариант бўйича келтирилган харажатлар;

X_1 - ўша вариант бўйича жорий харажатлар (таннарх);

K_1 - хар бир вариант бўйича капитал қўйилма;

$E_{э.к.}$ - капитал қўйилманинг меъёрий нисбий иқтисодий самарадорлиги;

Асосий фондларни қайта ишлаб чиқаришнинг энг маъқул, тўғри шакли-бу ҳаракатдаги корхоналарни техник қайта қуролантириш ёки қайта таъмирлаш (реконструкция қилиш)дир.

Бу мақсадда қилинган харажатларнинг иқтисодий самарадорлигини ҳисоблашда, ишловчиларнинг шартли бўш бўлишларини ва материал ҳамда ёкилғи-энергетик ресурсларнинг тежалишини қўшимча кўрсаткичлар сифатида ишлатилади.

Ишлаб чиқариш инфраструктураси миллий халқ хўжалигида сезиларли ўринни эгалайди. Унга ҳамма тур транспортлар объекти, алоқа, электротизим, нефт-газ таъминоти, сув таъминоти, моддий-техникавий таъминот (омборхоналар, захирахоналар в.х)лар киради. Яна ахборотларни таҳлил қилиш тизими ва ҳисоблаш техникалари, муҳандислик тармоқлари ва коммуникациялар мажмуаси киради.

Ишлаб чиқариш самараси ҳамда миллий хўжалигидан олинadиган самара ишлаб чиқариш инфраструктураси ривож учун харажатларнинг самараси сифатида қабул қилинади. Унга, инфраструктура тармоқлари ривож оқибатида моддий ишлаб чиқаришнинг бошланғич (негизли)тармоғи учун харажатларнинг камайиши; ишлаб чиқаришни кооперациялаш ва ихтисослашнинг яхшиланиш; алоқа воситалари ва ахборотларни қайта ишлашни таъминланганлиги эвазига ишлаб чиқариш бошқаруви айланма фондлар ва моддий ресурсларнинг айланувчанлигини тезлаштириш натижсида бошланғич (негизли) тармоқлардаги захирани камайтириш;

Инфратузилма таъсирида бошланғич (негизли) тармоқларда таннархнинг пасайиши; материаллари ва жихозларни йўқотишининг ва бошқа моддий зиённинг қисқариши.

Инфратузилма тармоқларининг аҳолига хизматлар турини кенгайтириш, унинг хизмат кўрсатиши сифатини яхшилаши, аҳоли шахсий вақтини

тежаши ва бошқа ижтимоий-иқтисодий натижаларга таъсири кўринишида иқтисодий самара киради:

Ишлаб чиқариш бўлмаган соҳаларда харажатлар самарадорлигини аниқлашда олинadиган ижтимоий ва иқтисодий натижалар шу натижаларни олиш учун керак бўлган харажатлар билан солиштирилади.

Сўнгда, табиат муҳофазаси муассасаларида харажатлар иқтисодий самарадорлиги табиатнинг табиийлигини сақлашни (янги ҳудудларни ўзлаштирганда), атроф муҳитнинг экологик ҳолатини яхшилашни ёки унинг ифлосланишидан зиённинг қисқаришини, табиат муҳофазаси муассасаларини яратиш ва ривожлантиришига қилинган харажатлар билан андозалаш орқали аниқланади.

Харажатларнинг умумий ва нисбий иқтисодий самарадорлигини ҳисоблаш юқорида кўрсатилган умумлаштирувчи кўрсаткичлар билан чекланмаслиги керак.

Харажатларнинг иқтисодий самарадорлигини ҳар томонлама асослаштириш ва таҳлил қилиш, улар самарадорлигини ошириш резервларини тепиш учун, якуний қарор қабул қилишда олинadиган самаранинг алоҳида томонларини тавсифловчи қўшимча кўрсаткичлар меҳнат унумдорлиги, самараси солиштирма капитал қўйилма, хомашё, материаллари, ёқилғи, энергия, тежами, ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш, ижтимоий якунлар ва ҳоказолардан фойдаланиш керак.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар, фирмалар хўжалик фаолиятини баҳолашнинг асосий мезони бўлиб, соф фойда ва унинг фондларга нисбатан рентабеллигини аниқлаш мумкин аҳамиятга эга. Бозор муносабатлари шакллана бориши тахчиликнинг алоҳида ишлаб чиқарувчилар якка ҳукумронлиги йўқолиши сари корхонада фойдани оширишнинг фақатгина бир йўли-маҳсулот чиқариш ҳажмини ошириш ва унга харажатларни камайтиришни назарга тутмоқ керак.

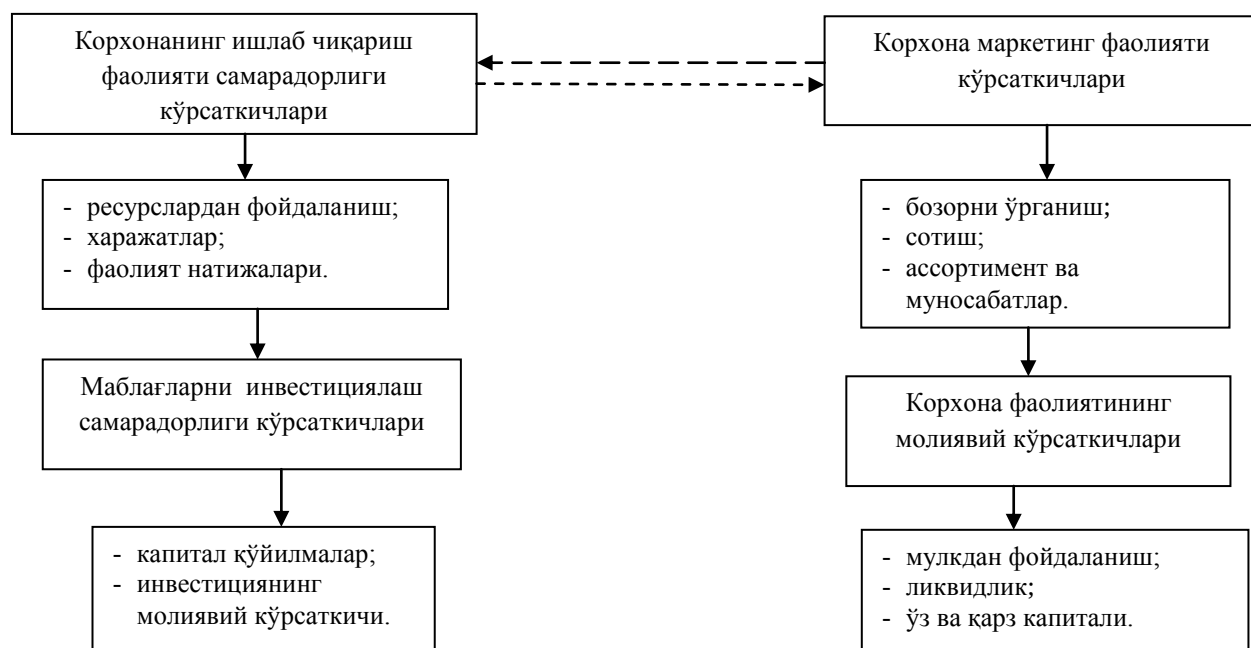
14.3. Корхона иқтисодий самарадорлигини баҳолаш услубиётини такомиллаштириш

Бугунги кунда корхона ишлаб чиқариши самарадорлигини аниқлашга бўлган “ресурс” ва “харажат” ёндашувлари алоҳида аҳамият касб этмоқда. Ресурс ва харажат ёндашувларининг бир-биридан фарқи шундаки, ресурс ёндашувида иқтисодий самара сотиб олинган ресурсларнинг қиймат шаклидаги миқдори билан солиштирилади.

Ҳар қандай тизимнинг, шу жумладан корхонанинг ҳам самарадорлигини баҳолаш у ёки бу мезонлар йиғиндисидан фойдаланишни талаб қилади. Шу боис, иккита бир-бири билан узвий боғланган вазифани ҳал этиш зарурияти туғилади. Яъни ташқи муҳитнинг таъсирини қўшган ҳолда бошқарилаётган тизим ҳолатини тўғри акс эттирувчи мезонларни (кўрсаткичларни) шакллантириш ҳамда ушбу мезонлардан оқилона фойдаланиш.

Самарадорликни баҳолаш ҳаққонийлигини таъминлашнинг асосий шартларидан бири корхоналарнинг самарадорлиги мезонлари йиғиндисидан фойдаланишда тизимлиликка риоя қилишдир. Ушбу мезонлар йиғиндиси куйидагиларни баҳолашга имкон бериши лозим: барча аҳамиятга молик ишлаб чиқариш жараёнларини, корхонани бошқариш тизимини унинг меҳнат ресурсларини, асосий ишлаб чиқариш фондларини, молиявий ва моддий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини, маркетинг фаолиятини, хўжалик фаолиятининг экологик жиҳатини, ер ресурсларининг ҳолати ва ундан фойдаланиш аҳволи кабилар.

Юқоридагилар шундан далолат берадики, ишлаб чиқариши самарадорлигини баҳолаш мезонлари кўп, лекин улардан фойдаланиш имкониятлари чекланган. Бундан ташқари, баҳолаш мезонларини ҳаддан зиёд кўпайтириб юборишга ҳам эҳтиёж йўқ. Демак, масала шундан иборатки, биз фойдаланиш учун энг қулай бўлган, вақт ва бошқа харажатларни кам талаб қиладиган ҳамда ҳаққоний баҳолаш натижаларини берувчи мезонларни шакллантиришимиз лозим.

2 – расм. Корхона ишлаб чиқариш самарадорлиги кўрсаткичлари тизими

Демак, корхона ўз фаолияти натижасида маълум миқдордаги фойдага эришган бўлса, хўжалик юритишнинг ушбу мулкчилик ва ташкилий-ҳуқуқий шакли ёки ушбу турдаги маҳсулот етиштириш самарали деган дастлабки хулосани чиқариш мумкин.

Бунда самарадорликнинг қай даражада эканлигини рентабеллик кўрсаткичи ёрдамида тавсифланади. Рентабеллик даражаси (Р) олинган фойданинг (Ф) маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш учун қилинган харажатлар йиғиндисига (тўла таннарх - T_T) нисбатан топилади:

$$P = \Phi / T_T * 100; \quad P = \Phi / T_T.$$

Ушбу формулалар ишлаб чиқаришнинг рентабеллик даражасини фоиз ҳисобида ҳамда ишлаб чиқаришга киритилган ва фойдаланилган капитал бирлигига тўғри келадиган соф фойданинг мутлақ катталигини аниқлаш имконини беради. Ҳозирги пайтда фонд рентабеллигини аниқлаш кенг тус олган. Агар қасрнинг махражида тўла таннарх (T_T) ўрнига асосий ишлаб чиқариш фондлари (Φ_{ac}) ва айланма фондлар ($\Phi_{ай}$) нинг ўртача йиллик қийматини қўядиган бўлсак, у ҳолда олинган натижа ушбу турдаги

ресурсларнинг фойдаланиш самарадорлиги даражасини (P_Φ) кўрсатади.

$$P_\Phi = \Phi / (\Phi_{ac} + \Phi_{ay}) * 100; \quad P_\Phi = \Phi / (\Phi_{ac} + \Phi_{ay}).$$

Акциядорлик капиталидан фойдаланиш самарадорлигини ($P_{ак}$) аниқлаш учун юқорида келтирилган формуладаги каср махражига корхонанинг акциядорлик капитали суммасини (K_a) кўйиш лозим бўлади. У ҳолда формуланинг кўриниши куйидагича бўлади:

$$P_{ак} = \Phi / K_a * 100; \quad P_{ак} = \Phi / K.$$

Тармоқда сотилган маҳсулот ҳажмидан олинган соф фойданинг (Φ_T) ёки муайян турдаги маҳсулотни сотишдан олинган соф фойдани (Φ_M) шу фойда массасини олишни таъминлаган тармоқда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг тўла таннархи (T_{TM}) ёки муайян маҳсулотнинг тўла таннархига (T_M) нисбати тармоқлар бўйича рентабеллик даражасини (P_T) ёки алоҳида олинган товар қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ёхуд қайта ишлаш саноати маҳсулотини ишлаб чиқариш рентабеллиги даражасини (P_M) аниқлаш имконини беради:

$$P_T = \Phi_T / T_{TM} * 100; \quad P_M = \Phi_M / T_M * 100.$$

Маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш учун сарфланган капитал бирлигига тўғри келадиган фойда массасини аниқлаш учун куйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$P_T = \Phi_T / T_{TM}; \quad P_M = \Phi_M / T_M.$$

Биринчи ҳолатдаги катталикларнинг нисбати ушбу тармоқдаги ишлаб чиқариш харажатларининг 1 сўмига тўғри келадиган фойдани, иккинчи ҳолатда эса муайян маҳсулотни ишлаб чиқаришга қилинган капитал бирлигига тўғри келадиган фойда суммасини аниқлаш мумкин бўлади.

Юқоридаги формулалар ёрдамида ҳисобланган қишлоқ хўжалиги корхонаси рентабеллиги даражаси самарадорликни иқтисодий нуқтаи назардан тавсифлашга имкон беради. Бу биз аввалги параграфларда таъкидлаган фикримизга тўғри келади. Яъни корхона ишлаб чиқариш самарадорлигининг ижтимоий, технологик ёки экологик жиҳатлари асосида унинг иқтисодий таркиби ётади. Корхона ишлаб чиқаришининг самарадорлик кўрсаткичи унинг иқтисодий таркибини аниқлаш нуқтаи назарига кўра

фаолиятдан олинган иқтисодий самара ва уни олиш учун сарфланган харажатни солиштириш орқали аниқланадиган нисбий катталиқдир. Шу боис, умумлаштирувчи кўрсаткич сифатида рентабеллик даражаси кўрсаткичидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Рентабеллик кўрсаткичлари жорий ва стратегик қарор қилиш учун жуда муҳимдир. Чунки уларни таҳлил қилиш жараёнида молия-хўжалик фаолиятининг даромадлилик ёки зарарлилик даражаси намоён бўлади. Шунга асосланган ҳолда корхонани ташкил этишнинг самарадорлигини ошириш бўйича тегишли тадбирларни ишлаб чиқиш мумкин. Бу, ўз навбатида, ўтиш даври шароитида корхонанинг молиявий ҳолатини барқарорлаштиришга имконини беради. Шундан келиб чиқиб, ҳар бир корхонаси иқтисодий ўсишнинг сифат кўрсаткичларидан тўла ва унумли фойдаланиши лозим. Бундан ташқари, харидорбоп маҳсулот ишлаб чиқаришга йўналтирилган ҳамда ҳар томонлама ривожланган ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларига эга юқори самарали ташкил этилган иқтисодиётга ўтишга эришиш лозим.

Моддий-техник таъминот корхона ишлаб чиқаришининг энг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади. Корхона корхоналари, қайта ишловчи, ижара жамоалари ва кооператив бирлашмалари буюртмалар асосида давлатдан унинг тегишли тизимлари орқали моддий-техник ресурсларни олиш имконига эга бўлиши лозим. Бунинг учун моддий-техник таъминот хизмати мустақил, хўжалик ҳисобида бўлиши зарур. Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаги, бир кооператив таркибида таъмирлаш-техника корхонаси билан моддий-техник таъминотнинг биргаликда иш юритиши мақсадга мувофиқ эмас. Корхоналарда хўжалик юритишни модернизациялашда ишлаб чиқаришга ички ва хорижий инвестициялар йўналтирилиши ва жалб қилинишининг аҳамияти катта. Корхонани барқарор ривожлантириш, экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқариш, аҳоли турмуш даражасини янада кўтариш мақсадида корхоналарга инвестицияларни жалб қилиш долзарб ва устувор вазифалардан бири бўлиб қолмоқда.

Минтақа миқёсида корхона ишлаб чиқариши самарадорлигини ошириш

кўп жиҳатдан корхона ишлаб чиқаришини техника билан таъминланганлик даражасига боғлиқ. Корхонага етказиб берилаётган техниканинг сони жамғармага бюджетдан ажратилаётган маблағнинг миқдори билан чекланади ва бу йўналишда тижорат банклари маблағларини жалб қилиш имкониятлари тўла ишга солинмайди.

14.4. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишлари

Илмий-техник юксалиш жамоа ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсиши, унинг юқори даражасини таъминлашнинг муҳим омили бўлган ва шундай бўлади. Охирги вақтларгача илмий-техник юксалиши эволюцион тариқада борар эди.

Илмий-техник юксалишнинг энг муҳим йўналишлари:

- прогрессив мембран, лазер, плазма технологиялари: ўта юқори босим ва импульслии нагрузкалардан фойдаланиш технологияларни кенг миқёда ўзлаштириш ва хоказо;
- ишлаб чиқаришни автоматлаштириш – робототехникани, ротор ва ротор-конвеер линияларни, юқори меҳнат унумдорлигини таъминловчи автоматлаштирилган энчилик ишлаб чиқаришни тез ўсиши;
- янги кўринишли метал маҳсулотлари, пластмассаларни, композитларни, метал кукунларини, сапол ва бошқа прогрессив конструктив материалларини яратиш ва фойдаланиш;

Илмий-техника мансуб тадбирлар бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида, айниқса унинг бошланғич даврида жуда муҳимдир.

Корхона жамоаси унинг раҳбарияти меҳнатни моддий рағбатлантиришга асосий эътиборни қаратадилар. Солиқларни тўплаб бўлгандан сўнг, фойданинг кўп қисмини истеъмол фондига йўналтирилади.

Бозор муносабати ривожланган сари корхоналар ишлаб чиқаришнинг келажак ривожига салмоғли эътибор ажрата бошлайдилар ва янги техникага,

ишлаб чиқаришни янгилашга, янги маҳсулотни ўзлаштириш ва чиқаришга зарур воситаларни йўналтирадilar.

Иқтисодий тежаш-ишлаб чиқаришни интенсивлаштириш ва самарадорлигини кўтаришнинг муҳим омилларидан биридир ресурсларни авайлаш ёқилғига, энергияга, хомашё ва материалларга ўсаётган эҳтиёжни кондирининг ҳал қилувчи манбаига айланиши керак. Бу масалаларни ечишда саноат асосий роль ўйнайди.

Миллий хўжаликнинг фойдаланиш юқори самарасини таъминловчи машиналар конструктив ва бошқа материаллар, хом-ашё ва ёқилғи-энергетик ресурслар билан жиҳозлаш, юқори самарали, камчиқиндили ва чиқиндисиз технологик жараёнларни ишлатиш кўзда тутилади.

Ишлаб чиқаришни интенсивлаштириш, унинг самарадорлигини кўтариш омиллардан бири-иқтисодиёт тузилмасини такомиллаштиришдир. Илмий-техник юксалиш ва ижтимоий масалларни мувофақиятли ҳал этувчи тармоқларни юқори суръатда ривожлантириш зарур, тармоқларда ишлаб чиқариш воситаларини ва истеъмол буюмларини ишлаб чиқариш орасидаги мутаносибликни яхшиланишига эришиш керак.

Инвестицион сиёсат капитал қўйилманинг самарадорлигини кўтаришни таъминлашга хизмат қилиши лозим. Воситаларни ижтимоий эҳтиёжларни, илмий-техник юксалишни таъминловчи тармоқлар фойдасига қайта тақсимлаш кутилади.

Маблағнинг кўп қисми янги қурулишга қайта ишлаш ҳаракатдаги корхоналарни текин қайта жиҳозлаш ва реконструкциялашга йўналирилиши керак.

Миллий хўжалигининг ҳамма соҳаларида илмий-техник юксалиш асоси бўлган машина қурулиш жадал ривожланиши керак. Аввало илмий техник юксалишнинг (ИТЮ) катализаторри бўлган машинасозлик станок қурилиши, электросаноат, микроэлектроника ҳисоблаш техникаси, ускуна қурулиш, информатика индустрияси биринчи навбатда ривожланиши керак.

Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда ташкилий-иқтисодий омиллар, бошқарув билан биргаликда, муҳим ўринни эгалайди. Жамоа ишлаб чиқариши кўламининг олиши ва хўжалик алоқаларининг мураккаблашиши сари уларнинг роли алоҳида ўсади. Ҳаммадан аввал бу ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг оқилона шакллари-тўплануви, ихтисослаш, кооперациялаш ва комбинациялашнинг ривожланиши ва такомиллашидир.

Ишлаб чиқаришнинг самарадорлик даражасига сезиларли таъсир этувчи ижтимоий инфратузулмасини ривожлантириш ва такомиллаштириш талаб этилади. Бошқарувда-бу бошқарувнинг ўзини шакллари ва усуллари такомиллаштиришдир. Режалаштиришда-режаларнинг мувозанатлаштирилганлиги ва реаллиги, режа кўрсаткичлар тизимининг қулай, тўғри жойлашганлиги, яъни миллий хўжалигининг бошланғич бўғинларига (корхона, бирлашма, ташкилотлар) тўсқинлик қилмайдиган, аксинча улар фаолиятига кенг имконият берадиган тизимларни барпо этиш лозим.

Самарали хўжалик юритиш вазифаларини ечишда, ресурс сақлаш техника ва технологиясини яратиш ва қўллашда катта роль илмга берилади. Унга долзарб муаммолар бўйича улкан ва амалий тадқиқотларни олиб боришни фаоллаштириш вазифаси берилгин.

Иқтисодиётни интенсивлаштиришда, ресурсларга нисбий харажатларини пасайтиришда маҳсулот сифатини ошириш алоҳида ўринни эгалайди.

Булар ҳаммаси эвазига аҳоли фаровонлигини ошириш учун жамият бойлигини кўпайтириш, бутун ишлаб чиқаришини самарадорлигини кўтариш, меҳнат унумдорлигини рағбатлантиришнинг таъсирчан воситаси бўлиши маданиятли, созланувчи бозор хўжалиги шаклланади.

Асосий таянч тушунчалар

Иқтисодий самарадорлик, харажатларнинг умумий самарадорлиги, харажатларнинг иқтисодий самарадорлиги, ишлаб чиқариш самарадорли, ишлаб чиқаришни интенсивлаштириш, иқтисодиётни интенсивлаштириш, ижтимоий ишлаб чиқариш, режавий самарадорлик кўрсаткичи.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Жамоат ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги моҳияти нимадан иборат, уни умумлаштирувчи мезонларга нималар хизмат қилади?
2. Ўзбекистонда иқтисодиётни либераллаштириш ва ислохотларни чиқурлаштиришда асосий вазифалар нималардан иборат?
3. Жамоат ишлаб чиқариш иқтисодий самарадорлигининг муҳим кўрсаткичлари мазмунини очиб беринг.
4. Харажатларнинг умумий ва солиштирма иқтисодий самарадорлиги қандай ҳисобланади?
5. Ишлаб чиқариш иқтисодий самарадорлигини оширишдаги асосий омиллар ва йўналишларнинг мазмунини очиб беринг ва санаб ўтинг.

XV-БОБ. КОРХОНАЛАРНИНГ СТРАТЕГИК РИВОЖЛАНИШИДА ИНВЕСТИЦИОН СИЁСАТ ВА ИНВЕСТИЦИЯ МУҲИТИ

Мазкур боб корхоналарнинг стратегик ривожланишида инвестицион сиёсат ва инвестицион муҳит мааслаларини ўрганишга бағишланган. Ушбу бобда инвестицияларнинг мазмуни, турлари ва жалб қилишнинг назарий асослари, корхоналарга инвестицияларни жалб қилишнинг объектив зарурлиги ва бошқариш усуллари, корхоналарга хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг йўллари, корхоналарга хорижий инвестицияларни жалб этиш ва уларни бошқариш самарадорлиги, корхоналарга хорижий инвестицияларни жалб қилиш ва бошқаришнинг замонавий усуллари каби масалалар ёритилган.

15.1. Инвестицияларнинг мазмуни, турлари ва жалб қилишнинг назарий асослари

15.2. Корхоналарга инвестицияларни жалб қилишнинг объектив зарурлиги ва бошқариш усуллари

15.3. Корхоналарга хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг йўллари

15.4. Корхоналарга хорижий инвестицияларни жалб этиш ва уларни бошқариш самарадорлиги

15.5. Корхоналарга хорижий инвестицияларни жалб қилиш ва бошқаришнинг замонавий усуллари

15.1. Инвестицияларнинг мазмуни, турлари ва жалб қилишнинг назарий асослари

Иқтисодиётни модернизациялашнинг асосий иқтисодий тушунчалари сифатида инвестициялар тушунчасининг бугунги ҳаётимизга кенг ва тез

кириб келишининг ўзи унинг моҳияти ва аҳамияти, зарурлигини кўрсатиб, уни очиб беришга бўлган заруриятни келтириб чиқаради. Бу тушунча ўзи билан бирга инвестиция лойиҳалари тушунчаси, инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш ва молиялаштириш, уларнинг техник иқтисодий асосланиши ва экспертизаси, лойиҳавий таҳлил, лойиҳаларнинг самарадорлигини баҳолаш ва мониторинги каби бир қатор янги кўплаб тушунча ва иқтисодий билимларни кашф этиши уларнинг бугунги иқтисодий ҳаётимизда нақадар муҳимлигини англаб олишимизга сабаб бўлмоқда.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, қулай инвестиция иқлими шаклланмасдан ва хорижий инвестицияларни миллий иқтисодиётга фаол жалб этмасдан туриб, бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар жаҳон иқтисодий ҳамжамиятига муваффақиятли интеграциялаша олмайди.

Иқтисодий адабиётларда ва амалиётда "инвестиция" нисбатан аниқ ва кенг қўлланилаётган атама ҳисобланса-да, иккинчи томондан, унинг кўп қирралиги ва зиддиятлилиги нафақат мамлакатимиз, балки хорижий иқтисодий адабиётларига ҳам хос.

“Инвестиция” атамасининг моҳиятини аниқлашни иқтисодий адабиётларда кенг қўлланиладиган таърифларни таҳлил етишдан бошлаш мақсадга мувофиқ.

“Инвестиция” тушунчаси бир қатор маъноларга ега бўлиб, бу қисқача қўйилма деган маънони билдиради. Ёки буни фойда олиш мақсадида акция, облигация сотиб олиш, товар ишлаб чиқариш учун зарур бўлган реал активларни сотиб олиш ва ишлаб чиқариш ҳамда интеллектуал ва бошқа моддий бойликлар учун сарфланиши тушунилади, яъни инвестициялар ҳар қандай восита бўлиб, пулнинг қийматини сақлайди, унинг қийматини кўпайтиради, ва ижобий даромад олишни таъминлайди. Демак, инвестиция сўзи кенгроқ маънони англатиб, бунга қўшимча равишда ўзлаштирмоқ деган маънони ҳам берар экан”⁴³.

Инвестиция ҳуқуқи соҳасида илмий изланишлар олиб борган рус олими

⁴³ Каримов Н.Ф., Хожиматов Р.Х. Инвестицияларни ташкил этиш ва молиялаштириш". Дарслик. - ТДИУ, 2011-452 б.

А.Г.Богатирев ҳам юқоридаги нуқтаи назарга яқин позицияни егаллайди.⁴⁴ Айнан харажатларнинг ишлаб чиқаришга хослиги ва узоқ муддатлилиги кўп ҳолларда муаллифлар томонидан инвестициялар ва капитал қўйилмалар ўртасида тенглик ишорасини қўйилишига сабаб бўлади.

Шуни таъкидлаш лозимки, Европача услуб "инвестиция" атамасини қимматли қоғозларга киртилган узоқ муддатли қўйилмаларга нисбатан ҳам қўлланилишига йўл қўяди. Аммо "фақат корпорацияни бошқариш имкониятини ўзида акс еттирган ҳолатдагина бундай капитал қўйиш инвестиция бўлиши мумкин".⁴⁵

Американча услуб ҳам "инвестиция" ва "капитал қўйилмалар" атамалари ўртасида тенглик ишорасини қўяди ва унинг иқтисодий мазмунида кўчмас мулкка қилинган қўйилмаларга устуворлик беради.

Инвестиция атамаси тўғрисида сўз юритганда МДХ мамлакатлари иқтисодий адабиётларида кенг қўлланиладиган бир қатор таърифларни кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ. Масалан, рус иқтисодчи-олими Ковалев В.В. - фикрига кўра, "инвестициялар — халқ хўжалигининг турли тармоқларидаги корхоналарга узоқ муддатли капитал қўйишдир (мамлакат ичида ёки хорижда)"⁴⁶. Кўриниб турибдики, ушбу таърифда инвестицияларнинг мақсади ва соҳалари ўз аксини топмаган. Шу билан бирга ушбу таърифда инвестициялар узоқ муддатли капитал қўйилмаларга тенглаштирилмоқда.

Инвестициялар — асосий ва айланма капитални қайта тиклаш ва кўпайтиришга, ишлаб чиқариш қувватларини кенггайтиришга қилинган сарфларнинг пул шаклидаги кўринишидир. У пул маблағлари, банк кредитлари, акция ва бошқа қимматли қоғозлар кўринишида амалга оширилади.

Лукинов В.А. юқоридаги таърифга нисбатан бир мунча тўлароқ ва аниқроқ таърифни келтиради: "инвестициялар — фойда олиш мақсадида мамлакат ичкарисида ёки хорижда халқ хўжалигининг турли тармоқларига

⁴⁴ Богатирев А.Г и другие. Инвестиционное право. М.: Российское право, 2014.-376 стр.

⁴⁵ Шарп У., Александер Г., Бейли Дж. Инвестиции: Пер. с англ. - М.ИНФРА-М, 2007. - с.28.

⁴⁶ Ковалев В.В. и другие. Методы оценки инвестиционных проектов.-- М.: Финансы и статистика, 2017. – 144 с.

давлат ва хусусий капиталининг узоқ муддатли молиявий қўйилмаларидир"⁴⁷.

Мазкур таърифда инвестицияларнинг мақсади кўрсатилган бўлсада, унинг ижтимоий самарани таъминлашдаги роли кўрсатилмаган. Шунингдек, инвестициялар фақат молиявий қўйилмалар сифатида тавсифланган, холос. Ваҳоланки, машиналар, технологиялар, лицензиялар ҳам инвестициялар бўлиши мумкин.

Россиялик иқтисодчилар А.Ю.Андрианов, С.В. Валдайцев ҳам инвестицияларга шунга яқин таъриф келтирадилар: "Инвестициялар – давлат капитали ва хусусий капиталнинг фойда олиш мақсадида мамлакат ичкарасида ёки хорижий мамлакат иқтисодиётига узоқ муддатли молиявий қўйилмаларидир"⁴⁸. Кўриниб турибдики, ушбу таърифда инвестицияларнинг таркиби келтирилмаган ва бу ерда ҳам инвестицияларни молиявий қўйилмалар сифатида таърифлаш устувор ўринга ега.

"Инвестициялар фойда (даромад) олиш ёки ижтимоий ёхуд иқтисодий самарага еришиш мақсадида турли хил ишлаб чиқариш, тижорат, ижтимоий, илмий, маданий ва бошқа соҳа дастурлари ва лойиҳаларини амалга оширишга киритиладиган пул, мулк ва интеллектуал бойликлармажмуасидан иборат"⁴⁹, - деб таъриф беради инвестициялар таҳлили соҳасида илмий изланишлар олиб борган россиялик иқтисодчи О.Синицин.

Мазкур таъриф гарчи кенг қамровли бўлса-да, инвестицияларнинг моҳиятини тўлиқ ва аниқ очиб бера олмайди. Бунда инвестициялар турли хил дастурларни ва лойиҳаларни амалга ошириш учун сарфланадиган пул, мулк ва интеллектуал бойликлар мажмуасидан иборатлиги таъкидланади.

Қимматли қоғозларга қилинадиган узоқ муддатли қўйилмалар, технологиялар сотиб олиш учун сарфланадиган маблағлар ва бошқа муҳим инвестиция турлари еътибордан четда қолган.

Қуйидаги таърифда инвестициялар ва капитал қўйилмалар ўртасига

⁴⁷ Лукинов В.А. и другие. Проблемы стабилизации и развития инвестиционно-строительной сферы.-- М.: 2016. 172 стр.

⁴⁸ Инвестиции: учеб. /А.Ю. Андрианов, С.В. Валдайцев, П.В. Воробев и др.— 2-е изд., перераб. и доп. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. — с58.

⁴⁹ Синицин О. Инвестиционный анализ. Теория выбора // Инвестиции в России. № 1-2, 2015.

тенглик ишораси қўйилган: "Инвестициялар (капитал қўйилмалар) — халқ хўжалигининг барча тармоқларида кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таъминлашга йўналтирилган моддий, меҳнат ва пул ресурслари харажатлари йиғиндисидан иборат"⁵⁰.

Бизнинг фикримизча, Ўзбекистон Республикасининг “Инвестиция фаолияти тўғрисида” ги қонунида келтирилган таъриф инвестицияларнинг иқтисодий-ҳуқуқий табиатини тўлиқ очиб беради: “инвестициялар - иқтисодий ва бошқа фаолият объектларига киритиладиган моддий ва (номоддий неъматлар ҳамда уларга доир ҳуқуқлар; инвестиция фаолияти - инвестиция фаолияти субъектларининг инвестицияларни амалга ошириш билан боғлиқ ҳаракатлари мажмуи”⁵¹. Ушбу таъриф инвестицияларнинг ҳам реал ҳам молиявий турлари мазмунини қамраб олади. Инвестициялар қўйидаги кўринишларда бўлиши мумкин.

Маблағларни киритиш объектига кўра инвестицияларни икки турга ажратиш мумкин: молиявий инвестициялар ва реал инвестициялар.

Молиявий инвестициялар - маблағларни молиявий активларга киритишдир. Молиявий инвестициялар акциялар, облигациялар ва бошқа қимматли қоғозлар шаклида қатнашиши мумкин.

15.1.1-расм. Инвестициялар таснифланиши.⁵²

⁵⁰ Шапиро В.Д. и др. Управление проектами. — СПб.: "Два Три", 2006. - 17 с..

⁵¹ "Ўзбекистон Республикаси Қонуни "Инвестиция фаолияти тўғрисида"ги. 2016 й. 24 декабр, 2-модда.

⁵² "Инвестицияларни ташкил этиш ва молиялаштириш" фанидан маъруза матни. 2009 йил 36-бет.

Узоқ муддатли молиявий қўйилмалар шаклидаги инвестициялар деганда давлат қимматли қоғозларига (облигациялар ва бошқа қарз мажбуриятлари), бошқа корхоналарнинг қимматли қоғозлари ва Низом капиталига киритилган маблағлар, шунингдек, мамлакат ичкарисида ва хорижда корхоналарга тақдим етилган қарз маблағлари тушунилади.

Реал инвестициялар деганда барча турдаги (ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш) номолиявий активларни сотиб олиш мақсадида киритилган маблағлар тушунилади.

Инвестицияларнинг реал ва молиявий турларга ажратилиши уларни таснифлаштиришдаги асосий белгилардан ҳисобланади. Инвестициялаш жараёнига иштирок етиш характериға кўра инвестициялар бевосита ва билвосита инвестицияларга бўлинади.

Бевосита инвестицияларда инвестор инвестициялаш объектини танлаш ва маблағлар киритишга бевосита иштирок этади. Бевосита инвестицияларни одатда инвестиция объекти тўғрисида аниқ маълумотга ега, инвестициялаш механизми билан яқиндан таниш, шунингдек бу соҳада катта тажрибага ега бўлган махсус тайёргарликка ега инвесторлар амалга оширадилар.

Билвосита инвестициялар инвестицион ёки бошқа молиявий воитачилар орқали амалга оширилади. Инвестициялаш муддатига кўра инвестициялар қисқа муддатли ва узоқ муддатли инвестицияларга бўлинади.

Қисқа муддатли инвестициялар бир йилдан ортиқ бўлмаган муддатга капитал киритишдир. Масалан, қисқа муддатли депозит қўйилмалари, қисқа муддатли жамғарма сертификатларини сотиб олиш ва ҳ.к.

Узоқ муддатли инвестициялар ишлаб чиқариш учун мўлжалланмаган узоқ муддатли фойдаланиш кўзда тутилган активларни барпо етиш, уларни кенгайтириш ва сотиб олишга сарфланган капитал маблағлардир.

Мулк шаклиға кўра инвестициялар қуйидаги турларға бўлинади: хусусий, давлат, хорижий ва қўшма инвестициялар.

Хусусий инвестициялар фуқаролар ҳамда мулкчиликнинг нодавлат ҳўжалик юритиш субъектлари томонидан маблағлар киритишдир.

Давлат инвестициялари - марказий, минтақавий ҳамда маҳаллий ҳукумат ва бошқарув органлари томонидан бюджет, бюджетдан ташқари фондлар ҳамда қарз маблағлари ҳисобига, шунингдек, давлат корхоналари томонидан уларнинг ўз ва қарз маблағлари ҳисобига амалга оширадиган кўйилмаларидир.

Бевосита хорижий инвестициялар халқаро инвестиция фаолиятининг муҳим тоифаси бўлиб, бир мамлакат хўжалик юритиш бирлигининг бошқа мамлакатдаги корхонага барқарор таъсир ўтказишга интилишини ўзида акс эттиради. Барқарор таъсир ўтказиш деганда бевосита инвестор ва кўрсатилган корхона ўртасида узоқ муддатли муносабатлар ўрнатиш, шунингдек, ушбу корхонани бошқаришда инвесторнинг сезиларли роли тушунилади.

Бевосита хорижий инвестициялар Низом капиталига бадал, кредитлар ва бошқа шаклларда амалга оширилиши мумкин. Бевосита инвестициялаш корхонаси корпоратив ва нокорпоратив бирлик сифатида аниқланади. Унда инвесторга камида 10 фоиз оддий акция ёки акционерлар овози (корпоратив корхоналар учун) ёки шундай иштирокнинг эквиваленти (нокорпоратив корхоналар учун) тегишли бўлади.

Шундай қилиб, бевосита инвестициялаш корхонасига инвестор-резидент 50 фоиздан кўпроқ акция ёки овозга ега бўлган шўъба-корхона ёки компания, бевосита хорижий инвестор улуши 50 фоиз ва ундан кам бўлган асоциациялашган корхона, тўлиқ ёки қисман инвестор тасарруфида бўлган ва бевосита инвесторга тегишли бўлган нокорпоратив корхона киради.

Бевосита ва портфел инвестицияларни бир-биридан ажратиш учун амалиётда қуйидаги мезондан фойдаланилади: агар инвестор 10 ва ундан ортиқ фоиз оддий акцияларга ега бўлса, бундай инвестициялар бевосита инвестициялар ҳисобланади.

Бошқа хорижий инвестицияларга бевосита ва портфел инвестициялар жумласига кирмайдиган инвестиция турлари киради. Масалан, савдо кредитлари, шунингдек, халқаро молиявий ташкилотлардан олинadиган

кредитлар, банк қўйилмалари ва бошқалар.

Минтақавий белгисига кўра инвестициялар мамлакат ичкарасидаги ва хориждаги инвестицияларга бўлинади.

"Мамлакат ичкарасидаги (ички) инвестициялар деганда мамлакат ҳудудида жойлашган объектларга инвестиция маблағларининг киритилиши тушунилса, хориждаги инвестициялар (ташки) мамлакат ҳудудидан ташқарисида жойлашган объектларга инвестицияларни жойлаштириш тушунилади"⁵³.

Юқорида келтирилган таснифлаштириш инвестицияларнинг енг муҳим белгиларини ўзида акс еттириб, зарурият туғилганда янада аниқлаштирилиши ва илмий, тадиқот, тадбиркорлик мақсадларидан келиб чиққан ҳолда янада кенгайтирилиши мумкин.

Инвестициялар даражаси ялпи ички маҳсулот ҳажмига сезиларли даражада таъсир кўрсатади, миллий иқтисодиётдаги кўплаб мутаносибликлар унинг ўсиш суръатларига боғлиқ. Инвестициялар мамлакат миқёсида кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таъминлашни яхшилайтиди.

Инвестиция жараёни ва иқтисодий ўсиш ўртасидаги ўзаро боғлиқликни таҳлил қилишда инвестиция мултипликатори муҳим аҳамиятга эга. Уни умумий даромадларнинг ўсиши ва қўшимча капитал қўйилмалар ўртасидаги нисбат сифатида ифодалаш мумкин.

Инвестиция мултипликатори инвестицияларнинг даромадларнинг ўсишига таъсирини ифодалайтиди. Ушбу услуб дастлаб Р.Ф. Кан томонидан маблағлардан фойдаланиш мултипликатори ⁵⁴сифатида таклиф қилинган бўлиб, бу ғоя ушбу олим томонидан амалга оширилган кузатишга асосланган. Ушбу кузатиш натижаларига кўра, маблағлардан бирламчи қўшимча фойдаланишнинг муайян ҳажми тақсимланган даромадлар ва улар билан боғлиқ харажатларнинг аста-секинлик билан ўсиши натижасида улардан фойдаланишнинг иккиламчи шакллари келтириб чиқаради.

⁵³ Имомов Н.Н. Инвестицияларни ташкил ети шва молиялаштириш.(Ўқув қўлланма) —Т-ТДИУ, 2011.,44-6.

⁵⁴ Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег: Избранное., М.: Эксмо, 2007 г. с.173.

Мазкур ғоя кейинчалик Кейнс томонидан бир тизимга келтирилиб,

Жадаллашув тамойили мултипликатор тушунчаси билан биргаликда иқтисодий цикллари атрофлича таҳлил қилишга, капитал қўйилмаларнинг иқтисодиётнинг нотекис ҳаракатидаги ролини очиб беришга ёрдам беради. Бунда мултипликатор инвестиция жараёнларининг фаолият схемасини ёритиб берса, жадаллашув тамойили унинг асосий шарт-шароитларини аниқлаб беради.

Ушбу назарий қарашларнинг Ўзбекистоннинг инвестиция соҳасидаги ҳозирги ҳолатини тавсифлашдаги долзарб жиҳатларини алоҳида таъкидлаш лозим. ҳақиқатдан ҳам, иқтисодий ислохотларнинг дастлабки даврида Ўзбекистондаги инвестиция тақчиллигининг муҳим сабабларидан бири бир томондан, давлат инвестициялари ҳажмининг қисқариши билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, хусусий инвестициялар оқими учун зарурий шарт-шароитларни таъминлашга салбий таъсир кўрсатган пировард маҳсулотга бўлган ички талабнинг кескин қисқариши билан боғлиқ.

Шундай қилиб, асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар ўртасидаги ўзаро боғлиқликлар тизимида инвестиция жараёнлари асосий ўринни егаллайди. Бу еса, ўз навбатида, давлатнинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни амалга оширишни тартибга солиш соҳасидаги асосий фаолият йўналишларини белгилаб беради.

15.2. Корхоналарга инвестицияларни жалб қилишнинг объектив зарурлиги ва бошқариш усуллари

Ҳозирги даврда "инвестициялар" тушунчаси, аксарият ҳолларда кенг маънода ишлатилмоқда. Иқтисодий фанларнинг турли тармоқларида, амалий фаолиятнинг турли йўналишларида инвестициялашнинг мақсадлари, соҳалар хусусиятлари, сафарбар етилиш объектлари, ҳаракат йўналишларидан келиб чиқиб ва аҳамиятига қараб "инвестициялар" тушунчаси ўзига хос маънода ишлатилади. Молиявий нуқтаи назардан уларнинг мазмуни ва моҳиятини аниқ белгилаш муҳим вазифа ҳисобланади. Фақат капитални

йўқотиш rischi мавжуд бўлган пул шаклидаги инвестициялар янги активларни вужудга келтиради.

Инвестицияларнинг мулкый шаклидаги моддий ва номоддий неъматлар ва уларга бўлган ҳуқуқларни иқтисодий ва бошқа фаолиятларга жалб этиш еса, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларида, инвестициялар евазига барпо етилган активларни ишлатишдан далолат беради. Молия назариясига кўра, инвестициялар бўлажак натижаларни қўлга киритиш мақсадида, моҳиятан ҳозирги харажатларни билдиради. Инвестициялар ноаниқлик еҳтимоли бўлган ва келгусида кутилаётган қийматга капиталнинг аниқ бугунги қийматини алмаштиришдан иборатдир. Бунинг далили сифатида инвестицияларнинг сафарбар етилишида уларнинг онгли равишда аниқ ва ноаниқ бўлган riskлар билан боғланишини келтириш мумкин.

Кўпгина ҳолларда "инвестициялар" тушунчаси иқтисодий ва бошқа фаолият объектларини киритиладиган моддий ва номоддий неъматлар ҳамда уларга доир ҳуқуқлар тарзида таърифланади. "Чет ел инвестициялари" тушунчасига таъриф беришда ҳам худди шу маъно назарда тутилади, лекин бу ўринда уларнинг қонуний ҳуқуқлилиги ва мақсадига кўпроқ урғу берилади.

Ўзбекистон Республикасининг "Чет ел инвестициялари тўғрисида"ги қонунида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет еллик инвесторлар томонидан қонун ҳужжатларига зид бўлмаган тадбиркорлик ва бошқа фаолият турлари объектларига аксарият фойда (даромад) олиш мақсадларида киритиладиган моддий ва номоддий неъматлар ҳамда уларга доир ҳуқуқларнинг жами турлари, шу жумладан, интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқлар, шунингдек чет ел инвестицияларидан олинадиган ҳар қандай даромад чет ел инвестициялари саналади.

Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, инвестицияларнинг ҳаракатидан келиб чиқиб замон ва маконининг алмаштирилиши ва ўз иқтисодиётга кириб бориши намоён бўлади. Инвестицияларнинг турли шаклларда ўзга иқтисодиётларга кириб бориши янгидан инвестиция фаолиятини йўлга

кўйишда, уларнинг тури ва шаклларида қатъий назар, янгитдан сафарбар этилишини ва боғланишини билдиради.

Одатда макроиктисодий даражада инвестициялар дейилганда ишлаб чиқариш воситаларини такрор ишлаб чиқаришга, янги уй-жой биноларини, товар заҳираларини кўпайтириш ва шу кабиларга йўналтирилган харажатларнинг бир қисми тушунилади.

Умуман олганда, иктисодиётда инвестициялар капиталнинг жамғарилиш жараёнидир. Молия назариясида инвестициялар реал ёки молиявий активларни олишдан далолат беради ва келажакда кутилган даромадларга еришиш мақсадларида қилинган ҳозирги харажатлардан иборатдир. Бошқача айтганда инвестициялар ҳозирги муайян капитал қийматини кутиладиган, келажакдаги ноаниқ қийматга алмашишни билдиради.

Шундан қилиб, замонавий молия назариясида инвестициялар бугунги муайян қийматни келажакдаги еҳтимоли бўлган ноаниқ қийматга алмаштиришни аниқлатади.⁵⁵ Сўнгги таърифда инвестицияларнинг мазмуни ва моҳиятининг асосий мезони тарзида келгуси манфаатлар ҳамда инвестициялар билан боғлиқ рисклар таъкидлаб кўрсатилган. Масалан, П. Массе инвестициялаш бугунги еҳтиёжларни қондиришни инвестиция неъматлари ёрдамида келажакда кутиладиган қондиришга алмаштириш ҳаракатидан иборат деб ҳисоблайди⁵⁶.

Бу еса инвестициялар фақат ишлаб чиқаришни кўпайтириш, қоплаш, кенгайтириш, янгилаш ва техника билан қайта қуроллантиришга ёки асосий капиталга йўналтирилади деган фикрларни билдирмоқда. Чиндан ҳам, ҳаракатлар йўналишлари нуқтаи назардан алмаштириш, кенгайтириш, қуроллантириш, фондлар таркибини янгилаш ва бошқаларни кўриш мумкин. Шу маънода, бу фикрнинг тасдиғига далил сифатида инвестицияларнинг соф ва ескиришни қоплаш инвестицияларига таснифланиши, уларнинг жамланиб ялпи инвестицияларни ҳосил қилишини келтириш мумкин.

⁵⁵Мертенс А.В. Инвестиции: Курс лекций по современной финансовой теории - Киев, Киевское инвестиционное агенство, Издательство "СТАР", 2016., 452 стр.

⁵⁶ Золотогоров В.Г. Инвестиционное проектирование: Учеб.пособие. -Мн.: ИП «Эко-Перспектива», 2015., 324 стр.

Булар билан бир каторда, инвестициялар бошқа активларни, хусусан, номоддий, айланма активларни шакллантиришга йўналтирилишини ҳам назардан соқит қилмаслик керак. Шу муносабат билан уларни сафарбар етиш ва боғлаш объектларига мол-мулк, молиявий воситалар, номоддий ва интеллектуал бойликлар киритилган.

Инвестициялаш субъектлари нуқтаи-назаридан инвестицияларни хусусий, корпоратив ва давлат инвестицияларига ажратиш мумкин. Инвестицияларни мазмун ва моҳиятини аниқловчи асосий мезон сифатида, уларнинг макон ва замонда ҳаракатда бўлишидан келиб чиқиб, келгусидаги манфаатлар ва уларга еришиш билан боғлиқ бўлган рисклар ташкил этади.

Инвестициянинг моҳиятини янада тўлароқ очиқ бериш учун Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунига мувофиқ уларнинг таснифини, шунингдек, бу масала бўйича иқтисодий адабиётларда мавжуд бўлган қарашлар ва нуқтаи назарларни кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Республикаимизнинг бир гуруҳ иқтисодчи-олимлари томонидан "инвестиция"га берилган таърифлари ўзгача маънода бўлиб, уларнинг фикрича,

"Инвестиция деганда даромад олиш мақсадида юридик ва жисмоний шахсларнинг барча турдаги мулкӣ, молиявий интеллектуал бойликларни иқтисодиётни турли тармоқларига узоқ муддатларга йўналтириш ва шу билан ишлаб чиқаришни кенгайтириш ҳамда аҳоли талабларини қондириш тушунилади “- деб таърифлашган⁵⁷.

Профессор Д.Ғ. Ғозибековнинг фикрича - "инвестициялар аниқ ва ноаниқ, лекин еҳтимоли бор рисклар остида капитални муайян жараёнларга, муайян вақтга боғлаш бўлиб, унинг ҳозирги қийматини сақлаш, капиталлаштириш ва жамғариш мақсадига қаратилган"⁵⁸.

Инвестициялар учун зарурий молиявий манбаларни топиш иқтисодий ўсиш шартига айланган. Бу еса биринчи набватда истеъмол ва жамғарма

⁵⁷ Рафиков О.Д. Инвестиции. Учебник, Изд. КНО-РУС, 2014 г., 142 стр.

⁵⁸ Ғозибеков Д.Ғ «Инвестицияларни молиялаштириш муаммолари» мавзусидаги иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертациони автореферати. Т.: 2002, 16-6.

нисбатига боғлиқ. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтишда, ўз моделини амалга ошираётган Ўзбекистон инвестицияларни молиялаштиришнинг самарали усуллари, механизмлари ва воситаларини излашда давом этмоқда. Иқтисодиётнинг барча мулкчилик секторлари доирасида инвестиция фаолиятининг кучайиши инвестиция лойиҳаларини баҳолаш ва танловни ўтказишни такомиллаштириш, инвестициялаш учун зарур бўлган ишончли молиявий манбаларни излаб топиш билан боғлиқ бир қатор муаммоларни ҳал қилиш заруриятини кўндаланг қилиб қўяди. Мамлакат инвестиция фаолиятида айниқса хорижий инвестиция иштироки кучайиши билан бу масалалар аҳамияти ошиб боради.

Бир давлатдан бошқа давлатга даромад олиш учун йўналтирилган ҳар қандай шаклдаги мулкни тўла қонли равишда хорижий инвестиция дейишимиз мумкин. Аммо шундай мулк шакллари борки, биз уларни хорижий инвестиция дея олмаймиз. Масалан, елчихона чет давлат мулки ҳисобланади, ёки хорижий фуқаро шахсий уй сотиб олса бу хорижий шахс мулки ҳисобланади, лекин хорижий инвестиция бўла олмайди.

Хорижий инвестицияларининг умумий таърифи Ф. Хениуснинг 1947 йил АҚШда чоп этилган ташқи савдо луғатининг 2-нашрида қуйидагича: “Хорижий инвестициялар – бу бир мамлакат ҳудудидан иккинчи мамлакат ҳудудига киритилган, экспорт қилинган инвестициялар”⁵⁹ тариф берилган. Чет ел инвестициялари дейилганда чет мамлакатларнинг миллий иқтисодиётга моддий, молиявий ва номоддий кўринишидаги муддатли қўйилмаларнинг барча шакллари тушунилади. Бу қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин: қўшма корхоналарни ташкил қилишда ўз улуши билан қатнашиш, хорижий сармоядорларга тўла тегишли бўлган корхоналарни барпо етиш, хорижий шахслар томонидан қимматли қоғозларни, шунингдек, заём ва кредитлар олиш.

Хорижий инвестициялар ички инвестициялардан фарқли ҳолда ташқи молиялаштириш манбаига киради. Хорижий инвестициялар қўшма

⁵⁹ Дистионарий оф Форейгн Траде. бй Ф.Хенус Сес/ Ед. Н4.,1947, П.387.

корхоналар ташкил етиш, хорижий инвесторларга тўлиқ тегишли бўлган корхоналарни яратиш, хусусийлаштиришда қатнашиш, хорижий шериклар билан банк тузиш, қимматли қоғозларни сотиб олиш, ер ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқига ега бўлиш, еркин иқтисодий ҳудудларда фаолият олиб боришда жуда катта ва муҳим аҳамиятга егадир.

Ҳозирги кунда умумий қиймати 19 миллиард доллардан ортиқроқ бўлган 80 дан зиёд лойиҳаларни инвестициялаш ва молиялаш бўйича аниқ манбалар белгиланиб, хорижий шериклар билан шартномалар имзоланди. Бу шериклар орасида Осиё Тараққиёт банки (ОТБ), Жаҳон банки (ЖБ), Ислом Тараққиёт банки (ИТБ) ва бошқа халқаро молиявий институтлари алоҳида ўрин тутди. Узлуксиз макроиқтисодий барқарорлик, иқтисодий ўсишнинг юксак суръатларини таъминлаш, тузилмавий ўзгаришларни изчил амалга ошириб бориш, шунингдек, иқтисодиётни ҳамда унинг таянч ва ижтимоий инфратузилмаларини босқичма-босқич модернизациялаш-тириб боришни таъминлашга қаратилган Ўзбекистон иқтисодий стратегияси халқаро молиявий институтлар билан ҳамкорлик кўламининг янада жадал ўсиб боришига замин яратади.

Умуман олганда, жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида Ўзбекистон иқтисодиётининг муваффақиятли ва барқарор ривожланишининг асосида чуқур ўйланган, Ўзбекистонга хос хусусиятлар тўла ҳисобга олинган иқтисодий ислохотларнинг ўзига хос ва ўзимизга мос модели мужассам.

Ушбу дастурнинг изчил амалга ошириб келиниши мамлакатимиз иқтисодиётини диверсификациялашган, жаҳон бозорига рақобатбардош, кенг даражада хилма-хил тайёр маҳсулотлар билан чиқаётган, узлуксиз юқори суръатлардаги иқтисодий юксалишга мойил, жиддий расмий омиллар ва бенуқсон кредит тарихига ега бўлган замонавий иқтисодиётга айланишини таъминлайди.

Бу, ўз навбатида, инқирознинг нафақат салбий оқибатларини юмшатишга, балки Ўзбекистон иқтисодиётини янада кучли ва бардошли

иқтисодиётга айлантиришга қаратилган инқирозга қарши чораларнинг кенг миқёсли комплекс дастурини ишлаб чиқиш ҳамда уни тезроқ амалга ошириш имконини берди. Бунда еса енг хал қилувчи вазифа — хорижий инвестициялар ва узоқ муддатли инвестициявий кредитларни жалб етиш евазига иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш асосини тубдан модернизациялаш, уни техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлашдан иборат.

Миллий иқтисодиётни ривожлантиришда хорижий инвестициялар-нинг аҳамияти бениҳоят катта бўлиб, у қуйидагилар билан изоҳланади:

Чет эллик инвесторлар Миллий иқтисодиётни ривожлантиришда хорижий инвестицияларнинг аҳамияти бениҳоят катта бўлиб, у қуйидагилар билан изоҳланади:

- биринчидан, хорижий инвестициялар ишлаб чиқаришга замонавий техника ва технологияларни жорий етиб, экспортга мўлжалланган маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ривожлантиради;

- иккинчидан, импорт ўрнини босувчи товар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва бунинг учун хорижий инвестицияларни иқтисодиётнинг устувор соҳаларига йўналтириш ва пировардида аҳолининг меъёрмадаги турмуш даражасини таъминлаш имконини яратади;

- учинчидан, кичик бизнесни ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини жадаллаштириш орқали ўсиб бораётган аҳолини иш жойлари билан таъминлайди;

- тўртинчидан, корхоналарнинг ескирган ишлаб чиқариш қувватларини, моддий-техник базасини янгилайди ва техник қайта қуrolлантиради.

15.3. Корхоналарга хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг йўллари

Бозор иқтисодиётининг асосий иқтисодий тушунчаларидан бири инвестициялар тушунчаси бугунги ҳаётимизга кенг ва тез кириб келишининг ўзи унинг моҳияти ва аҳамиятини, зарурлигини кўрсатади. Ўзбекистон ва жаҳон иқтисодиётининг келгуси тараккиёти, асосан, инвестицияларга

богликдигини бугунги кунда деярли хар бир мутахассис ва хужалик юритувчи субъект англаб етганлигини назарда туцак, хозирги кунда республикамиз иқтисодиётига инвестицияларни, хусусан, чет ел инвестицияларини кенгрок жалб етиш уларнинг мамлакатимизда ўтказилаётган иқтисодий ислохотларнинг самарали ижросини таъминлашнинг мухим асосига айланганлиги билан бог`ликдигини тушуниб олиш қийин эмас.

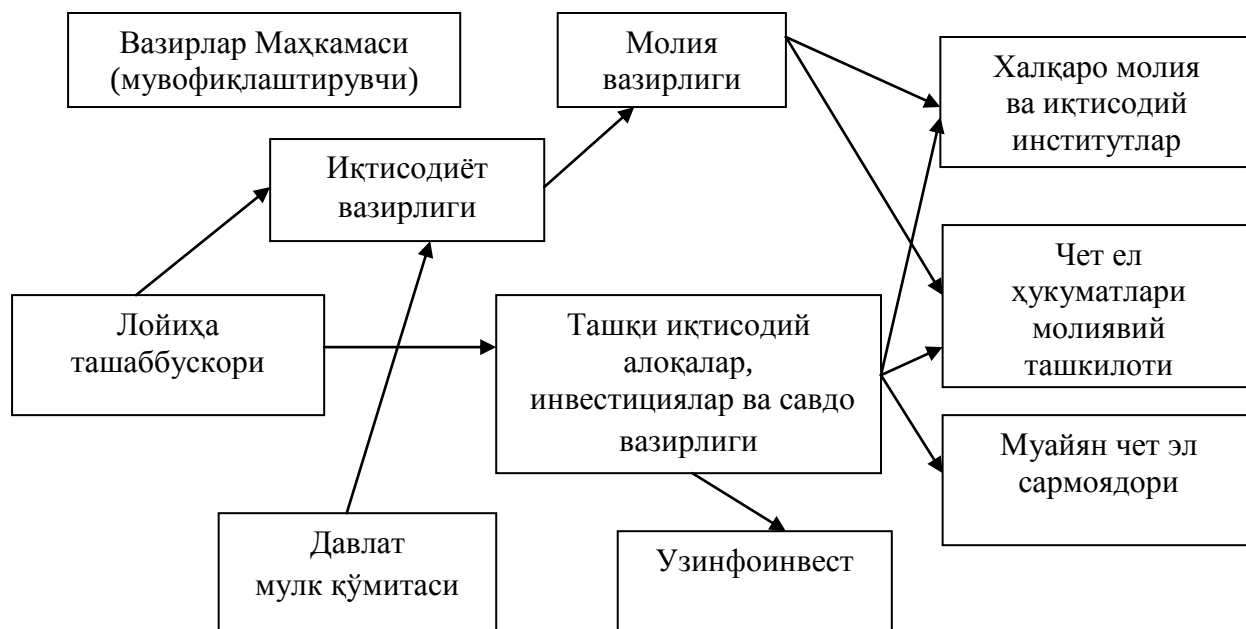
Иқтисодиётнинг глобаллашуви шароитида ва бозор муносабатлари талабларидан келиб чикиб, жаҳон да инвестициялар учун катъий ракобатли кураш изчил давом етмокда. Ташки иқтисодий фаолиятни еркинлаштириш, республика иқтисодиётига бевосита хорижий инвестицияларни жалб килинишини таъминлайдиган хуку кий, ижтимоий-иқтисодий ва бопшча шарт- шароитларни такомиллаштириш, хорижий инвестицияларга нисбатан очик ешиклар сиёсатини утказиш, маблағларни мамлакатнинг иқтисодий мустакиллигини таъминловчи устувор юналишларда хам да ракобатбардош махсулотлар ишлаб чиқариш билан боглик юналишларда мужассам килиш республикада утказилаётган инвестиция сиёсатининг асосий тамойилларидир.⁶⁰

Республикамизга хорижий инвестиция ва кредитларни жалб қилиш схемаси Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 24 июлдаги 927-сонли Қарорига мувофиқ амалга оширилади (2-расм).

Кенг миқёсдаги инвестициялар, ривожланиш мақсадларида халқаро молиявий институтлар билан ўрнатилган фаол ҳамкорлик, хорижий инвесторлар учун имкониятлар изчил равишда кенгайтирилиб борилиши келгуси 2012 йилда Ўзбекистондаги иқтисодий ўсишни камида 8,3 фоиз даражасида белгилаш ва унга еришиш имкониятини беради. Бундай мақсадларнинг асосли еканлиги енг обрўли ҳалқаро молиявий институтлар томонидан бир неча бор тасдиқланган.

⁶⁰ Махмудов Н.М, Маджидов Ш.А. Инвестицияларни ташкил етиш ва молиялаштириш. Укув кулланма. - Т.: ТДИУ, 2010.-86 б.

Ўзбекистон Республикаси бозор иқтисодиётини шакллантириш юлидан бориб, мукаррар равишда, кадам — бакадам жаҳон хўжалиги алоқаларига қўйилмокда. Бу ҳолат умумжаҳон жараёнлари ва тамойиллари, шу жумладан бизнинг инвестиция сиёсатимиз шаклланишига таъсир кўрсатишини атрофлича ҳисобга олинишини талаб қилади.

15.3.1-расм. Республикага хорижий инвестиция ва кредитларни жалб қилиш схемаси⁶¹.

Бу шароитда ҳар бир мамлакатда юзага келтирилган инвестиция муҳити шу мамлакат инвестиция жозибадорлигининг энг муҳим омили бўлиб қолади, чунки айти шу муҳит инвесторлар йўл қўядиган хатар қанчалик катта деган саволга жавоб беради.

Инвестицияларни жалб этиш ва молиялаштириш ҳозирги шароитида муҳим ўрин тутди. Инвестициялар ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақсадида мамлакатда ёки чет элларда иқтисодиётнинг турли тармоқдарига узок муддатли капитал киритиш (қўйилмалар) деган маъносини билдиради.⁶²

Инвестицияларни чуқур ўрганиш учун аввало уни белгилари бўйича туркумлаш лозим. Объектларга инвестиция маблағларини йўналтириш

⁶¹ Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлигининг расмий сайтидан ([www. мфер.уз](http://www.mfer.uz)) олинган маълумотлар асосида муаллиф томонидан чизилган.

⁶² Шчегорцов В.А., Таран В.А. Мировая экономика. Мировая финансовая система. Международной финансовой контрол: Учебник.(3-издание) -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015.

бўйича инвестициялар реал ва молиявий инвестицияларга бўлинади:

- реал инвестициялар саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш ва бошқаларга капитал (пул маблағлари) қўйиш демакдир;
- молиявий инвестициялар қимматли қоғозлар чиқариш ва реализацияси билан боғлиқ; ишлар учун сарфланадиган маблағлардан иборатдир.

Инвестициялашда қатнашиш характериға кўра қуйидагиларға бўлинади:

- тўғридан — тўғри инвестициялар (асосан объект аниқ бўлган, маълум мақсадни амалға ошириш реал бўлган тақдирда юналтириладиган маблағлардир);

- эгри инвестициялар (булар воситачилар орқали объектларға сарфланади ва олинган даромад мижозлар ўртасида тақсимланади).

Инвестициялар давриға қараб қуйидагиларға бўлинади:

- қисқа муддатли инвестициялар (бир йилгача бўлган қисқа муддатли омонат сертификатлари ва бошқа қимматли қоғозлар);
- узок муддатли инвестициялар (бир йилдан ортиқ муддатларға қўйилган капитал, пул маблағлари).

Инвесторларнинг мулк шакллариға кўра инвестициялар қуйидагиларға бўлинади:

- хусусий инвестициялар (шахслар, фуқаролар, нодавлат корхоналари томонидан қўйилади);
- давлат инвестициялари (марказий ва маҳаллий ҳукумат бошқариш органлари томонидан қўйиладиган инвестициялар);
- хорижий инвестициялар (чет ел фуқаролари, юридик шахслар ва давлатлар томонидан қўйилган инвестициялар);
- ҳамкорликдаги инвестициялар (мазкур мамлакат ва хориж мамлакатлари биргаликда қўядиган инвестициялар).

Худудий белгилар бўйича инвестициялар қуйидагиларға бўлинади:

- мамлакат ичкарасида ёки худудларға қўйиладиган инвестициялар;
- хориж мамлакатлари ишлаб чиқаришиға инвестициялар қўйиш (хориж

инвестициялари пул маблағлари ёки акция шаклида ҳам бўлиши мумкин).

Инвестицияларни жалб етиш ва молиялаштиришда инвестицияларнинг турлари ва инвестиция бозорининг активлик даражаси унинг элементлари ўртасидаги нисбатга боғлиқ бўлади. (талаб, таклиф, рақобат, баҳо). Уларни бозор конъюктурасини ўрганиш орқали аниқлаш мумкин.⁶³ Жаҳон тажрибасида мамлакатларнинг иқтисодий ҳолатини ва баъзи мамлакатларни инвестицияларни ўзига жалб етиш даражасини аниқлаш жалб етиш даражасини аниқлаш индикаторлари ишлаб чиқилган. Хорижда инвестицияларни ўзига жалб етувчи мамлакатлар рейтинги экспертлар томонидан ўрганилаётган мамлакатни ярим йиллик даромади, ички ва ташқи қарзлари, кредит ресурслари, қисқа муддатли ва узоқ муддатли инвестициялаш учун рухсатномалар, инвестициялашни иқтисодий самарадорлиги, сиёсий жиҳатдан рисклар (таваккаллик) каби омилларга асосан аниқланади.

Ҳозирги шароитда республикада инвестиция базасини ривожлантириш ва чуқурлаштириш ислохотлар стратегиясининг муҳим шарти бўлиб ҳисобланади. Иқтисодиётни таркибий жиҳатдан қайта қуриш, экспорт имкониятини кенгайтириш бўйича белгиланган вазифаларни бажарилиши давлат томонидан инвестиция сиёсатини олиб бориш шу жумладан инвестицияларни жалб етиш ва иқтисодиётни ривожланишига олиб келадиган тармоқлар фаолиятини молиялаштириш билан амалга ошади.

Давлат хорижий инвестицияларни тартибга солишнинг қуйидаги усулларида фойдаланади:

1.молиявий: жадаллаштирилган амортизация; солиқ; имтиёзлари; субсидиялар, қарзлар бериш; кредитларни суғурталаш ва кафолатлаш;

2.номолиявий: йер участкалари ажратиш; зарурий инфраструктура билан таъминлаш; техник ёрдам кўрсатиш.

⁶³ Назарова Г.Г., Хайдаров Н.Х. Халқаро иқтисодий муносабатлар. О`қув қўлланма. ТДИУ, 2013.

**Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестицияларини тартибга солиш
ва жалб этиш билан шуғулланадиган расмий муассасалар.⁶⁴**

№	Расмий муассаса номи	Муассасанинг чет ел инвестицияларини тартибга солиш ва жалб этиш билан боғлиқ фаолият доираси
	1	2
1.	Вазирлар Маҳкамасининг ташқи иқтисодий фаолиятни мувофиқлаштириш департаменти	куйидаги жорий жараёнларни мувофиқлаштиради: -инвестиция фаолиятини, биринчи навбатда чет ел инвестициялари билан амалга оширилаётган лойиҳаларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш бўйича зарур ҳукумат қарорларини ишлаб чиқиш; -давлат бошқаруви идоралари, вазирликлар ва идоралар ишини ташкил этиш.
2.	Иқтисодиёт вазирлиги	Инвестгшчия сиёсатини ва дастурларини ишлаб чиқиш
3.	Ташқи Иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги	-Мамлакат ва хориж инвесторларининг инвестгшчия таклифлари тўғрисида маълумотлар банкни шакллантириш; -инвестиция муҳитини ўрганиш; -хорижий инвесторларга ахборот ва бошқа хизматлар кўрсатиш; -инвестгшчия лойиҳаларини амалга оширишда мамлакат ва хориж инвесторларига ёрдам кўрсатиш; -чет ел капитали иштирокида амалга оширилаётган инвестгшчия лойиҳаларининг бажарилишини кузатиш (мониторинг); -корхоналарни ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари тарзида рўйхатга олиш ва хорижий компаниялар ваколатхоналарини аккредитациялаш
4.	Давлат мулкни бошқариш қўмитаси	Давлатга тегишли мулкни хусусийлаштириш ва тасарруф этиш жараёнларида чет ел инвестгшчияларини тартибга солиш.
5.	Молия вазирлиги	Қарз сиёсати ва ҳукумат кафолатларини бериш.
6.	Адлия вазирлиги	Чет ел инвестгшчиялари иштирокидаги корхоналарни рўйхатга олиш.
7.	Ташқи ишлар вазирлиги	Хорижий инвесторларга ва Ўзбекистонда ишлаётган хорижий фуқароларга визалар бериш.
8.	Ички ишлар вазирлиги	Хорижий инвесторларни ва Ўзбекистонда ишлаётган хорижий фуқароларни турар жойи бўйича рўйхатга олиш.
9.	Давлат солиқ қўмитаси	Чет ел инвестициялари иштирокидаги корхоналарни солиққа тортиш ва уларнинг божхона билан боғлиқ фаолиятини тартибга солиш.
10.	ЎР Марказий банки	Конвертация тартиб-қоидаларини, шунингдек, унинг ўтказилишини, валюта маблағларидан фойдаланишни тартибга солиш, қарз сиёсати.
11.	Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки	Ташқи иқтисодий фаолиятга банк хизмати кўрсатиш ва лойиҳани молиялашни амалга ошириш.
12.	“Ўзбекинвест” давлат суғурта компанияси	Чет ел инвестгшчияларини инвестгшчия таваккалчилигидан ва хавф-хатарлардан суғурталаш.
13.	“Ўзбекинвестлойиҳд” миллий инжиниринг компанияси	Дастлабки техник-иқтисодий асосномани ва инвестиция лойиҳалари техник-иқтисодий асосномаларини тайёрлаш.
14.	Давлат мулк қўмитаси ҳузуридаги қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш маркази	Қимматли қоғозлар бозорини шакллантириш, ривожлантириш, назорат қилиш ва тартибга солишда давлат сиёсатини амалга ошириш. Мамлакат ва хорижий эмитентларнинг қимматли қоғозларини сотиб олиш орқали мажмуа инвестицияларини амалга ошириш.

Мамлакат иқтисодиётига хориж сармоясини, аввало, бевосита

⁶⁴ Бекмуродов А.С. Н., Карриева Я.К., Нематов И.У., Набиев Д.Х., Каттаев Н.Т. Хорижий инвестициялар. Ўқув қўлланма. - Т.: Иқтисодиёт, 2016. - 282 б

йўналтирилган сармояларни кенг жалб этиш учун қулай ҳуқуқий шарт - шароит, кафолат ва иқтисодий омилларни янада кучайтириш тақозо этилмоқда. Хорижий сармоянинг иқтисодиётимиздаги таркибий ўзгаришларда, ишлаб чиқаришни техникавий қайта жиҳозлаш ва модернизация жараёнини жадаллаштиришда фаол иштирок этишига еришмоғимиз зарур. Салоҳиятли хорижий шериклар билан яна ҳам фаол ва изчил иш олиб бориш, улар билан ҳамкорликда замонавий, дунё бозорида рақобатга бардош бера оладиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришга мўлжалланган янги-янги қўшма корхоналар тузиш лозим.

Бир давлатдан бошқа давлатга даромад олиш учун юналтирилган ҳар қандай шаклдаги мулкни тўла қонли хорижий инвестиция дейишимиз мумкин. Аммо шундай мулк шакллари борки, биз уларни хорижий инвестиция дея олмаймиз. Масалан, элчихона чет давлат мулки ҳисобланади, ёки хорижий фуқаро шахсий уй сотиб олса, бу хорижий шахс мулки ҳисобланади, лекин хорижий инвестиция бўла олмайди.

Хорижий инвестициялар - бу чет ел инвесторлари томонидан юқори даражада даромад олиш, самарага еришиш мақсадида мутлоқ бошқа давлат иқтисодиётининг, тадбиркорлик ва бошқа фаолиятларига сафарбар етадиган барча мулкӣ, молиявий, интеллектуал бойликлардир.

Хорижий инвестициялар ички инвестициялардан фарқди ҳолда ташки молиялаштириш манбаига киради.

Хорижий инвестициялар қўшма корхоналар ташкил этиш, хорижий инвесторларга тўлиқ тегишли бўлган корхоналарни яратиш, хусусийлаштиришда қатнашиш, хорижий шериклар билан банк тузиш, қимматбаҳо қоғозларни сотиб олиши, ер ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқига ега бўлишда, еркин иқтисодий ҳудудларда фаолият олиб боришда жуда катта ва муҳим аҳамиятга егадир.

Хорижий инвестицияларга асосан қуйидаги турдаги омиллар таъсир кўрсатади.

1. Иқтисодий омиллар:

-ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва иқтисодий ўсиш суръатларининг бир маромда ушлаб турилиши;

-жаҳон ва алоҳида мамлакатлар иқтисодиётидаги чуқур таркибий силжишларнинг амалга оширилиши (айниқса, фан-техника тараккиёти ютуқлари ва жаҳон хизматлар бозори тараккиёти таъсири остида олиб борилиши);

-ишлаб чиқаришни халқаро ихтисослашуви ва кооперациялашувининг чуқурлашуви;

-жаҳон иқтисодиётини трансмиллийлаштирилишини ўсиб бориши (A1ф1 трансмиллий корпорация (ТМК)лари хорижий филиалларининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми A1ф1 товар экспортидан 4 маротаба ортиқдир);

-ишлаб чиқаришнинг байналминаллашуви ва интеграция жараёнларининг чуқурлашиб бориши;

-халқаро иқтисодий муносабатларнинг фаол ривожланиши ва бошқалар.

2. Сиёсий омиллар:

-капитал экспорта (импорти)ни эркинлаштириш (Эркин иқтисодий ҳудудлар (ЭИХ), оффшор ҳудудлари ва бошқалар);

-ривожланаётган мамлакатларда индустриллаштириш сиёсатини олиб бориш;

-иқтисодий ислохотларни олиб бориш (давлат корхоналарини хусусийлаштириш, хусусий секторни ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш); - бандлик даражасини ушлаб туриш сиёсатини олиб бориш ва бошқалар. Инвестициялар замонавий техника ва технологиялар билан қўролланиш, илмий-техник, ишлаб чиқариш ва ақлий имкониятларини тиклашнинг асосий воситадир. Айнан хорижий инвестициялар орқали миллий иқтисодиёт жонланиб, ишлаб чиқариш замонавий, рақобатдошлар товарлар ишлаб чиқаришга ихтисослашиб боради.

15.4. Иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб этиш ва уларни бошқариш самарадорлигини ошириш жиҳатлари

Ўзбекистон иқтисодиётига хорижий инвесторлар сармояларини жалб қилишга қуйидаги шарт-шароитлар мавжуддир:

- чет эллик ҳамкорларни жалб этиш учун солиқ ва божхона имтиёзлари;
- сиёсий барқарорлик;
- қулай географик жойлашув;
- мамлакатнинг муҳим транспорт коридорлари туташувида жойлашганлиги;
- Марказий Осиёнинг марказида жойлашганлиги;
- минерал ресурслар ва қазилма бойликларга бойлиги;
- тасдиқданган резервлар 1,3 трлн. АҚШ доллариға тенг;
- мамлакатнинг жами потенциал минерал ресурслари 3,5 трлн. АҚШ доллариға тенг;
- инсон ресурслари:
- деярли 100 фоиз саводлилиқ даражаси;
- ишчи кучининг мавжудлиги.

Ҳозирда Ўзбекистон иқтисодиётига жалб этилаётган чет ел инвестициялари кўлами минтақаларда мавжуд экспорт имкониятларига (табиий-иқтисодий, меҳнат ва ишлаб чиқариш салоҳиятлари) нисбатан анча паст даражада бўлмоқда. Мавжуд ҳолат сабабини қўшни Афғонистонда давом этаётган фуқаролар уруши каби ташқи омиллар билан изоҳлаш мумкин. Маълумки, хорижий сармоядорлар нафақат мамлакатдаги ички сиёсий барқарорликни, балки қўшни давлатлардаги мавжуд ҳолатни ҳам алоҳида еътиборга олишади. Шу нуқтаи назардан қараганда 2005-2008 йилларда иқтисодиётга хорижий инвестицияларни йўналтиришда мавжуд ташқи омиллар сезиларли даражада салбий таъсир қилди. 2010-2011 йиллар мобайнида ички ва ташқи сармоя манбаларини жалб этиш ҳисобига иқтисодий жиҳатдан етарли ривожланмаган минтақаларда ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантиришга еришилади. Бу еса мавжуд

ресурслар ва ишлаб чиқариш имкониятларидан самарали фойдаланишни таъминлагани ҳолда, минтақаларга чет ел инвестицияларини янада кенг миқёсда ўзлаштиришга имкон беради. Пировардида барча минтақалар ўз экспорт имкониятларидан келиб чиққан ҳолда юқори сифатли, рақобатбардош ҳамда замонавий маҳсулотлар билан жаҳон бозордан муносиб ўрин ола бошлайди.

Хорижий инвестицияларни жалб етишга ҳудудий жиҳатдан ёндашув Республиканинг ҳар бир ҳудудининг ривожланишини таъминлашга имкон беради. Агарда хорижий инвестиция иштирокидаги корхона-Корақалпоғистон Республикаси, Жиззах, Кашкадарё, Сирдарё, Сурхондарё, Хоразм вилоятларида, ҳамда Навоий ва Фарғона водийси вилоятларининг қишлоқ ҳудудларида бўлса, у ҳолда қуйидаги солиқлардан тўлиқ озод етилади:

- ягона солиқ тўлови;
- даромад (фойда солиғи);
- мулк солиғи;
- инфратузилмани ривожлантириш солиғи.

Ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида кескин фарқланишни олдини олиш борасида кўрилаётган чораларга қарамасдан, ҳудудий номутаношибликлар кузатилмоқда. Бу еса ўз навбатида экспорт-импорт операциялари ҳажмларида катта фарқланишни юзага келтирмоқда. Андижон, Навоий вилоятлари ва Тошкент шаҳри экспорт даражаси барқарор юқори бўлган ҳудудларга киради. Мазкур 3 та ҳудудда хорижий инвестициялар иштирокида ташкил етилган йирик машинасозлик, металлургия ва тўқимачилик тармоқлари корхоналари жойлашганлиги сабабли уларда республиканинг барча экспортининг 80 фоизи шакллантирилади.

Ҳозирги кунда ана шундай номутаношибликлар юзага келмаслиги учун ҳар бир вилоятнинг инвестиция киритилиши лозим бўлган иқдисодиёт тармоқлари аниқланган. (11 -жадвал)

Ўзбекистан Республикаси Президенти И.А.Каримов жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозига багишланган асарида 2009 — 2014 йилларга мўлжалланган мамлакат иқтисодиётини модернизациялаш дастурини ишлаб чиқиш тўғрисидаги масалага алоҳида эътибор қаратди.

15.3.2-жадвал

Вилоятларнинг етакчи тармоқлари ва потенциал инвестиция таклифлари⁶⁵

Вилоятлар	Мавжуд етакчи ва илгор тармоқлар	Хорижий инвестиция киритилиши мўлжалланган устувор тармоқлар
Андижон	Қишлоқ хўжалиги, автомобил саноати, машинасозлик, тўқимачилик, туризм.	Тўқимачилик, Ипакчилик Кимё
Бухоро	Нефт ва газ, тўқимачилик, қурилиш материаллари, туризм.	Тўқимачилик, қурилиш материал.
Фарғона	Қишлоқ хўжалиги, нефт-газ, кимё (нефт кимёси), тўқимачилик, машинасозлик, озиқ-овқат. қурилиш материаллари, туризм.	Тўқимачилик Ипакчилик Озиқ-овқат
Жиззах	Қишлоқ хўжалиги, кимё, машинасозлик	Қурилиш материал. Озиқ-овқат Кимё, Энергетика
Қорақалпоғистон	Энергетика, нефт кимёси, кимё, кон-металлургия.	Тўқимачилик
Хоразм	Қишлоқ хўжалиги, енгил, озиқ-овқат, қурилиш материаллари, машинасозлик, туризм.	Тўқимачилик, Гидамчилик
Наманган	Қишлоқ хўжалиги, енгил, тўқимачилик, машинасозлик.	Тўқимачилик Ипакчилик Қурилиш материал Озиқ-овқат
Навоий	Кон-металлургия, кимё, қурилиш материаллари, машинасозлик, тўқимачилик	Кимё, Қурилиш матер., Энергетика, Тўқимачилик
Самарқанд	Қишлоқ хўжалиги, халқ истеъмол Товарлар ишлаб чиқариш, тўқимачилик. машинасозлик, қурилиш материаллари.	Тўқимачилик Озиқ-овқат Кимё
Сирдарё	Қишлоқ хўжалиги, озиқ-овқат. тўқимачилик, енгил саноат, туризм	Тўқимачилик Мебел Фармацевтика энергетика
Сурхондарё	Қишлоқ хўжалиги, нефт ва газ, қурилиш материаллари, енгил саноат, озиқ-овқат,	Тўқимачилик Озиқ-овқат Тоғ-кон саноати
Тошкент шаҳри	Тўқимачилик, енгил, кимё, фармацевтика, қурилиш матер., туризм, озиқ-овқат, машинасозлик	Электротехника Машинасозлик, туқимачилик Қурилиш, Кимё, фармацевтика
Тошкент вилояти	Енгил саноат, рангли металллар, қурилиш матер, кимё, ёқилги-энергетика	Озиқ-овқат, кимё Рангли металлург, Тоғ'-кон, энергетика Фармацевтика
Қашқадарё	Қишлоқ хўжалиги, туқимачилик, нефт-газ, қурилиш матер., машинасозлик, енгил,	Туқимачилик Озиқ-овқат Тоғ-кон саноати

⁶⁵ www.uzinfoinvest.uz сайти маълумотлари асосида тайёрланган.

Ушбу дастурда иқтисодиётимизнинг асосий тармоқларини модернизация қилиш ва техник янгилаш, мамлакатимизнинг янги марраларни егаллаши учун кучли туртки берадиган ва жаҳон бозорида рақобатдошлигини таъминлайдиган замонавий инновация технологияларини жорий қилиш бўйича мақсадли лойиҳалар ўз ифодасини топган.

Мазкур кенг кўламли дастурни амалга ошириш учун мамлакатимда сўнгги йилларда жиддий тайёргарлик кўриб келинмоқда. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози бу жараёни янада жадаллаштиришда туртки бериб, уни ҳар томонлама тезлаштиришни тақозо етмоқда.⁶⁶

Инқирозга қарши чоралар дастурини амалга оширишда инвестицияларни жалб етиш, аввало, ички манбаларни сафарбар етиш ҳисобидан иқтисодиётимизнинг муҳим тармоқларини жадал модернизация қилиш, техник ва технологиялар, қайта жиҳозлаш, транспорт коммуникацияларини янада ривожлантириш ва ижтимоий инфратузилма объектларини барпо етиш ҳал қилувчи устувор йўналишга айланди.

«Инвестиция дастури ва техник модернизациялаш бўйича тармоқ дастурлари доирасида 2009 йил мобайнида 690 та инвестиция лойиҳаси амалга оширилди. Уларнинг 303 таси муваффақиятли якунланди. Республикамизда жами 22 та йирик ишлаб чиқариш объекти, жумладан, нефт-газ, кимё, металлургия саноатида 8 та, машинасозлик саноатида 9 та ва қурилиш индустриясида 5 та объект фойдаланишга топширилди»⁶⁷.

Инқирозга қарши чоралар дастурини амалга ошириш шароитида иқтисодиётимизни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш, унинг рақобатдошлигини кескин ошириш, экспорт салоҳиятини юксалтиришга қаратилган муҳим устувор лойиҳаларни амалга ошириш бўйича Дастур ишлаб чиқилли. Ушбу дастур доирасида умумий қиймати 42,5 млрд. доллардан зиёд бўлган қарийб 327 та инвестиции дойиҳаси амалга

⁶⁶ Каримов И.А. Асосий вазифамиз – таррақиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир – Т.: “Ўзбекистон”. 2010 йил 43- б.

⁶⁷ Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози оқибатларининг олдини олиш ва оширилаётган ишлар. Барқарор иқтисодий ривожланишнинг истикболдаги устувор йўналишлари ва 2010 йилги макроиқтисодий кўрсаткичларга еришиш омиллари ҳамда долзарб масалаларн //Қорақалпоғистон Республикам Вазирлар кенгаши, вилоятлар ва Тошкент Шарк ҳокимликлари раҳбарларининг минтакавий семинари

оширилади. 2009 - 2014 йилларла амалга ошириш кўзда тутилаётган инвестицион лойиҳаларнинг 73,5% и янги қурилиш, 23,1% и модернизация ва тиклашга, 3,4% и бошқа йўналишларга сарфланади.

2017 - 2021 йилларда амалга ошириш кўзда тутилаётган инвестицион лойиҳаларнинг 50,6% нефт ва газ тармоғи, 13,7% транспорт ва инфратузилма, 10,6% энергетика соҳаси, 7,3%. кимё саноати, 4,4% и тоғ-кон ва металлургия саноати, 2,7% машинасозлик соҳаси, 2,3% и қурилиш моллари ишлаб чиқариш, 2,1% м енгил саноат, 1,4% и «Навоий» еркин индустриал иқтисодий зони ва 4,9% бошқа тармоқлар ҳиссасига тўғри келади.

15.3.3-жадвал

2017-2021 йилларда ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик янгилаш бўйича енг муҳим лойиҳаларни амалга ошириш чора-тадбирлари Дастури

Инвестицияларнинг йўналиши	Лойиҳаларнинг умумий қиймати	Ўз маблағлари	Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси	Тижоарт банклари кредитлари
Янги қурилиш	15395	2795	468	12132
Модернизация ва тиклаш	6419	2922	1051	2446
Бошқа йўналишлар	1160	101	-	1059
Жами	22974	5818	1519	1059
Ишлаб чиқариш босқичидаги янги инновация лойиҳалари				
Янги қурилиш	9580	2624	942	9014
Модернизация ва тиклаш	2409	936	182	1292
Бошқа йўналишлар	256	-	-	256
Жами	12245	3560	1124	7561

Ушбу ҳолат иқтисодиётга сарфланаётган инвестицияларнинг асосий фондларни замонавийлаштиришга, тубдан янгилашга сарфлаш ва самарадорлигини ошириш имконини беради.

Демак, мамлакатимизда таркибий ўзгаришларни ва иқтисодиётни диверсификация қилиш жараёнларининг давом етти-рилиши барқарор ва мутаносиб иқтисодий ўсишни таъминлаш, миллий иқтисодиётимиз рақобатбардошлигини ошириш ҳамда жадал тараққиётга еришишнинг муҳим

омили ҳисобланади.

Халқаро молия институтлари билан ҳамкорликнинг мунтазам равишда кенгайтириб борилиши, узоқ муддатли инвестициявий қарзларнинг ва тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг жалб этилиши Ўзбекистондаги

Инқирозга қарши чоралар дастурида етакчи ўрин тутди. Қуйидаги рақамлар бу тўғрида енг ишончли маълумотларни беради: 2017-2021 йилларда модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлашга қаратилган муҳим лойиҳаларни амалга ошириш бўйича ишлаб чиқилиб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори билан 2017 йилнинг 12 декабрида тасдиқланган дастур доирасидаги инвестициявий лойиҳаларни амалга ошириш учун халқаро молиявий ташкилотлар, икки томонлама шартномалар ва етакчи хорижий компанияларнинг умумий миқдори 22 миллиард доллардан зиёд кредитлари ва инвестицияларни жалб этиш кўзда тутилган еди. Ҳозирги кунда умумий қиймати 19 миллиард доллардан ортиқроқ бўлган 80 дан зиёд лойиҳаларни инвестициялаш ва молиялаш бўйича аниқ манбалар белгиланиб, хорижий шериклар билан шартномалар имзоланди.

Ўзбекистан ҳукумати томонидан мамлакат ва унинг ҳудудлари иқтисодиётини тизимли қайта қуришнинг муҳим омили сифатида чет ел инвестицияларни ушбу жараёнга фаол жалб қилишга устувор аҳамият берилмоқда. Иқтисодий ўсншга ерншнш учун нафақат инвестиция хажмини кўпайтириш, балки улар йўналишини ва тузилмасини тўғри танлаш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Инвестициялаш учун шундай ишлаб чиқариш турлари ва корхоналарни танлаш зарурки, улар тезда ўзини қоплаб, юқори даражада иқтисодий ва технологик самара бера олсинлар. Бундай ҳолатда инвестициянинг тезда қайтарилиши ва қанчалик самарадорлиги муҳим аҳамият касб этади. Бу инвестицион жараёнини жонлантириш учун туртки бериш, кейинчалик еса инвестициялаш учун афзал тармоқлар ва хўжалик юритиш субъектларини танлашга имконият яратиш мумкин.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётининг шаклланиши ҳудудларда қулай

инвестиция муҳитини, бир қатор макроиқтисодий омилларини кескин даражада кучайтирилишини такозо этади. Бу соҳада рўй бераётган жараёнлар воқеаларнинг шиддатли алмашинуви билан изоҳланади. Худудларнинг иқтисодий ўсишини ва қулай инвестицион муҳитни яратиш ва қўллаб-қувватлаш, жадаллаштиришда ҳал қилувчи ролни ишлаб чиқариш инвестициялари уйнаши керак.

Фақат инвестициялар базасидагина асосий капитални янгилаш ҳамда шу асосда ишлаб чиқариш харажатларини камайитириш ва сифатини яхшилаш евазига маҳсулотнинг рақобатбардошлигини ошириш мумкин. Бироқ бу ҳозирги юксак даражада интеграциялашган хўжалик шароитида давлатнинг мувофиқлаштирувчи роли объектив равишда анча салмоқли бўлиб қолмоқда. Шу муносабат билан инвестиция муҳитни яхшилашда барча худудларга олиб келаётган инвесторлар фаолиятига давлатнинг фаол аралашувига якин йиллар мобайнидаги макроиқтисодий сиёсатнинг таркибий киём и сифатида қараш муҳим аҳамият касб этади.

Бу еса стратегик мақсад - худудлар иқтисодий ўсишини таъминлаш учун амалга оширилмоғи, бу рақобатбардошлик ва худуд иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши мезонларига жавоб бериши лозим. Стратегик мақсадга еришиш қулай инвестицион муҳитни яратиш асосида таъминланиши мумкинки, инвестиция жараёнларини давлат йўли билан макро бошқариб туриш бундай режалаб туришнинг енг муҳим йўналишларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Худудлардаги инвестицион муҳитини шакллантиришнинг ҳозирги босқичи иқтисодий ўсиш йўлига ўтиб олиш билан изоҳланади. Бундай ўсиш алоҳида инвестиция сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишни талаб этадики, у тараққий етган мамлакатлар тажрибасига, инвестиция ресурслари ва чет ел инвестицияларини жалб қилиш сифатида маблағлардан фойдаланишнинг мавжуд имкониятларига таяниши лозим бўлади. Чет ел инвестицияларини жалб етмай туриб, ҳозирги замон талабларига жавоб берадиган ишлаб чиқаришнинг ташкил етилишини таъминлаш мумкин емас.

Худудлар инвестиция жараёнларини изга солиб туришнинг иқтисодий асосларини яратиш, ишлаб чиқилган сиёсатни амалга оширишга имкон туғдирувчи шарт-шароитни таъминлаш инвестиция сиёсатининг муҳим вазифаларидан бири бўлиб, худудларда қулай инвестицион муҳит яратишга айнан шу йўл билан еришиш мумкин.

Республика худудида инвестиция муҳит билан ўзаро боғланган амалга ошириш жараёнига қаратилган субъектлар таркибий ўзгартиришлар стратегияси маъносини чуқур англаб олишлари, глобаллашув, иқтисодиётларнинг халқаро рақобат ва ўзаро ҳамкорлиги натижаларини, мамлакат худудлари тараққиёти ва худудлар корхоналарининг халқаро бозорларга чиқиш истиқболларини олдиндан кўра билишлари керак. Буларнинг ҳаммаси инвестицион муҳитни фаол таъминлашда ишлаб чиқиш, танлаб олиш, амалга ошириш ва уларни ички манбалар ҳамда ташқаридан жалб қилинадиган маблағлар ҳисобидан молиялаштириш истиқболларини белгилашда асосий ўринда туради.

15.4. Корхоналарга инвестицияларни жалб қилиш, йўналтириш ва бошқариш самарадорлигининг жаҳон амалиёти

Сўнгги йилларда кузатилган ва ҳали бери давом етиб келаётган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози глобал иқтисодиётнинг аксарият тармоқларини қамраб олиши билан биргаликда инвестициялар оқимига ҳам сезиларли даражада ўз салбий таъсирини кўрсатди. Ўз навбатида инвестициялар оқимининг пасайиши уларни молиялаштириш манбаларининг қисқариши билан бирга жаҳон иқтисодиётидаги беқарорлик ва инвестицион рискларнинг бирмунча ошиши билан изоҳланади.

Жаҳон миқёсида 2010 йилда тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг глобал оқими 5 фоиздан кўпроққа ошишига қарамасдан, инқирозга қадар бўлган даврга нисбатан унинг миқдори 15 фоизга паст бўлган. Айниқса, глобал инвестицияларнинг енг юқори миқдори кузатилган 2007

йилга нисбатан 37 фоизга пастрокни ташкил етган. 2011 йилда еса унинг миқдори 17 фоизга ўсиб, 1500 млрд. АҚШ долларида ошди. Бу кўрсаткич глобал тўғридан-тўғри инвестициялар оқими инқирозгача бўлган давр даражасига чиққанлигидан далолат беради. БМТнинг савдо ва ривожланиш масалалари конференциясининг

(УНСТАД) баҳолашига кўра, 2012 йилда тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг ўсиши сақлаб қолиниб, қарийб 1,6 трлн. АҚШ долларини ташкил этади.

Инвестицион оқимларнинг ўсишини чегаралаши мумкин бўлган асосий омиллар сифатида қуйидагилар илгари сурилмоқда: жаҳон иқтисодиётидаги сусайиш ва иқтисодий ўсиш суръатларининг қисқариши rischi, Европа минтақасидаги қарздорлик ва бюджет тақчиллиги муаммолари, евро курси тақдирининг ноаниқлиги ва молия бозорларидаги riskларнинг ортиши.

Инвестицияларни жалб этиш ва улардан самарали фойдаланишда ривожланган саноатлашган мамлакатларда инвестиция сиёсатини амалга оширишда қуйидаги учта йўналишга алоҳида еътибор билан қаралади:

- импорт ўрнини босиш стратегиясини ривожлантириш;
- таянч тармоқлар ва экспорт салоҳиятининг мустаҳкамлаш;
- илмталаб соҳалар ва инновацион ишланмаларни ривожлантириш.

Айниқса, еътиборли жиҳат Корея Республикасининг инвестиция стратегиясида намоён бўлади. Ушбу мамлакат хорижий инвестициялардан самарали фойдаланишда шундай сиёсат олиб борганки, бунда Жанубий Кореяга бошқа ривожланган мамлакатлардан, хусусан АҚШ ва Япониядан инвестициялар жалб қилишда улардаги самарали менежмент услублари ва ишлаб чиқариш технологиясини ўзига татбиқ қилишга интилан.

Малайзиянинг инвестиция сиёсатида еса устувор жиҳат инвестицияларни қайта ишлаш саноатига йўналтириш бўлиб ҳисобланади⁶⁸. Ушбу мамлакатда инвестицияларни илмталаб ва юқори технологияларга асосланган ишлаб чиқариш соҳаларига, жумладан, ахборот-коммуникация

⁶⁸ <http://www.ved.gov.ru/artislessayti> маълумотларига таянилан.

технологиялари, нанотехнологиялар, юқори малакали хизматлар каби соҳаларга йўналтирилмоқда. Хусусий секторнинг ўзида инвестицияларнинг йиллик ўртача ўсиши 11-12 фоизни ташкил етмоқда. Уларнинг умумий инвестициялар ҳажмидаги салмоғи 50 фоиздан ортиқ бўлиб, сўнгги беш йил мобайнида хусусий инвестицияларнинг умумий миқдори 95 миллиард АҚШ долларида ошиб кетган.

Малайзияда Саноатни ривожлантиришнинг бош режасига асосан инвестициялар соҳасида қуйидаги вазифалар белгилаб олинган:

- инвестицияларни жалб этиш орқали юқори қўшимча қийматга ега бўлган маҳсулот ишлаб чиқаришни жадаллаштириш ва илғор технологик тармоқларни ривожлантириш;

- саноатнинг устувор тармоқлари ривожланишига қўмаклашиш;

- саноатга илғор технологияларни, жумладан, биотехнологиялар, нанотехнологиялар, симсиз узатиш технологиялари, микроелектромеханик тизимлари, лазер технологияларини татбиқ этишни янада кенгайтириш;

- саноатнинг ўсишида меҳнат унумдорлиги омилининг ролини ошириш;

- миллий саноатнинг халқаро меҳнат тақсимооти тизимида интеграциялашувини чуқурлаштириш;

- илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмаларини янада ривожлантириш ва уларни саноатга татбиқ этишни давлат томонидан қўллаб- қувватлаш;

- иқтисодий салоҳият ва рақобатдошликни мустаҳкамлаш мақсадида стратегик ҳамкорлик ва марказлашувни рағбатлантириш.

Шу билан бирга, Малайзияда инвестицион жозибадорликни ошириш мақсадида турли солиқ имтиёзлари жорий қилинган бўлиб, бунда инвестиция натижасида олинган фойданинг фақат 30 фоизи дастлабки 5 йил давомида солиққа тортилади. Айниқса, ҳудудларнинг ривожланишини қўллаб-қувватлаш йўналишида нисбатан яхши ривожланмаган штатларда фаолият кўрсатувчи инвесторлар фойда солиғидан дастлабки 5 йил давомида тўлиқ озод қилинади.

Японияда ҳам инвестиция сиёсатининг устувор йўналиши юксак технологияларга асосланган ва ресурс тежовчи ишлаб чиқаришни рағбатлантиришга қаратилган. Умуман олганда, Япониянинг ривожланиши айнан илмталаб соҳаларнинг ривожлантирилиши ҳамда самарали ишлаб чиқариш техникаларининг татбиқ етилишига таянади.

Япониянинг дастлабки ривожланиш даври тажрибаси шуни кўрсатдики, нафақат янгилик яратиш учун капитал зарур, балки капиталдан фойдаланиш учун ҳам янгилик зарур бўлади. Ушбу иккала йўналиш бир-бири билан узвий боғлиқ ва ўзаро бир-бирини тўлдириб туради.

Бу ҳолат шундай изоҳланади, яъни янгилик яратиш учун муайян капитал зарур бўлса, мавжуд капиталдан самарали фойдаланиш учун янгилик киритилиши тақозо қилинади.

Тараққий етган мамлакатлар иқтисодиётидаги яна бир аҳамиятли жиҳат инвестиция жараёнида йирик трансмиллий компанияларнинг фаол иштироки, молия бозорининг юқори ривожланганлиги, хусусан, қимматли қоғозлар муомаласининг кенг тарқалганлиги, турли жамғармаларнинг инвестиция фаолиятига жалб қилиш механизмининг юқори даражада таркиб топганлиги билан ажралиб туради.

Ривожланган мамлакатлар инвестиция фаолиятида бой тажриба тўпланган бўлиб, ундан Ўзбекистон амалиётида фойдаланиш инвестициялаш амалиётини такомиллаштириш ва инвестицияларнинг самарадорлигини оширишга қаратилган чора-тадбирларни ишлаб чиқиш имконини беради.

Бу борада бир қатор ривожланган мамлакатларда инвестиция меъёрининг нисбатан юқори ва барқарор даражасига еришилганлигининг гувоҳи бўламиз.

Чет ел мамлакатларидаги инвестиция сиёсатининг асосий йўналишлари мамлакатимизга татбиқ қилиш муайян ижобий натижаларни бермасдан қолмайди. Айниқса, Япониянинг инвестиция сиёсатининг тажрибаси ўзининг аҳамиятлилиги билан ажралиб туради. Бу борада мамлакатимизда ҳам инвестиция сиёсатининг муҳим устуворликларидан бири айнан хорижий

инвестицияларни жалб қилишда узоқ муддатли лойиҳалар асосида илғор техника ва технологиялар киритишга қаратилган. Зеро, Президентимиз алоҳида таъкидлаб ўтганидек, "Ўзбекистон ўзининг мустақил тараққиёти даврида қисқа муддатли спекулятив кредитлардан воз кечиб, чет ел инвестицияларини узоқ муддатли ва имтиёзли фоиз ставкалари бўйича жалб этиш тамойилига доимо амал қилиб келмоқда."⁶⁹

Шу билан бирга, инвестициялардан самарали фойдаланишда бир қатор ривожланган мамлакатлар тажрибаси билан танишганда, инвестициялар асосан илғор технологияларни жорий этиш, инновацион лойиҳаларни молиялаштириш, ресурс тежовчи ва экологик талофати кам бўлган, меҳнат унумдорлигини оширишга хизмат қилувчи соҳаларга йўналтирилаётганининг гувоҳи бўламиз.

15.5. Корхоналарга хорижий инвестицияларни жалб қилиш ва бошқаришнинг замонавий усуллари

Ўзбекистонда хорижий инвестицияли корхоналарнинг бир маромда фаолият юритиши ва инвесторларнинг ҳуқуқлари химоя қилиниши учун меъёрий ҳужжатлар қабул қилинган. Жумладан, 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган «Чет ел инвестициялари тўғрисида»ги, «Чет еллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни химоя қилиш чоралари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунлари ҳамда Солиқ кодекси чет ел сармояларини амалга оширишнинг ҳуқуқий асослари ва тартибини белгилаб беради. Сир емаски, ўз маблағини бирор мамлакат иқтисодиётига киритмоқчи бўлган чет еллик сармоядор биринчи навбатда ўзи учун яратилган имтиёз ва енгилликларни билишни истайди. Шу ўринда "Чет ел инвестициялари тўғрисида"ги қонунга мувофиқ чет еллик инвесторлар ўз ишлаб чиқариш еҳтиёжлари учун, шунингдек чет еллик инвесторларнинг ва чет еллик инвесторлар билан тузилган меҳнат шартномаларига мувофиқ Ўзбекистон Республикасида турган чет давлатлар фуқароларининг шахсий

⁶⁹Каримов И.А. "Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари"//Т.:Ўзбекистон, 2009, 9-бет.

ехтиёжлари учун олиб кириладиган мол-мулкдан бож тўлови олинмаслигини айтиш мумкин.

“Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”ги қонуннинг 3-моддасида “Агар Ўзбекистон Республикасининг кейинги қонун ҳужжатлари инвестициялаш шарт-шароитларини ёмонлаштира, унда чет еллик инвесторларга нисбатан инвестициялаш санасида амал қилган қонун ҳужжатлари инвестициялаш пайтидан бошлаб ўн йил мобайнида қўлланилади. Чет еллик инвестор ўз хохишига кўра янги қонун ҳужжатларининг инвестициялаш шарт-шароитларини яхшилайдиган қоидаларини қўллаш ҳуқуқига егадир”,⁷⁰ дейилади. Демак, меъёрий ҳужжатлар юртимизга кириб келаётган хорижий инвесторларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, унга муқобил шароитларни яратиш нуқтаи назаридан ишлаб чиқилганини алоҳида таъкидламоқ лозим.

“Шу борада фақат отган йилнинг 0`зида умумий қиймати 1 миллиард 600 миллион доллардан ортиқ бўлган капитал қўйилмалар ўзлаштирилиб, 205 та йирик инвестицион лойиҳа қуриб битказилди”.⁷¹

Президентимизнинг мамлакат иқтисодиёти ривожини учун ўта муҳим бўлган “Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-3594-сон Фармони ишлаб чиқариш соҳаларига тўғридан-тўғри хорижий инвестицияни жалб этиш, юртимизнинг экспорт салоҳиятини янада юксалтиришда муҳим дастуриламал бўлиб хизмат қилиш билан бир қаторда, иқтисодиётни еркинлаштириш борасида қўйилган яна бир муҳим қадамдир.

Хорижий инвестицияларни тўғридан-тўғри жалб этишга доир ушбу Фармон мамлакатда инвестиция муҳитини янада яхшилаш, корхоналарни модернизация қилиш, техник жихатдан қайта жиҳозлаш ва реконструкция қилиш, ортиқча ишчи кучи бўлган минтақаларда янги иш жойларини яратиш

⁷⁰ Ўзбекистон Республикасининг “Чет еллик инвесторлар кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”ги Қонуни, Т. : Ўзбекистон ,

⁷¹ “Бош мақсадимиз – кенг қўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш”. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 2012 йил мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2013 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг енг муҳим устувор йўналишларига ағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи. 2013 йил 19- январ.

дастурини амалга оширишга ҳамда хорижий инвесторлар учун ишончли ҳуқуқий ҳимоя ва кафолатларни таъминлаш мақсадларига қаратилган. Шу ўринда Фармонда хорижлик ишбилармонларни солиқ билан рағбатлантиришга ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Жумладан, унга мувофиқ 2005 йилнинг 1 июлидан бошлаб, тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб етадиган иқтисодиёт тармоқлари корхоналари асосий фаолият турлари бўйича, жумладан даромад (фойда) солиғи, мол-мулк солиғи, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш ва ҳудудларни ободонлаштириш солиғи, микрофирма ва кичик корхоналар учун ягона солиқ тўлови ёки ягона солиқ ҳамда Республика йўл жамғармасига ажратмалар тўлашдан озод қилинди. Бунда хорижий инвестициялар ҳажми 300 минг АҚШ долларида 3 миллион АҚШ долларида бўлганда 3 йил муддатга, 3 миллиондан ортиқ АҚШ долларида 10 миллион АҚШ долларида бўлганда 5 йил муддатга, 10 миллион АҚШ долларида ортиқ бўлганда 7 йил муддатга юқорида кўрсатилган солиқлар бўйича имтиёزلардан фойдаланади.

Ривожланган мамлакатлар орасида чет ел инвестицияларини ўз миллий иқтисодиётига жалб етишнинг рақобат шакли йилдан-йилга кучайиб бормоқда. Шу боис, чет еллик инвесторларга яратилган қулайлик қайси давлатда устун даражада бўлса, яъни фойда олиш еҳтимоли каттароқ бўлса, табиийки, уларнинг айнан ўша давлат иқтисодиётига сармоя киритишга қизиқиши ортади. Бу еса, бозор иқтисодиётининг нисбий самарадорлик қонунига мос келувчи ечим ҳисобланади, яъни қаерда самара (фойда) олиш имконияти нисбатан юқори бўлса, тадбиркорлар ўша ердаги бозорга кўпроқ интилади. Шунингдек, бугун Ўзбекистон бозор иқтисодиётига ўтаётган давлатлар ичида енг юқори инвестиция муҳити яратган мамлакатлардан бирига айланди. Бу, шубҳасиз, иқтисодиётимизга тўғридан-тўғри жалб етилаётган хорижий инвестициялар оқимини янада кучайтиради. Фармоннинг яна бир аҳамиятли томони шундаки, у хусусий инвестицияларни жалб етишга қаратилган. Фармонда хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарни ҳар томонлама қулай, ортиқча

ишчи кучига эга бўлган бир қатор вилоятларнинг қишлоқ аҳоли пунктларида жойлаштирилишининг белгиланиши мамлакатимизда бандлик масалаларини ижобий ҳал етишга қаратилган. Ҳуқуқий кафолатларнинг аниқ-оддийлиги сармоядорларнинг инвестиция киритиш ҳақида қарор қабул қилишини тезлаштириш билан бирга, уларга мавжуд хатарларни ҳам баҳолаш имкониятини яратади. Давлатимиз иқтисодий сиёсати кўпроқ тўғридан-тўғри инвестицияларни жалб етишга ва уни рағбатлантиришга қаратилганлиги боис, турли шаклдаги инвестициялар оқими йилдан-йилга ошиб бормоқда. Ўз навбатида, республика минтақаларидаги бой минерал-ҳом ашё ресурслари, етарли миқдордаги малакали ишчи кучлари, соғлом атроф муҳит, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий барқарорлик каби омиллар шубҳасиз, хорижий инвестициялар оқимининг янада кўпайишига, республика минтақаларида фаолият юритадиган корхоналар ривожига хизмат қилади.

Ишлаб чиқариш қурилиш учун мулжалланган жами инвестицияларнинг қарийб тўртдан уч қисмини Янги ишлаб чиқариш корхоналарини барпо етиш ва модернизация қилиш учун юналтиришга тўғри келмоқда ” ⁷² деб таъкидлайдилар Президентимиз И.А. Каримов.

Инвестициялардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш бўйича қуйидаги чора – тадбирларни қайд етиш мумкин:

-аҳоли бўш пул маблағларини инвестицион жараёнларга жалб қилиш мақсадида қимматли қоғозлар бозорини янада ривожлантириш, турли қимматли қоғозларни муомалага чиқариш;

-инвестицион лойиҳаларни сифатини ошириш мақсадида доимий равишда инвестицион лойиҳалар кўргазмасини ташкил қилиш.

-иқтисодиётимизда ТТХИлардан оқилона ва самарали фойдаланиш бўйича қуйидаги таклифларни бериш мумкин:

-инвестицияларнинг ҳудудий бир ёқламалик хусусиятини олдини олиш мақсадида, вилоятларни ривожланганлик даражаси бўйича уч гуруҳга бўлиб,

⁷² “Бош мақсадимиз – кенг қўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом еттириш”. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 2012 йил мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2013 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг енг муҳим устувор йўналишларига ағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи. 2013 йил 19- январ.

суст ривожланган регионларга инвесторлар учун кўпроқ манфаатдорлик, мойиллик рағбатларини яратиш.

Инвестиция муҳитини яхшилашда қуйидаги чора – тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувоқидир:

1.Хорижий инвестицияларни жалб қилиш ва тартибга солишда қонун ва меъёрий ҳужжатларни такомиллаштириш;

2. Мамлакатдаги ва корхоналар даоажасидаги кадрлар салоҳиятини ошириш;

3. Ички бозорда ўз фаолиятини олиб бораётган миллий корхоналарни аниқ ахборот билан таъминланишини яхшилаш;

4.Яширин иқтисодиёт улушини камайтириш ва фаолият юритаётган хўжалик субъектларни легаллаштириш;

5.Мамлакатдаги ривожланиш даражаси пастроқ бўлган минтақаларга молиявий маблағлар ажратиш;

6. Ўзбекистон Республикасида Инвестицион лойиҳаларни баҳолаш мақсадида инвестицион агентликларни ташкил етиш.

Бугунги кунда экспортни ривожлантириш бу инвестицион фаолиятни рағбатлантиришга йўналтирилган давлатнинг умумий иқтисодий сиёсатининг ажралмас бир қисмидир.

Асосий таянч тушунчалар

Инвестиция иқлими, инвестицион фаолият, молиявий инвестициялар, реал инвестициялар, инвестиция мултипликатори, хорижий инвестициялар, ички инвестициялар, иқтисодий глобаллашув, хусусий инвестиция, давлат инвестициялари, қарз сиёсати, капитал экспорти, капитал импорти, инвестиция дастури, инвестиция лойиҳаси.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Инвестиция ва инвестицион фаолият тушунчаларини изоҳланг.
2. Инвестициялар қандай турларга бўлинади?
3. Ўзбекистон Республикаси инвестицион фаолият қонунчилигини қандай меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ташкил этади?
4. Инвестицион сиёсатни амалга оширишнинг қандай шакллари мавжуд?
5. Инвестицион лойиҳа самарадорлигини баҳолаш усуллари.
6. Инвестицияларнинг рентабеллик коэффициенти қандай аниқланади?

XVI-БОБ. КОРХОНАЛАРНИ СТРАТЕГИК РИВОЖЛАНИШИДА ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Мазкур бобда, корхоналарни стратегик ривожланишида инновацион фаолиятни ривожлантириш, корхонада инновация фаолиятни амалга ошириш турлари ва зарурияти, корхоналарнинг инновацион фаолият самарадорлигини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш йўналишлари, корхоналарда инновацияларни қўллашнинг хориж тажрибаси, инновация жараёнларини амалга оширишнинг замонавий стратегиялари билан боғлиқ жараёнлар тадқиқ этилган.

16.1. Корхонада инновация фаолиятини қўллаш зарурлиги ва инновация турлари.

16.2. Корхоналарнинг инновацион фаолият самарадорлигини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш йўналишлари.

16.3. Диверсификация шароитида корхоналарда инновацияларни қўллашнинг хориж тажрибаси

16.4. Корхоналарида инновация жараёнларини амалга оширишнинг замонавий стратегиялари

16.1. Корхонада инновация фаолиятини қўллаш зарурлиги ва инновация турлари.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхонада инновацияни қўллаш муҳим аҳамият касб этади. Инновацион муҳитни шакллантириш доимий равишда маҳсулотни янгилаш, ишлаб чиқариш фондларини янги техника асосида янгилаш, умумжамиятни ривожлантириш имкониятини яратиш ҳолатларига шароит барпо этади. Инновация ибораси инглизча “innovation” сўзидан олиниб янги илмий техник ютуқни ифодалаб, янги маҳсулотни амалда қўлланилиш жараёнига айтилади. Илмий адабиётларда ушбу жараённи

ташкilotдаги муҳитга мувофиқлаштириш, унинг самарасини ошириш ва республикамиздаги социал-иқтисодий имкониятлардан тўлиқ фойдаланишга таъсирини кўриб ўтилган¹. Асосий эътиборни бўлажак менежерларни юқори рақобат шароитида энг оқилона вариантларни танлаш, фойдалилик даражасини таъминлаш ва корхона фаолиятини жадаллаштириш масалаларига қаратилган. Илмий изланишнинг ҳозирги даврда бизнинг республикамизда иқтисодиёт ривожланиш ҳолати ва барча тармоқлардаги структуравий ўзгаришларга мос равишда олиб борилиши иқтисодиётда бўлаётган ўзгаришларни мувофиқлаштиришга олиб келмоқда. Айниқса ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида янгилик киритиш жараёни бўйича кўп муаммолар пайдо бўлмоқда ва уларни ўз вақтида ҳал этиш, керакли кадр, моддий техника базаси, ташкилий ва услубий тадбирларни талаб этади. Бугунги кунда миллий иқтисодиёт таркибида «...фаолият кўрсатаётган корхоналарни... техник ва технологик қайта жиҳозлаш ҳамда замонавий, юксак технологияларга асосланган янги ишлаб чиқаришни ташкил этишни тезлаштириш борасида фаол инвестиция сиёсати юритишга алоҳида эътибор қаратилди»².

Бозор иқтисодиётида турли хил мулк шаклида фаолият кўрсатаётган корхоналарнинг муаммолари инновацион жараёнларни қўллашда юзага келиши мумкин. Корхоналар ўз фаолиятларида инновацияларни қўллашдаги муаммоларни ҳал этишга йўналтирсаларда, маълум ҳолатларда қийин шароитга тушиб қолиш эҳтимоли кўп учрайди. Чунки инновацияларни қўллаш ҳар қандай корхонада амалга ошириб бўлмайди. Шунинг учун инновацияларни амалга ошириш айрим корхоналар фаолиятидагина кузатиш мумкин. Масалан, корхоналар янгилик жорий этиш жараёнида, хориждан инвестициялар жалб этиш ва рақобатдош маҳсулот чиқариш борасида ҳал этилмаган масалалар ва вазифаларга дучор бўлиб, уларни ечимини топишга интиладилар. Бироқ шундай корхоналар борки, уларда эски техника ва технологиясини янгиланиш жараёни суст олиб борилмоқда, маҳсулот сифати

¹ Рахимова Д. Худойбердиев З., Эшонхўжаев Д. Менежмент. –Т.: Академия, 2003. 94-95 бетлар

² Каримов И.А. 2012 йил ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. –Т.: Ўзбекистон, 2012. 11 бет.

ва экология талаблари дунё стандартларига мос келмаслигини кўриш мумкин. Бундай корхоналарда инновацияни қўллашда жиддий муаммолар юзага келадики, уларни бартараф этиш учун катта маблағлар талаб этилади. Корхоналарда инновацияларни қўллаш орқали янгича рақобатга асосланиш мумкин. Бошқача айтганда рақобатлашув тенденцияларида ўзгаришлар юзага келади. Мукаммал рақобат жамият учун жуда кучли стимул бўлиб, ишлаб чиқариш харажатларини минимумлаштиришга ва иш ҳақини унинг меъёрий унумдорлигига максимал яқинлаштиради. Инновацияларни қўллашдан олинган фойда эса корхона фаоллигини янада оширишга олиб келади. Бу фойдани Й.Шумпетер (1883-1950) статик фойда деб атади³. Бунда иқтисодий самарадорлик ишлаб чиқаришни янги даражага олиб чиқишга қодир эмас. Янги даража инновация билан боғлиқ, у эса ортиқча харажатни талаб қилади. Новаторлик рақобатнинг янги типини шакллантиради. Бу ҳолат янги товар, янги технология, умуман бирор хил янгиликка, устунликка эга бўлганда содир бўлади. Новатор бошқа корхоналар яшашига ҳалақит бера бошлайди. Чунки новаторлик асосида фаолият кўрсатаётган рақиб бошқалардан сакраб-сакраб олдинга кетиб қолади ва ўз соҳасида монополистга айланиши мумкин. Буни й.Шумпетер «яратувчи бузғунлик» деб айтган. Корхонада инновация жараёнларини амалга оширишда қўйидаги босқичларда содир бўлади:

Босқич 1. Юзага келган ғояларни тизимлаш: Бу босқичда янги ғояларни амалда қўллаш ва имкониятлари аниқланади. Бунда бир неча муқобилликлар юзага келиши табиий. Улардан энг мақбул варианты танланади. Янги маҳсулотнинг корхона имиджига ва ривожланиш стратегиясига мувофиқ келиши антиқланади. Шу тарзда бўлажак буюм патентини белгилашга ўтилади.

Босқич 2. Аниқланган ғояларни танлаш ва янги маҳсулот ғояларини ишлаб чиқариш зарурлиги. Бунда қуйидагиларга эътибор берилади: – бозорда технологик ўзгаришлар ҳақида ахборот тўплаш; – маҳсулотни ишлаб чиқариш ва ўзлаштириш муносабатларида фирманинг салоҳиятли

³ Шумпетер Й. Теория экономического развития. –М.: Прогресс, 1982. 122-стр

имкониятлари ҳақида ахборот тўплаш; – таваккалчилик даражаси ва меъёрларини белгилаш.

Босқич 3. Янги маҳсулотнинг иқтисодий самарадорлигини таҳлил этиш, маркетинг дастурларини ишлаб чиқиш: Маркетинг янги маҳсулотни юзага келиши учун ёрдам берадиган соҳа ҳисобланади. Бу босқичда эътибор киритиладиган жиҳатлар қуйидагича:

- ҳоля аниқ лойиҳа кўринишига ўтганда маҳсулотнинг техник жиҳатдан ишлаб кўриш;

- маҳсулотнинг техник-иқтисодий тавсифини аниқлаш, унинг истеъмол хусусиятларини ва сифатини баҳолаш;

- савдо ҳажми ва бозорнинг потенциал (яширин) талабини баҳолаш;

- янги маҳсулотни яратиш ва ўзлаштиришдаги ҳаражатларни (инвестицияларни) аниқлаш;

- янги маҳсулот ишлаб чиқариш учун зарур ресурсларнинг мавжудлиги: машина ва технологик иншоотлар, хом ашё ва материаллар, персонал кадрлар, молиявий манбаалар;

- янги маҳсулот ишлаб чиқариш муддатлари ва у билан бозорга кириш;

- янги маҳсулот ишлаб чиқариш рентабеллиги (фойдалилиги)ни баҳолаш ва таҳлил этиш, маҳсулот бўйича маркетинг дастурларини ишлаб чиқариш.

Босқич 4. Янги маҳсулот яратиш: Кўриниб турибдики, янги маҳсулотни яратиш босқичига 3 та босқич амалга оширилади. Бу ҳам корхонада инновацияни қўллашдаги қийинчиликларнинг нақадар мураккаблигини кўрсатиб турибди. Янги маҳсулот яратиш босқичида қуйидагилар амалга оширилади: – корхона бўлимлари бўйича мажбуриятларни тақсимлаш билан янги маҳсулотни ривожлантиришнинг аниқ дастўрини ишлаб чиқиш; – намуна яратиш ва техник тадқиқот ўтказиш (экологик тозаллигини, хавфсизлигини ва хоказоларни текшириш); – товарнинг номланишини, унинг товар белгисини, расмийлаштиришни, ўрамини (упаковкасини) ва

маркировкасини белгилаш. Шунини алоҳида қайд этиш керакки, 4-босқичнинг ўзида янгича ёндашувларни амалга ошириш тақозо этилади.

Босқич 5. Бозорда тест ўтказиш:

– чекланган бозорда уч ой мобайнида нарх ва бошқа тижорат муҳитлари (нархлардан чегиртамалар тақдим этиш, кредитлар ва бошқалар) бўйича ўтказиш;

- тарқатишнинг (сотишнинг) мақбул каналларини танлаш;
- реклама услублари ва воситаларини танлаш;
- техник хизмат кўрсатишни ташкил этиш.

Босқич 6. Маҳсулотни сотиш бўйича маркетинг дастури асосида янги буюмни ишлаб чиқаришга жорий этиш ҳақида қарор қабул қилиш (оммавий, кўп нусхада): Бу босқичда маҳсулот яратиш жараёни бошланиб, ишлаб чиқариш амалга оширилади. Бу босқичда асосий бажариладиган ишлар:

- янгиликни тижорий асослаш: савдо ҳажми, маҳсулот рентабеллиги, талаб ва эҳтиёжларни кондириш даражаси, сотиш услуби ва каналлари;
- товарларни сотишда тажрибанинг мавжудлиги: бозордаги машхурлик, ва корхона шухрати, ҳаридор ва истеъмолчилар билан турғун алоқалар;
- корхонанинг ишлаб чиқариш имкониятлари: мавжуд қувватлардан фойдаланиш, ресурслар ва малакали кадрлар билан таъминланганлик;
- молиявий имкониятлар: оммавий ишлаб чиқаришда инвестицияларнинг умумий йиғиндиси ва савдо, молиявий манбалар, ҳисобот даврида кутилиши мумкин бўлган (фойдалилик ёки зарар кўриш) натижалар;
- меъёрий кўрсаткичларга - стандартларга давлат меъёрларига мувофиқлаштириш;
- янгиликларни патент ҳимоясини таъминлаш. Агар юқоридаги босқичлар пухта амалга оширилса, ҳар қандай корхона инновацияни жорий этганда бозорга шиддан Билан кириб боради ва максимал фойда олишга киришади. Шундай муҳит юзага келиши мумкинки, бунда монопол мавқега эга бўлиш ҳам табиий.

Тарихан монополистик бирлашмаларнинг пайдо бўлиши XIX асрнинг охири - XX бошларида бошланган. Бу даврда йирик техник ўзгаришлар содир бўлди, биринчи навбатда металлургия, машинасозлик, химия саноати ривожлана бошлади. Электроэнергияни кўплаб ишлатиш бошланди. «XIX асрнинг охирида, энг ривожланган мамлакатларда саноатнинг етакчи тармоқларида тармоқ ишлаб чиқарадиган товарнинг анчагина қисмини ўз назоратида ушлаган йирик корхоналар пайдо бўлди. Буларни монополия (грекча – моно - бир, ягона ва полио – сотувчи, эгалик қилувчи) деб атай бошладилар»⁴. Бундай бирлашларнинг мақсади ўзларининг устунлик ҳолатларидан фойдаланиб бозорда ўзларига маъқул баҳоларни (монополь юқори ва монополь паст баҳо) белгилаб максимал юқори фойда олиш бўлган. Фикрларимизни давом эттириб қайд этиш мумкинки, тадқиқотчилар инновацияларнинг тор таърифлари билан чегараланмасдан, унинг учта асосий турини ажратиб кўрсатадилар: маҳсулотлар, техника-технология ва ташкилий бошқарув. Маҳсулотлар инновацияси энг кенг тарқалган бўлиб, жуда кўп корхоналарда мавжуд. Бунда бир корхонадан бошқа корхонага ўтиш характери фарқланади. Айрим корхоналар учун анъанавий профилга кирувчи маҳсулотлар ассортиментини алмаштириш ёки маҳсулотлар сонини сезиларли даражада ошириш, бошқалар учун - истеъмол талабларини инобатга олган ҳолда, анъанавий маҳсулотнинг истеъмол сифатини оширишдир. Баъзан янги маҳсулот ишлаб чиқариш технологик ўзгаришларни, эски асбобукуналарда амалга оширилади, баъзида эса, янги маҳсулот ишлаб чиқариш корхонасининг янги техник-технологик жиҳатидан жиҳозлаш билан амалга оширилади. Технологик инновацияларнинг етакчи мотиви бўлиб, бозор талабини қондирувчи янги маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳисобланади. Шунинг билан бирга, инновацияларни юзага чиқарувчи сабаблар турличадир: технология жараёнининг такомиллашуви, ресурсларни иқтисод қилиш, экологик талаблар, замонавий технологик қарорларнинг етишмаслиги ва бошқалар.

⁴ Шумпетер Й. Теория экономического развития. –М.: Прогресс, 1982. 84-стр

Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сифатини ошириш, таннархини тушириш ва хилларини кенгайтириш орқали унинг рақобатбардошлигини ошириш, технологик янгиликларни жорий қилишнинг асосий мақсади ҳисобланади. Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, кейинги пайтларда корхоналарда ускуналарни алмаштириш, асосан рақобатга қарши восита эмас, балки уларнинг маънавий эскириши туфайли амалага оширилмоқда. Ташкилий-бошқарув инновациялар кўпроқ, фирманинг барча даражаларида кундузги бўлимларни, бўлинма ва хизматларни ташкил этиш орқали тавсифланади. Масалан, маркетинг бўлимлари, янги йўналишлар ва маҳсулотни сотишнинг кундузги усуллари яратиш. Бунда ишлаб чиқариш ва персоналии бошқариш усуллари такомиллаштириш ва самарасини ошириш бўйича инновация чора-тадбирларини кўриш мумкин.

16.2. Корхоналарнинг инновацион фаолият самарадорлигини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш йўналишлари

Инновация субъектлари фаолияти самарадорлигини аниқлаш иқтисодий диверсификация жараёнларида жуда зарур. Илмий ишлаб чиқариш корхоналари янги технологияни татбиқ этган ҳолда янги, сифатли маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхоналар асосини ташкил қилади.

Иқтисодий ислохотларнинг муваффақиятли амалга ошиши эса, кўп жиҳатдан ушбу корхоналар фаолиятини муайян баҳоланишини таъминлайдиган услубий ва методологик мосламалар қўлланилишига боғлиқ. Шу муносабат билан, ишлаб чиқариш корхоналарининг молия-хўжалик, инновация ва инвестиция фаолиятини таҳлил қилиш ва баҳолаш, бундан тўғри ва фойдали хулосалар чиқариш, муаммонинг ечимини топиш тўғрисидаги масалалар ривожланган мамлакатлар, хусусан, бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар учун муҳим аҳамиятга эга. Корхоналарнинг молиявий фаолияти таҳлили учун махсус стандарт коэффициентлар ишлатилади. Бунинг учун шу соҳанинг кучли мутахассиси бўлиш шарт эмас, энг муҳими, бу маълумотлардан тўғри ва самарали

фойдаланишни билиш зарур. Молиявий кўрсаткичлар ва уларнинг нисбатини ишлатиш (коэффициентлар) услуги яхши натижалар бериши мумкин. Коэффициентлар тизими корхонанинг молиявий ҳолати ва ишлаб чиқариш фаолияти натижаларидаги ўзгаришларни кўрсатади, уларнинг ўзгариш таркибини ва ноаниқликлар, таваккалчиликлар келтириб чиқарадиган салбий омилларни кўра билишга ёрдам беради.

Корхонанинг фаолияти ва уни таҳлили жуда кўп субъектлар: кредиторлар, давлат бошқарув органлари ва рақобатдаги фирма мутахассислари учун зарур. Аммо улар ўз мақсадларидан келиб чиқиб, фаолиятни баҳолашда ҳар хил нуқтаи назардан ёндашадилар. Уларни кўпроқ корхонанинг нафақат молиявий кўрсаткичлари, балки унинг моддийлашмаган, интеллектуал мулклари, илмий салоҳияти, инновацион ва инвестицион активлиги кўрсаткичлари ҳам қизиқтиради. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини баҳолашга йўналтирилган усуллари уларнинг мулк ва фаолият юритиш шакли ҳамда бошқа шунга ўхшаш омилларига қараб ҳар хил бўлади. Қуйида акциядорлик жамияти фаолиятини баҳолашни кўриб чиқамиз. Корхона акциядорлари учун асосий нарса бу, компаниянинг фойда билан фаолият кўрсатишидир. Уларни яна фойданинг қандай бўлиниши, унинг қайси қисми инвестицияланаяпти, қайси қисми дивиденд ҳолда тўланаяпти ва ҳоказолар ҳам қизиқтиради.

Корхонанинг иккита кўрсаткичи - акцияланган капитал ва оддий акцияга кўчирилган тоза фойдаси, мулкдорлар инвестициясининг умуман фойдалилигини кўрсатади. Учинчи кўрсаткич - битта акцияга бериладиган фойда, ҳисобот давридаги инвестиция ҳарбир бўлагининг фойдани олишдаги иштирокини кўрсатади. Тоза акцияланган капиталнинг фойда нормаси коэффициентларни таҳлил қилишда энг кўп ишлатиладиган кўрсаткич ҳисобланади. Фойданинг йил давомида ҳосил бўлишини ҳисобга олиб, бу кўрсаткични йилнинг охиридагиси эмас, балки унинг ўртача қиймати кўпроқ ишлатилади. Оддий акцияларга нисбатан фойда меъёри асосан фондлар

бозори таҳлилчилари учунгина зарур, чунки бу корхонанинг "соғломлиги"ни кўрсатадиган кўрсаткич ҳисобланади.

Корхона раҳбарлари ва акциядорлар учун энг муҳими, битта акцияга келаётган фойда бўлиб, шу сабабли ҳам корхона фаолиятини стратегик режалаштиришда, мақсад ва вазифаларни белгилашда ушбу кўрсаткич асос қилиб олинади. Бунинг устига, шу кўрсаткичлар асосида мутахассистаҳлилчилар келажак фаолиятни режалаштирадилар, солиштирадилар ва корхонанинг "кучаяётган"лик ёки "кучсизланаётган"лик омилларини аниқлайдилар. Бозор кўрсаткичи қилиб қуйидаги иккита коэффицент, яъни: битта акция фойдасини акциянинг нархига нисбати ва акцияларнинг бозор нархини унинг баланс нархига нисбати олинган.

Биринчи коэффицент корхона фаолияти натижаларини, келажagini бозор томондан қандай баҳоланганлигини кўрсатади, шу асосда кўпроқ бозорда сотилади. Коэффицент фаолият тармоғи ва компаниянинг турига қараб ўзгаради.

Иккинчи коэффицент эса, компаниянинг тўлиқ фаолият натижаларини беролмаслигини ҳисобга олиб, фақат солиштириш учунгина ишлатилади, холос. Корхоналар фаолиятининг кредиторлар, ссуда берувчи фирмалар томонидан баҳоланиши ҳам муҳим аҳамиятга эга. Кредитор ёки ссуда берувчи муваффақиятли фаолият кўрсатаётган корхонани маблағ билан таъминлаб, ўз мақсадларига эришишга интилади. Шунинг учун кредитор узоқ йилларга қарз бераётганда корхона фаолиятида кутилиши мумкин бўлган тўсиқларни, таваккалчиликларни диққат билан таҳлил қилади. Бундай баҳолаш кредиторни қанчалик ҳимояланганлигини ва корхонани қарз капиталига қанчалик боғлиқ эканлигини аниқлашга имкон беради.

Юқоридаги меъёрий коэффицентлар тизими корхона раҳбариятининг ишлаб чиқаришга таъсир қиладиган қарорларига асос бўладиган таҳлиллар учун ишлатилади. Молиявий ҳисобот корхона фаолиятини баҳолашдаги асосий ҳужжат ҳисобланади. Одатда, тажрибали аудиторлар ўз ишини фақат молиявий ҳисоботни ўрганишдан бошлайди, уларнинг корхонанинг илмий-

техник салоҳияти ёки интеллектуал мулклари қизиқтирмайди. Таҳлиллардан шу нарса кўриниб турибдики, бозор шароитида корхоналарнинг яхши фаолият кўрсатишининг асосий омили инновация бўлса ҳам, таҳлил жараёнларида эътибор фақат қуйидагилар билан боғлиқ бўлган кўрсаткичларгагина қаратилмоқда:

- молиявий коэффициентлар тўплами;
- молиявий кўрсаткичлар;
- корхонанинг ўз капиталидан фойдаси;
- оддий акцияларга нисбатан фойдаси;
- битта акцияга тўғри келадиган фойда;
- акцияларнинг бозор ва балансли қийматлари нисбати;
- ўз-ўзини қоплаш коэффициенти.

Шу муносабат билан ҳозирги кучли рақобат шароитида илмий ишлаб чиқариш корхоналари фаолиятини, айниқса, инновация фаолиятини таҳлил қилишнинг янги, самарали усуллари ишлаб чиқиш ва жорий этиш муҳим ҳисобланади. Диверсификация шароитида корхонада инновацион фаолиятнинг давлат томонидан қўллаб-қувватланиши жуда муҳим аҳамиятга эга.

Илмий фаолият давлат сиёсатининг анъанавий йўналиши бўлиб ҳисобланади. Гап шундаки, мақсади фойда олиш бўлган илмий ғояларни бевосита тўғридан-тўғри хўжалик фаолиятига қўллаш мумкин эмас. Шу сабабли корхона ва компаниялар тадқиқотларни молиявий таъминлашда эҳтиёткор бўладилар, ваҳоланки, уларнинг натижаларидан манфаатдордирлар.

Ҳозирги замон шароитида бизнесни инновацион жараённинг муҳим ресурсларидан бири бўлган — илмий ғоялар ва билимлар билан таъминлаш функциясини ўз таркибига олади. Худди шунинг учун ҳам етакчи давлатларнинг расмий ҳужжатларида илмий-техник тараққиёт ягона занжир сифатида кўрилади: илмий ғоялар ва ишлаб чиқилган ишланмалар - инновацион бизнесни кенг кўламли ривожланишини таъминлайди. МДХнинг бошқа давлатлари каби бозор иқтисодиёти билан боғлиқ бўлган

ислохотларни амалга ошираётган Ўзбекистонимиз учун ҳам илм ва техника доирасини давлат томонидан бошқаришнинг оқилона шакллари ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки ИТТ иқтисодий ўсишнинг асосий манбаси бўлиб ҳисобланади. Жаҳон етакчи давлатлари илмий ва инновацион сиёсатининг мақсадлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- мамлакат иқтисодиётининг ўсишида илм ва техника улушини ошириш;
- моддий ишлаб чиқаришда прогрессив ўзгаришларни таъминлаш;
- жаҳон бозорида миллий маҳсулотимизнинг рақобатбардошлигини ошириш;

- мамлакат хавфсизлиги ва мудофаа қобилиятини мустаҳкамлаш;
- экологик муҳитни яхшилаш;
- мавжуд илмий мактабларни сақлаш ва ривожлантириш.

Давлат ўз сиёсатининг мақсадларини аниқлаш билан бир вақтда принциплар ва бу сиёсатни амалга ошириш механизмини ҳам ишлаб чиқади. Бу принциплар мамлакатда шаклланган хўжалик тизими ва давлат институтларининг иқтисодий фаолиятига таъсирининг чуқурлигига боғлиқдир.

Илмий ва инновацион фаолиятда давлат сиёсатининг асосий принципларига қуйидагилар киради:

- илмий ва илмий-техник ижоднинг эркинлиги;
- интеллектуал мулкнинг ҳуқуқий ҳисобланиши;
- илмий, илмий-техник фаолият ва таълим интеграцияси;
- илм ва техника соҳасида рақобатни қувватлаш;
- илмий ривожланишнинг устувор йўналишларида ресурсларни концентрациялаш;

- илмий, илмий-техник ва инновацион фаолиятда ишбилармонликни рағбатлантириш Жаҳон амалиётида қўллаб-қувватлаш даражаси ва шакллари бўйича қуйидаги кўринишлар мавжуд бўлади:

- фаол аралашган давлат стратегияси;
- номарказлашган;

- аралаш.

Республикамизда хорижий сармояларни жалб этиш тадбирларини амалга оширишда қуйидаги тамойилларга асосланади:

Биринчидан, ташқи иқтисодий фаолиятни янада эркинлаштириш соҳасида аниқ мақсадни кўзлаб сиёсат юргизиш.

Иккинчидан, республика иқтисодиётига бевосита капитал маблағни жалб этишни таъминлайдиган ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа шарт-шароитларни тобора такомиллаштириш.

Учинчидан, республикага жаҳон даражасидаги технологияни етказиб бераётган, халқ хўжалигининг замонавий таркибини вужудга келтиришда кўмаклашаётган хорижий сармоядорларга нисбатан эшикларни очиб қўйиш сиёсатини изчиллик билан ўтказиш.

Тўртинчидан, маблағларни республика мустақиллигини таъминлайдиган ва рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган энг муҳим устувор йўналишларда жамлаш. Республикада хорижий имтиёзларнинг кенг тизимини вужудга келтирган хорижий сармоядорлар учун имтиёзли солиқ жорий этилган. Амалдаги имтиёзлар ва рағбатлантириш омиллари тизимида:

—ишлаб чиқариш ҳажмида товарлар (ишлар, хизматлар) экспорти камида 30 фоизни ташкил этадиган корхоналарга, мулкчилик шаклларида қатъий назар, фойда солиғини амаидаги ставкалардан икки баробар камроқ тўлаш ҳуқуқини бериш;

—Республика давлат инвестиция дастурига киритилган лойиҳалар бўйича солиқлар тўлашдан беш йил муддатга озод этиш;

—хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар даромадининг ишлаб чиқаришни кенгайтиришга ва технологияни янгилашга сарфланадиган қисмидан солиқ олмаслик;

—ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни рухсатномасиз бемалол четга олиб кетиш;

—Ўзбекистон ҳудудида қўшма корхоналарнинг ва фақат хорижий сармоя билан ишлайдиган корхоналарнинг устав фондида ҳисса қўшиш учун мол-мулкни четдан бож тўловларсиз олиб кириш;

—жисмоний ва юридик шахсларнинг, жумладан, ажнабийларнинг давлат мулкни хусусийлаштириш жараёнида, шу жумладан, кўчмас мулкнинг кенг миқёсда сотилишида бемалол иштирок этишларини таъминлаш;

—инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун ер участкаларидан фойдаланиш ва улами тасарруф этиш ҳуқуқини танлов асосида сотиб олиш кўзда тутилган. Ўзбекистон инвестицияларни ўзаро ҳимоя қилиш тўғрисида Германия, Туркия, Миср, Индонезия, Малайзия, Покистон, Финляндия, Корея, АҚШ, Франция каби 20 тага яқин давлатлар билан битимлар имзолади.

16.3. Диверсификация шароитида корхоналарда инновацияларни қўллашнинг хориж тажрибаси

Ҳозирги пайтда жаҳон ҳамжамиятининг ривожланган мамлакатларида анъанавий илмий техника тараққиётида инновацион, илмий технологик тартибга жадал ўтиш жараёни рўй бермоқда. Айниқса диверсификация шароитида бундай жараён кўлами янада кенгайиб бориши табиий. Инновацион тартибнинг аввалгисидан фарқи шундаки, фаннинг шаклланиши ва давлат томонидан молиялаштириш тизимидан технологик ва илмий инновациялар барча турларини давлат томонидан рағбатлантиришга ўтиш кузатилмоқда. Ҳозирда АҚШда ва хусусан, Ғарбий Европада энг аввало Франция, Германияда фан-техника сиёсатининг инновацион сиёсатга айланиши рўй бермоқда. Унинг асосий вазифаси – илмий ва технологик инновациялар, энг аввало, кичик ва ўрта корхоналар учун, шунингдек, ўрта ва қисқа муддатли дастурлар соҳасида тезкор диверсификация учун энг қулай шароитлар яратишдир. Фанни молиялаш бўйича АҚШ жаҳонда етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Янгиликларни жорий этиш жараёнлари жуда

тез амалга оширилиб уларнинг рақобатчилари ҳам топилади. Кўплаб ривожланган мамлакатларда диверсификация шароитида илмий тадқиқот ишлари ва муҳандислик тадқиқотлари (ИТИМТ)ни молиялашдаги давлатнинг роли анча фаол бўлиб, фақат давлат ташкилотлари томонидангина амалга оширилмайди. Бунинг учун хусусий корхоналар ҳам ўз хиссаларини қўшиб борадилар. Ҳозирги вақтда АҚШда федерал ҳукумат улуши (молиялаш манбаи сифатида) барча харажатлар салмоғининг 50 фоизини ташкил этади. Бу кўрсаткич Буюк Британия, Швеция ва Германияда 40 фоиз атрофида, Францияда 57 фоиз, Японияда 28 фоизга тўғри келади. Илмий тадқиқот ишлари ва муҳандислик тадқиқотлари (ИТИМТ) соҳасининг давлат томонидан бундай эътибор билан қўллаб-қувватланиши қонуний бўлиб, бир қатор далиллар билан изоҳланади. Диверсификация шароитида илмий тадқиқот конструкторлик ишлари давлат томонидан турли шаклларда қўллаб-қувватланиши мумкин, жумладан:

- илмий тадқиқотлар учун бевосита бюджет маблағларини ажратиш (давлат ташкилотлари орқали молиялаш, шартномалар тузиш, субсидиялар ажратиш). Айни ҳолатда давлат йирик харажатлар талаб қилинадиган ва кўплаб таваккалчиликка эга бўлган фаннинг етакчи йўналишларидаги кўп капиталли тадқиқотларни молиялашни ўз бўйнига олади;

- илмий тадқиқотларни (ИТИМТ) билвосита молиялашнинг турли усуллари: хусусий компаниялар, инновация жараёнини рағбатлантириш, шунингдек, улар инвестициясини янги асбоб-ускуналар олиш учун кенгайтириш мақсадларида солиқ ва амортизация имтиёзларидан фойдаланиш. Давлат айни вақтда кичик тадқиқот бизнеси учун шарт-шароит яратишга кўмаклашади, давлат томонидан фан-техника тараққиётини бевосита молиялаш хусусида тўлароқ тўхтаб ўтамиз. Ривожланган давлатларда инновацияларни амалда қўллаш учун субсидиялар (грантлар) берилади, субсидияларнинг ўзига хослигини қуйидагича белгилаш мумкин:

- улар кичик ижрочиларнинг асосий иш жойида ойлик иш ҳақидан ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда берилади;

– субсидиялар қайтариб берилмайди;

– субсидия олган олим ёки илмий жамоа, олган маблағларни мустақил сарфлайди. АҚШ давлат инновация сиёсатининг объекти – бу асосан хусусий бизнесдир. Давлатнинг бу борадаги сиёсати мавжуд илмий-техник ютуқлардан хўжаликда фойдаланишга, илмий-техник мажмуада ички алоқаларни мустаҳкамлашга қаратилган. Давлат инновация сиёсатининг усул ва воситалари анча кенг. Бунга у ёки бу маънода бизнеснинг инновацион фаоллигини рағбатлантирувчи турли хил давлат тадбирлари киради. Америкалик мутахассисларнинг таъкидлашича, энг самарали ташкилий шакллардан бири университет – саноат ва тадқиқот марказлари саналади. Давлат иштирокида ташкил этиладиган бундай марказлар доирасида жуда кенг қўламдаги илмий-техник масалаларни ҳал этиш имкони мавжуд. Саноат корхоналари ва университетларнинг ҳамкорликдаги тадқиқотларига оид йирик дастурлар давлатнинг мақсадли илмий жиҳатдан иштирокчилар фаолиятининг бошқа корпорация механизмини назарда тутди.

Ўзбекистонда АҚШ давлат инновация сиёсатининг маълум бир томонини қўллаш мумкинки, бунда давлат молиявий маблағларининг умумлашишини ва саноат моддий техника базасини малакали олий ўқув юртлари кадрлари билан таъминлаши рағбатлантирилиши лозим. Узоқ истиқболга мўлжалланган таваккал илмий техника лойиҳаларига маблағ ажратишга саноат корхоналарини қизиқтириш учун давлат дастлабки харажатларни ўз бўйнига олиб қолмасдан, иштирокчи фирмаларга кашфиёт ва ихтиролардан фойдаланишда бепул лицензиялар ҳам бериши керак бўлади.

АҚШдаги энг йирик компанияларда ишлаб чиқариш ҳажми кўпинча энг мақбул меъёрдан ошади, айнан шу нарса илмий техника соҳаси ривожланишида монополияни тўхтатади, кичик фирмалар фаолиятининг муваффақияти ҳам шунда. Ўзбекистонда йирик фирмалар кўмакчиси сифатида ишлайдиган кичик фирмаларни ташкил этиш учун шартшароитлар мавжуд, уларни амалдаги ҳолатини фаоллаштириш зарур. Маълумки, Япония

хам инновацияларни жуда кенг қўллайдиган давлатлар қаторига киради. Японияда инновация сиёсатини амалга оширишнинг ўзгача механизми мавжуд, яъни Япония ҳукуматининг дастурий ҳужжатларида баён этилган илмий техника янгиликлари яратилишида стратегик тадқиқотлар етакчилари, йўлбошчилари гуруҳи ўқитилишини таъминлашга қаратилган. Айтиш пайтда, инновация сиёсатини қайта кўриш заруриятидан келиб чиққан ҳолда, шу мамлакатнинг бошқалардан афзал бўлган ўз техника ва технологиясини ишлаб чиқиш ҳамда татбиқ этиш патент, лицензия савдосига нисбатан талабчанликни ошириш орқали рағбатлантирилади. Японияда ишлаб чиқилган мазкур сиёсат амалга оширилишининг ўзига хос томони шундаки, компанияларнинг лойиҳаларга (кўпинча давлат томонидан молияланадиган) жалб этиш механизми яхши ишлайди. Давлатнинг бу жараёндаги роли хусусий секторда, жамоа, саноат, илмий тадқиқотларни рағбатлантиришда кўринади. У биринчи галда йирик корпорациялар билан ҳамкорлик қилишга интилади. Япония тажрибаси шуни кўрсатадики, демак, Ўзбекистонда шаклланаётган инновация соҳаси жиддий технологияларни амалга ошириш ассоциатив шаклда илмий текшириш ташкилотлари ва корхоналари имкониятларини вақтинчалик ёки доимий тарзда бирлаштиришни талаб этади. Албатта, бунда бош лойиҳани амалга ошириш учун давлат буюртма бериш орқали кўмаклашмоғи керак. Саноати ривожланган илғор мамлакатлар инновация сиёсатининг замонавий давлат стратегиясига хос бўлган бир қатор умумий хусусиятларини санаб ўтиш мумкин:

- илмий тадқиқотларнинг давлат томонидан молияланиши;
- солиқ ва амортизация сиёсатига мос ҳолда ривожланган контракт тизими ёрдамида бизнесга илмий тадқиқотлар учун таъсир ўтказиш;
- университетлар ва давлат илмий марказларида умуммиллий аҳамиятга эга илмий тадқиқотларни ўтказиш;
- таълим тизимини молиялаш ва ташкилий такомиллаштириш, аynиқса, юқори малакали кадрлар тайёрлаш; – илмий-техник маълумотларни тарқатиш тизимини янада ривожлантириш. Юқорида санаб ўтилган саноати

ривожланган мамлакатлардаги давлат инновация соҳаси стратегиясининг умумий томонларини у ёки бу даражада Ўзбекистон шароитида қўллаш мумкин. Бу ўринда албатта, илгари тўпланган тажриба, анъана ва ҳукуматнинг мавжуд имкониятларини ҳисобга олиш керак бўлади. Францияда илмий-техникани ривожлантириш афзалликларини ишлаб чиқиш вазифалари уч йўналишида олиб борилади. Биринчи даражадаги ишлар, асосан, илмий тадқиқотлар илмий марказ (СНРС1) томонидан амалга оширилади. Мазкур марказ илмий тадқиқотларни, жумладан, ижтимоий ва инсон ҳақидаги фанлар бўйича тадқиқотларни молиялаш борасидаги миллий агентлик саналади, у асосан, фундаментал тадқиқотларни қўллаб-қувватлайди.

Илмий-техника ва инновация ривожланишининг устунликларини башорат қилиш ҳамда белгилаш бўйича ишлар эса, Франциядаги йирик хусусий саноат ва давлат корхоналари томонидан амалга оширилади. Бу борада бирқатор муаммолар мавжуд бўлсада, Франция йирик башорат қилиш лойиҳаларини амалга ошириш бўйича катта тажрибага эга. Хусусан, атом ва молекуляр физика, қаттиқ жисмлар физикаси ривожланиши бўйича башоратлар қилинган.

Италияда молиялаш ва техник имкониятлар муаммолари мавжуд тармоқларга оид корпорация ва кичик инновация фирмалари ўртасида мустаҳкам алоқа мавжуд. Данияда эса, «тармоқлар схемаси» (чизмаси) деб аталувчи кичик инновация фирмаларининг тармоғи мавжуд бўлиб, уларнинг инновациялари Англия, Испания ва АҚШга экспорт қилинади. Швеция ва Норвегияда ишчиларнинг бизнесда иштирокига кўмаклашишда бой тажриба тўпланган. Буюк Британия хусусий капитални жалб этиш чора-тадбирларини қўллайди. Нидерландия ва Белгияда технологик рейтингни яратиш учун мунтазам тарзда ишловчи банклар ва инновация марказлари тармоқлари ташкил этилган. Инновацион жараёнларни доимий тадқиқ этиш учун Европа ҳамжамияти 1983-йилда инновациялар ва технологияларни узатишга кўмаклашишнинг стратегик дастурини яратди. Бу Европада инновацион

жараёнлар самарадорлигини белгиловчи омилларни даврий тадқиқ этишни бошлаб берди. Ушбу дастурни амалга ошириш натижасида тўпланган маълумотлар инновация тўғрисидаги «яшил китоб», деб номланувчи маэрузанинг ёзилишига сабаб бўлди. Унда инновация жараёнларини рағбатлантиришнинг мавжуд имкониятлари таклиф этилган.

МДХ мамлакатларидаги иқтисодий ислохотларга техник жиҳатдан кўмаклашиш бўйича ТАСИС дастури биринчи галда ўз олдида хусусийлаштиришнинг бозор шакллари, молия, тадбиркорликни ривожлантириш, тадбиркорлик инфратузилмасини яратиш соҳаларидан Европа Ноу-Хау тажрибаларини ўзлаштиришга қаратилган. Кўриниб турибдики, у асосан бошқарув, ахборот ва молия соҳасидаги лойиҳаларни молиялашга қаратилган.

16.4. Корхоналарида инновация жараёнларини амалга оширишнинг замонавий стратегиялари

Ўзбекистондаги амалга оширилган иқтисодий ислохотлар натижасида ишлаб чиқариш корхоналарининг реал мулк эгалари вужудга келмоқда, бироқ корхоналарда инновация жараёнларини тадқиқ этиш ёки тадқиқ этилганлардан кенг кўламда фойдаланишни йўлга қўйиш заруриятдир. Республикамизда барча саноат тармоқларини рақобатбардошлигини ва экспорт потенциалини кучайтиришда инновациялардан фойдаланишни ривожлантириш заруриятлигини ҳисобга олган ҳолда бу масалаларнинг ечимини топишда мазкур жараённи амалга оширишнинг замонавий ташкилий-иқтисодий ва бошқарув механизмларини шакллантириш ўта муҳим ўринни эгаллайди. Жумладан, саноат корхоналарида инвестиция-инновация бўлимларини ташкил этиш, ҳамда уни фаолиятини ривожлантириш учун барча қулайликларни яратиш катта иқтисодий самара беради. Бу бўлимнинг фаолиятини ривожлантиришда қуйидаги қулайликларнинг яратилиши зарурлигини тақозо этади:

– корхоналарда юқори малакали илмий-техник кадрларни, яъни мутахассисликка доир янгиликларни ярата олиш, уни ўзлаштириш ва амалга ошириш қобилиятларига эга мутахассисларни танлов асосида жалб этиш;

– жалб этилган кадрларга уларни қониқтирадиган даражада моддий ва ижтимоий шарт-шароитлар яратиш;

– жисмоний ёки юридик шахслар, олий ўқув юртлари, илмий текшириш институтлари, халқаро ташкилотлар билан инновацияларни ривожлантиришда ҳамкорликни йўлга қўйишни кучайтиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш.

Ушбу амалга ошириладиган фаолият республикамизнинг иқтисодиётини барқарор ривожлантиришда катта аҳамиятга эга бўлган ишлаб чиқариш корхоналари фаолиятларининг қуйидаги иқтисодий механизмларини ишга солади:

– корхоналардаги мавжуд технологияларни юқори модернизация қилиш учун қулай имкониятлар яратилади;

– реал секторлардаги инвестиция оқимларини самарали ўзлаштирилади;

– ишлаб чиқариш корхоналари юқори даражада иқтисодий ривожланади;

– саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш фаолияти натижасида табиий муҳитга кўрсатаётган зарарнинг олди олинади ёхуд камайтирилади;

– мамлакатимиздаги саноат тармоқларининг импорт улушини камайтириш баробарида экспорт улушини кўпайтиради. Жумладан, корхонанинг муваффақияти ва рақобатбардошлигининг кафолати унинг фаолиятини самарали инновацион стратегик йўналишларда олиб бориш ҳисобланади.

Инновацион фаолият бўйича оптимал стратегияни танлаш ушбу фаолиятни самарали бошқарувининг таркибий қисми бўлиб, ишлаб чиқаришда кўзланган даромад улушни купайтиради.

Инновация стратегиясини самаралигини танлаш тадқиқотларни олиб бориш, янги маҳсулотларни яратиш каби фаолият турлари билан бевосита

боғлиқдир. Ушбу стратегия асосида стратегик режалаштириш, аввало, ресурсларни оқилона тақсимлаш ва ундан самарали фойдаланиш, яъни корхона ресурсларини ташкил этувчи молиявий маблағлар, ишчи кучлар ва технологиялардан самарали фойдаланишни режалаштиришдан иборат. Бундан ташқари, корхона янги тармоқларни барпо этишда инқирозга юз тутган корхоналарни сотиб олиш орқали самарали «портфелига» эга бўлади ёхуд истеъмолга яроқсиз маҳсулотларни қайта ишлаш орқали янги истеъмолчиларни жалб этади, хаттоки янги бозорларни эгаллаш имконияти яратилади. Шунингдек, инновация стратегияси асоси бўйича корхона фаолиятини ташқи муҳитдаги ҳар қандай ўзгаришларга мослашувчан режаларни тузиш ва амалга оширишни йўлга қўйиш зарур. Бунда режада ишлаб чиқилган чора-тадбирларни амалга ошириш натижасида иш ўринларини яратиш, истеъмолга зарур бўлган маҳсулот ҳажмини кўпайтириш, аҳолини даромадини ошириш ва корхонанинг иқтисодий салоҳияти юксалади.

Инновацион стратегия назарий ва эмпирик (амалий) тадқиқотлар олиб боришнинг муҳим йўналиши бўлиб, уни амалга оширишда қабул қилган қарорлар янгиликлардан фойдаланиш даражаси бўйича стратегик ва молиявий самарадорлиги ўсиб боради. Шунинг учун раҳбарият янгиликларни қабул қилишига ижобий муносабатда бўлса, уни жорий этиш эҳтимоли юқори бўлади ва белгиланган стратегик мақсадга эришилади.

Стратегик мақсадга эришишда аввал мақсад аниқ ва тўғри ифодаланиши, ташқи омилларнинг (мавжуд имкониятлар, хавф-хатар, рақобатчиларнинг кучли ва заиф томонлари) таҳлилларини аниқ олиб бориш, шундан сўнг инновация стратегиясини танлаш зарур. Ҳозирги вақтда замонавий инновация стратегиялардан, яъни юқори самарага эга бўлган хужумкор, мудофаа, иммитацион (ўхшаш) стратегиялардан фойдаланиш корхоналар учун зарурдир.

Хужумкор стратегияда тадбиркор инновацион маҳсулотларни биринчилардан бўлиб ўзлаштиради ва бозорга олиб чиқади. Шу орқали

тадбиркор ўз фаолиятининг рақобатбардошлигини оширади ва ўзи учун кўп даромад олишига имконият яратади. Чунки ҳужумкор стратегия асосида маҳсулотларни ўзлаштирилишида унинг рақобатчиси бўлмайди. Бу йўналишларда фаолият кўрсатаётган тадбиркорлар янгича ёндашувлар асосида оммалашмаган ишлаб чиқариш билан кўпроқ шуғулланадилар. Бу эса уларни биринчилар қаторида бўлишни таъминлайдиган муҳитни келтириб чиқаради.

Ҳужумкор стратегия асосида бошқа ишлаб чиқарувчиларга жиддий таъсир кўрсатиш мумкин. Шунинг учун инновацияларни корхонада қўллашдан аввал «SWOT» таҳлилларини ўтказиб бориш йўлга қўйилади. Мудофаа стратегиясида илмий-тадқиқот ва конструкторлик ишларини амалга оширишдаги бош вазифаси «харажат-натижа» нисбатларини жадаллаштириш ҳисобланади, яъни олиб бориладиган инновацион фаолиятнинг натижаларини истеъмолчилари аввалдан маълум бўлиши керак. Бундай стратегиялар рақобатчилар билан ҳисоблашиб ёки уларнинг ҳам хатти-ҳаракатларини инобатга олиб амалга оширилади. Бироқ, барча фаолиятлар корхона манфаатига бўйсундирилган бўлади. Иммитацион стратегиядан янгиликлардан фойдаланиш бўйича фаол бўлган корхоналар томонидан қўлланилади. Бундай стратегия технологик ва бозор позицияси кучли бўлган кичик инновация фирмалари томонидан олиб чиқилган янгиликларнинг асосий истеъмол хусусиятини белгилайди. Истеъмолга қараб янгиликларни амалга ошириб бориш йўлга қўйилади. Стратегик турларни корхона ўз фаолиятидаги мақсад турини, иқтисодий потенциалини ва молиявий маблағларини, ташқи омилларни тўла қилинган таҳлиллари асосида танлаш зарур.

16.4.1-расм. Корхона фаолиятида инновацияларни амалга оширишдаги замонавий стратегиялар.

Стратегияни тўғри ва оқилона танлаш корхонанинг иқтисодий самарадорлигини оширади, шу билан бирга экспорт потенциалини кўтаради ва рақобатбардошлигини мустаҳкамлайди. Бизнинг мамлакатда бугунги кунда корхоналарда инновацияларни қўллаш даражасини ошириш талаб этилади. Бунинг учун давлат сиёсатида инновацияларни жорий этишга йўналтирилган чора-тадбирлар устуворлик қилмоқда. Бунинг учун унинг мотивацияси яхши йўлга қўйилмоқда. Энг муҳими мамлакатимизда ҳуқуқий, иқтисодий ва ташкилий база тобора такомиллашиб бормоқда. Шунинг учун корхоналарда инновацион фаолият мотивациясига жиддий эътибор берилмоқда. Аммо баъзи корхоналарда ҳамон инновацион фаолият мотивациясининг муаммолари ҳақида сўз юритиш мумкин. аниқроғи айрим корхоналарни инновацияларни қўллаш жараёнлари жуда суст. Ўзбекистон иқтисодиётининг олдида жуда муҳим стратегик масаллардан бири – бу корхоналарда инновацияларни қўллашдаги салоҳиятни оширишдир. Бу масала технологик кризисдан чиқиш ва ишлаб чиқаришнинг паст индустриал

технологик усулининг шаклланишининг тугунли йўналишларида узилишлар пайдо бўлишдан сақлайди.

Асосий таянч тушунчалар

Технологик инновациялар, инновацион фаолият самарадорлиги, акцияланган капитал, акция бозори, илмий-техник ижод, фан-техника сиёсати, субсидия, тадбиркорлик инфратузилмаси, инновациялар портфели, иммитацион стратегия, бозор позицияси.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Инновацияларнинг моҳияти ва турлари.
2. Инновацион жараёнларни амалга ошириш шарт-шароитлари ва омиллари.
3. Корхоналарда инновацион жараёнларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш шакллари ва йўналишлари.
4. Корхона инновацион фаолиятини молиялаштириш йўллари.
5. Илмий тадқиқотларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашга йўналтирилган давлат дастурлари.

XVII-БОБ. КОРХОНАЛАРНИНГ СТРАТЕГИК РИВОЖЛАНИШИДА МАРКЕТИНГ ФАОЛИЯТИ

Мазкур бобда корхоналарда замонавий талабларга жавоб берувчи, рақобатбардош ва импорт ўрнини босувчи маҳсулотларни ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш, асоссиз импорт ҳажмини қисқартириш, экспортбон маҳсулотларни ишлаб чиқариш, янги иш жойларини яратиш каби мақсадларни намоён этади. Бу масалани ҳал этишида ҳар бир корхона маркетинг асосида ўзини фаолиятини амалга оширмоғи лозим. Шундай экан, миллий корхоналарда маркетинг тамойилларини қўллаш асосида корхона стратегиясини ишлаб чиқиш иқтисодийни модернизациялаш шароитида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу масала биз учун ўз долзарблигини йўқотмайди. Юқорида кўтарилган масалалар мазкур бобда ўз ифодасини топган.

17.1.Корхоналарда маркетинг фаолиятини бошқариш тизимининг назарий асослари

17.2.Маркетинг бошқариш тизимининг таркибий қисмлари ва функционал вазифалари

17.3.Маркетинг фаолиятини бошқаришни ривожлантириш иқтисодий тармоқларининг юксалиш омилидир

17.4. Ишлаб чиқариш корхоналари бошқарув тизимида маркетинг бўлими фаолиятини ривожлантириш йўллари.

17.5.Маркетинг тадқиқотлари асосида корхона товар сиёсатини ишлаб чиқиш

17.1. Корхоналарда маркетинг фаолиятини бошқариш тизимининг назарий асослари

Маркетингни бошқариш – маркетинг фаолиятини амалга ошириш учун зарур бўлган барча моддий, молиявий, меъёрий ва бошқа ресурсларнинг мажмуи бўлиб, уни амалга ошириш жараёнида барча ходимлар фаолиятини бир мақсадга йўналтириш, уюштириш ва мувофиқлаштиришдан иборатдир.⁷³ Бунда иқтисодий, техникавий ва бошқа қонунлардан онгли равишда фойдаланилади. Бу фаолият маркетинглардан ниҳоятда катта били, шижоат ва тугагмас меҳнат талаб қилувчи мураккаб тизимдир.

Америка маркетинг ассоциацияси томонидан маъқулланган таърифга кўра маркетинг-менежмент қуйидагича таърифланади: маркетинг-менежмент – ғоялар, маҳсулотларнинг баҳоси, силжитиш ва тақсимот сиёсатларини режалаштириш ва амалга ошириш жараёнидир.

Ушбу таърифга кўра маркетингни бошқариш жараён бўлиб, ўз ичига таҳлил, режалаштириш, тадбиқ этиш ва назоратни олади, ҳамда айирбошлаш тушунчасига асосланади. Асосий вазифа ушбу жараёнда иштирок этадиган барча томонларнинг қониқиш ҳиссиётига еришишдир.

Маркетингни бошқариш ҳар қандай бозорда амалга оширилиши мумкин. Ишлаб чиқариш ва озиқ-овқат товарларини сотуви билан, харид бўйича менежер еса хом-ашё бозори билан муносабатда бўлади. Уларнинг вазифасига вазифаларни қўйиш ва ушбу бозорларда қониқарли натижаларга еришиш учун стратегияни аниқлашдан иборатдир. Лекин улар бозорнинг фаол субъектлари сифатида қаралмайди. Маркетингни бошқариш истеъмол бозоридаги шахсий ишбилармонлик муносабатлари билан ўзгаш қаралади.

Истеъмол бозорида маркетинг сотиш бўйича менежерлар, сотиш бўлими ходимлари, реклама ва силжитиш бўйича менежерлар, таҳлилчилар, миқдорлар билан ишловчи менежерлар, товарларни ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича менежерлар, савдо маркаси менежерлари, маркетинг бўйича компания вице-президенти томонидан амалга оширилади. Уларнинг ҳар бири

⁷³ Котлер Ф. Маркетинг и менеджмент – СПб: Питер Ком, 2010, -96с.

олдига вазифа қўйилган ва жавобгарлик даражаси аниқланган, кўпчилик ходимларнинг мансаб вазифалари реклама ва маркетинг тадқиқотлари сингари махсус маркетинг ресурсларини бошқаришни ўз ичига олади ва аксинча маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича менежерлар ва маркетинг бўйича вице-президентлар еса дастурларни бошқаришади. Уларнинг вазифаси трансакциялар (икки ёки ундан ортиқ томонлар ўртасидаги қимматдорликлар билан айирбошлаш)нинг кўзда тутилган хажмий ва даромадли даражасига еришиш учун дастурларни таҳлил қилиш, режалаштириш ва амалга оширишдан иборатдир.

Маркетингни бошқариш талабнинг даражаси, вақтинчалик чегаралари ва тузилмасига таъсир етиш вазифасини ечишга қаратилган бўлиб, бунда ташкилот қўйилган мақсадга еришиш лозим. Моҳиятига кўра, маркетингни бошқариш талабни бошқариш бўлиб, у маркетинг тадқиқотлари, режалаштириш, режаларни амалга ошириш ва назорат орқали амалга оширилади. Маркетинг режалаштириш билан шуғулланар экан, бозорнинг фаол субъектлари яъни компаниялар мақсадли бозорлар, маркани позициялаштириш, ишлаб чиқаришни ривожлантириш, баҳо сиёсати, тақсимот каналлари, жисмоний тақсимот, коммуникациялар ва товарни бозорда силжитиш каби масалалар бўйича қарорлар қабул қилишлари лозим.

Маркетингни бошқариш доимо ўзгарувчан бозор ҳолати шароитларида товарлар бўйича ишлаб чиқилган дастурнинг бажарилишини бориши устидан доимо кузатиш ва тузатиш киритилган қарорлар қабул қилишни кўзда тутлади.

Маркетингни бошқариш тизимининг таркибий қисмлари: мақсад тамойиллари, вазифалари, ташкилий тузилиши, усуллари, бошқаришнинг техника ва технологияси, кадрлар ва бошқалардан иборат. Маркетингни бошқаришнинг мақсади тизимнинг тўғри ва мураккаблиги даражасига қараб ўзгаради. Унинг ташкилий тузилишини мезони ва мақсади деганда маркетингнинг таркибий тузилишининг динамик барқарорлиги, эволюция ўзгаришлари ва ташқи муҳит билан ўзаро таъсири тушунилади. Бу мақсад

маркетинг фаолият кўрсатаётган соҳаларда белгиланган даражадаги фойда олишга йўналтирилган барча фаолиятни бошқаришдир.

Ишлаб чиқарувчиларнинг мақсадга қаратилган хулқи ҳаммадан аввал муаммоларни қамраб олувчи бошқарув вазифаларида, ҳамда бу муаммоларни ҳал қилишга йўналтирилган тадбирларни режалаштириш, ташкил қилиш, ўтказиш ва назорат қилишда ўз аксини топади. Шунинг учун корхона маркетинг фаолияти учун қуйидаги масалалар катта аҳамитга ега:

Биринчидан, ахборотларни йиғиш ва ишлаб чиқиш:

-ташқи муҳит ҳақидаги маълумотлар;

-ишлаб чиқариш, молия ва бошқа характердаги ички чеклашлар ҳақидаги маълумотлар;

-атроф-муҳитнинг турли хил шароитларида турли хил асбобларнинг таъсири ҳақидаги маълумотлар;

-бозорга таъсир қилиш ва харидорларда афзаллик яратишнинг мавжуд имкониятлари ҳақидаги маълумотлар. Бу ахборотлар мақсадий гуруҳни белгилаш учун зарур. “Бозорни сегментлаш” номини олган бу жараённинг боришида статистик услублар ёрдамида харидорларнинг географик, биологик, ижтимоий-демографик ва руҳий аломатлари тадқиқ қилинади.

Иккинчидан, маркетинг ускуналарида фойдаланиш масаллари муҳимдир. Бозор тўғрисидаги ҳақиқатни билиш товарни яратиш ва қулай шароитларда режалаштирилган миқдордаги товарни сотишга еришиш учун уни сотиш вақтини танлашга имкон беради. Бунинг учун сотувчи ихтиёрида маҳсулотнинг қуйидаги муаммолари бўлади:

-маҳсулот билан ишлаш биринчи навбатда унинг хусусиятларини;

-маҳсулот сифати;

-марка номини танлашларни белгилаш ёки ўзгартиришга йўналтирилган.

Бундан ташқари, бу ерга яна саноатда ишлаб чиқариш дастури ва савдода навларни бутлаш, янги маҳсулотни ривожлантириш, мижозларга техник ва савдо хизматларини кўрсатиш киради;

-нархларнинг белгиланиши ва ўзгариши, нархларнинг даражаланиш

имкониятлари, чегирмалар беришни ўз ичига оловчи нар-наво сиёсати;

-тақсимлаш-сотиш тизимини яратиш, сотиш нархларини танлаш, сотиш услубларини қўллаш, етказиб беришга тайёрлик ҳақидаги қарорни ишлаб чиқиш, корхонанинг қўлами ва жойлашишини қамраб олади;

-коммуникация ўз ичига реклама турлари элементлари, сотишни қўллаб-қувватлашни олади, яъни у хабардор қилинган ва фаоллаштирилган бўлажак харидорларга уларнинг таклифнинг фойдалилигига ишонтиришга ва харид қилишга ундашга йўналтирилгандир.

Маркетингни бошқариш ўз ичига маркетинг фаолиятини ташкил қилиш масалаларини олади. Шуниси шубҳасизки, корхона фақат барча хизматлар маркетинг предметини тан олгандагина, изчил бозор сиёсатини амалга ошира олмайди. Мезонлар сифатида вазифалар, маҳсулотлар, мижозлар гуруҳлари, ҳудудий соҳалар қабул қилиниши мумкин. Мезонларга мувофиқ ҳар турдаги ташкилий тузилмалар қўрилади.

Маркетингни бошқаришнинг мақсадли бозорлардаги айирбошлашнинг маълум натижаларига онгли равишда еришишга уриниш сифатида қараш мумкин. Маълумки маркетингни асосида пухта ўйланган самарали ва ижтимоий – масъулий фаолият фалсафаси ётади.

Бунда ташкилотлар, истеъмолчилар, жамият манфаатларини муштараклиги масаласи муҳимдир. Корхона ёки ташкилотлар маркетинг ассоси сифатида рақобатлашувчи 5 та концепцияни олиш мумкин:

- Ишлаб чиқаришга йўналтирилган концепция;
- Маҳсулотга йўналтирилган концепция;
- Сотишга йўналтирилган концепция;
- Маркетингга йўналтирилган концепция;
- Ижтимоий масъулий маркетинг концепцияси.

Ишлаб чиқаришга йўналтирилган концепция – бу концепция ески бизнес назарияларидан бўлиб, унинг моҳияти қуйидагича: истеъмолчилар арзон ва харид қилиш мумкин бўлган товарларни харид қилишга мойил ҳисобланади. Ишлаб чиқаришга йўналтирилган ташкилот менежерларининг

асосий вазифаси маҳсулот ишлаб чиқаришнинг юқори самарадорлигига еришиш ва унинг оптимал тақсимлашни амалга оширишдир.

Маркетингни бошқариш – маркетинг фаолиятини амалга ошириш учун зарур бўлган барча моддий, молиявий, меъёрий ва бошқа ресурсларнинг мажмуи бўлиб, уни амалга ошириш жараёнида барча ходимлар фаолиятини бир мақсадга йўналтириш, уюштириш ва мувофиқлаштиришдан иборатдир.

Маркетинг бошқаруви бешта ёндашувлари асосида амалга оширилади:
Ишлаб чиқаришни такомиллаштириш;
Товарни такомиллаштириш;
Тижорат ҳаракатларни интенсификацияси;
Юқорида кўрсатилган ёндашувлар йиғиндисини ўз ичига олган маркетинг стратегияси сифатида;
Ижтимоий-этичний маркетинг.

17.1.1-расм. Маркетинг бошқаришнинг мазмуни.⁷⁴

Ушбу концепция 2 та ҳолатга асосланади:

1-ҳолатда маҳсулотга бўлган талаб таклифдан юқори бўлади. Бундай ҳолатларда харидорлар маҳсулотларни сотиб олишга қизиқишади, сифатига еса еътибор беришмайди. Ишлаб чиқарувчилар еса ишлаб чиқаришни кенгайтириш усуллари қидиришади;

2-ҳолатда еса маҳсулот баҳоси юқори ва бозорни кенгайтириш учун баҳони тушириш зарур бўлади.

Маҳсулотга йўналтирилган концепция. Кўпчилик компания ушбу концепцияга еътибор беришади. Ушбу концепцияга кўра харидорлар юқори сифатли ва яхши эксплуатацион хоссаларга ега бўлган товарларга мойиллигини билдиришади. Менежерлар еса ўз кучларини юқори сифатли маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва уларни такомиллаштиришга қаратадилар.

Маркетинг концепцияси бизнес фалсафаси бўлиб, олдинги 3 та концепцияни ўзига мужассамлаштиради. Бу концепциянинг асосий ҳолатлари 50-йилнинг ўрталарида шаклланди. Маркетинг концепцияси харидорларнинг дидлари ва еҳтиёжларини аниқлаш, мақсадли бозорларни аниқлаш ва харидорларни рақобатчиларга кўра самарали усуллар билан

⁷⁴ Котлер Ф. Маркетинг и менеджмент – СПб: Питер Ком, 2010.

қондиришдан иборатдир. Сотиш концепциясининг асосийда сотувчи талаблари турса, маркетинг концепциясида еса харидор талаблари туради. Сотиш концепциясида сотувчи товарларни пулга айлантириш билан машғул бўлади, маркетинг концепциясида еса харидорларнинг еҳтиёжларини қондириш асосий вазифа ҳисобланади. Маркетинг концепциясида компаниялар мақсадли бозор ёки бозорларни пухта танлаб олишлари зарур.

Компания барча бўлимларининг фаолияти харидор манфаатларини қондиришга қаратилганда интеграциялашган маркетинг тизими шаклланади. Интеграциялашган маркетинг 2 даражали тизим ҳисобланади. 1-даражаси турли хил маркетинг функцияларини бажарувчи хизматлар ҳисобланади (сотиш хизмати, реклама, ишлаб чиқаришни бошқариш, маҳсулотни сотиш, маркетинг тадқиқотлари). Бу барча функциялар бир бири билан боғланган бўлиши керак ва уларнинг бажарилиши мувофиқлаштирилган бўлиши керак. 2-даражаси компаниядаги барча бўлимларнинг ишини мувофиқлаштиришдир. Барча бўлимларнинг бошқарув ишини рағбатлантириш мақсадида ички ва ташқи маркетингга катта еътибор беради. Ташқи маркетинг компанияда ишламайдиган кишиларга қаратилган бўлади. Ички маркетинг еса ишчиларни ёллаш, ўқитиш, харидорларга хизмат кўрсатиш даражасини юксалтириш бўйича компания ходимларини рағбатлантиришдан иборатдир. Ижтимоий масъулий маркетинг концепцияси мақсадли бозор манфаатлари ва эҳтиёжларини аниқлашани ташкил етиш ва харидорларни рақобатчиларга қараганда самарали усуллар билан қондириш ва бунда харидорларнинг рақобатчиларга қараганда самарали усуллар билан қондириш ва бунда харидорларнинг турмуш даражасини сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш ҳамда бутун жамиятни ҳам сақлаб қолиш ва мустаҳкамлашдан иборатдир.

Маркетингни бошқаришнинг услубий асослари бу - Ф.Котлер фикрича, маркетингни бошқариш жараёни қуйидагилардан ташкил топган:

- бозор имкониятларининг таҳлили;
- мақсадли бозорни танлаш;
- маркетинг комплексини ишлаб чиқиш;

- маркетинг чора-тадбирларини ҳаётга тадбиқ этиш.

Бозор имкониятлари таҳлилида маркетинг тадқиқотлари маркетинг ахбороти, маркетинг мухити, бозори тузилиши, улгуржи ва чакана савдо таҳлили олиб борилади. Мақсадли бозор танлашда эса: талаб ҳажмини ўлчовчи, бозорни сегментлаш жараёнлари кўриб ўтилади. Талаб ҳажмини ўлчови ва унинг башорати кўп даражали характерга эга. Маркетинг тадқиқотлари жараёни ўз ичига бир қатор операцияларни олади. Масалан, иккиламчи ахборот корхона текширилиши зарур бўлган муаммо ёки масалани белгилаб олгунига қадар ўрганилмайди, бирламчи ахборот еса иккиламчи синчиклаб ўрганиб чиқилмагунига қадар йиғилмайди.

17.1.2-расм. Маркетинг комплексини таркибий элементлари⁷⁵

Бирламчи маълумотлар ҳар доим керак емас, кўп ҳолларда муаммони уларсиз ҳам ҳал этиш мумкин. Маркетинг комплексини ишлаб чиқариш, товарга нарх ўрнатиш, товарларни тарқатиш усуллари ва сотишни рағбатлантириш, ишлаб чиқаришнинг коммуникатив сиёсати устида ишлар олиб борилади.

⁷⁵ Хершген Х. Маркетинг: основы профессионального успеха: Учебник для вузов: Пер. с нем. –М.: ИНФРА –М., 2000. – 134с.

Маркетингни бошқаришнинг асосий функциялари

Маркетингнинг функциялари	Фаолият тури
Бозорни комплекс тадқиқ қилиш	Бозорнинг асосий кўрсаткичларини аниқлаш. Бозорнинг ривожланиш истикболлари. Истеъмолчиларни ўрганиш, истеъмолчиларнинг товарга муносабати, харид қилиш сабаблари, харид қилиш усуллари. Рақобатчилар позицияларининг ва фаолият амалиётининг таҳлили. Бозорни сегментлаш. “Мувофақият хал қилувчи омиллар”ни аниқлаш.
Товар ассортиментини режалаштириш	Ишлаб чиқаришнинг ассортимент таркибини ишлаб чиқиш. Товарнинг ривожланиш анъаналари. Товарнинг истеъмол ва техник кўрсаткичлари ўртасида ўзаро алоқани ўрнатиш, янгилик киритиш сиёсати. Товар рақобатбардошлигини баҳолаш. Баҳо сиёсати.
Талабни шакллантириш ва сотишни рағбатлантириш	Алоқалар ўрнатишни ривожлантириш. Реклама. Сотишда ишловчиларни ихтисослаштириш. Корхона имиджини шакллантириш.
Савдо-сотиқ фаолиятини режалаштириш ва ташкил етиш	Сотиш ва товар ҳаракати каналларини танлаш. Товар айланиши, ассортимент позициялари бўйича режалаштириш. Маҳсулот сотишни оптимал шароитларини аниқлаш. Сотишни прогнозлаш.

Корхоналарда маркетингни тадбиқ етишнинг ватанимиз ва хориж тажрибаси шуни кўрсатадики, маркетингни ташкил қилиш бу махсус ажратилган бўлим бўлмай, унга топширилган белгиланган вазифаларни, одатда корхонада ҳозирги вақтгача бажармаганлар ёки қисқача бажарган киради. Маркетинг хизматларини ташкил етиш турли хил тартибда амалга оширилиши мумкин.

Аммо шуни таъкидлаш керакки, бундай хизмат, қоидага кўра, босқичма-босқич корхонанинг турли хил бўлинмаларига тарқатиб юборилган маркетингнинг барча асосий вазифалари бирлаштирилиб шакллантирилади. Шунинг билан бир вақтда корхонанинг маркетинг хизмати бирга емас, балки бир неча бўлинмалар билан кўрсатилиши мумкин.

**Маркетингни бошқаришда маркетинг хизмати бўлимлари
фаолиятининг асосий турлари⁷⁶**

Бўлимлар	Фаолият тури
Бозорни тадқиқ қилиш бўлими	Бозорнинг асосий кўрсаткичларини аниқлаш. Бозорнинг ривожланиш истикболини прогноزلаш. Истеъмолчиларни ўрганиш. “Муваффақиятнинг асосий омиллари”ни аниқлаш. Рақобатчилар фаолиятини таҳлил қилиш.
Маҳсулот ассортименти режалаштириш бўлими	Ишлаб чиқаришнинг ассортимент таркибини ишлаб чиқиш. Товарнинг истеъмол ва техник кўрсаткичлари ўртасида ўзаро боҳлиқликни ўрнатиш.
Сотув бўлими	Сотиш ва товар ҳаракати каналларини танлаш. Маҳсулот ассортименти бўйича товар айланишини режалаштириш. Маҳсулотни реализация қилишнинг оптимал шароитларини аниқлаш. Сотишни прогноزلаш.
Фирма дўконлари	Харидорлар талабини ўрганиш. Харидорларни рағбатлантириш. Сотиш каналлари ишловчиларини рағбатлантириш. Корхона обрў-еътиборини шакллантириш.
Реклама бюроси	Маҳсулотни реклама қилиш. Корхона обрў-еътиборини шакллантириш. Ахборот алмашувчанликни ривожлантириш.

Бундай ҳолатда барча маркетинг вазифаларини аниқ мувофиқлаштириш керак. Маркетингнинг ҳозирги вазифалари қуйидагичадир: бозорни комплекс ўрганиш: товар навларини режалаштириш; талабни шакллантириш ва сотишни рағбатлантириш; савдо-сотиқ фаолиятини режалаштириш ва ташкил қилиш. Корхоналарда маркетинг хизматини яратишда босқичма-босқич ёндошиш мақсадга мувофиқ. Вазифаларнинг ҳар бирига фаолиятнинг ихтисослаштирилган тури киради, улар қуйидаги 2-жадвалда келтирилган.

Ўзбекистон Республикаси корхоналари, ассоциациялари фаолиятининг маркетинг хизматлари бўйича таҳлили шуни кўрсатадики, бажарилаётган вазифаларнинг асосий қисми тижорат хизматлари бўлинмалари зиммасига юклатилган. Шу сабабли маркетинг хизматини тижорат блоки асосида ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Маркетинг хизмат бўлимлари фаолиятининг асосий турлари қуйидаги 2-жадвалда келтирилган:

Бундай тузилма бозор тузилмаларига епчиллик билан жавоб бериши ва

⁷⁶ Котлер Ф. Маркетинг и менеджмент – СПб: Питер Ком, 2010. ст 45

янги товарларни тадбиқ етишга кўмаклашади, шунинг муносабати билан маркетингнинг кўпгина вазифаларини бажариш битта бўлинмага жойлашади, у бошқа хизматлар ҳаракатини мувофиқлаштиради ва корхонада маркетинг стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқиш учун боғловчи сегмент ҳисобланади.

Маркетингнинг мураккаб масалаларидан бири назорат-маркетинг соҳасида ҳолатлар ва жараёнларни доимий, мунтазам, узлуксиз текшириш ва баҳолашдир. Ўз моҳиятига кўра назорат меъёрларни ва ҳақиқий ҳолатни таққослашни билдиради. Муҳит шароитларининг тез ўзгариши, бозор вазиятларига тез еътибор бериш зарурлиги маркетинг назоратини муҳим аҳамият касб етишига олиб келди.

Маркетинг назоратининг асосий мақсадлари қуйидагилардан иборатдир:

- мақсадларга еришиш даражасини белгилаш;
- яхшиланиш имкониятини аниқлаш;
- корхона мослашувчанлигини талаб қилинган атроф-муҳит ўзгаришларига қанчалик мос келишини аниқлаш.

Мамлакатимиз корхоналари, ассоциацияларида маркетинг хизматларини ташкил қилиш маркетингга таянган бошқарув тизимини яратишга имкон беради.

Маркетинг фаолиятининг назорати маҳсулотларни сотиш устидан назорат қилиш, сотиш имкониятларини таҳлил қилиш, тадбиркорлик фаолиятининг фойдалилигини назорат қилиш, маркетинг харажатларини таҳлил қилиш, техник ва стратегик назорат ва маркетинг тафтишини назарда тутади.

Маркетингнинг назорати ва тафтишининг асосий вазифаси корхоналар., ассоциацияларнинг ишлаб чиқариш, сотиш ва илмий-техник фаолияти самарадорлигининг оширишдан иборатдир.

Қоидага кўра, маркетинг фаолиятининг назорати ўз ичига қуйидагиларни олади:

- сотишни амалга ошириш ва уни имкониятлари устидан назорат;

- фойдалиликнинг назорати ва маркетинг харажатлари таҳлили;
- стратегик назорат ва маркетингни тафтиш.

Сотиш фаолиятини назорат қилиш ҳақиқий сотиш ва улар тенденцияларини режалаштирилган кўрсаткичлари билан таққослашда ҳисобга олиш йўли билан амалга оширилади.

Фойдалиликни назорат қилиш ва маркетинг харажатларини таҳлил қилиш алоҳида товарлар, уларнинг ассортимент гуруҳлари, бозор сегментлари, ҳудудлари, савдо каналлари, реклама воситалари, савдо ходимлари ва бошқалар бўйича амалга оширилади.

Маркетингнинг стратегик назорати ва таҳлили корхона ишлаб чиқариш, сотиш ва илмий-техник фаолияти ривожланишининг асосий қийинчиликлари ва истиқболини аниқлаш мақсадида асосий вазифалар, стратегиялар, маркетинг ташкилотлари баҳоларини белгилайди.

Маркетингнинг тафтиши, қоидага кўра, ўз ичига маркетингнинг макро ва микро муҳити маркетинг хизматларини фаолият юритиш самарадорлигининг таҳлилини, ҳамда маркетинг сиёсати: товар, нарх, реклама, ходимларни ўз ичига олади.

Назоратни ташкил қилиш корхонанинг катталиги, ходимларнинг малакаси, назорат вазифаларининг мураккаблигига боғлиқ бўлади.

Корхонада маркетингнинг ташкил қилиниши ўсиши билан унинг ихтисослашуви ва маркетинг назоратининг алоҳида бирлигини яратишга эҳтиёж ортиб боради.

17.2. Маркетинг бошқариш тизимининг таркибий қисмлари ва функционал вазифалари

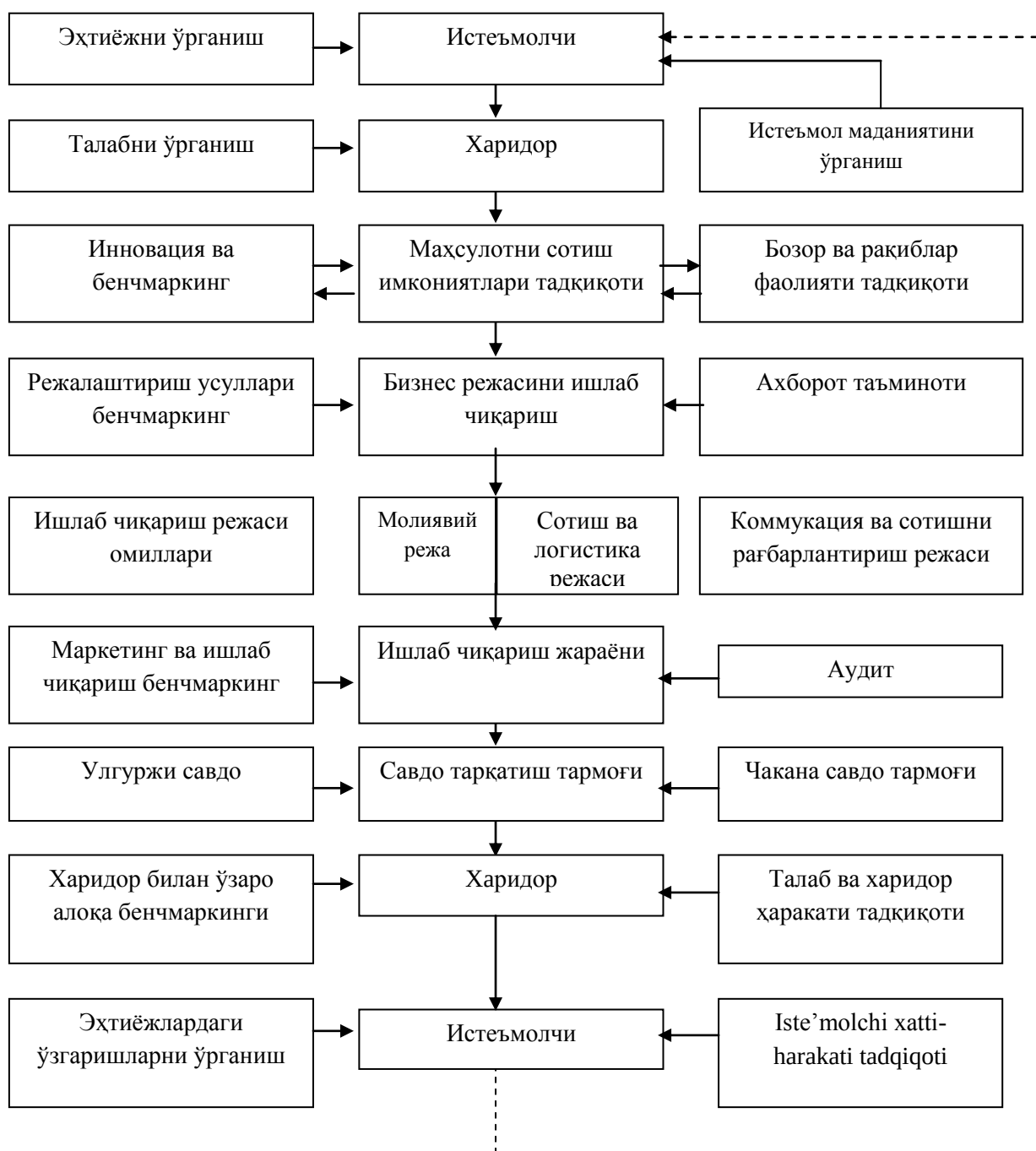
Ҳозирги замон бозорида ҳар қандай тадбиркорлик муваффақияти истеъмолчи билан доимий, ишончли ва самарали ҳамкорликнинг мавжудлиги ҳамда унинг ҳуқуқ ва обрўсини узлуксиз ҳимоясига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Шунинг учун маркетинг, фирмани бозорда кўзлаган мақсадига еришиш йўлидаги доимий ташаббускорлик, ташкилотчилик,

режалаштириш, жорий ҳамда стратегик бошқариш жараёни деб қаралмоқда. Маркетинг жараёни, – Г.Л.Багийев ва бошқалар⁷⁷ фикрича, – еҳтиёжни ўрганиш, маҳсулот (хизмат)ни харидорлар ва бозор имкониятлари даражасида ишлаб чиқариш, тақсимлаш, сотиш билан боғлиқ бўлган ҳаракатлар ва босқичлар мажмуасидан иборат.

Маркетинг жараёни қуйидаги амалий босқичларни ўз ичига олади:

ғояни аниқлаш (шакллантириш), йўналишни муҳокама қилиш, мақсадни белгилаш, базис таҳлил, корхона кўрсаткичларини аниқлаш, бозор кўрсаткичларини ҳисоблаш, ҳисоб-китоблар (ахборот) таҳлили, сотиш бўйича маслаҳатлар, бозорни танлаш, молиялаштиришни таъминлаш, сотиш тамойилини ишлаб чиқиш, рекламани режалаштириш, сотишни рағбатлантиришни режалаштириш, маҳсулот тақсимотини режалаштириш, хомашё ва бутловчи материаллар таъминотини йўлга қўйиш, кадрларни танлаш ва ўқитиш, маҳсулотларни шакллантириш, хизматларни шакллантириш, ишлаб чиқаришни ташкил етиш, сотиш ва бозорни тестдан ўтказиш, форс-мажор ҳолатларини кўзда тутиш, натижаларни назорат қилиш, мужассамлаш.

⁷⁷ Г.Л.Багийев и др. Маркетинг, учебник, 2-е изд. М., „Экономика“. 2001, ст 34.

17.2.1-расм. Маркетингни бошқариш жараёни⁷⁸.

Маркетинг жараёни, истеъмолчи эҳтиёжларини ўрганишдан бошланиб, унинг товар сотиб олиши, талабини қондириш билан бирга, истеъмолчилар истаклари ва хоҳишлари таркибидаги бўлажак ўзгаришларнинг тадқиқоти билан яқунланади. Шу билан бирга, талабнинг миқдорий ўзгаришларини белгиловчи истеъмол маданияти ҳам ўрганиб борилади.

⁷⁸ Котлер Ф. Маркетинг и менеджмент – СПб: Питер Ком, 2010. Ст 123.

Товарни сотиб олган харидор доимо уни шахсий истеъмоли учунгина емас, балки бошқаларга йетказиб беришини ҳам назарда тутилиши лозим.

Харидорлар, истеъмолчилар ва экспертлар фикр-мулоҳазалари жамланиб, таҳлил қилингандан кейин товарнинг ўрамаси, дизайни, баҳоси, унинг ҳаракати ва сотиш масалалари бўйича қарор қабул қилинади. Агарда маҳсулот барча талабларга жавоб беришига ишонч ҳосил бўлса, кейинги босқичда уни ишлаб чиқариш бизнес режаси тузилади. Бизнес режа асосий ҳужжат бўлиб, унда ким, нимани, қачон, қайерда, қандай технология билан, қанча миқдорда ишлаб чиқаради ва фирма бозорда кўзлаган мақсадига қандай еришади деган саволларга жавоб ёзилади. Бизнес режани асосий бўлимлари қуйидагилар. Маҳсулотни ишлаб чиқариш омиллари ва уларни мўлжалланган ишлаб чиқариш ҳажми ҳамда унинг таркибий (турлари) мувофиқлаштирилган режа. Молиявий таъминот режасида, харажатлар таркиби ва олинadиган фойда ҳажми, маҳсулот таннархи ҳисоби асосида тасдиқланиши лозим. Маҳсулотни сотиш ва логистика (товар ҳаракати)ни ташкил етиш режасида улгуржи ва чакана савдо орқали қанча миқдорда сотилади, қайси транспорт воситаси ишлатилади, товарни йетказиб бериш вақти ва миқдори, ортиқча маҳсулотни сақлаш омборлари кўрсатилади. Коммуникация ва сотишни рағбатлантириш режасида фирма (корхона)нинг рекламага, унинг воситаларидан фойдаланиш, харидорлар, ҳамкорлар ва рақобатчилар билан ишлашда, қайси усулларни ишлатиш имкониятлари кўрсатилади.

Бизнес режани илмий-амалий жиҳатдан асосланганлиги ва реал бозор шароитига мувофиқлиги корхонанинг ишлаб чиқариш режаларини мунтазам бажарилишини таъминлайди. Бизнес режадаги барча кўрсаткичларнинг бажарилишини бошқариш ва мувофиқлаштириб бериш жараёнида аудит (тафтиш)нинг аҳамияти алоҳида. Чунки корхонанинг рақобатчилари стратегиясида ва бозордаги конъюнктурада янгиликлар сезилганда бизнес режа кўрсаткичларига ҳам ўзгартиришлар киритилиб борилади. Корхона маркетинг фаолияти ва унинг режасидаги ўзгаришларга кўпроқ

рақобатчиларнинг самаралироқ хатти-ҳаракати ишлаб чиқаришда, харидорларни жалб этишда ёки бошқа соҳада янгиликни жорий қилиб катта фойдага еришишларига сабаб бўлади. Мазкур жараён яъни „зўридан-зўри“ чиқса унинг янги стратегиясини ўзлаштириб олиш ёки янгироғини яратиш учун кураш замонавий бозорда „Бенчмаркинг“ деб аталмоқда.

Рақобатли бозор шароитида барча бозор субъектлари орасида доимий рўй бераётган „зўридан зўрига“ маркетинг стратегиясини егаллаш ва ундан ҳам ўтиб кетиш, яъни бенчмаркинг, маркетинг жараёнининг асосий ҳаракатлантирувчи омили (куч) ҳисобланади.

Бенчмаркинг корхона (фирма) маркетинг фаолиятининг функцияси бўлиб, доимо ҳамкорлар ва рақобатчилар технологиясини, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишни ташкил этиш, сотиш тажрибасини ўрганиб бориш, уларни яхши томонларини таҳлил қилиш устунликлари сабабларини аниқлаш ва зўр стратегиясини ўзига жорий этишни кўзлайди. Қисқача қилиб айтганда, корхона (фирма) бозорида „зўридан-зўрига“ тамойили асосида фаолият кўрсатиши – бенчмаркингни билдиради. Товарларнинг улгуржи ёки чакана савдо тармоқларига чиқарилиши ва сотилиши енг муҳим босқич бўлиб, маҳсулот ҳақиқий харидорини топиши, оммага маъқул келиши, таклиф етилган нарх сиёсати, коммуникация тадбирлари қанчалик тўғри аниқланганлиги ўз баҳосини топади. Фақат улгуржи ва чакана савдода товар ўзининг охириг истеъмолчисини топади, тадбиркор (бизнесмен) ғоялари ва амалий хатти-ҳаракатлари нечоғлик тўғри эканлиги, сарф-харажатларини қоплаб, кўзлаган фойдага еришиши ва янада ўз фаолиятини давом еттириши мумкинлигига ишонч ҳосил қилади. Шунинг учун улгуржи ва чакана савдо тармоқлари ҳамда корхонанинг ишлаб чиқариш жараёни билан узлуксиз алоқа ўрнатилиши, харидорлар фикри, талаб ва еҳтиёжларидаги ўзгаришлар ўрганилиб, таҳлил қилиб борилиши зарур. Шу билан бирга сотувчиларни, харидорларни рағбатлантириш тизими доимо ишлаб туриши лозим. Маркетинг жараёнида сотишдан кейинги давр икки босқични: харидор ва истеъмолчилар билан ишлашни кўзда тутди.

Харидорларни ўрганиш, талабни ва улар ҳаракатини тадқиқ қилиш ҳамда бенчмаркинг асосида истеъмолчилар билан келажакда ўзаро алоқани ўрнатилишини таъминлайди. Истеъмолчиларни ўрганиш, бозорда улар ҳаракатини тадқиқ қилиш, товарга ва фирмага бўлган муносабатларини таҳлил қилиб, келажакда улар фаолиятларидаги ҳамда еҳтиёжларидаги ўзгаришларни аниқлаб олишга имкон яратади.

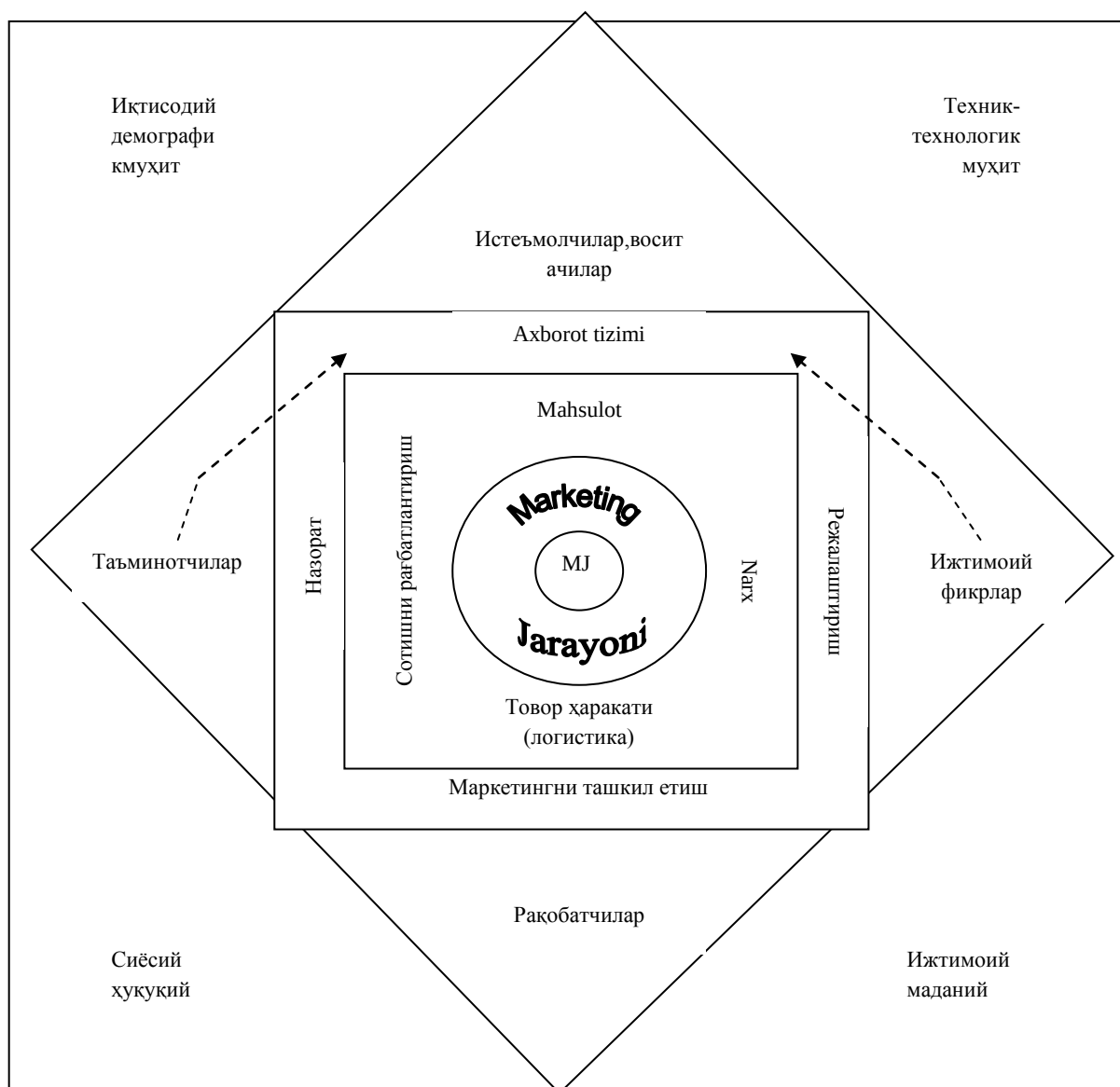
Юқорида кўрилган маркетинг жараёни умумий бўлиб, корхона (фирма) фаолиятига қараб аниқлаштирилиши ва мослаштирилиши мумкин. Аммо мазкур жараённи ҳар бир менежер, бизнесмен ва тадбиркор билиши лозим.

Маркетинг тизими – Ф.Котлер⁷⁹ фикрича, корхона билан унинг ҳамкорлари ва товар (хизмат)лари сотиладиган бозордаги субйектларини ўзаро боғлаб турувчи энг муҳим муносабатлари ва ахборот оқимлари комплекси (мажмуи)ни ифодалайди. Маркетинг тизимига таъминотчилар, воситачилар, сотувчилар, истеъмолчилар, рақобатчилар ва корхона фаолиятига боғлиқ бўлган бошқа бозор субйектлари киради. Маркетинг тизими корхонанинг бозордаги фаолият стратегиясига қараб шаклланади ва ундаги ўзгаришлар асосида янгиланаверади. Маркетинг тизимининг шаклланишига ва ўзгаришига асосий сабаб бозор конъюнктураси ҳисобланади(4-расм).

Маркетинг тизими корхона ташқи муҳитини ифодаловчи омиллар таъсирида шаклланади ва фаолият юритади. Унинг муваффақиятли фаолияти ижтимоий-иқтисодий, демографик, техник-технологик, сиёсий-ҳуқуқий ва маданий муҳитлар корхона бозор фаолиятига нечоғлиқ мувофиқлигига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Шу билан бирга маркетинг тизимига корхонанинг рақобатчилари сезиларли таъсир кўрсатиб, кўпинча уларнинг бозор стратегиялари ўзгариши билан тизимда янги йўналиш бошланишига олиб келади. Корхонанинг таъминотчилари хомашё, бутловчи қисмлар, ёнилғи, энергия йетказувчилар ёки бошқа ҳамкорлар фаолияти ҳам ўта муҳим ўринни егаллайди. Савдо, логистик, молиявий хизмат кўрсатиш ишлари билан шуғулланадилар. Чунки корхона бозорини доимий назорат

⁷⁹ Котлер Ф. Маркетинг менежмент. Экспресес курс. 2-е изд.пер. с англ. под. ред. С.Г.Божук. С-Пб.б „Питер“, 2005, стр. 99.

қилувчи, рақобатчилар хатти-ҳаракатини кузатиб турувчи, тадқиқотлар ўтказиш билан шуғулланувчи махсус фирмалар хизматидан фойдаланиши унинг бозорда кўзлаган мақсадига еришишида асосий восита бўлади.

17.2.2-расм. Корхонанинг маркетинг жараёни ва унга таъсир етувчи омиллар⁸⁰

Воситачилар – фирма ёки жисмоний шахслар бўлиб, корхона маҳсулотини ишлаб чиқаришдан токи унинг охирги истеъмолчисигача йеткизиб берувчи. Ана шу фирмалар ахборотлари орқали, корхона имижига тўғрисидаги ижтимоий фикрлар қандай шаклланаётгани тўғрисида хулосалар қилиб, Паблик Рилейшнз – жамоатчилик билан ишлаш бўйича

⁸⁰ <http://www.cer.uz>.

маркетинг тадбирлари ишлаб чиқилади.

Истеъмолчилар – корхона товар (хизмат)ини тўғридан тўғри сотиб олувчи фирма ёки жисмоний шахслар маркетинг тизимининг асосий бўғини (қисми) ҳисобланади. Бозорда истеъмолчи – „подшо“ деган қоида билан ишлаган корхона ўзининг товар (хизмати)га бўлган харидорларни кўпайтираверади, асло адашмайди. Шунинг учун маркетинг тизимида, истеъмолчининг бозордаги фаолиятига, у билан икки томонлама мулоқот олиб боришга ва унинг янги-янги еҳтиёжларини шаклланиши ва ҳақиқий талабга айланиши жараёнларини кузатиб бориш ҳамда уни вақтида кондиритишга еришиш бош масала бўлиши шарт.

Маркетинг талаблари (принциплари) – деганда, унинг мазмунини белгиловчи ҳолатлар ва асосий қоидалар тушунилади. Маркетинг моҳияти юқорида қайд этилганидек, фирма имкониятларини бозор талаблари билан мувофиқлаштириш ҳамда фақат истеъмолчи ва унинг талабига мос товар (хизмат)лар ишлаб чиқаришга йўналтиришдан иборат. Маркетинг моҳиятига мувофиқ унинг қуйидаги талаблари шаклланган:

Айнан истеъмолчига керак бўлган товар (хизмат)ни ишлаб чиқариш тавсия этилади. Шунинг учун ишлаб чиқаришни бозордаги истеъмолчилар эҳтиёжини ва талабини ўргангандан кейин бошлаш керак.

Бозорга киришдан олдин фирма ўз олдига аниқ мақсадни, яъни фойда олишни (қачон, қанча) кўзлаши шарт.

Маркетинг восита (элементлари)нинг айримларидан емас, балки уларнинг кўпчилигидан фойдаланиб, бозорни кенгроқ ва чуқурроқ егаллашга ҳаракат қилиш. Бозорнинг барча шарт-шароитларига, қоидалари ва қонунларига тезроқ мослашиши. Танланган бозорда узоқ муддат ичида фаолият кўрсатишини режалаштириш. Фирманинг ишчи, мутахассис ва менежерлари танланган бозорда унинг имижи, обрў-еътиборини сақлаб туриш ва янада кўтариш мақсадида „бир тану – бир жон“ бўлиб хизмат қилишлари, ташаббускорлик кўрсатишлари талаб этилади. Маркетинг турлари бизнинг фикримизча, маркетинг турлари – энг аввало, мақсадлари,

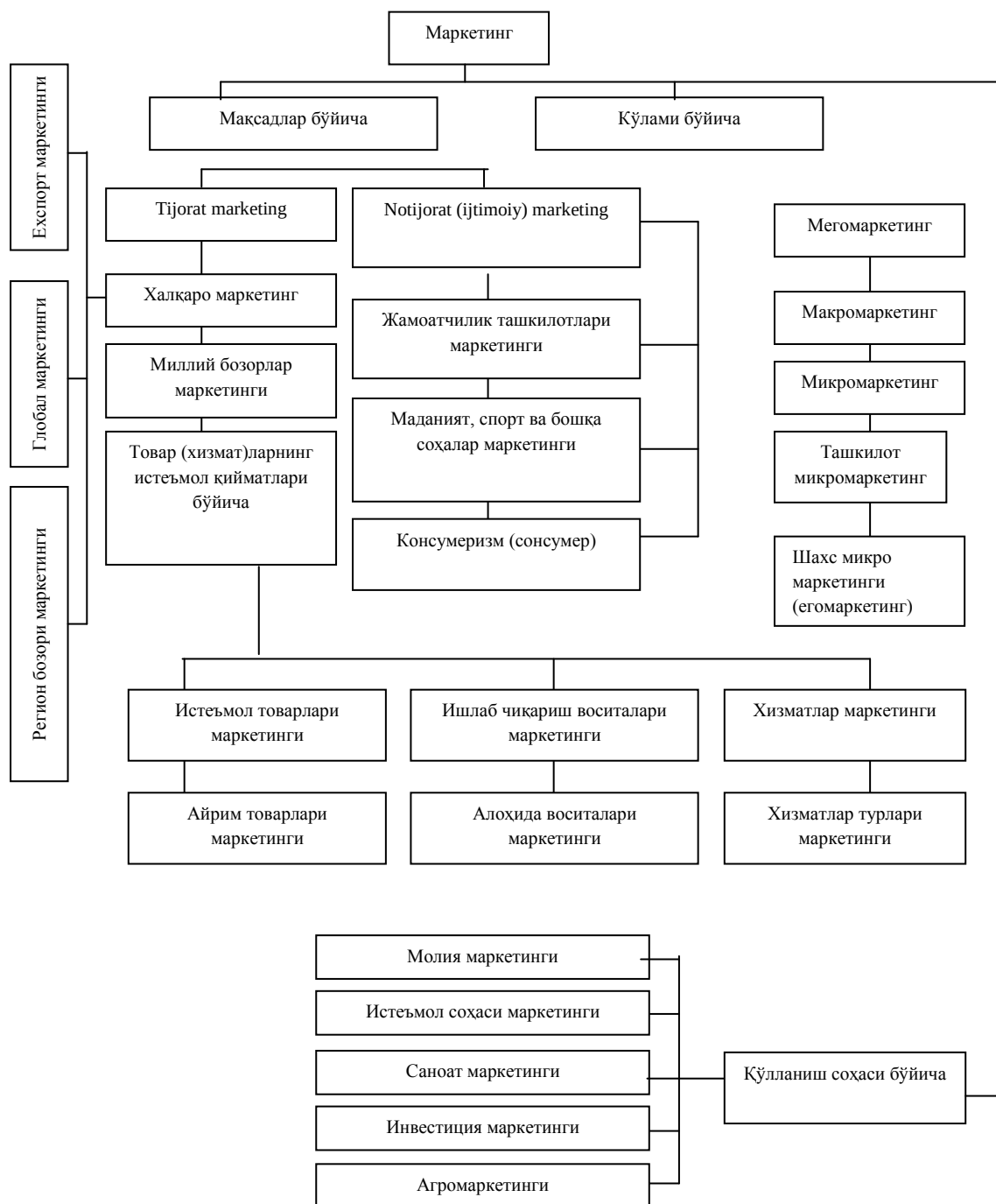
кўлами ва қўлланиш соҳалари бўйича гуруҳланади (5-расм).

Аввало, жаҳон бозорига ҳар бир мамлакат ўз маркетинг стратегияси билан кириш учун танланган мамлакатининг умуммаданий ва иқтисодий муҳитларини чуқур таҳлил қилиши зарур.

Шу билан бирга халқаро маркетинг: фирманинг ташкилий ишларини жаҳон стандартлари даражасида, маҳсулотни режалаштириш, сотиш, ҳаракатини ташкил этиш ва нархлаштиришга ўзига хос талаблар қўяди. Халқаро маркетинг стратегияси экспорт, импорт ва қўшма корхоналар ташкил этишга алоҳида-алоҳида ёндашишни тақозо этади. Халқаро маркетинг жаҳон бозорига чиқиш имкониятларини, ташқи муҳитни, аниқ бозорни танлаш ва унга кириш усулларини аниқлаш, маркетинг режасини тузиш, рақобатчилар фаолиятини тадқиқ қилиш ва бошқаларни ўз ичига олади.

Тўғри маркетинг – Интерактив маркетинг тизими бўлиб, истеъмолчининг истагини уйғотиш, унинг буюртмасини олиш учун бир ёки бир неча медиа реклама воситаларидан фойдаланади. Тўғри маркетингни истеъмолчидан тўғри буюртма олиш маркетинги ҳам дейилади. Тўғри маркетинг харидорлар билан узоқ муддатли муносабатларни ўрнатиш ва сақлаб қолишга имкон беради. Тўғри маркетинг – каталоглар, почта орқали тўғри жўнатиш ва телемаркетлардан фойдаланиб савдо қилишни билдиради.

Ташкилот маркетинги – алоҳида аниқ ташкилотларга тегишли бўлган вазиятни қўллаб-қувватлаш ёки ўзгартириш, шунингдек, керакли муҳит ташкил қилиш мақсадида қўлланиладиган амалий фаолият.

17.2.3-расм. Маркетинг турлари⁸¹.

Айрим шахслар маркетинги – айрим шахсларга нисбатан мавжуд вазиятни қўллаб-қувватлаш ёки ўзгартириш мақсадида қўлланиладиган амалий фаолият.

Демаркетинг – бозорда айрим товарларга талабнинг ҳаддан ташқари

⁸¹ Jalolov J va boshqalar .Marketing o'quv qo'llanma. 2005 yil, 85-bet.

ўсиши натижасида корхонанинг ишлаб чиқариш имкониятига нисбатан қўлланиладиган чора-тадбирлар йиғиндисидан иборат.

17.3. Маркетинг фаолиятини бошқаришни ривожлантириш иқтисодиёт тармоқларининг юксалиш омилдир

Иқтисодиёт тармоқларини диверсификациялаш, ишлаб чиқаришни ривожлантирган ҳолда экспорт ҳажмини оширишда замонавий корхоналар фаолиятини устувор ривожланишини таъминлаш ҳамда бу соҳада маркетинг фаолиятини такомиллаштириш ўз ечимини кутаётган масалалардан бири ҳисобланади. Авваламбор, тармоқ корхоналари фаолиятида биринчи навбатда "маркетинг" тушунчасини кенг тарғиб қилиш ва унинг назарий аҳамиятини янада ошириш орқали корхона фаолиятида ўз бозорини кенгроқ ўрганишига муҳим замин яратади. Бироқ, бугунги кунда мамлакатимиздаги йирик иқтисодиёт тармоқларида фаолият юритаётган корхоналар қаторида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг ҳам роли ортиб бормоқда. Шу жиҳатдан олиб қараганда барча турдаги корхоналарнинг асосий вазифаларидан бири бу - маркетинг тушунчасини тўлиқ англаб етишлари ва амалда қўллашлари муҳим аҳамият касб этади.

Корхоналар фаолияти ривожланишида доимий тарзда маркетинг фаолиятини самарали ташкил етиш ва ишлаб чиқариш ёки хизматлар кўрсатишда татбиқ етиш мақсадга мувофиқдир. Бу борада машҳур маркетинг олим Ф.Котлернинг “маркетинг - бу ис-теъмолчиларнинг муаммоларини тушуниб етишни тартиблаштирилган ва мақсадга йўналтирилган жараёни ҳамда бозор фаолиятини бошқариш”⁸² деган таърифи катта аҳамиятга эга.

Бироқ, иқтисодчи олим Ф.Котлернинг фикрини ҳисобга олган ҳолда хулоса қиладиган бўлсак, хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида

⁸² Багиев Г.Л., Тарасевич В. М., АНН Х. “Маркетинг” - 3-изд- М.: “Питер”, 2005, стр-55.

маркетингнинг асосини маркетинг тадқиқотлари ташкил этади, деб айтиш мумкин. Аммо, ҳозирги кунда кўплаб корхоналар ўз фаолиятида маркетинг тадқиқотларини бозор ва истеъмолчилар ҳақида ахборот йиғиш ва уни таҳлил қилишдан ташқари, ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш жараёнидаги муаммоларни ҳам ўрганишлари ва унинг ечимини имкон доирасида топишга қаратишлари лозим. Иқтисодийни модернизациялаш ва диверсификациялаш шароитида “маркетинг тадқиқоти” тушунчасига замонавий ёндашган ҳолда “маркетинг тадқиқотлари - бу ҳар қандай корхонанинг бозорни ўрганиш асосида маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш фаолиятини бошқариш” деб таърифлашимиз мақсадга мувофиқ.

Бугунги кунга келиб, корхоналарда маркетинг фаолиятини жорий қилишдан кўзланган асосий мақсад кичик ва йирик бизнес ривожининг янги ҳамда замонавий шаклга келтиришга, истеъмолчиларнинг хулқ-атвори, диди, рақобатчилар ва бозор конъюнктурасини ўрганишга қаратилган амалий изланишларнинг асосий йўналишларидан биридир.

Кескин рақобат шароитида корхоналарда маркетинг фаолиятини такомиллаштириш ўз фаолиятини устувор деб билган ҳамда рақобатбардош корхоналар олдида турган муаммоларни ҳал этишга мўлжалланган жараён бўлиб, у қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, ҳар қандай корхона фаолияти давомида турли муаммоларнинг юзага келиши ва улар борасида ахборот тўплашни режалаштириш ва ташкил этишни тартибга солинмаганлиги ёки бу борада тўлиқ маркетинг ишларининг такомиллашмаганлиги;

Иккинчидан, корхона фаолиятидаги муаммолар ечимини топишда маркетинг фаолияти асосида керакли ахборотни тўплаш борасидаги изланишларнинг шаклланмаганлиги;

Учинчидан, корхона фаолиятидаги муаммолар бўйича ахборот таҳлили ва олинган натижалар тўғрисида тайёрланган ҳисоботни ўз вақтида тақдим этишга бўлган еътиборнинг сусайганлиги;

Тўртинчидан, маркетинг тизими натижалари бўйича қабул қилинган

қарорларни тайёрлашда маркетинглогларни жалб қилинмаслиги ёки улар фикрини еътиборга олинмаслиги⁸³.

Дунё миқёсида ривожланиш йўлидан бораётган давлатларнинг асосий ютуқларидан бири сифатида юқори даражада маркетинг тадқиқотларини ташкил етгани ва унинг ҳар бир жараёнда самарали фойдаланаётгани кутилмаган даромадга еришишига сабаб бўлмоқда. Юқоридагиларни ҳисобга олиб, ривожланган мамлакатлар ва халқаро тажрибалардан маълум бўлдики, маркетинг тадқиқотларининг амалий турларини иккита шартли гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин:

1.Муаммони ўрганиб ва унинг моҳиятини тушуниб, мақсадга етишга қаратилган маркетинг тадқиқотлари;

2. Муаммони ҳал қилишга қаратилган маркетинг тадқиқотлари.

Маркетинг тадқиқотлари ўзининг техникасига кўра тўртта “миқдорий таҳлил ва башоратлаш”, “синовдан ўтказиш”, “тажриба синов ишлаб чиқариш ва тест”, “текшириб кўриш ва назорат” гуруҳларга бўлиниб, ҳар бир гуруҳ бир нечта усулни қамраб олиши мумкин. Ушбу гуруҳлар таркибига кирувчи усуллар аниқ бир вазифани ҳал қилишга мослашган бўлади. Маркетинг тадқиқотларидаги миқдорий таҳлил ва башоратлаш гуруҳида асосан қуйидаги учта тадқиқот усулидан кенг фойдаланилади:

- биринчи тадқиқот усули сифатида сегментлаш тадқиқоти мавжуд бўлиб, бу усул потенциал харидорларнинг демографик ва психологик хатти-ҳаракатига оид маълумотларни ўрганишдан иборат, бу еса, ҳар томонлама харидор учун фойдали ҳисобланади;

- иккинчи усул асосан, талабни аниқлаш усули бўлиб, бу усул жорий талаб даражасидан келиб чиқиб кутилаётган сотув ҳажмини ўрганади, бу еса, корхона фаолияти давомида маҳсулот ишлаб чиқаришни давом еттириш, бозор талабига мослашиш ёки маҳсулотнинг маълум бир турини ишлаб чиқаришдан олиб ташлашни билдиради;

-учинчи усул айнан, рақобатбардошлик даражасини оширишга

⁸³ Jo'raeva V., Birja Ekspert. 2012yil. № 9. 15-bet

каратилган бўлиб, бунда маҳсулотнинг бозордаги вазиятни таҳлил қилиш ҳисобланади. Бу усул асосан, мақсадли бозорни шакллантиришда ишлаб чиқариш корхонасининг маҳсулотини рақобатчиларга нисбатан қандай қабул қилинишини ўрганади⁸⁴.

Халқаро тажрибалардан маълумки, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишда брендга еришиш ўз-ўзидан бўлмайди, бунда маҳсулотнинг жаҳон мамлакатлари тан олган сифат менежменти тизимига жавоб бериши 150 талабларига жавоб бера олган маҳсулот юқорида кўрсатилган кўрсаткичга ериша олади.

Ишлаб чиқариш билан шуғулланаётган корхоналар учун максимал даражада кўп фойда олишнинг асосий шарти бўлиб, ишлаб чиқариш жараёнини истеъмолчилар ва рақобатчилар фаолиятига мослаштириш ҳисобланади. Рақобат шароитида ҳар қандай корхонанинг ишлаб чиқариш ва сотиш фаолияти маркетинг тадқиқотидан бошланиши керак, деган фикрни келтириб чиқаради. Ушбу тавсифнинг исботи сифатида маркетинг тадқиқотларининг замонавий усуллари бугунги кунда Ғарб давлатларида ҳам кенг тарқалган бўлиб, улар ўзига хос мақсад ва вазифаларга ега ҳамда муаммога комплекс ёндашиш имконини беради. Айниқса, маҳсулотни тестдан ўтказиш ва бу борада маркетинг тадқиқотлари техникаси қийин кечмоқда ва бу ҳолатни таҳлил қилиш ўзига хос мураккаб усуллардан биридир. Ҳар қандай ишлаб чиқарувчи ёки хизмат кўрсатувчи бу каби муаммоларни ўрганишга комплекс, яъни ҳар томонлама ёндашиши ва тўғри ечим топиш имконини бермайди.

Ўзбекистон республикаси иқтисодиёт тармоқлари ривожига ўтказилаётган маркетинг тадқиқотларини такомиллаштиришда асосан, етакчи тармоқларда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни тестдан ўтказиш масалалари ҳали-ҳануз ўз ечимини топмаганлигини инобатга олган ҳолда маҳсулотларни тестдан ўтказиш техникасининг содда усуллари ишлаб чиқиш, ҳолатни таҳлил қилиш услубиётини такомиллаштиришдан

⁸⁴ Jo'raeva V., Birja Ekspert. 2012yil. № 9. 16-bet.

иборат. Бунда асосан, истеъмолчи танловига ётибор бериш билан чекланишдан воз кечган ҳолда рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ўтиш талаб этилади. Бугунги кунда, иқтисодиёт тармоқларида яратилаётган маҳсулотларни истеъмолчи талабига мослаштириш, маҳсулотлар бозоридаги кескин рақобатни ҳисобга олган ҳолда такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади. Ҳозирда еса, аҳолига хизмат кўрсатиш маданияти ривожланиб бораётгани, истемолчиларнинг даромад ва хоҳиш истакларининг йилдан-йилга ўзгариб бораётгани, ушбу бозорда янада истиқболли маркетинг тадқиқотлари концепциясини яратишни талаб этади. Бу еса, бевосита ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобатни кучайишига, халқаро сифат стандартларига жавоб берувчи маҳсулотлар ишлаб чиқаришга еришиш имкониятларини кенгайтиришга, аҳолини сифатли ва таннархи арзон маҳсулотга бўлган талабини янада чуқурроқ ўрганиш, товар ассортиментни кўпайтиришга олиб келади.

17.4. Ишлаб чиқариш корхоналари бошқарув тизимида маркетинг бўлими фаолиятини ривожлантириш йўллари.

Маркетинг фаолиятини ташкил этиш деганда, унинг вазифаларини бажарувчи таркибий бўлимларни шакллантириш ва уларнинг ўзаро масъулиятларини ҳамда муносабатларини ифодаловчи тизимни яратиш тушунилади. Бундай тизим оддий корхона дан бошлаб, бозорнинг барча субъектлари, давлат, нодавлат, тижорат, нотижорат ташкилотлари, туман, шаҳар, вилоят ва республика миқёсидаги маркетинг хизматларини ўз ичига олади. Маркетинг фаолияти ва унинг махсуслашиши, корхонанинг умумий фаолиятидаги меҳнат тақсимои шаклланишини аниқлаб, унинг бошқарув тизимидаги ўзаро мантикий муносабатлар даражаси юксалиши орқали бозордаги мақсадига еришишига асосий восита бўлади .

Корхонанинг умумий фаолияти, асосан, унинг бозордаги муваффақиятига боғлиқлигини назарда тутилса, маркетинг хизмати вазифаси ва функцияларини юқори даражада бажарилишига еришиш талаб этилади.

Корхона бошқарувининг маркетинг бўлими бажарадиган функцияларини бошқа барча вазифаларидан энг катта фарқи шундаки, унинг маркетинг фаолияти ишлаб чиқарган товар харидор ва истеъмолчилар орасида доимий алоқани шакллантиришга қаратилган. Шунинг учун ҳам маркетинг фаолиятини ташкил етиш ва ундан самарали фойдаланиш, ҳар қандай фирма ёки тадбиркорнинг бош мақсади бўлиши керак.

Маркетингни ташкил етишда икки жиҳат муҳим: мақсадлар ва маркетинг хизмати мақоми еътиборга олинади.

Мақсадни танлаш. Кўпгина раҳбарлар ҳозирги пайтда ўз корхоналарининг асосий мақсади сифатида энг юқори фойда олишни кўрсатадилар. Лекин бу танлов унчалик мақбул емас. Айтайлик, агар корхона узок келажакни кўзлаб иш юритаётган бўлса (маркетинг фаолияти айнан худди шундай ҳисобланади), бу ҳолда у анчагина маблағни асосий сармояга, ишлаб чиқариш тайёргарлигига ва кадрлар малакасини оширишга сарфлаши керак. Бу тадбирларнинг ҳаммаси ишлаб чиқариш харажатларини кўпайтиради ва фойданинг камайишига олиб келади. Катта фойда олиш ҳақида ҳам, яқин келажакда фойдани кўпайтириш ҳақида ҳам ҳамиша гапиравермаслик керак. Масалан, агар корхона янги бозорга кириб бормоқчи бўлса, аввалида ҳеч қандай фойда олмаслиги, аксинча, кўпинча ҳатто зарарига ишлаши мумкин. Бундан ташқари, кўпгина мамлакатларда қабул қилинган фойдага қараб солиқнинг ортиб бориши корхонага режа-лаб қўйилганидан ортиқча фойда олиш мақбул емаслигини исботлайди. Япониядаги машҳур „Масусита Ден-ки“ фирмасининг асосчиси Коносуке Масуситанинг фикрича, фақат унчалик юқори ҳам емас, унчалик кам ҳам емас, балки оқилона миқдорда фойда олгандагина корхона ўз фаолиятини кенгайтириши мумкин.

Маркетингни ташкил етишга киришган корхонанинг мақсадлари қандай бўлиши керак? Маркетингнинг тан олинган пешқадамлари бўлмиш японлар тажрибасидан келиб чиқадиган бўлсак, асосий мақсадлар (афзаллиги тартибига қараб) қуйидагилардан иборат:

– сотиш ҳажми;

– ўсиш суръатлари (сотув ёки фойда ҳажми);

– бозордаги ҳиссаси;

– режаланган фойда, бу фойданинг ҳажми, фойданинг сотув ҳажмига нисбати, барча сармоядаги фойда меъёри, фойданинг ҳиссадорлар сармоясига нисбати ва бошқаларда акс етиши мумкин;

– сармоянинг таркиби, яъни фаолларнинг умумий суммасига ёрдам шаклидаги сармоянинг нисбати (бу Японияда тахминан 20 %га тенг).

Бу рўйхатни бошқа турлича мақсадлар билан ҳам тўлдириш мумкин. Масалан, маҳсулот сифатини ошириш, харажатларни камайтириш ва шу кабилар.

Мақсадларни ишлаб чиқишда улар корхона ходимларининг ниятларини акс еттириши зарурлигига алоҳида еътибор бериш керак. Акс ҳолда ишловчиларнинг ишлаб чиқариш жараёнидан „ички узилиши“ рўй беради. Ҳар бир япон ишчиси ўзи ишлаётган фирманинг вазифаларини осонгина айтиб бера олади, чунки бу вазифаларнинг бажарилишидан у ниҳоятда манфаатдор.

Шуни англаш муҳимки, корхонада маркетингнинг чинакамига жорий қилиниши учун унда тегишли хизматни тузишнинг ўзи йетарли емас. Гап – ана шу хизматга қандай мақом берилганида.

Маркетинг бўлими диққат марказига маҳсулотнинг пировард истеъмолчилари билан боғлиқ барча муаммолар тушади, бу пайтда бошқа бўлинмалар ўз еътиборини турли жузъий вазифаларга қаратган бўлади. Шунинг учун ҳам маркетинг бўлими бутун фаолиятни мувофиқлаштириб туришини тан олиш мутлақо табиийдир. У ишлаб чиқариш жараёнида йетакчи бўлиши учун унинг мақомини бошқа бўлинмалар ичида енг юқори қилиб белгилаш лозим. Корхонанинг аниқ маркетинг мўлжалининг гарови ҳам ана шунда!

Маркетинг бўлимининг ташкилий тузилиши ҳар бир корхона фаолиятига унинг ишлаб чиқариши (хизмат кўрсатиш) ҳамда бозорининг ҳажмига мос

келиши керак. Маркетинг вазифалари ва функцияларини қуйидагича гуруҳлаш тавсия етилади. Х. Меффертнинг таъкидлашича, маркетинг хизмати бажарадиган вазифалар қуйидагилардан иборат:

1. Корхона товари (хизмати)га бўлган талабни бошқариш, яъни бозордаги фаолияти билан боғлиқ вазифалар.
2. Корхона ёки фирмани ўзининг фаолияти билан боғлиқ вазифалар.
3. Атроф-муҳит ва жамоатчилик билан боғлиқ вазифалар.

А.Н. Романов⁸⁵ бошчилигида тайёрланган дарсликда, маркетинг функциялари 4 гуруҳга бўлинган:

Аналитик функциялари:

1. Бозорни ўрганиш.
2. Истеъмолчиларни ўрганиш.
3. Фирма таркибини ўрганиш.
4. Товар ва унинг таркибини ўрганиш.
5. Корхонанинг ички муҳитини ўрганиш.

Маркетингни ташкил етиш жараёнида унинг вазифалари ва функцияларини бажарувчи бўлим фаолиятини корхонанинг бошқа бўлимлари иши билан мувофиқлаштириб бориш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Енг аввало, маркетинг ва молия бўлимлари ишини яқинлаштириш, маркетинглар корхона бюджети, товарлар бўйича харажатлар, таннарх солиқлар ва фойда, унинг тақсимоли масалаларини яхши билиши билан бирга, маркетинг бюджетини ҳам ўзлари ишлаб чиқишлари ва унинг бажарилишини назорат қилишлари шарт. Маркетинглар ва корхона юристлари ўртасида ҳам қонунлар, низомлар, шартномалар бажарилишини ва товарни сотиш билан боғлиқ тартиб-қоидаларга риоя етиш каби ҳолатларда ўзаро ҳамкорлик қилиш тавсия етилади. Шунга ўхшаш, маркетинг бўлими корхонанинг барча таркибий тузилмалари билан ўз режалари ва ишларини мувофиқлаштирган ҳолда фаолият кўрсатишлари талаб етилади.

⁸⁵ А.Н. Романов и др. Маркетинг, М. „Юнити“, 1996. ст 49.

17.5. Маркетинг тадқиқотлари асосида корхона товар сиёсатини ишлаб чиқиш

Корхона маркетинг фаолиятини шакллантириш, унинг бозор стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқишнинг илмий асоси маркетинг тадқиқотлари натижасида яратилади. Маркетинг тадқиқотларининг мақсади – ишлаб чиқарувчи, хизмат кўрсатувчи, воситачи ва сотувчи фаолиятларини бозор ва ундаги истеъмолчилар талабига мувофиқлаштириш тамойили, услуги ва воситаларини аниқлашдан иборат. Умуман қараганда, маркетинг тадқиқотлари бизнесмен – тадбиркорнинг бозорга кириш хавф-хатарини камайтириб, унда самарали фаолиятларини таъминловчи дастуриламал ишлаб чиқиш учун ўтказилади. Маркетинг тадқиқотлари мазмуни бўйича жаҳон илмий адабиётида жуда хилма-хил ёндашувлар мавжуд: бозор тадқиқоти, сотишни тадқиқ етиш, истеъмолчилар дид-истаклари тадқиқоти, имкониятлар тадқиқоти, маркетинг разведкаси, ижтимоий тадқиқотлар, ҳамкорлар ва рақиблар корхонасида илғор тажрибани тадқиқ етиш – бенчмаркинг (Бенчмаркинг) ва бошқалар. Америка Маркетинг Ассоциацияси сотишни тадқиқ етиш „Маркетинг Ресеарч“ деб қабул қилиб, ахборотларни топиш, тўплаш, қайта ишлаш ва мувофиқлаштириш тизими бўлиб, товарлар ва хизматлар маркетингининг барча муаммолари билан боғлиқ деб таъриф берган.

Х. Мефферт „Маркетинг тадқиқотлари“, „Сотишни тадқиқ етиш“ ва „бозор тадқиқоти“ тушунчалари орасида фарқлар борлигини таъкидлаш билан бирга, улар моҳияти ўхшаш деган хулосани беради. Шу билан бирга маркетинг тадқиқотлари аҳамиятини ошириш учун уларнинг мазмуни ахборотлаштирилган кўчайтиргич бўлиб, корхона раҳбариятини, айниқса, маркетинг–менежментни ҳар хил муаммолар йечимини топишда қўллаб-қувватлайди деган фикр беради ва унга қаралмоқда. Шундай қилиб, маркетинг тадқиқотлари тушунчаси ҳозирги замонда кенг маъноли бўлиб, сотиш бозорининг тадқиқоти, фирманинг ички муҳити тадқиқоти, маркетинг воситаларининг самарали тадқиқоти, ишлаб чиқариш кучлари (ишчи кучи,

хомашё ва материаллар, пул бозори, капитал бозори) бозори тадқиқотлари, ташқи муҳит тадқиқотлари, бенчмаркинг асосидаги тадқиқот ва маркетинг разведкасини ўтказишдан иборат⁸⁶.

Маркетинг тадқиқотларининг йўналиши ва чуқурлиги фирманинг фаолияти хусусиятига, ишлаб чиқарилаётган маҳсулоти ёки хизматлари турига, маҳсулотни диверсификация даражасига, капитали ва даромади ҳажмига боғлиқ. Бундан ташқари, маркетинг тадқиқотлари ўтказиш доираси, фирманинг мақсади ва стратегияси, фаолиятига янги йўналиш бериш, бозорга янги товар (хизмат)ни таклиф етиш тизимига ўзгартиришлар киритиши кўпчилик олимлар қўшилади.

Аммо швейцар олими Н.Р.Веһрли ижтимоий тадқиқотлар тушунчасини киритиб, уларга бозор тадқиқотлари, сотиш тадқиқотлари ва атроф-муҳит тадқиқотлари киради деган фикрни олға суради. Н. С. Веис „Дид ва истаклар (мотив) тадқиқоти“ деган тушунчани киритиб, бозорнинг миқдорий ва сифат кўрсаткичларини тадқиқ қилиниши мумкинлигини асослайди. Бозорнинг миқдор кўрсаткичларини тадқиқ етишдан мақсад, унинг баҳолашда фақат сон кўрсаткичлари таҳлил қилинади. Сифат кўрсаткичлари тадқиқоти еса, бозордаги харидорлар дид-истакларини баҳолашни мақсад қилади. Шу муносабат билан бозордаги истеъмолчилар фикрини ва хатти ҳаракатини тадқиқ етишда психология ва социология фанлари услубларидан фойдаланиш тавсия етилади.

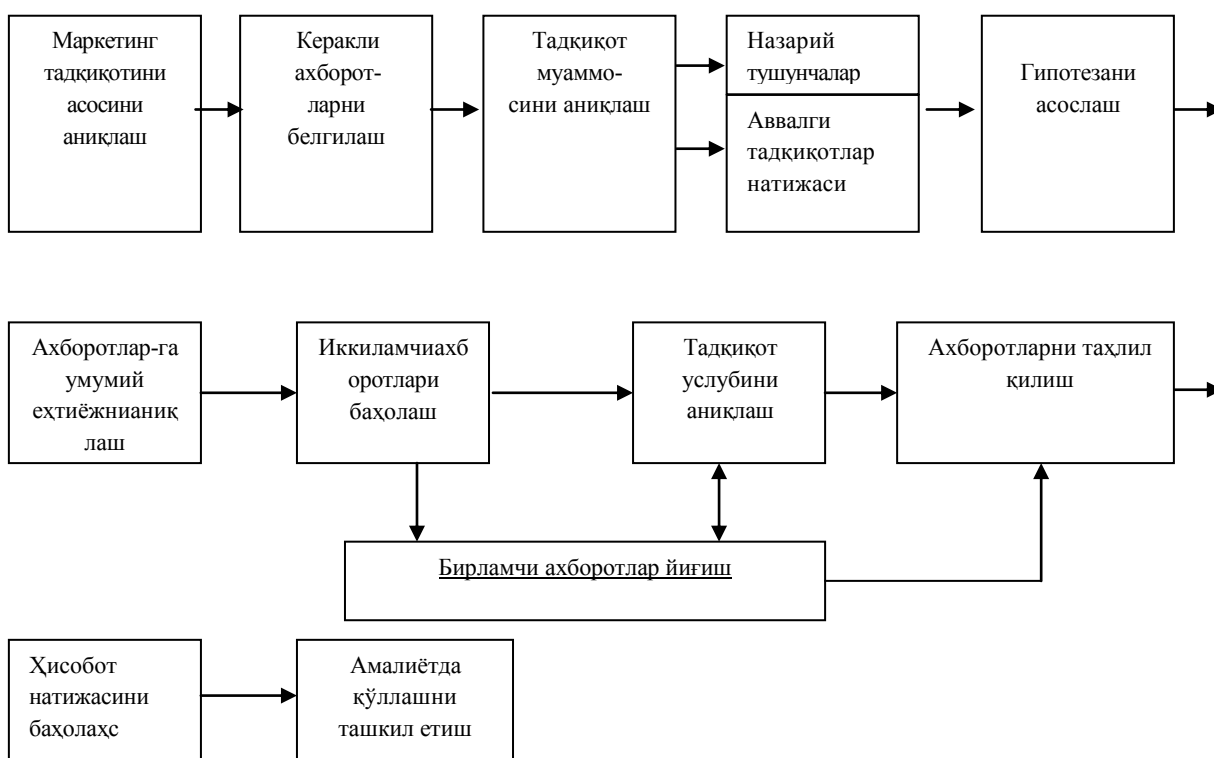
Г.Л.Багийев ва бошқалар:⁸⁷ „Замонавий маркетинг тадқиқотлари тадбиркорлик тизимидаги ахборотни топиш, тўплаш, қайта ишлаш ва жорий ҳамда стратегик қарорлар қабул қилиш жараёни“, – деб таъриф берганлар. Маркетинг тадқиқотларининг классик тушунчаси энди ташқи омилларни – ҳамкорлар ва рақибларнинг энг зўр стратегиялари фирма фаолиятига қанчалик таъсир қилиши ҳамда ўзининг фалсафаси ва функцияси билан бойитилганини Япония, Америка, Ғарбий Йеуропа ва Скандинавия

⁸⁶ Soliyev A. Buzrukxonov S. Marketing. Т.: „IQTISOD MOLIYA“ 2010. 68 б.

⁸⁷ Г. Л. Багийев идр. Маркетинг, учебник, 2-е изд. М., „Экономика“, 2001, 83-стр

мамлакатлари тажрибасида тасдиқланади. Маркетинг тадқиқотларининг бундай янги функцияси бенчмаркинг деб аталмоқда.

Бенчмаркинг – тадбиркорлик фаолиятининг узоқ муддатли стратегик истиқболини енг зўр ҳамкорлар ва рақобатчиларнинг соҳа, соҳалараро, миллий ҳамда жаҳон миқёсидаги тажрибаларини тадқиқ етиш, зўридан зўрини топиб олиш ва стратегиясини ўзига жорий етиш жараёни деб ҳам билан ҳам аниқланади.

17.5.1-расм. Маркетингни бошқаришда тадқиқотлари жараёни⁸⁸

Маркетинг тадқиқотлари махсус илмий текшириш консалтинг фирмалари, агентликлари ёки фирманинг ўз маркетинг бўлими томонидан ташкил етилиши мумкин.

Маркетинг хизмати ўз фаолиятини ташкил етишда икки гуруҳ омилларга асосланиши талаб етилади. 1. Фирма бозор фаолиятини ташкил етишда, енг аввало, унинг раҳбарияти томонидан бошқара олинadиган. 2. Назорат қилиниши мумкин бўлган омилларга еътиборни қаратиш зарур.

⁸⁸ Soliyev A. Buzrukxonov S. Marketing. T.: "IQTISOD MOLIYA" 2010. 77-bet

Масалан, ҳозир фаолият кўрсатаётган бирқанча махсус илмий-текшириш йўналишидаги „Марказ“ ёки „Консалтинг фирмалар“ қуйидаги мавзуларда маркетинг тадқиқотлари ўтказишга буюртма олмақдалар:

-товарга бўлган талабнинг ҳажми ва таркибини баҳолаш (регион ёки давлат миқёсида);

-ўрганилаётган бозор бўлимида аниқ таклифга баҳо бериш, унинг ҳажми, таркиби ва баҳоси ҳақида ахборот тайёрлаш;

-истеъмолчилар хоҳишлари таҳлили, улар хулқ-атворида кучли таъсир етувчи омилларни аниқлаш;

-мақсадли истеъмолчи „Портретини“ ва ахборот олиш манбаларини аниқлаш.

-рекламани тестдан ўтказиш;

-реклама тадбирлари самарадорлигини таҳлил қилиш;

-ташаббусли маркетинг тадқиқотларини ўтказиш ва аналитик ҳисоботлар тайёрлаш;

- матбуотдаги реклама ва ахборот мониторингини олиб бориш;

- реклама воситаларидан фойдаланувчиларни аниқлаш;

- „Медиа-режалаштириш“ программаси ва бошқалар.

17.5.1 –жадвал.

Маркетинг тадқиқотларини бошқариш.⁸⁹

Усуллари	Тавсифи
Сўров, интервью	Шахсий суҳбат, телефон орқали, ёзма равишда, гуруҳли интервью ва ҳоказо.
Кузатув	Респондент иштирокида, усиз дала кузатуви, лаборатория ёки бирданига аппарат ёки кузатувчи орқали.
Бошқа шакллари	Эксперимент, панел, савдо панели, бозорни тестдан ўтказиш.

Маркетинг тадқиқотлари ўтказишнинг кейинги асосий босқичи – изла-нишнинг услубини аниқлашдан иборат. Ҳозирги ривожланган бозор шароитида дала тадқиқотларининг қуйидаги усуллари қўлланилмоқда:

Маркетинг тадқиқотларининг қуйидаги энг замонавий усулларида

⁸⁹ Soliyev A. Buzrukxonov S. Marketing. Т.: „ИQTISOD MOLIYA“ 2010. 77-bet

фойдаланиш катта самара бермоқда:

- эконометрик моделлаштириш;
- маркетингни режалаштириш моделлари;
- лаборатория тестларини ўтказиш;
- маълумотларни қайта ишлаш ва таҳлилини компютер дастурларига ўтказиш;
- экспертлар орқали баҳолаш ва бошқалар.

Сўров усуллари бир марталик ва такрорланувчан бўлиши мумкин. Такрорланувчан сўров усули панел ҳисобланади.

Маркетинг тадқиқотини ўтказиш жараёнида дастурни шакллантириш алоҳида ўринни егаллайди. Тадқиқот дастури, энг аввало, унинг объекти ва ундан ҳам энг мақбул қисмини танлаш илмий ёндашишни аниқлашни ҳамда ишчи ҳужжатларини ишлаб чиқишни ўз ичига олади. Тадқиқот объекти – умумий доирасини ташкил этади ёки барча истеъмолчилар гуруҳидан иборат. Изланишлар уларнинг бир бўлагини, бутун истеъмолчилар хусусиятлари ва хулқ-атворини ифодаловчи қисмини танлаб олинади. Тадқиқот объекти катта-кичиклигига қараб, ёппасига – объектни тўла ҳажмда ёки танлаб олинган қисмида изланиш ўтказилиши мумкин.

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, корхоналар маркетинг тадқиқотлари жараёни натижасида истеъмолчилар талабини аниқлаб, ўрганиб аввало тўлиқ маълумотлар базасига ега бўладилар, бу ҳолат келгусида режа тузишларига ёрдам беради, корхона товар сиёсатини ишлаб чиқишни янада ривожлантиришга ҳаракат қиладилар.

Асосий таянч тушунчалар

Маркетинг фаолияти, маркетинг бошқарув тизими, маҳсулот сифати, маркетинг концепцияси, маркетинг комплекси, мақсадли бозор, товар ассортименти, реклама бюроси, тўғри маркетинг, ташкилот маркетинги, маркетинг тадқиқотлари, реклама тести, реклама воситалари.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Маркетинг тушунчаси, унинг мақсада ва вазифалари.
2. Маркетинг хизмати бўлимларининг фаолият йўналишлари.
3. Маркетинг фаолиятини ташкил этиш ўзида қандай мақсадларни акс эттиради?
4. Маркетинг фаолиятининг таркибий қисмлари.
5. Корхонада маркетинг фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш жараёнига таъсир кўрсатувчи омиллар.
6. Корхона товар сиёсатини шакллантиришда маркетинг тадқиқотларининг ўрни.

XVIII-БОБ. КОРХОНАНИНГ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ СТРАТЕГИЯСИ

Мазкур бобда корхонанинг стратегик ривожланишини бошқаришда ахборот тизимларининг ўрни, корхоналарда замонавий ахборот коммуникация технологияларини жорий этиш йўналишлари, корхона маҳсулотлари ва хизматларини ишлаб чиқиш ҳамда ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш жараёнларининг назарий ва амалий жиҳатлари тадқиқ этилган.

18.1. Корхоналар ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда ташқи иқтисодий алоқаларнинг ўрни.

18.2. Корхона ташқи иқтисодий фаолиятини режалаштириш ва ташкил этиш.

18.3. Корхоналари ташқи иқтисодий фаолиятини молиявий таъминлаш механизми.

18.4. Корхоналар ташқи иқтисодий фаолиятини ривожлантиришни давлат томонидан бошқарилиши

18.5. Корхона ташқи иқтисодий фаолиятини ривожлантириш йўллари.

18.1. Корхоналар ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда ташқи иқтисодий алоқаларнинг ўрни

Халқаро иқтисодий алоқалар биринчи навбатда корхоналарнинг халқаро меҳат тақсимоотида иштирок этиши натижасида амалга оширилади. Ишлаб чиқариш жараёни ташқи бозор билан боғлиқ бўлган корхоналар, мавжуд имкониятларидан ҳар томонлама фойдаланган ҳолда дунё бозоридаги позицияларини рақобатчиларга нисбатан маҳкам ушлаб қолишга интилади.

Саноат корхоналарининг тузилиши ўта мураккаб бўлиб, уларнинг ривожланиш даражаси бир неча омиллар ёрдамида амалга оширилади. Ташқи иқтисодий фаолият билан бевосита иш олиб боровчи корхоналар ўз фаолиятини самарали йўналишда доимо ўзгартириб туришлари лозим, негаки бозор иқтисодиёти рақобатбардош субъектлар учунгина шафқатлидир.

Бугунги кунда ўз фаолиятини сақлаб қолишга, ҳамда ривожлантиришга интилувчи корхоналар турли соҳалардаги сўнгги ютуқлардан максимал фойдаланишмоқда. Булар аввало ташкилий муаммолар, маҳсулотни сифатли ишлаб чиқариш, унинг сотилишини таъминлаш, меҳнат тақсимоли, фойдани самарали тақсимлаш, сарф-харажатни камайтириш, илмий-тадқиқод ишларини олиб бориш, сўнгги замонавий технологиялардан фойдаланиш кабиладир.

Уч асосий элементларнинг ўзаро боғлиқлиги саноат ишлаб чиқариш жараёнининг негизини ташкил қилади: асосий капитал, айланма капитал ва ишчи кучи. Корхонанинг самарадорлиги, хўжалик фаолиятининг сўнгги натижаси ўз ифодасини турли кўрсаткичларда топади, масалан ишлаб чиқариш, маҳсулот ҳажми, маҳсулот таннархини тушуришда умумий тежамкорлик, фойда, рентабеллик, фонднинг қайтиш даражаси ва ҳоказо. Экспортга йўналтирилган фаолият корхона зиммасига бир неча вазифаларни юклайди, маҳсулотни олға суриш сиёсати, солиқ сиёсати, молиялаштириш ҳамда кредитлаштиришни ташкил қилиш, баҳо ҳосил қилиш ва бошқалар. Келтирилган омил ва кўрсаткичларни алоҳида-алоҳида кўриб таҳлил қилиб чиқамиз.

Асосий капитал ишлаб чиқаришнинг техник базаси сифатида. Асосий капитал ишлаб чиқариш воситаларининг тўлдирувчи қисми бўлиб хизмат қилади ва мулк тузилиш комплексида юқори ҳиссага эга. Маълумки ҳар қандай ишлаб чиқариш жараёнининг негизини инсон меҳнати ташкил қилади, меҳнатни амалга ошириш учун инсон ўз фаолиятида меҳнат предметларидан ва воситаларидан фойдаланади. Биргаликда бу уч элемент

жамиятнинг ишлаб чиқариш кучи ҳисобланади. Ишлаб чиқариш жараёнида уларнинг аҳамияти турлича. Мухим ва ўта ўринли кўринишга меҳнат воситалари эга бўлиб, улар ёрдамида ишчилар меҳнат предметига таъсир кўсатадилар ва унинг шаклини физик-химик хусусиятларига ўзгартирадилар. Меҳнат воситалари қиймат сифатида кўрилган тақдиргина уларни иқтисодий категорияга киритиш мумкин. Агар меҳнат воситалари хусусий мулкда эгалик қилинса улар асосий капитал деб ҳисобланади, шуни ҳисобга олган ҳолда бозор шароитида давлат мулки сотилгач, у хусусий мулкка айланади. Шу боис шак-шубҳасис меҳнат воситаларини асосий капитал деб ҳисоблашга асос бор.

Асосий капитал ўз ичига ишлаб чиқариш жараёнида кўп маротаба иштирок этадиган ва аста секин эскирган сари қийматини яратилган маҳсулотларга бир неча йил давомида қисман ўтказиб юборадиган (амортизацион тўловлар кўринишида) меҳнат воситаларини олади.

Асосий капитал ишлаб чиқариш ўрнига қараб бир неча турларга бўлинади. Биринчи группага механик воситаларни киритиш мумкин, буларга ишчи-машиналар, турли ускуналар киради. Иккинчи группага бино ва иншоотларни киритиш мумкин. Учинчи группа ўз ичига транспорт воситаларни, ҳар хил ҳжалик буюмларни киритади.

Асосий капитал иккита тўлдирувчи қисимлардан иборат. Актив қисимга муҳим воситалар киритилган бўлиб, улар орқали ишлаб чиқариш амалга оширилади. Пассив қисм иккиламчи бўлиб, у ишлаб чиқариш учун қулай шароитни таъминлаб беради.

Асосий капиталнинг қийматини қоплаш мақсадида амортизацион фонд ишлатилади. Сотилган маҳсулотлардан ҳисоб рақамига тушган маблағларнинг бир қисми амортизацион тўловлар орқали амортизацион фондга келиб тушади. Амортизацион фондни ташкил қилишдан мақсад ишлаб чиқариш воситаларининг вақт ўтиши билан эскиришидир. Эскиришнинг кенг тарқалган кўринишидан бири физик эскиришдир. Физик эскириш қонуний ҳодиса бўлиб, асосий вазифа унинг вақтида олди олиниши,

таъмирланиши ва бартараф этилишидир. Физик эскириш ўз навбатида қисман ва тўлиқ эскиришга бўлинади. Биринчи ҳолда восита таъмирланса, иккинчи ҳолда тўлалигича алмаштирилади (ускуналарнинг маънавий эскириши).

Асосий капиталнинг самарали ишлатилишини билиш учун умумий ва хусусий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Кенг тарқалган кўрсаткичлардан бири фонднинг қайтиш даражасидир. Бу кўрсаткични корхонанинг ялпи маҳсулоти орқали ҳисоблаш мумкин, яъни ялпи маҳсулотни асосий капиталнинг бир йилда ўртача қийматига бўлган нисбати орқали топилади.

Айланма капитални ишлатишни такомиллаштириш йўллари. Саноат капиталини ишлатиш натижасида маҳсулотни ишлаб чиқариш шаклланади. Саноат капитали айланма капитал ёки айланма воситалар сифатида ҳам кўрилади. Саноат корхонанинг айланма воситалари икки қисмдан иборат бўлиб қуйидагиларга бўлинади: айланма ва муомила фондлари.

Айланма фонд ишлаб чиқариш фондининг бир қисми бўлиб, ишлаб чиқариш даврида мавжуд қийматини сарф қилиб янги яратилган маҳсулотда намоён бўлади. Айланма фонди турли кўринишда хом ашё, бутловчи маҳсулотлар, ёқилғи, тез эскирувчи буюмлар бўлиши мумкин.

Ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш мақсадида корхонада муомила фондининг ўрни катта. Бу фонд пул муомила доирасига хизмат кўрсатишни ҳамда банк ҳисоб рақамларидаги маблағларга, омборхонадаги тайёр маҳсулотларга, орттирилган ва йўлда бўлган маҳсулотларга хизмат кўрсатишни ўз ичига олган.

Айланма воситалар доимий ҳаракатда бўлиб, айланишнинг уч босқичидан ўз шаклини ўзгартирган ҳолда ўтади. Айланишнинг биринчи босқичида айланма капитал пул кўринишдан маҳсулот кўринишига ўтади. Бу босқичда захира сифатида меҳнат предметлари билан ишчи кучи ёлланади. Иккинчи босқичда ишчи кучи ёрдамида ишлаб чиқариш заҳиралари (меҳнат предметлари) тайёр маҳсулотга айлантирилади. Ва ниҳоят учинчи босқичда

корхона тайёр маҳсулотни сотиб, пул маблағларини маҳсулот кўринишидан озод қилади ва пул шаклида айланиш ўз якунига етади.

Саноат маҳсулотининг таннархи. Корхона маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш учун сарфлайдиган доимий харажатларнинг пулдаги ифодаси таннарх бўлиб ҳисобланади. Ҳар қандай харажатни режалаштириб ҳисобга олиш ва шаклини аниқлаш мумкин, масалан киллограмм, метр, дона ва ҳоказо. Лекин жами харажатларни ҳисоблаш учун уларни бир умумий ўлчовга келтириб пул ифодасида акс эттириш лозим. Деярли ҳамма корхоналар ҳам ишлаб чиқаришга кетган харажатларни таннархга киритмайдилар.

Саноат маҳсулотининг таннархига қўшимча қилиб қуйидагиларни киритиш мумкин:

- социал суғурта тўловлари;
- банк кредитлари учун фоиз.

Таннархни режалаштиришдан асосий мақсад маҳсулотни ишлаб чиқаришга кетадиган харажат миқдорининг оптимал даражасини топишдадир. Таннархни режалаштириш перспектив ҳамда сузувчи бўлиши мумкин. Перспектив режалаштириш узоқ муддатли беш йилгача бўлади. Сузувчи режалаштириш перспектив режалаштиришни аниқлаш учун кулланилади ва ҳисоб китоб орқали амалга оширилади.

Ишлаб чиқариш самарадорлигини белгиловчи кўрсаткичлар. Ишлаб чиқаришнинг самарадорлик даражасини икки тизим ёрдамида аниқлаш мумкин. Биринчи тизимга юқорида таъкидлаб ўтилган хусусий кўрсаткичлар мисол бўла олади, уларга меҳнат унумдорлиги, капитал ҳажми, маҳсулотнинг материал ҳажми киради. Умумий кўрсаткичлар сифатида кенг тарқалган фойда ва рентабелликни кўриб чиқамиз.

Ишбилармонлик фаолиятини юритишдан асосий мақсад фойда олишда. Бозор иқтисодиёти шароитида фойдани қўшимча қийматга айлантирилган шакл деб изоҳ беришади. Фойдани ҳисобга олиш корхонанинг хўжалик фаолиятининг қанчалик самарали эканлигини кўрсатади. Фойда миқдорини

шакллантириш жараёнида хўжалик фаолиятининг ҳар бир йўналишлари ҳисобга олинади: асосий капиталнинг ишлатилиш даражаси, машина-ускуналар, технологиялар, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил қилиш. Фойданинг абсолют ҳажми таннархнинг пасайганлигини ва сотилган маҳсулотнинг ўсиш ҳажмини ифодалайди.

Сотилган маҳсулотлардан тушган маблағ ҳажми тушум дейилади. Тушум ҳажмидан ишлаб чиқаришга зарур бўлган ҳаражатлар, амортизацион тўловлар олиб ташланиб, ҳосил бўлган миқдор ялпи даромадга киради. Ялпи даромаднинг бир қисми иш ҳақи ва қўшимча қиймат солиғига ишлатилади. Ниҳоят корхона фойда олишга эришади. Бундан ташқари корхона хўжалик фаолиятининг қонун томонидан ўрнатилган солиқлар миқдори тўлангач соф фойда қолади.

Рентабеллик ва унинг ўсиш даражасига таъсир қилувчи омиллар. Ишлаб чиқариш самарали эканлигини билиш учун фақат фойда билан чекланиб қолиш мумкин эмас. Масалан икки корхонанинг фойда миқдори бир хил бўлгани билан уларнинг ишлаб чиқариш фонд қийматлари ҳар хил бўлиши мумкин. Шундай қилиб корхонанинг самарадорлигини баҳолаш учун фойдани ишлаб чиқариш фонди билан солиштириш лозим. Шу жараён корхонанинг рентабеллигини таъминлайди.

Рентабеллик саноат корхона ишлаб чиқаришининг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичи бўлиб, хўжалик фаолиятининг якуний натижаларини акс этади. Рентабелликни ҳисоблаш фойданинг (Ф) асосий капиталнинг ўртача йиллик қиймати (ОК) бўлган нисбати орқали амалга оширилади.

Рентабелликни икки усулда соф ва баланс фойда асосида ҳисоблаш мумкин. Рентабеллик кўрсаткичига турли омиллар ўз таъсирини кўрсатиши мумкин. Буларга маҳсулот таннархи, айланма маблағларнинг айланиш тезлиги кабилар киради. Рентабеллик даражасини ошириш масаласи муҳимдир. Маълумки фойда миқдорини ошириш учун корхона ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтиради. Ҳажми оширишдан яна бир мақсад

самара, самарадорлик ва меҳнат унумдорлигини оширишдадир. Фойда микдоридан харажатлар олиб ташланганда самара топилади, самарадорликни харажатларни натижага бўлган нисбати орқали аниқлаймиз. Меҳнат унумдорлигини жами фойданинг ишчилар сонига булган нисбати орқали ифодалаймиз, яъни ҳар бир ишчининг қўшган ҳиссаси аниқланади.

Молиялаштириш ва кредитлаштиришни ташкил қилиш. Корхонанинг молия негизини молиявий режа ташкил қилади, у ўз ичида пул шаклида даромадлар ва харажатлар балансини акс этади. Баланс қуйидаги бўлимларни ўз ичига олган:

1. Даромадлар ва тушум воситалари. Бу бўлимга ташқи манбалардан келадиган маблағлар ҳам киритилади.

2. Харажатлар ва маблағ ажратмалари. Бу ерда ишлаб чиқаришни кенгайтиришга кетадиган сарф-харажатлар ҳам киради.

3. Кредит ва банк алоқалари. Давлат бюджетига тўловлар.

Корхонани кредитлаштириш жараёни қисқа ва узоқ муддатли кредитлардан иборат. қисқа муддатли кредит (1 йилгача) асосан айланма воситаларнинг (керакли материал ва хом ашё захиралари) етишмаслиги туфайли берилади. Узоқ муддатли кредит (2 йилдан 5 йилгача) янги объектларни қуриш учун, таъмирлаш ишларини олиб бориш учун берилади. Кредит ҳажми банк томонидан белгиланган фоиз микдорида фойдадан тўланади.

Корхонанинг товар сиёсати. Товар сиёсати деганда биз товарни истеъмол бозорларига етказиш учун турли йўналишлардаги стратегияларни ишлаб чиқишни тушунамиз. Стратегия товарларнинг ишлаб чиқариш ҳажм ва сифат даражаларига баҳо беришда ёрдам беради ва ўз ичига қуйидаги бўлимларни киритади:

1. Мавжуд бозорларни тадқиқод объектларига ажратган ҳолда таҳлил қилиш;

2. Маҳсулотнинг яшаш даври ва янги товарларни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган шароитлар;

3. Талаб ва таклифнинг шаклланиши;
4. Товар ва ишлаб чиқаришнинг рақобатбардошлиги;
5. Солиқ сиёсати.

Корхонанинг товар сиёсатини белгилашда илмий-техник маҳсулотлар бозорининг таъсири катта. Илмий-техник маҳсулотлар бозори деганда янги технологияни кашф қилган ихтирочилар билан шу кашфиётга эгалик қилиш ҳуқуқини сотиб олувчилар ўртасидаги алоқалар тушунилади. Илмий-техник маҳсулотнинг объекти сифатида лойиҳа муҳандислик маҳсулотлар, илмий-техник ҳужжатлар, информацион хизматлар ва илмий адабиётлар кўриб чиқилади. Илмий-техник маҳсулотларга эгалик қилиш илмий тадқиқод ва конструкторлик тажрибаларни доимо олиб боровчи илмий техник ташкилотларга рухсат берилади.

Илмий-техник маҳсулот интеллектуал фаолиятнинг маҳсули бўлиб, интеллектуал маҳсулот деб ҳам юритилади. Интеллектуал маҳсулотнинг бир неча иқтисодий-ҳуқуқий шакллари мавжуд:

- патентланган кашфиётларни ишлатиш ҳуқуқини берувчи лицензиялар;
- "ноу-хау"ларни ишлатиш ҳуқуқини берувчи лицензиялар.

Солиқ сиёсати. Корхона хўжалик фаолиятининг келажақда самарали бўлишига таъсир кўрсатувчи муҳим омиллардан бири давлатнинг иқтисодий солиқ сиёсатини олиб бориш йўллариidir. Солиқ давлатнинг бюджет маблағлари учун манба бўлиб ҳисобланади ва турли тўловлар кўринишида бўлади.

Солиқлар хўжалик механизмида маълум функцияларни бажарадилар: тартибга солувчи, тақсимловчи ва фискал (бюджет-солиқ). Солиқлар бевосита ва билвосита турларга бўлинади. Бевосита солиқлар кенг тарқалган бўлиб қуйидагилардан иборат:

1. Даромаддан олинадиган солиқ асосан талабни тартибга солишга, нархларни ошиб кетишига ва инфляция даражасини пасайтиришга ёрдам беради.

2. Фойдадан олинадиган солиқ фоиз миқдорида белгиланади ва миллий даромадни қайта тақсимлашга ёрдам беради.

Солиқ тўлашдан озод этилган ташкилотларга маърифат, диний ва жамоат ташкилотлари киради. Солиқ миқдори характериға кўра пропорционал, прогрессив ва регрессив бўлади. Пропорционал - даромад миқдорининг ҳажми қандай бўлишидан қатъий назар ставкалар бир хил бўлади. Прогрессив - даромад ошган сари солиқ ставкаси ҳам ошади. Регрессив - даромад ошиши билан биргаликда солиқ миқдори пасаяди.

Билвосита солиқлар товар ва хизматлардан олиниб баҳо ва тарифларға қўшимча қиймат қушиш натижасида олинади. Уларға акциз, қўшимча қиймат солиғи, божхона солиқлари ва қимматбаҳо қоғозлар операцияларидан олинадиган солиқлар шаклида бўлади. Божхона солиқлари давлат сиёсатининг асосий қуроли бўлиб, импорт маҳсулотларининг баҳосини тартибға солишға ва ички ишлаб чиқарувчилар манфаатларини ҳимоя қилишға хизмат қилади

Ўзбекистон Республикаси ва ривожланган мамлакатларнинг солиқ тизимлари солиштириб таҳлил қилингандан сўнг, бизнинг тизимимизда бозор иқтисодиёти шароитининг талабларига жавоб бермайдиган айрим камчиликлар кузатилди, жумладан солиқ миқдори ва имтиёзлар бўйича. Имтиёзлар тор доирадаги саволларни қамраб олган ҳолда капитални ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун сарф қилишға тусқинлик қилади.

Солиқ сиёсат тизимини такомиллаштириш мақсадида давлат қуйидаги йўналишларға урғу беряпти:

- ☐ солиқ миқдорларини ва имтиёзларни шакллантиришда янги методологик ёндашувни яратиш;
- ☐ тўлов қобилиятиға самарали баҳо беришни таъминлаш;
- ☐ давлат сарф-ҳаражат структурасини тартиблаш.

18.2. Корхона ташқи иқтисодий фаолиятини режалаштириш ва ташкил этиш

Тадбиркорлик тузилмалари жаҳон ҳўжалигига интеграциялашар экан, глобаллашув жараёнига кириб боради ва ТИФнинг турли шакллари орқали унинг таъсирини сезади. Бозорларнинг глобаллашуви ҳўжалик юритувчи субъектларнинг янги бозорларга чиқиши учун қўшимча имкониятлар яратади, бу эса уларнинг капитал оқими, технологитялар, янада арзон импорт ва катта ҳажмли экспорт бозорларига кириб боришини кенгайтишини англатади. Глобаллашув ва кескинлашаётган рақобат шароитларида барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашнинг мумкин бўлган йўналишларидан бири – муваффақиятли ТИФ бўлиши мумкин. У бошқа давлатларга қараганда товарлар ва хизматлар қанчалик самарали ишлаб чиқарилиши, тақсимланиши ва сотилишини кўрсатувчи натижавий кўрсаткич сифатида миллий даромадни кўпайтиради, шунингдек мамлакатнинг нисбий ва рақобат устунликларини таъминлаш учун экспорт имкониятлари қўлланилади. Миллий стратегик мақсадларни бажаришни ташкиллаштириш учун тегишли назарий ва методологик тадқиқотларни ўтказиш, шунингдек, ҳар бир бошқарув даражасида уларни ижро этилишини таъминловчи механизмни ишлаб чиқиш зарур. Иқтисодиётнинг замонавий назарияларини таҳлил қилиш натижалари бўйича умумлаштирилган бошқарувга ёндашувларнинг қуйидаги таърифлари таклиф этилади:

1) ташқи иқтисодий фаолиятни бошқариш – иқтисодий назарияларни қўллаш ва қиймат ифодасига эга фаолият самарадорлиги мезонларини аниқлаш асосида бошқарув таъсирларини ишлаб чиқишдир.

2) халқаро менежмент – фаолиятни амалга ошириш муҳитини таҳлил қилиш, турли мамлакатларда бизнес юритишнинг фарқли омилларини ҳисобга олиш, ўзгаришлар бўйича бошқарувдир.

Биринчи йўналиш халқаро ва миллий стратегияларни, ёндашувлар ва қуролларни, институтлар тизимини шакллантириш ва амал қилишини ҳамда уни миллий ва халқаро даражада тартибга солиш механизмларини ишлаб

чиқиш жараёни сифатида ТИФни бошқаришнинг методологик асосига эга. Бошқарувга илмий ёндашувнинг амалий қўлланилиши бўлиб тамойиллар, усуллар, функциялар каби бошқарув унсурларини изчил ўзаро боғловчи механизм ҳисобланади.

Иккинчи йўналиш халқаро менежментга асосланади, унинг асосий мақсадлари сифатида хўжалик юритувчи субъектларнинг турли мамлакатларда бизнес юритиш имкониятлари ва уларнинг тармоқлараро ўзаро боғлиқликда иқтисодий, ижтимоий, демографик, маданий ва бошқа хусусиятларидан фойдаланиш ҳисобига рақобат устунликларини шакллантириш, ривожлантириш ва қўллаш хизмат қилади. Ушбу модел шароитида бошқарув органларининг роли, энг аввало, ишга оид фаолликни оширишда кўринади:

- рақобатни тартибга солувчи ва ТИФни рағбатлантирувчи умумий қоидаларни ўрнатиш;
- инфратузилма ва институтларни яхшилаш;
- ишлаб чиқариш омиллари сифатининг ва улардан фойдаланиш имкониятининг ошиши;
- рақобат асосида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш рағбатларини яратиш;
- инновацион фаолиятни қўллаб-қувватлаш ва тарқатишни таъминловчи институтларни шакллантириш ва ривожлантириш;
- таълим муассасаларининг сафарбарлигини таъминлаш.

Ташқи иқтисодий фаолиятда ривожланиш мутаносиблиги қуйидаги шартшароитларни ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши мумкин. Биринчидан, ТИФдан олинadиган маблағлар кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш ва инновацион фаолиятга йўналтирилади, иккинчидан, ҳозирги ва келгуси авлодлар манфаатларига риоя қилинади. Узоқ муддатли муваффақиятга йўналтирилган стратегик бошқарувнинг яхлит тизимини яратиш муайян тамойиллар ва ТИФ ривожланишининг мувозанатлаштирувчи кўрсаткичларига асосланади.

Молиявий таркибий қисм ТИФда мувозанатлаштирилган кўрсаткичлар тизимининг асосий таркибий қисмларидан бири ҳисобланади. Одатда мақсадлар тизимининг бошида молиявий мақсадлар туради, бироқ бозор, ички бизнесжараёнлар, ривожланиш ва ўқитиш истикболлари мақсадлари билан жуда кучли ўзаро боғлиқлик мавжуд. Ички бизнес-жараёнлар истикболлари ТИФ соҳасида такомиллаштириш ва ривожлантириш керак бўлган асосий жараёнларни идентификациялайди. Мазкур истикбол кўрсаткичлари белгиланган молиявий натижаларга эришишда асосий ҳисса қўшувчи жараёнларга қаратилган.

18.2.1-жадвал

ТИФни стратегик ривожлантириш модели

Таркибий қисмлар	Стратегия –ТИФни ривожлантириш	
	Асосий мақсад – ЯИМни ва аҳоли даромадларининг барқарор ўсишига эришиш	
	Ижтимоий ривожланиш	Иқтисодий ривожланиш
Молиявий	Турмуш сифатининг ошиши Инсон капиталининг ривожланиш индекси	Аҳоли жон бошига ЯИМнинг ўсиши (ш.ж. ТИФ ҳисобига). Ўсишнинг инновацион манбалари
Бизнес-жараёнлар	Реал иш ҳақининг юқори даражаси. Аҳолини пенсия ва ижтимоий таъминотини яхшилаш Ижтимоий инфраструктурани ривожлантириш	Мавжуд ишлаб чиқаришларни сақлаб қолиш ва янгиларини яратиш. Илмталаб маҳсулот ва хизматлар индекси
Бозор, мижозлар	Истеъмолчиларни сақлаб қолиш ва кўпайтириш (ш.ж. ТИФ ҳисобига). Иш жойлари сонини кўпайтириш. Ишчи кучи сифатини ошириш	Экспорт ҳажми. Импорт ўрнини босувчи товарларни ишлаб чиқариш
Ривожланиш ва ўқитиш	Стратегик мувофиқликни вужудга келтириш	
	Инсон капитали: билимлар, укувлар, кўникмалар; стратегик компетенциялар	Ахборот капитали: тизимлар; маълумотлар базаси; тармоқлар Ташкилий капитал: ҳуқуқий меъёрлар; институционал таркибий қисм; корпоратив маданият ва бошқалар

Айнан шунинг учун инновацион жараёнлар – бўлғуси самарадорликни ҳаракатга келтирувчи куч сифатида, энг аввало, тизимнинг ушбу истикболида кўриб чиқилиши керак.

Глобаллашув жараёнлари ТИФ турли шакллариининг хилма-хиллиги ва эгилувчанлигини талаб қилади. Бунда глобаллашув хорижий компаниялар томонидан рақобатни кучайишига жавобан уларнинг иқтисодий тузилмани

тез қайта куриш ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатини ошириш қобилиятини шарт қилиб қўяди.

Микродаражада ТИФ субъектлари нафақат миллий корхоналарга нисбатан, балки жаҳон бозорларидаги иштирокчиларда нисбатан ҳам ажралиб турувчи устунликларга эга бўлиши зарур. Шундай қилиб, ТИФ иштирокчи-корхоналар рақобат усунликларига эга бўладиларки (мамлакатдаги мавжуд ички устунликлардан ажралиб турувчи), улар пировард натижада корхоналарнинг жаҳон хўжалик алоқаларидаги иштирок этиш салоҳиятини тавсифлайди. Бунда рақобат устунликлари ТИФнинг жиддий рақобат устунликлари бўлиб хизмат қилади. Демак, микродаражада ТИФнинг муҳим функцияси корхонанинг рақобат устунликларини халқаро даражада амалга ошириш ва унинг жаҳон хўжалик алоқалари тизимида иштирок этишини таъминлашдан иборат.

Корхонанинг рақобат устунликларини шакллантириш асосида ТИФ стратегиясини ишлаб чиқишга ёндашувларни, шунингдек, ТИФни ташкиллаштириш жараёни моҳиятини ўрганиш муаллифга замонавий корхона ТИФни стратегик режалаштириш ва бошқариш жараёнига ёндашувни таърифлаш имкониятини беради.

18.3. Корхоналари ташқи иқтисодий фаолиятини молиявий таъминлаш механизми

Халқаро муносабатларнинг ривожланиш даражаси юқорилиги, халқаро меҳнат тақсимооти ва давлатлараро узвий савдо-иқтисодий ҳамкорлик билан тавсифланадиган хўжалик юритишнинг ҳозирги шароитларида Ўзбекистон саноат корхоналари фаолият кўрсатишининг оптимал моделини уларнинг халқаро иқтисодий маконга интеграциясини таъминламасдан туриб, амалга ошириб бўлмайди. Аммо жаҳон тажрибаси кўрсатишича, саноат корхоналарининг ташқи бозорга чиқиш жараёни анча оғир ва узок муддатли жараён бўлиб, бир қатор вазифаларни ҳал қилишни тақозо этади. Чунончи, харажатларни максимал даражада қисқартириш, оқилона ресурслар базасини

шакллантириш, маҳсулот рақобатбардошлиги ва корхонанинг бозор капиталлашувини ошириш, рискларни минималлаштириш ва рақобатли устуворликларни қўлга киритиш. Бироқ, корхона фаолиятини таъминлашнинг асосий элементи сифатида молиявий ресурслар ҳажмининг йўқлиги ҳозирги ўзгарувчан муҳитда корхонанинг халқаро бозорларга чиқишини тўхтатиб турадиган долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Шунинг ҳисобга олган ҳолда ташқи иқтисодий фаолият (ТИФ)ни молиялаштиришнинг самарали стратегиясини шакллантириш ва корхона фаолиятини кенгайтириш учун шарт-шароитлар яратишга имкон берадиган ТИФни молиявий таъминлаш механизмини ишлаб чиқиш зарурияти юзага келади.

Корхона ташқи иқтисодий фаолиятини бошқариш унинг бошқа мамлакатларда жойлашган хўжалик юритиш субъектлари билан алоқаларини аниқлаш ва ўрнатиш мураккаб жараён ҳисобланади. Бу жараён танланган мақсадларни амалга ошириш ҳамда замонавий бошқарув усулларида фойдаланиш ёрдамида хорижий ҳамкорлар билан ўзаро муносабатларда кўнгилдаги ҳолатга эришиш ҳаракатларидан иборат, чунки бундай фаолият рисклироқ ҳисобланади ва нафақат корхона жойлашган мамлакатдаги, балки ҳамкор-корхоналар фаолият кўрсатиши билан боғлиқ кўплаб омилларни ҳисобга олишни талаб қилади.

Корхоналарнинг ташқи бозорларга чиқиши одатда узоқ муддатли эволюцион жараён саналиб, катта риск ва молиявий таҳдидлар билан биргаликда кузатилади. Бизнингча, хўжалик юритишнинг ҳозирги жадал шароитларида корхоналарнинг ташқи иқтисодий фаолиятини тўхтатиб турган камчилик ёхуд муаммолар орасида қуйидагиларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин:

- халқаро бизнесни танлашдаги ўзига хос (хатолар) муаммолар;
- ташқи иқтисодий фаолиятни давлат томонидан тартибга солишнинг турли шакллари муносиб баҳоланмагани;
- функционал мажбуриятларнинг ташқи савдо фирмаси ходимлари ўртасида аниқ тақсимланмаганлиги;

–ташқи иқтисодий битимларни амалга ошириш жараёнларини нотўғри тушуниш;

–молиявий ресурслар етишмаслиги;

–корхонани бошқариш тизими самарасизлиги;

–маҳаллий товар ва хизматлар рақобатбардошлик даражасининг пастлиги;

–ташқи муҳит таҳдидлари ва рискларнинг муносиб баҳоланмагани ва ҳ.к.

Айнан шу хусусиятлардан ҳам корхона иқтисодий мустақилликка эга бўлган ва хўжалик фаолияти натижалари учун тўлиқ ўзи жавоб берадиган товар-пул муносабатлари субъекти сифатида ташқи иқтисодий фаолиятни бошқаришнинг шундай тизимини шакллантириши лозимки, у халқаро бозорларда рақобатбардошликни, ҳамкорлар томонидан ишончни ва иш самарадорлиги юқорилигини таъминласин.

Ҳозирги пайтда ташқи иқтисодий фаолиятда оптимал бошқарув стратегиясини шакллантириш ва амалга оширишда асосий муаммо чекланган молиявий ресурслар мавжудлигида самарали ташқи савдо сиёсатини амалга оширишга имкон берадиган ТИФни молиявий таъминлаш самарали механизмнинг деярли йўқлиги ҳисобланади.

Эркин бозор иқтисодиёти шароитида фаолият юритадиган ва ташқи савдо билан шуғулланадиган корхоналарнинг молиявий фаолияти ўзига хосликларга ва алоҳида жиҳатларга эга. Корхона ташқи иқтисодий фаолият соҳасида ўзининг молиявий чора-тадбирларини умум эътироф этилган жаҳон савдо қоидаларига асосланадиган замона талабларига мувофиқ ташкил этиши лозим. Бундай талаб-қоидаларда товарлар ва хизматлар экспорти ёки импорти операцияларини молиялаштириш ва ҳисоб-китобларни амалга ошириш механизминини аниқ тушуниш ва самарали қўллаш кўзда тутилади.

Корхона ташқи иқтисодий фаолиятини молиявий таъминлаш механизминини барпо этиш, уни шакллантиришни белгилаб берадиган мавжуд назарий-методологик ва амалий жиҳатларни кўриб чиқишни талаб қилади.

Молиявий таъминот механизми тоифасини, унинг алоҳида элементлари ролини аниқ тушуниш ва англаб етишнинг асосий мақсади корхонанинг жорий молиявий-хўжалик фаолияти амалга оширилиши, тактик мақсад ва вазифаларга, шунингдек, оптимал пул оқимини шакллантириш, молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш ҳамда молиявий менежментни муваффақиятли амалга ошириш орқали стратегик мақсадга эришиш саналган корхона молия сиёсатини самарали амалга оширишни таъминлаш учун муҳим ҳисобланади.

Молиявий таъминот молиявий ресурсларни самарали жалб қилиш, жойлаштириш, фойдаланиш ва улар тузилмасини оптималлаш йўли билан корхонанинг операцион ва стратегик фаолиятини амалга оширишга қаратилган чора-тадбирлар йиғиндиси сифатида намоён бўлади. Бизнинг фикримизча: “Молиявий таъминот бу – корхона фаолияти жараёнларининг фаолият кўрсатиш ва ривожланиши барча босқичларида самарадорлик мезони асосида улардан фойдаланиш структураси ва оптимал таркиби ва етарлилик асосида корхона молиявий ресурсларини шакллантириш ўзига хос тизимли жараёнидир”.

Корхоналар ташқи иқтисодий фаолиятини молиявий таъминлаш механизмини молиявий ресурслар етарли ҳажмидан молиявий муносабатлар ташкил қилиш ва ТИФ амалга оширилишини таъминлаш учун уларни самарали тақсимлаш, шунингдек, унинг самарадорлигини баҳолаш шартларига жавоб берадиган корхоналар ташқи иқтисодий фаолияти пул оқимларини тузумлашнинг сифат ва сон кўрсаткичларига эришиш шакллари, усуллари, воситалари йиғиндиси сифатида кўриб чиқиш лозим.

Ташқи иқтисодий фаолиятни молиявий таъминлаш механизми ТИФ бошқарув механизми ва корхона умумий молиявий механизмининг таркибий қисми ҳисобланади.

Механизмни ишлаб чиқиш, унинг тузилмасини ҳамда таъминот қўйи тизимлари ва элементлар ўзаро алоқаларини асослаб бериш сезиларли даражада корхонанинг ташқи иқтисодий фаолият самарадорлигини

кучайтиради ва унинг фаолияти умумий кўрсаткичларини яхшилашга имкон беради.

ТИФни молиявий таъминлаш механизми асосий иқтисодий конунларга асосланиши, ички ва ташқи муҳит ҳолати ҳамда таъсирини ҳисобга олиши, корхона улар ёрдамида ички ва ташқи бозорларда рақобатбардошликни ошириш мақсадида фаолиятни молиялаштириш стратегиясига таъсир этиши мумкин бўлган бошқарув воситалари ва функциялари, топшириқлари, асосий усуллари ва тамойилларини қамраб олиши лозим.

Мазкур механизм ташқи иқтисодий фаолиятни таъминлашга таъсири сифат ва миқдор тавсифномасига эга. Миқдор тавсифномаси у ёки бу мақсадларга ажратиладиган молиявий ресурслар миқдорида намоён бўлади. Бу механизм фаолият кўрсатишининг бош асосидир. Мос келувчи молиявий ресурслар қўйилмаларисиз корхона фаолият кўрсатиши ва ривожланишининг биронта вазифасини ҳал этиш мумкин эмас. Бироқ бу ресурсларни шакллантириш қандай амалга оширилгани, уларнинг ҳаракатланиши қайси шаклларда ва қайси каналлар бўйича рўй бергани, қандай шартларда ажратилгани ва фойдаланилгани жуда муҳимдир. Бу механизм ҳаракатининг сифат жиҳатларини тавсифлайди.

Ташқи иқтисодий фаолиятни молиявий таъминлашнинг ишлаб чиқилган молиявий механизми микроиқтисодий ва макроиқтисодий омиллар таъсири остида рўй берадиган ҳамда корхоналар ташқи иқтисодий фаолиятини молиявий таъминлашга таъсир этадиган ва умуман олганда, молиявий ресурслар оптимал структурасини таъминлаш ҳисобига унинг фаолияти самарадорлигини оширишга хизмат қиладиган асосий ички ва ташқи муҳит омилларига таъсир кўрсатадиган иқтисодий жараёнларни бошқариш ва молиявий таъминотни ташкил қилиш заруриятини комплексли равишда бирлаштиришга қулай шароит туғдиради.

Корхоналар ташқи иқтисодий фаолият молиявий таъминлаш механизмнинг асосий вазифаси молиявий ресурслар оптимал структурасини шакллантириш ва уларнинг ташқи иқтисодий фаолият операцияларини

амалга ошириш учун етарли ҳажмини таъминлашга хизмат қиладиган молиявий ресурслар жалб қилиш, жойлаштириш ва фойдаланиш соҳасида самарали бошқарув қарорлари қабул қилишдан иборат.

Корхона даражасида ташқи иқтисодий фаолиятни самарали бошқариш учун унинг иш шароитларига мос келадиган бошқарув структураси зарур. Корхонанинг ташқи иқтисодий фаолиятини бошқариш структураси биринчи навбатда, у ҳал этиши лозим бўлган мақсад ва унга эришиш учун режалаштирилган вазифалар билан белгиланади.

ТИФни молиявий таъминлаш вазифалари стратегик, тактик ва операцион даражаларда белгиланиб, бу корхонага устувор фаолият йўналишларини белгилаш ва воситачилар билан ташқи иқтисодий операцияларни амалга оширишдаги молиявий муносабатларни оптималлашга ёрдам беради.

Молия тизимининг барча таркибий қисмлари самарали фаолият кўрсатишини таъминлаш учун пул маблағлари марказлашган ва марказлашмаган жамғармаларини шакллантириш ва улардан фойдаланишнинг муайян усуллари белгилаб берадиган молиявий муносабатларни ифодалаш шакли тушуниладиган ташқи иқтисодий фаолиятни молиявий таъминлаш усуллари танлаш ушбу механизмнинг муҳим элементи ҳисобланади.

Ташқи иқтисодий фаолиятни молиялаштириш самарали стратегиясини шакллантиришга йўналтирилган чора-тадбирлар ишлаб чиқиш корхона ташқи иқтисодий фаолиятини молиявий таъминлаш механизмнинг мажбурий элементи саналади. Уларни амалга ошириш учун раҳбариятга улар ёрдамида мақсадли қарорлар қабул қилинадиган воситалар тўпламига эга бўлиш зарур.

Ишлаб чиқилган чора-тадбирларни амалга оширишда муваффақият кўп жиҳатдан амалдаги мониторинг тизими ва қайтувчан алоқага боғлиқ бўлади. Бошқарув жараёнининг бир қисми сифатида, корхона ташқи иқтисодий фаолиятини молиявий таъминлаш устидан назорат корхонанинг қўйилган мақсадга яқинлашишини ўлчаш жараёни ҳисобланади.

Корхона молиявий ресурсларини бошқаришнинг барча босқичларида амалга оширилади ва моҳият-мазмунини бўйича бошқарув объекти ҳолатини тезкор ташхис қилиш, уни динамикада баҳолаш ва тадқиқ этиш мақсадида изчил маълумот тўплаш тизими ҳисобланади. Шундай экан, қўйилган мақсадларга эришганлик даражаси ва бошқарув режасига мувофиқлик нуктаи назаридан бошқарув чора-тадбирлари бажарилишини таҳлил қилиш ва баҳолашни назарда тутати.

18.4. Корхоналар ташқи иқтисодий фаолиятини ривожлантиришни давлат томонидан бошқарилиши

Тарихий тажрибалар шуни кўрсатадики, ҳар бир мамлакатда ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва меҳнатни тақсимлаш афзалликларидан тўлиқ фойдаланиш имкониятини яратувчи хўжалик тизими билан яқин интеграциясиз, яъни корхоналарнинг ҳалқаро алоқаларисиз ҳеч бир мамлакат дунё иқтисодиётининг юқори ривожланиш даражасига ва рақобат устунлигига эришмаган.

Мамлакатнинг рақобат устунлиги - бу юқори ва доимо ўсиб боровчи ишлаб чиқариш даражасига эришишдир. Бунинг учун давлат миллий манбалар - меҳнат ва капитални ишлатишга ёрдам бериши керак: ўзгаришлар, миллий саноат фаолиятининг инновациясини рағбатлантириш; ташқи бозорда фирмаларнинг рақобатга чидамлигини оширишга олиб келадиган ички бозордаги рақобат муҳимлигини яратиш; экспорт ҳамда аралаш ва ишлаб чиқариш корхоналарига хизмат қиладиган ишлаб чиқаришни ривожлантириш, корхоналарнинг ташқи иқтисодий алоқаларини ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиши зарур.

Корхона ва давлат миқёсида ташқи иқтисодий алоқаларни давлат томонидан тартибга солишнинг объектив зарурияти иқтисодий назарияда тан олинган ва саноати ривожланган ва янги саноатли мамлакатлар хўжалик юритиш амалиёти билан тасдиқланган. ТИАнинг давлат томонидан тартибга солиниши бутун жаҳонда кенг қўлланилади. Бозор хўжалиги шароитларида у

миллий иқтисод манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ТИАни такомиллаштиришни рағбатлантирувчи, амалга оирувчи ва назорат қилувчи қонуний таснифли чора-тадбирлар тизимини ташкил этади. Бу чора-тадбирлар давлат корхоналари ҳамда ижтимоий ташкилотлар томонидан ҳам амалга оширилади. Тартибга солишдан мақсад мамлакат ташқи иқтисодий мажмуаисини халқаро меҳнат тақсимотининг ўзгаргаувчан шароитларига мослаштириш ва барқарорлаштиришдир.

ТИАни давлат томонидан тартибга солиниши унинг молиявий, валюта, кредит, божхона-тариф ва тарифдан ташқари тартибга солиш, экспорт назоратини таъминлашни: товарларни олиб кириш ва олиб кетиш муносабати билан шаҳодатлаш (сертификация) соҳасидаги сиёсатни аниқлашни уз ичига олади. Бу тартибга солишнинг барча йуналишлари ҳаракатдаги қонунчиликка асосланади.

Давлатнинг энг муҳим вазифаларидан бири ташқи иқтисодий фаолият ва ташқи иқтисодий сиёсатнинг унинг асосида бошқа мамлакатлар билан ҳамкорлик қиладиган қоидабини ишлаб чиқишдир.

Замонавий шароитларда ташқи иқтисодий сиёсат - бу давлат ҳокимиятининг хорижий мамлакатлар билан иқтисодий, фан-техника, ишлаб чиқариш ва бошқа алоқаларни ривожлантиришга ва унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг стратегик вазифаларини ечиш мақсадида мамлакатни халқаро меҳнат тақсимотида қатнашишини чуқурлаштириш ва кенгайтиришга қаратилган давлат ҳокимиятининг тадбирлари тизимидир.

Ҳар бир мамлакат бу масалаларни ўз ривожланишининг аниқ тарихий шароитларига кўра ҳал қиладди.

Масалан, АКШ бир қанча ўн йиллар давомида жаҳон хўжалигида олдинги ўринни эгаллаб келиб, ҳозирги вақтда ўз мавқеини сақлаб қолиш учун кураш олиб бормокда: ишлаб чиқариш учун мўлжалланган илмий товарлар олиб киришни рағбатлантирилмокда: асосан иқтисодни техник янгилаш учун тўлов буладиган хорижий капитал оқими рағбатлантирилмокда. Мамлакат ташқи иқтисодий алоқаларида бутун дунёда

хамкорлик алоқалари билан бирлашган тармоқлари бўлган транснационал корпорациялар ҳал қилувчи роль ўйнайди. Кейинги йилларда кичик ва ўрта корхоналарнинг ташқи иқтисодий фаолиятини жуда жадаллик билан қуллаб-қуватланмоқда.

Японияни олиб кўрадиган бўлсак, бу мамлакат табиий бойликлар жуда кам эга бўлганлиги сабабли ташқи иқтисодий фаолиятини анъанавий тарзда керакли ёқилғи ва хом ашё материаллари импортига йўналтирилган. Унинг барча турдаги манбаларни тежаш унга анъанавий импортни қисқартириш, хорижда тайер маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш капитал сифатида экспорт қилиш имкониятини берди. Япониянинг рақобатга чидамлиги ошди ва охириги йилларда бу кўрсаткичлар бўйича у жаҳонда биринчи ўринлардан бирини эгаллайди.

Ташқи иқтисодий сиёсат ташқи савдо, хорижий инвестициялар, валюта-кредит муносабатлари, янги технологиялар берилишини ҳамда ишчи кучининг (ҳаракати) тартибга солиб туради.

Ташқи иқтисодий сиёсатнинг шаклланишига капитал вакилларининг бирлашмалари (саноатчиларнинг миллий ассоциацияси, тадбиркорларининг соҳавий бирлашмалари), транснационал корпорациялар, кичик ва урта бизнес, савдо (палата) уйлари ва бошқа ижтимоий бирлашмалар таъсир курсатади.

Саноати ривожланган мамлакатларда давлат томонидан ТИАни тартибга солишнинг (регламентация) ташкилий қурилмалар, йўналишлар, принциплар, вазифалар мақсадларни ўз ичига олувчи механизм вужудга келди. Замонавий ташқи иқтисодий сиёсат ташқи савдони назорат қилувчи ва рағбатлантирувчи қатор воситалар ёрдамида амалга оширилади. Бунга мамлакатларда ташқи иқтисодий алоқаларни тартибга солиш учун махсус давлат тизимлари яратилмоқда, масалан, Италияда - Ташқи савдо вазирлиги, Ташқи иқтисодий сиёсат бўйича вазирликлараро қўмита, Божхоналар бош бошқармаси, Бош иқтисодий бошқарма, Ташқи ишлар вазирлиги, хорижда ўз тижорат ваколатхоналарига эга бўлган Ташқи савдо институти, товарларни

экспорт қилишда иқтисодий бўлимлари бўлган хориждаги элчихона ва консулликлар ёрдам беради.

Мамлакатимизда Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан бошланган мамлакатимизнинг дунё хўжалик тизимига интеграциялашуви жараёнида ташқи иқтисодий алоқаларнинг турли йўналиш-ларига хизмат кўрсатувчи ихтисослаштирилган тузилмалар ташкил этилди. Ҳокимиятлар, вазирлик ва идоралар, хўжалик субъектлари бирлашмалари таркибига ТИА бошқармасининг маркетинг хизмати бўлимлари киритилди. Шунингдек, бугунги кунда мамлакатимиз ишлаб чиқариш корхоналари учун ташқи иқтисодий алоқаларни амалга ошириш учун қуйидаги махсус давлат тизимлари яратилди:

Ташқи иқтисодий алоқалар, савдо инвесторлар вазирлиги;

Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки;

«Асака» банк;

«Ўзмарказимпэкс» ДАТСК;

«Ўзсаноатмашимпэкс» ДАТСК;

«Ўзинтеримпэкс» ДАТСК;

«Марказсаноатэкспорт» ДАТСК;

«Ўзмахсусимпэкс» ДК;

«Ўзташқитранс» ДАК;

«Ўрта Осиё Транс» ХАТ ДАК;

«Ўзинвестлойиҳа» Республика инжиниринг компанияси;

«Ўзбекинвест» МК;

«ЎзЕИКбюро» (Ўзбекистондаги Европа иттифоқи комиссия-сининг техникавий ёрдамни мувофиқлаштириш бюроси).

Иқтисодиёт ва саноат вазирлиги, Молия вазирлиги Давлат божхона қўмитаси йиллик товарлар экспорти (ишлар, хизматлар) истиқболини ишлаб чиқиш соҳасида, вазирликлар ва идоралар - ишлаб чиқаришни локализациялаш дастурини шакллантириш ва амалга оширишда, хорижий ва халқаро ташкилотлар билан иқтисодий ҳамкорлик соҳасида,

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоят ҳокимиятлари, Тошкент шаҳри ва минтақалар томонидан ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш соҳасидаги фаолият қўллаб-қувватланади. Уларнинг ташқи иқтисодий муносабатларни ривожлантириш соҳасидаги фаолиятлари Вазирлар Маҳкамасининг Ташқи иқтисодий алоқалар мажмуи томонидан мувофиқлаштирилади.

Мамлакатимизда ташқи иқтисодий алоқаларни кенгайтириш бўйича қўрилган чора-тадбирлар ўз самарасини берди. Республикада ташқи иқтисодий фаолият кўрсаткичлари амалий жиҳатдан ўсди, унинг сифат кўрсаткичи яхшиланди.

Мустақилликка эришилгандан сўнг, ташқи иқтисодий фаолиятни мувофиқлаштирувчи институционал асослар ва тузилмаларнинг яра-тилиши Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг биринчи нав-батдаги вазифаларидан бўлди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармониға мувофиқ, 1992 йилда Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги ташкил қилинди. Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолияти (ТИФ)ни дунё андозаларига мос, замон талабларига жавоб бера оладиган даражада ташкил қилиш мақсадида Президентимизнинг Фармони билан 2002 йилда Ўзбекистон Респуб-ликасининг Ташқи иқтисодий алоқалар агентлигига (ТИАА) айлантирилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 23 июл Фармони билан Ташқи иқтисодий алоқалар Агентлиги Ўзбекистон Республикасининг Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги (ТИАИС) этиб қайта ташкил этилди. Шу билан бирга, Қорақалпоғистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар Агентлиги Қорақалпоғистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвес-тициялар ва савдо вазирлиги этиб, Агентликнинг вилоят ва Тошкент шаҳридан ташқи иқтисодий бўйича бошқармалари вилоят ва Тошкент шаҳридаги ташқи иқтисодий алоқалар инвестициялар ва савдо бошқармалари этиб қайта ташкил этилди.

Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлигининг асосий вазифалари:

□ ташқи иқтисодий фаолият, экспортни рағбатлантириш, хорижий инвестициялар жалб этиш, ташқи савдони эркинлаштириш, ташқи савдо алоқаларини кенгайтириш ва мустаҳкамлаш соҳасида ягона давлат сиёсати ўтказилишини таъминлаш;

□ жаҳон товарлар (капиталлар, хизматлар) бозорларининг комплекс маркетинг тадқиқотларини амалга ошириш, ички ва ташқи бозорлар истиқболлари ҳамда самарадорлигини ҳисобга олган ҳолда уларнинг аҳволини чуқур таҳлил этиш ва ривожланишини прогноз қилиш, хорижий шериклар билан узоқ муддатли, барқарор савдо-иқтисодий муносабатларни ўрнатишга қаратилган чора-тадбирлар ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

□ иқтисодиётни ривожлантириш ва рақобатбардошлигини ошириш ҳамда унинг жаҳон иқтисодий тизимига интеграциялашуви бўйича амалий чора-тадбирлар ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, республиканинг экспорт салоҳиятини ривожлантириш дастурларини рўёбга чиқаришга кўмаклашиш, мамлакатимиз ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлаш;

□ Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлар, халқаро иқтисодий ва молиявий институтлар, бошқа халқаро ҳуқуқ субъектлари билан ўзаро манфаатли асосда ҳамкорлигини ривожлантиришни таъминлаш;

□ қулай инвестиция муҳитини шакллантиришга ва республика иқтисодиётига хорижий инвестициялар жалб этилишига кўмаклашиш, инвестиция лойиҳалари рўёбга чиқарилиши мониторингини амалга ошириш, хорижий инвесторларга зарур ахборот ёрдами кўрсатиш.

Ихтисослаштирилган ташқи савдо компаниялари фаолиятини мувофиқлаштириш ҳамда улар фаолияти самарадорлигини ошириш масалалари Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги зиммасига юкланди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ, ТИФнинг ҳуқуқий асослари яратилган эди. 1992 йилда «Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий фаолияти тўғрисида»ги қонун қабул қилиниб, у хўжалик юритувчи субъектларнинг шу соҳадаги ўзаро ҳуқуқий муносабатларини белгилаб берди.

ТИФ эркинлаштирилиши жараёнини чуқурлаштириш муносабати билан Ўзбекистон иқтисодиётини жаҳон иқтисодиёти тизимига янада интеграциялаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2000 йил 25-26 май кунларидаги иккинчи чақириқ иккинчи сессиясида янги таҳрирдаги "Ўзбекистон Республикасининг ТИФ тўғрисида"ги қонуни қабул қилинди. Қабул қилинган қонунга мувофиқ, ТИАИС барча фаолият турлари иқтисодий соҳанинг норматив-ҳуқуқий базасини шакллантиришга қаратилди. Масалан, вазирлик Ўзбекистон Республикасининг 80 га яқин қонунлари, 57 та Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари, 116 та ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари тайёрланишида фаол иштирок этди, жумладан:

- Ўзбекистон Республикасининг "Тадбиркорлик фаолияти эркинликлари кафолати тўғрисида" ги;
- Ўзбекистон Республикасининг "Божхона тарифлари тўғрисида" ги;
- Ўзбекистон Республикасининг "Ҳимоя чора-тадбирлари, антидемпинг ва товон тўловлари тўғрисида" ги;
- Ўзбекистон Республикасининг "Халқаро шартномалар тўғрисида" ги;
- Ўзбекистон Республикасининг "Маҳсулотлар тақсимооти битим-лари тўғрисида" ги;
- Ўзбекистон Республикасининг "Қимматли қўғозлар бозорида инвесторларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида" ги;
- Ўзбекистон Республикасининг "Чет эл инвестициялари тўғрисида" ги;
- Ўзбекистон Республикасининг "Чет эл инвесторлари кафолат-лари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида" ги;
- "Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида" ги қонун

- Ўзбекистон Республикасининг "Концессия тўғрисида" ги қонунларни мисол келтириш мумкин.

ТИАИС фаолиятининг асосий йўналишларидан бири респуб-ликанинг ТИА географиясини кенгайтириш ҳисобланади. Бугунги кунда ушбу йўналишдаги фаолиятнинг эришган ютуқлари жуда катта, жумладан, Ўзбекистон ва дунёнинг 140 дан ортиқ мамлакати ўртасида ўзаро савдо-иқтисодий муносабатлар йўлга қўйилди.

Кейинги йилларда мамлакатимиз иқтисодиётига киритилган инвестициялар ҳажми 3,2 баробар ошган бўлса, шу даврда тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳажми 20 баробардан зиёд ўсгани эътиборга сазовордир.

Бугун Ўзбекистон дунё бозорларига нафақат анъанавий хом ашё маҳсулотлари - пахта, рангли металл ва бошқа товарлар чиқармоқда, балки экспорт таркибида қайта ишланган, юқори қийматли тайёр маҳсулотлар ҳам жой оляпти. Шу вақтнинг ўзида пахта толаси ва газламаси, кимёвий маҳсулотлар ва пластмасса, автомобиллар, хизматлар ва қайта ишланган бошқа маҳсулотлар экспорти кескин ошди.

Импортнинг таркиби ҳам сифат жиҳатидан ўзгарди. Рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришга мўлжалланган, янги замонавий технологиялар - иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизациялаш ва технологик янгиланган ҳолда қайта ташкил қилиш устувор йўналиш деб белгиланди. Шунинг учун импорт қилинаётган маҳсулотлар таркибида машина ва ускуналарнинг кўплиги тасодиф эмас. Ташқи савдо муносабатларини янада оптималлаштиришда, маҳаллий хом ашёдан тайёр маҳсулот ва бутловчи буюмлар ишлаб чиқаришда қабул қилинган дастурнинг роли катта.

Ҳозирги вақтда ТИАИС - миллий ишлаб чиқарувчиларга ўз маҳсулотларини ташқи бозорга сотиш, маркетинг изланишларини олиб бориш, экспорт қилинувчи товарлар бўйича узоқ ва қисқа муддатли нархлар конъюнктураси кўрсаткичларини олдиндан айтиб бериш орқали амалий ёрдам бериш бўйича хизматлар кўрсатади.

ТИАИС фаолиятининг асосий йўналишларидан яна бири – стандартлаш бўйича халқаро ташкилот талабларига мувофиқ, маҳаллий корхоналар маҳсулотлари сифатини ошириш чора-тадбирларини амалга ошириш ҳисобланади. Вазирлик томонидан божхона божлари ва тўловларини янада бир хиллаштириш бўйича изланишлар давом эттирилмоқда. Ўзбекистоннинг товарларни тарифлаш ва код бериш тизимини уйғун-лаштиришга асосланган ТИФ номенклатураси жорий қилинган. Республикада товар ва хизматларнинг барча турига экспорт божи бекор қилинган, экспорт-им-порт амаллари учун квота тизими қўлланилмайди. Лицензиялаш ҳам фақат махсус экспорт-импорт амаллари учун қўлланилади. Ўзбекистонда импортга сон жиҳатдан чегара қўйилмаган, максимал ставка 30 фоизни, ўртача арифметик кўрсаткич эса, 14,6 фоизни ташкил қилади.

Ўзбекистоннинг ташқи бозорда ўз мавқеини мустаҳкамлаши ва республика ТИФ субъектлари манфаатларини ҳимоя қилишда хорижий мамлакатлардаги Ўзбекистон элчихоналарининг савдо, иқтисодий масалалар бўйича маслаҳатчилари ёрдам кўрсатади. Яъни, улар агентлик ходимлари ичидан тайинланади ва агентликка тезкор маълумотлар етказиб туришни таъминлайди. Республиканинг савдо ҳамкорлари бўлган мамлакатларнинг экспорт қилинадиган товарлари, бозорлар конъюнктураси таҳлилини амалга оширади. Тадбиркорлик доиралари орасида бевосита алоқалар ўрнатилишига ёрдам беради. Бугунги кунга келиб, маслаҳатчилар савдо-иқтисодий масалалар бўйича дунёнинг 16 мамлакатада ўз фаолиятларини олиб бормоқда.

Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги Ўзбекистоннинг хорижий давлатлар, биринчи навбатда, ЕИ, Россия, Япония, ХХР, Жанубий Корея, Германия билан инвестицион ва молиявий-техник ҳамкорлигининг кенгайтилишида муҳим рол ўйнайди. Вазирлик хорижий давлатлар ва халқаро молия институтлари томонидан Ўзбекистон Республикасига кўрсатиладиган ёрдамларнинг мувофиқлаштирувчисидир.

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан Жаҳон савдо ташкилотига киришга катта аҳамият берилиб, ушбу йўналишда мақсадга мувофиқ қадамлар қўйилмоқда, яъни ҳозирда Жаҳон савдо ташкилоти билан ишлаш бўйича идоралараро комиссия ишлаб турибди, агентлик зиммасига эса, унинг котибияти вазифасини бажариш юклатилган.

Хорижий давлатлар билан ўзаро муносабатларда республиканинг миллий манфаатлари олға сурилишининг механизмларидан бири Ўзбекистоннинг 30 дан ортиқ мамлакатлар билан йўлга қўйилган савдо-иқтисодий ҳамкорлик бўйича иккиёқлама ҳукуматлараро комиссияларнинг фаолият юритаётганлигидир.

18.5. Корхона ташқи иқтисодий фаолиятини ривожлантириш йўллари

Ташқи бозорга мустақил чиқиш ва ҳорижий шерикларни жалб этиш корхоналар учун маҳаллий иқтисодиёт ўсишининг қўшимча манбаси ҳисобланади. Бу нарса айниқса, корхоналарнинг иқтисодий барқарорлигини таъминлаш ва марказий ҳукуматдан молиявий тушумлар асосида корхонанинг ўз ишлаб чиқаришини қўллаб - қувватлаш, кредит маблағларини жалб этишнинг ҳаддан зиёд ортиб кетишини олдини олишга қаратилган корхона сиёсатини олиб боришда айниқса, катта аҳамиятга эга бўлади. Бу масалада корхоналар ўз маҳсулотларининг ҳам маҳаллий, ҳам жаҳон бозорида рақобатбардошлигини таъминлашда сифатнинг ўрни бекиёсдир. Агар корхонадан четга чиққан ва бозорга келиб тушган нуқсонли буюмларни таъмирлаш ёки алмаштириб бериш харажатлари билан биргаликда, паст даражадаги сифат оқибатида сарфланадиган умумий харажатлар ишлаб чиқариш харажатларининг 30 ва ундан кўп фоизини ташкил қилади. АҚШнинг кўплаб мутахассислари паст сифатни Америка маҳсулоти учун меҳнат унумдорлиги ва унинг рақобатбардошлиги ўсишининг асосий тўсиғи деб баҳолашган.

Ташқи иқтисодий фаолиятда экспортга йўналтирилган маҳсулотлар сифатининг мунтазам равишда яхшилаб бориш муҳим сиёсий ва иқтисодий аҳамиятга эга бўлган вазиятдир. Бу вазиятнинг тинмай амалга оширилиб бориши моддий-техника базаси яратилишига муносиб ҳисса қўшиш демакдир. Бугунги кунда сифат муаммоси хўжалик фаолиятининг барча жиҳатларини қамраб олмоқда. Юқори сифат меҳнат ва моддий ресурсларни тежаш, экспорт имкониятларини ошириш, пировард натижада эса жамиятнинг эҳтиёжларини янада яхшироқ ва тўлароқ қондириш демакдир.

Маҳсулот сифати – маҳсулотга келишилган ёки назарда тутилган эҳтиёжларни қондириш қобилиятини берадиган унинг хусусиятлари ва характеристикалари йиғиндиси. Маҳсулот сифати унинг рақобатбардошлилигига эришишнинг асосий омили ҳисобланади. Бошқа статик омилларга маҳсулот нархи, хизматнинг меъёрий муддатида ва маҳсулот сервис сифатида унинг истеъмоли доирасидаги харажатлар (эксплуатация) киради.

Товарнинг истеъмол хусусиятлари йиғиндисидан фойдаланиш даражаси нуқтаи назаридан “сифат” ва “фойдали самара” тушунчаларини фарқлаш лозим. Сифат – товарнинг маълум бир эҳтиёжни қондиришининг салоҳиятли қобилияти, самарали фойда эса – товарнинг маълум бир талабни қондиришининг ҳақиқий (фактик) қобилияти.

Ишлаб чиқариш технологияларининг ривожланиши ва шахс эҳтиёжларининг таъсирида сифатнинг ўрни ва аҳамияти доимий равишда ортиб бормоқда. Кун сайин маданият ва таълим даражасининг юксалиб бориши истеъмолчиларни янада нозик дидли ва талабчан қилмоқда. Рақобатбардошликни таъминлашда XX асрнинг 80–йилларида сифатга талаблар ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Жаҳон бозорида маҳсулотларни харид қилаётган истеъмолчиларнинг 80 %дан ортиғи сифатни нархдан устун қўймоқда. Маълумотлар сифат харажатларининг умумий ишлаб чиқариш харажатларининг 15–25 %дан кам бўлмаган қисмини ташкил қилганини кўрсатади. Кредитлаш, сармоя киритиш, имтиёзлар бериш имкониятлари

маҳсулот сифати билан боғланган. Масалан, Европанинг бир қатор давлатларида шундай қонунларга амал қилинадики, уларга кўра муайян маҳсулотлар сифат сертификатисиз бозорга киритилмайди. Мазкур сертификат маҳсулот сифатининг Халқаро стандартлаштириш ташкилоти – ISO стандартларидаги талабларга жавоб беришини тасдиқлайди. Бошқа сертификатлаштирилмаган маҳсулотларнинг икки баробар арзонга сотилиши шарт қилиб қўйилган. Сифатга боғлиқ ташкилий–иқтисодий ва техник муаммолар аллақачон тадқиқот предметиға, уларни ҳал қилиш йўллари фан тармоғига айланган. 80–йилларнинг йирик уруши. Глобал иқтисодиётда иккинчи жаҳон урушидан сўнг АҚШнинг етакчилиги мустаҳкамланди. Бутун дунёда Америка тажрибаси ўрганилди ва амалиётда қўлланилди. 1953 йилда инглиз мутахассислари АҚШда ишлаб чиқаришни ташкил қилиш юзасидан кенг қамровли ислохотларни ўтказишган. Бироқ сифатни бошқариш соҳасида улар оқилона статистик назоратдан фойдаланилаётганини қайд этдилар, холос. Америка корхоналари танланма кириш назоратидан фойдаланишган ва унга кўра маҳсулотларнинг 98 %и яроқли деб топилган. Яроқсиз маҳсулотлар истеъмолчи талабларига кўра бепул алмаштириб берилган. Илмий-техник тараққиёт ва Европа мамлакатлари иқтисодиётининг юксалиши, “япон мўъжизаси”нинг юзага келиши натижасида ушбу мамлакатлардаги илғор корхоналар нуқсони бор маҳсулотларни рўйхатга олиш ва алмаштириш билан кифояланиб қолмадилар. Сифатни бошқаришнинг мураккаб тизимлари шакллантирила бошланди. Бу тизимлар тарқала бошлаганда бозор сифатнинг нархдан муҳимлигини англади. Натижада Америка бизнеси 70 ва 80 йилларда юқори сифатли маҳсулотларни паст нархларда бозорга таклиф қилган Япония ва Европа фирмалари томонидан кучли рақобатга дуч келдилар.

Шубҳасизки, бозор иқтисодиёти шароитида сифатни бошқаришнинг ташкилий–иқтисодий масалалари кўп ҳолларда янгича ёндашувлар асосида ҳал қилинади. Бироқ орттирилган тажриба ва миллий фан салоҳиятидан бу соҳада фойдаланиш ниҳоятда фойдали.

Маҳсулот сифатини бошқариш деганда маҳсулотни лойиҳалаш, уни ишлаб чиқариш, эксплуатация қилиш ёки ундан фойдаланишда унинг зарурий сифат даражасини белгилашни таъминлаш ва сақлаш тушунилади. Булар иш сифатини доимо назорат қилиб бориш ва маҳсулот сифатига таъсир этувчи шароит ва омилларга мақсадга мувофиқ тарзда таъсир кўрсатиш йўли билан амалга оширилади.

Маҳсулотлар учун белгиланган нормативлар техник хужжатлар асосида уларга қўйиладиган асосий талабларга нисбатан белгиланиши лозим. Бозор иқтисодиётининг асосий қонуни талаб ва таклиф бўлганлиги учун ҳар бир ишлаб чиқарилган товарга истеъмолчининг қўйган талаби муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун бозор иқтисодиёти шароитида истеъмолчининг талаби даврларига нисбатан ўзгарувчан бўлганлиги учун ишлаб чиқариш корхоналарига доимо янги таклифлар берилади. Шу сабабли товарларнинг сифат кўрсаткичлари доимо яхшиланиб, уларнинг рақобатбардошлиги ошиб боради. Маҳсулот сифатини оширишнинг муҳим омилларидан бири рағбатлантириш ва режалаштиришдир.

Маҳсулот сифатида халқ хўжалигининг муайян тармоқлари ва корхоналарни ривожлантириш режаларини яхшилаш вазифалари кўзда тутилган ҳамда ушбу вазифалар бажарилиши учун керак бўлган муддат белгиланиши зарур. Маҳсулот сифатини режали амалга оширишда стандартлар катта аҳамиятга эга. Корхона бирлашмаларида сифатни бошқаришнинг автоматлаштирилган туб тизимлари жорий этилишидан асосий мақсад меҳнатни бануқсон ташкил этишга асосланади. Бу тизим меҳнатни баҳолашда квалиметрия усулларида фойдаланишни кўзда тутди. Ишчи ёки жамоат меҳнатини баҳолангандан сўнг кўрсаткичлар таҳлил қилинади ва камчиликларни йўқотиш чоралари кўрилади. Бу кўрсаткичлар ишчи ёки жамоатчиликни иқтисодий рағбатлантиришда асос қилиб олинади. Сифат коэффиценти деб аталувчи ушбу кўрсаткич ўзаро ва жамоатлараро мусобақаларни уюштириш ғолибларни аниқлашда асосий кўрсаткич деб қабул қилинади. Ишлаб чиқариш даврида сифатга қўйиладиган талаблар

ўзгарувчан бўлади. Шунинг учун тайёрланган маҳсулотнинг сифати ҳар томонлама таҳлил қилинади, уларнинг иқтисодий барқарорлиги чиқарилаётган маҳсулотнинг миқдори, уларнинг салоҳиятига яъни корхона ускуналари, қувватига, ҳомашё сифатига боғлиқ. Маҳсулотларнинг сифатини бошқариш ва янги ассортиментдаги маҳсулотларни яратиш учун ишлаб чиқаришни ривожлантиришга янги технологияларни татбиқ этиш асосий омил ҳисобланади.

Асосий таянч тушунчалар

Ташқи иқтисодий фаолият, экспортга йўналтирилган фаолият, перспектив режалаштириш, ишбилармонлик фаолияти, патентланган кашфиёт, халқаро менежмент, ташқи иқтисодий фаолиятни стратегик режалаштириш, корхона рақобат устунлиги, халқаро бизнес, ташқи иқтисодий битимлар, ташқи иқтисодий фаолиятни бошқариш, ISO стандарти, маҳсулот сифатини бошқариш, сифат коэффициенти.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Корхона ташқи иқтисодий фаолиятининг моҳияти ва турлари.
2. Корхона ташқи иқтисодий фаолиятини стратегик режалаштириш жараёнига таъсир кўрсатувчи омиллар.
3. стратегик ривожлантиришда ахборот техноло-гияларининг ўрни қандай аҳамиятга эга?
4. Маълумотлар базасини бошқариш тизими нима?
5. Бошқарувда ахборот тизими қандай имкониятларга эга?
6. Корхона ахборот тизимини шаклланиш манбалари ва йўналишлари.
7. Корхонада ахборот тизимини ривожланиш босқичлари.
8. Ахборотларни тижоратли тарқатиш саноати ва технологиялари.
9. Автоматлаштирилган тизим (АТ)нинг ахборот хавфсизлигига таҳдид деганда нима тушунилади?
10. Корхона фаолиятида АКТни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари нималардан иборат?

ХІХ-БОБ. КОРХОНАНИНГ СТРАТЕГИК РИВОЖЛАНИШИНИ БОШҚАРИШДА АХБОРОТ ТИЗИМЛАРИ

Мазкур бобда корхонанинг стратегик ривожланишини бошқаришда ахборот тизимларининг ўрни, корхоналарда замонавий ахборот коммуникация технологияларини жорий этиш йўналишлари, корхона маҳсулотлари ва хизматларини ишлаб чиқиш ҳамда ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш жараёнларининг назарий ва амалий жиҳатлари тадқиқ этилган.

19.1.Ахборотларнинг мазмун-моҳияти ва уларнинг бошқарувдаги ўрни

19.2.Корхона бошқарувида ахборот-коммуникацион жараёнларнинг таркибий элементларининг аҳамияти

19.3.Бошқарув жараёнларида ахборотлардан самарали фойдаланишнинг хавфсизлик хусусиятлари

19.4.Бошқарув жараёнида ахборотлар стратегиясини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари

19.1 Ахборотларнинг мазмун-моҳияти ва уларнинг бошқарувдаги ўрни

Миллий иқтисодиётлар рақобатдошлиги, давлатнинг маҳаллий ва чет эл сармоядорлар учун қулайлиги кўп жиҳатдан ахборот инфратузилмаси ва ахборот хизматларининг ривожланган даражасига боғлиқ. Кучли, рақобатдош иқтисодиётларни, шунингдек дунёнинг барча қисмларда индустријаштиришдан сўнги ва бозор иқтисодиётида янги жараёнлар пайдо бўлиши глобал иқтисодиёт миқёсини кенгайтирди. Миллий ахборот манбалари иқтисодиёт ва жамият ривожланишнинг энг зарурий таркибларнинг бирига айланди, у борган сари айрим давлатларнинг глобал

рақобатдошлик даражасини белгилаб беради. Ижтимоий барқарорликни ошириш ва иқтисодий ўсишнинг муҳим омилларидан бирига айланиб бораётган ахборот - коммуникация технологияларини ривожлантириш Ўзбекистон давлат сиёсатининг асосий устувор йўналишларидан бири бўлиб бормоқда. Ахборот иқтисодий омил бўлиб қолди ва ахборот соҳасига сармоялар доимий равишда мунтазам ошиб бормоқда. Айниқса ахборот технологияларининг ўрни замонавий бозор иқтисодиётида катта аҳамиятига эга. Маълумки, инсоният илм-аҳлининг маҳсулоти бўлмиш ахборотдан унумли фойдаланмасдан туриб жамиятни ривожлантириш, фан - техникани жадаллаштириш, ишлаб - чиқаришнинг самарадорлигини ошириш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам, ахборотлаштириш соҳаси фан-техникани, иқтисодиётни ривожлантиришнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади.

Ҳозирги даврда ахборот оқимини ўсиш даражаси жуда юқори бўлганлиги сабабли уларни ески усуллар билан қайта ишлаш тобора қийинлашиб бормоқда. Шунинг учун, кўпгина илмий мақолаларда, махсус адабиётларда жамиятни ахборотлаштириш, ахборот ресурсларини ўзлаштириш, ахборотни ишлашнинг янги технологияларини яратиш, улардан самарали фойдаланиш масалалари муҳокама қилинмоқда. Илмий техник тараққиётнинг инсон фаолияти барча соҳаларига тасир қилишнинг асосий омилларидан бири янги ахборот технологияларини кенг қўллашдир.

Жамиятни ахборотлаштириш - жаҳон миқёсидаги муҳим муаммолардан бири, инсоният тараққиётининг, ҳозирги замон фан-техника тараққиётининг ҳаётий зарур бўлган муаммолари мажмуаси демакдир. Бу соҳа турли хилдаги ахборотларни тайёрлаш, улардан фойдаланиш, ҳисоблаш техникасининг замонавий тизимларини ташкил қилиш ва бошқа муҳим ишлар билан шуғулланади. Шу билан бирга, мазкур соҳа халқ хўжалигининг бир қатор тармоқларини ўз ичига олади ва ахборотлаштириш индустриясининг мажмуасини ташкил қилади. Унда ахборот технологияси- электрон-ҳисоблаш машиналари, шахсий компьютерлар, процессорлар, алоқа ҳамда электрон

алоқа воситалари ва тармоқларини ишлаб чиқадиган корхоналар, бирлашмалар марказий ўринни эгаллайди.

Олимлар ва мутахассисларга “ахборотлар океани” нинг қудратли тўлқинларини яхшироқ егаллашлари учун илмий - ахборот хизматлари вужудга келган. “Ахборот” сўзи латинча “информатио” сўзидан олинган бўлиб, кутилаётган ёки бўлиб ўтган воқеа, ҳодисалар тўғрисидаги маълумотларни билдиради. Ахборот технологиялар замонавий жаҳон тизимининг хизматлар соҳасида муҳим воқеасига, цивилизациянинг келгуси ривожланишини белгиловчи энг таъсир этувчи кучлардан бирига айланмоқда. Иқтисодиётдан ташқари, у жамият ҳаётининг муҳим соҳаларга: сиёсатга, ижтимоий соҳага, маданиятга, экологияга, хавфсизликка ва бошқаларга таъсир кўрсатмоқда.⁹⁰ Бундай иқтисодиёт тикланмас табиий манбааларни истеъмол қилишни кенгайтишига эмас, балки билимларга асосланади. Бу эса, ҳар қандай корхонанинг асосий капитали бўлиб, моддий активлар ва анъанавий манбаа ва хизматлар эмас, балки интеллектуал мулк, “ноу-хау”ларни билдиради. Энг юқори даромадни ихтиро ва инновациялар келтиради. Шу билан бирга, технологик ишлаб чиқаришлар ҳам, бизнес-режаларни ташкил қилиш ҳам ва бутунлай янги бизнес-ғоялар ҳам тенг равишда аҳамиятлидир.

Бугунги кунда корхона фаолиятини самарадорлигини ошириш ва соғлом рақобат курашида иштирок етиш, ахборот технологиялар соҳасидаги замонавий технологиялар хизматларидан фойдаланмасдан амалга оширишни тасаввур қилиш қийин.

Ахборот технологияси (АТ) сифат жиҳатдан янги ахборотга эга бўлиш, меҳнат ҳажмини камайтириш ва ахборот ресурсларидан фойдаланиш жараёнининг самарадорлигини ошириш мақсадида ахборот тўплаш, қайта ишлаш, сақлаш, узатиш ва тақдим етиш учун дастурий-техник воситалар мажмуидан фойдаланиш жараёнини билдиради. Ахборот ресурслари бу

⁹⁰ Литвак Б.Г. Создание информационного общества. Юнити. - М.: 2009. –С 34.

ахборот тизимларидаги алоҳида ҳужжатлар ва алоҳида ҳужжатлар массиви, ҳужжатлар ва ҳужжатлар массивидир.

Атроф олам тўғрисида янги билимларни егаллаш билан боғлиқ нимаики бўлса, илм-фан деб номланади, моддий ва маънавий бойликларни яратиш жараёнида ушбу билимларни амалга ошириш билан боғлиқ бўлган ҳар қандай нарса технология деб аталади.⁹¹ Иқтисодиёт соҳасида ахборот технологиялари деганда бошқарув объектининг оптимал бозор параметрларига ега бўлиш мақсадида дастлабки тарқоқ маълумотларни аппарат ва дастурий воситалар ёрдамида ҳаққоний тезкор ахборот сифатида қайта ишлаш методларининг мажмуи тушунилади.

Иқтисодий ахборот деганда иқтисодиёт ва унинг барча элементларининг ҳолатини акс эттирадиган ёки унинг ўзгариши ва тараққиётини белгилайдиган маълумотлар мажмуи тушунилади. Иқтисодий ахборот бошқарув ахборотининг муҳим қисми, ташкилий - иқтисодий бошқарувнинг асосий ресурси ҳисобланади.

Ахборот жараёнлари – ахборотни тўплаш, қайта ишлаш, жамғариш, қидириш ва тарқатишдан иборат жараёнлардир. Ахборот устида ишлашда ҳамма вақт манба ва унинг истеъмолчиси бўлади. Ахборотнинг манбадан истеъмолчига етказилишини таъминлайдиган йўллар ва жараёнлар алоқа каналлари ёки ахборот коммуникациялари деб аталади.⁹²

Телекоммуникациялар деб компьютер тармоқлари ва замонавий алоқа воситалари асосида маълумотларни масофавий узатиш усулларига айтилади.

Ахборот хусусиятлари. Ҳаққонийлик, тўлиқлик, долзарблик – ахборотнинг асосий хусусиятлари мана шулар.

Ахборот ҳаққонийлиги деганда унинг атроф оламнинг объектив борлиғига мувофиқлиги тушунилади.

Ахборот тўлиқлиги деганда еса қарор қабул қилиш учун қай даражада унинг етарли экани тушунилади.

⁹¹ Бритков В., Дубовский С. Информационные технологии в национальном и мировом развитии // Общественные науки и современность. - 2011. - №1. - С 147.

⁹² Довгий С.А. и др. Современные телекоммуникации. Технологии и экономика. - М.: Эко-трендз, 2010. - С 320.

Ахборот долзарблиги ахборотнинг жорий вақт талабларига мувофиқлик даражасини билдиради. Одатда ахборотнинг тижорий қиммати унинг ҳам долзарблиги, ҳам тўлиқлиги билан ўлчанади. Ахборот жараёнлари муайян вақтга чўзилганлиги туфайли, ҳаққоний ва мос ахборот ҳам, агар у вақтда ескирган бўлса, нотўғри қарорлар чиқаришга олиб келиши мумкин. Маълумотлар билан ишлашда мос усулни топиш заруратининг туғилиши кўп ўринда ахборот олишни шу даражада кечиктириб юбориши мумкинки, натижада у ўз долзарблигини йўқотади ва кераксиз бўлиб қолади. Маълумотларни шифрлашнинг замонавий тизимлари ва электрон имзо механизмларининг кўпчилиги, хусусан, мана шунга асосланади. Маълумотларни ўқиб олиш учун методга ега бўлмаган шахслар калит кидириш билан машғул бўлишлари мумкин, чунки метод алгоритмини одатда билиб олиш мумкин. Бироқ бундай қидирув муддати шу даражада чўзилиб кетиши мумкинки, иш давомида ахборот ўз долзарблигини, демакки, бунинг билан боғлиқ амалий қимматини йўқотади.

1-жадвал

Ахборот технологиялари классификацияси.⁹³

ИНФОРМАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАР	АТ усули бўйича тарқатиш	Анъанвий
		Янги информатион технологиялар
	Бошқарув мақсадларини камрап олиш даражаси бўйича	Маълумотларни елестрон турда ишлаш
		Бошқарув функцияларни автоматлаш
		Қарор қабул қилишни таъминлаш
		Електрон офис
		Эксперт ёрдами
		Матн редактори иши
	Технологик жараёнлар харакати синфи бўйича	Жадвал жараёни иши
		Маълумотларни базасини бошқариш воситалари билан ишлаш
		График объектлар билан ишлаш
		Мултимедия тизимлари
		Гиперматнли тизим
		Пакетли
	Интерфейсдан кулланучи типи бўйича	Диалогли
		Тармоқли
		Локал
	Тармоқ тузулиши услуги бўйича	

⁹³ Коноплева И.А., Хохлова О.А., Денисов А.В., Информационная технология: учеб пособие. под ред. И.А.Коноплевой. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2012. – С 7.

		Кўп даражали
		Тарқатилган
	Хизмат кўрсатиш предмети бўйича	Бухгалтерия ҳисоби
		Корхона фаолияти
		Солиқ фаолияти
		Суғурта фаолияти
		Бошқалар

Бир хиллик, тенглик ва ега бўлиш осонлиги ҳам ахборотнинг муҳим хусусиятлари сирасига киради. Адекватлик деганда истеъмолчи эга бўлган ахборотнинг муаллиф унга бахш этган мазмунга мувофиқлик даражаси тушунилади. Ахборотга эга бўлиш осонлиги у ёки бу ахборотга эга бўлиш ўлчовини билдиради. Ахборотлаштириш бу ахборотга бўлган эҳтиёжларни қондириш ва ахборот ресурсларини шакллантириш ва қўллаш асосида фуқаролар, давлат ҳокимияти органлари, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари, ташкилотлар, ижтимоий бирлашмаларнинг ҳуқуқларини амалга ошириш учун оптимал шароитларни яратишнинг ташкил этилган ижтимоий-иқтисодий ва илмий-техник жараёнидир.

Ахборот - коммуникация технологиялари шахсий, оммавий ва ишлаб чиқариш коммуникациялари ёрдамида ахборотни тайёрлаш, қайта ишлаш ва етказиб бериш билан боғлиқ объектлар, хатти-ҳаракатлар ва қоидалар мажмуини, шунингдек санаб ўтилган жараёнларни интеграл равишда таъминлайдиган барча технологиялар ва соҳаларни билдиради.⁹⁴

Жаҳон тажрибаси ахборот - коммуникация технологияларининг мамлакат ижтимоий - иқтисодий ривожланишига асосан ижобий таъсирини тасдиқлайди. Географик ва вақт тўсиқларини бузиб ўтиб, ахборот-коммуникация технологиялари жаҳондаги ҳар бир киши билан онлайн режимида алоқа боғлаш ва маълумотлар олиш имконини беради, ижтимоий-иқтисодий хатти - ҳаракатларнинг глобал мобиллигини оширади.

АКТнинг электроника, кибернетика, сунъий йўлдошли алоқа тизимлари базасида жадал ривожланиб бораётгани ахборот-коммуникация технологияларида ҳақиқий инқилоб содир бўлаётганинидан далолат беради.

⁹⁴ Майкл Е. Портер Конкурентное преимущество: Как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость. Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2011. –С 232.

Бу еса ресурсларни қўллаш ва тақсимлашнинг технологик самарадорлигини ошириш йўли билан жаҳон ҳамжамиятининг барқарор ривож учун имконият яратади. Экологик жиҳатдан ҳавфсиз бўлган ахборот-коммунация технологиялари атроф муҳитни сақлашга ёрдам берадиган самарали ресурс ва энергия жамғарадиган технологияларни яратишда қудратли асос вазифасини ўтайди. АКТнинг тарқалиши глобаллашув шароитида ахборотлаштиришнинг ривожланиш суръатларини, халқаро капитал ҳаракатини тезлаштиради, бутун дунёда ахборот тармоқлари воситасида хизмат кўрсатиш соҳаси янада кенгайиб боради. Жаҳоннинг бир қатор тараққий этган мамлакатларида ахборот-коммуникация технологиялари соҳаси ушбу мамлакатлар ҳукуматлари томонидан устувор йўналиш сифатида ажратиб кўрсатилган ва ўзининг ривожланиш суръатлари бўйича иқтисодиётнинг бошқа соҳаларидан илгарилаб кетган.

Ахборот-коммуникация технологияларининг улкан потенциалидан тўлиқ ҳажмда фодаланиш бизнес, алоҳида шахслар ва бутун жамиятни қамраб олган ҳар томонлама иқтисодий ислоҳотни амалга оширишнинг устувор йўналишларини белгилаб беради, чунки АКТ алоҳида фуқароларнинг ҳаёти ва фаолиятига ва умуман мамлакатимиз инфраструктурасига фаол кириб бормоқда. Бу йўналишлар қуйидагилардир:

- давлат ва сиёсий бошқарув;
- таълим ва илм-фан;
- соғлиқни сақлаш ва тиббиёт;
- телекоммуникациялар ва оммавий ахборот воситалари;
- бизнес ва савдо;
- маданият ва санъат;
- ишлаб чиқариш.

АКТнинг давлат бошқарувига жорий этилиши иқтисодиёт ривожланишини тезлаштириш, давлат секторига сарфларни қисқартириш йўли билан меҳнат унумдорлигини ва давлат бошқаруви самарадорлигини ошириш

имконини беради, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг фуқаролар ва ҳўжалик юритувчи субъектлар билан ўзаро алоқасини такомиллаштиради. АКТнинг сиёсат соҳасидаги ривож самарали фуқаровий жамиятни ривожлантириш учун керакли моддий базани яратади. Зеро АКТнинг мамлакат ичида тарқалиши ахборотга еркин кириш ва ега бўлишни ҳамда аҳоли билан мисли кўрилмаган даражада акс алоқа ўрнатиш йўли билан барча фуқароларнинг давлат сиёсий фаолиятидаги фаол иштирокини таъминлайди.

Ахборот-коммуникация технологиялари таълим тизимини ҳам тубдан ўзгартиради: бу соҳада умр бўйи малака ошириш тамоилини фаол қўллаш имконияти туғилади. Турли ахборот маълумотлар базаларидан фойдаланиш даражасининг ортиши, масофавий таълим методларининг жорий етилиши турли аҳоли қатламлари учун сифатли таълим олиш имкониятларини тенглаштиради ва бу билан умумий саводхонлик даражасини оширади. Виртуал университетлар ғоясини ҳаётга татбиқ етиш имкониятлари ҳақиқатга айланиб боради: бунда хатто марказдан анча узоқ қишлоқ жойларида истиқомат қилувчи ҳар бир шахс масофавий таълим режимида билимлар тизимига ега бўлиши мумкин. Дунё миқёсида еса тараққий етган АКТлар илмий-техник ютуқларни айирбошлаш, муайян билимларни истеъдодли ўқитувчилар ёки тажрибали мутахассислардан чекланмаган миқдордаги ўқувчиларга етказиш жараёнини кенг йўлга қўйиш имконини беради. Натижада ўқув материаллари ва жаҳон кутубхоналарига чекланмаган кириш имконияти туфайли ўқув курсининг таннархи кескин равишда қисқаради, ҳар бир киши контекстли қидирув ва таҳлил процедуралари орқали реал вақт режимида жуда катта билимлар қатламларидан фойдаланиш имкониятига ега бўлади.

АКТлар кичик бизнес ва шахсий тадбиркорликка ҳам меҳнат унумдорлигини, ҳуқуқий саводхонликни ошириш учун ноёб имконият яратади. Бизнес билан ёки истеъмол молларини сотиб олиш билан шуғулланаётган фуқароларнинг АКТ орқали бозор нархлари ва товарларнинг

сифатлари тўғрисидаги ахборотга кенг кириб бориш имкониятларига ега эканликлари уларга рационал тижорий қарорлар қабул қилиш ва самарали истеъмолчилик танловини амалга оширишга ёрдам беради. Бизнес билан шуғулланувчилар учун янги компьютер моделларининг махсус яратилиши ва ривожлантирилиши Интернет воситасида олиб бориладиган савдонинг мисли қўрилмаган экспансиясига сабаб бўлмоқда. Анъанавий чегараларни бузиб ўтган мисли қўрилмаган даражада кўп бизнес турларининг ривожланиши туфайли пул ва хизматларни тез ва арзон таклиф этиш имкони туғилди. Шунини таъкидлаш лозимки, АКТдан фойдаланиш бизнес соҳасида битимлар самарадорлигининг такомиллашувига катта ҳисса қўшди. Масалан, Японияда шундай катта ва қулай магазинлар тармоқлари фаолият кўрсатадики, уларда товарларга бевосита уйдан ёки офисдан туриб, нафақат телефон орқали, балки Интернет орқали ҳам буюртма бериш мумкин.

Ҳозирги замон шароитида кўпчилик корхона раҳбарлари ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишга корхона фаолияти самарадорлигини максимал даражада ошириш инструменти сифатида қарамоқдалар. Ташкилотлар еса қарор қабул қилиш ишларини соддалаштириш ва операцияларни амалга ошириш тезлигини ошириш учун электрон почта ва Интернетга борган сари кўпроқ таянмоқдалар. АКТдан узоқ муддат давомида фойдаланиш натижасида савдо менежментининг янги тури бўлган тармоқли таклиф менежменти вужудга келди.

АКТнинг ўзига ҳос жиҳатлари ишлаб чиқаришда ҳам намоён бўлади. Аввалам бор АКТ минимал сарф - ҳаражатлар билан янги турдаги хизматлар ва маҳсулотларни осон яратиш йўллари очиқ беради, чунки АКТ маҳсулотларининг катта қисми рақамли ва виртуал шаклда намоён бўлади. АКТ ривожланиши билан аҳоли бандлигини ошириш, АКТнинг жисмоний инфраструктурасини, дастурий тизимлар ва воситаларни, ахборот хизматларини ишлаб чиқаришга оид янги соҳаларда даромад олиш имкониятлари кенгаяди. Инвестиция қўйилмаларининг тез қайтиб келиши билан характерланадиган ривожланган ахборот-коммуникация технологиялари ишлаб

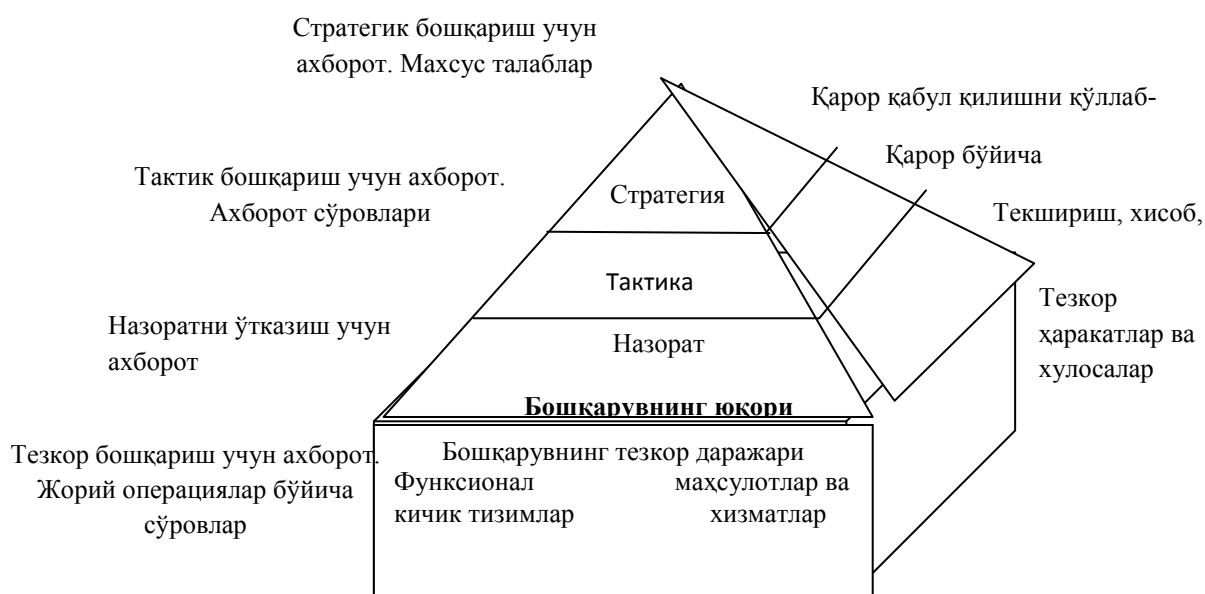
чиқариш ва бошқарувда илғор технологияларнинг тез ва осон жорий қилинишига ёрдам беради, корхона ходимларининг ўзаро фаолиятида иш унумдорлигини пасайтирадиган вақт ва масофадаги чекланишларни олиб ташлайди, пировард натижада мамлакат фуқаролари фаровонлигини, умуман аҳолининг турмуш даражасини оширишга имкон яратади. Ҳозирги пайтда АКТ инфратузилмасини яратиш ва қўллаб-қувватлаш, шерикчилик муносабатларини ривожлантириш, ахборот-коммуникация технологияларини янада ривожлантириш мақсадида зарур шарт-шароитларни таъминлаш учун кадрлар тайёрлаш ишига жуда катта маблағлар сарфланмоқда.

Ҳозирги даврда АКТда содир бўлаётган ўзгаришларни чуқур англаб етган жаҳоннинг етакчи мамлакатлари ахборот инфратузилмаси ва ахборот ресурсларини стратегик ўстиришга катта аҳамият бермоқдалар. Ишлаб чиқариш самарадорлигини сезиларли даражада ошириш, янги хизматларни ривожлантириш ва маҳаллий шароитлардан оптимал фойдаланишда улкан потенциалга ега бўлган замонавий ахборот - коммуникация технологиялари давлат тузилишини, хусусан ижтимоий, сиёсий, маданий ва иқтисодий соҳаларни такомиллаштиришга ҳам ижобий таъсир кўрсатмоқда. Демак, ахборот-коммуникация технологиялари соҳасини ривожлантиришнинг миллий стратегияси бозор иқтисодиётини янада ривожлантиришда, Ўзбекистонда демократик тузумни мустаҳкамлашда биринчи даражали вазифа бўлиб хизмат қилади.

19.2. Корхона бошқарувида ахборот-коммуникацион жараёнларнинг таркибий элементларининг аҳамияти

Ривожланган давлатлар иқтисодиётини муваффақияти сабаблардан бири уларни доимо тезкор ва аниқ ахборотларга ега бўлиш имконияти юқориликдир. Шундай экан республикамызда замонавий ахборот коммуникацион технологияларни иқтисодиётни турли соҳаларга қўллаш заруриятидан далолат беради ва бундан миллий иқтисодиётда бозор инфратузилмасининг ривожланган бўғинларидан бири бўлган Корхона

тизими ҳам мустасно емас. Ахборотлар миқдори ва бошқарув жараёнларида юзага келадиган муаммолар Корхона фаолияти ўлчамининг ортиши билан кўпайиб боради. Бироқ, ҳатто нисбатан кичик Корхона ҳам одатдагига караганда анча катта ҳажмдаги ахборотларни қайта ишлаши лозим бўлади. Корхона фаолиятининг муайян турлари ҳақидаги ахборотлар кўплиги Корхонанинг ахборотларга бўлган бутун еhtiёжларининг фақатгина кичик бир қисми ҳисобланади. Аксарият ҳолларда бунда муаммолар туғилмайди. Ҳақиқий муаммолар вазиятнинг ўзгаришини кузатиш зарур бўлган ҳолатда пайдо бўлади. Ҳар қандай ташкилотнинг ресурслари доимий равишда ҳаракатда бўлади. Исталган вақтда товар захираларининг озми ёки кўпми миқдори, нақд пуллар, кириш ва чиқим ҳисоб варақлари мавжуд бўлади. Янги технологияни ўзлаштириш хизматлар кўрсатиш тезлигининг ўзгаришига олиб келиши мумкин. Агар ташқи муҳит ўзгарувчан бўлса, у ҳолда Корхона учун ўта муҳим воқеалар ғоят катта тезлик билан содир бўлиши мумкин. Агар маъмурият ушбу ўзгаришлар тўғрисида ўз вақтида хабар топмаса, оқибатлар жуда жиддий бўлиши мумкин. Ахборот-бошқарув тизими (АБТ) ўтган, ҳозирги ва назарда тутилаётган келгуси давр ҳақидаги ахборотларни бериши керак. У ишга тааллуқли бўлган корхона ичидаги ва унинг ташқарисидаги барча воқеаларни назорат қилиши лозим. АБТнинг умумий мақсади режалаштириш, назорат ва хизмат кўрсатиш фаолияти функцияларининг самарали бажарилишини ва умуман бошқарув жараёнини осонлаштиришдан иборат. Керакли инсонларга керакли вақтда керакли ахборотларни бериш унинг энг муҳим вазифаси ҳисобланади.

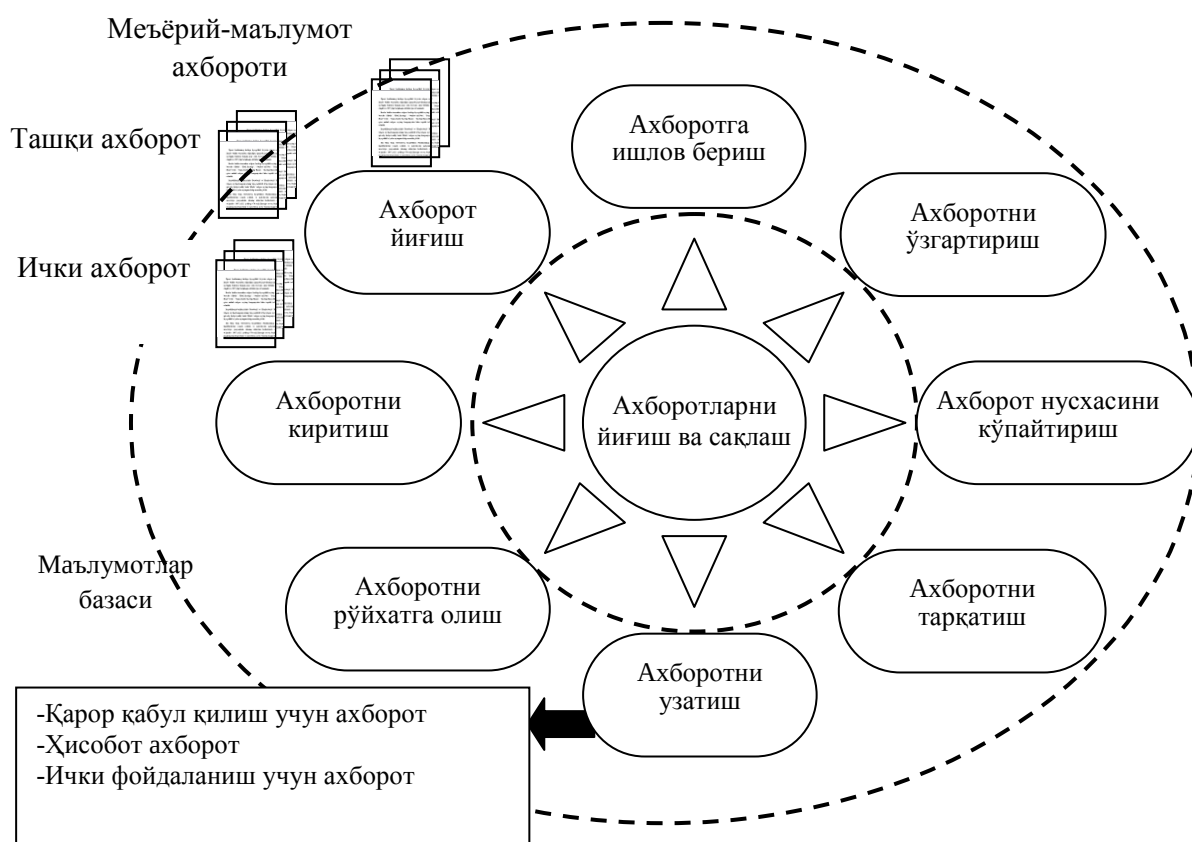
1-расм. Бошқарув пағоналарининг ахборотларга бўлган эҳтиёжлари.⁹⁵

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, Корхоналар фаолиятини ташкил этиш ва ривожлантиришни рағбатлантириш хизматларни такомиллаштиришнинг истиқболли йўналиши ҳисобланади. Ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий ва ташкилий-хизмат кўрсатиш тизимини бошқариш ахборот алмашуви билан боғлиқ. Бошқарув қарорларининг бажарилишини таъминлаш учун бошқарув жараёнида ҳар лаҳзада тизимнинг ҳолати, олдинга қўйилган мақсадларга эришиш ёки эришилмаётганлик тўғрисида маълумотлар олиниши керак. Бошқарув органи бошқарув объекти тўғрисида ахборот олади, уни таҳлил қилади, қарор қабул қилади ва уни яна бошқарув объектига юборади, шу тариқа, тизимда ахборот оқимлари доимий равишда ҳаракатда бўлади. Бошқарув жараёнида зарур ахборот қайд етилади, сақланади, тўпланади, қайта ишланади ва узатилади.

Ушбу тадбирлар мажмуи бошқарувнинг ахборот жараёнларини ташкил этади. Бошқарувнинг ахборот жараёнларида иқтисодий ахборот муҳим ўрин тутди. Корхонанинг молиявий ҳисоботини тузишда ахборотни йиғиш, сақлаш ва қайта ишлаш амалга оширилади. Буни техник жиҳатдан амалга

⁹⁵ Коноплева И.А., Хохлова О.А., Денисов А.В., Информационная технология: учеб пособие. под ред. И.А.Коноплевой. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2012. – С 133.

ошириш учун ишни ташкил этишнинг тегишли шакллари, техник воситалар, маълумотларни ўзгартириш усуллари ва тегишли малакага эга бўлган ходимлар талаб этилади.

2-расм. Иқтисодиёт объектини бошқаришда ахборот жараёнлари⁹⁶.

Кўзланган тадбирлар янги технологиялар ва техника ишлаб чиқувчиларининг ахборот базасини янада мустаҳкамлаш, уларга рақобатбардош хизматлар кўрсатиш учун шароитлар яратиш Корхона фаолиятининг самарадорлигини ошириш имконини беради.

Бугунги кунда мамлакатимизда ахборот-коммуникациялар технологияларини қўлламайдиган ташкилотлар деярли қолмади ва улардан аксариятининг ҳозирги вақтдаги муаммоси у ёки бу жараёнларни автоматлаштирилмаганлигида эмас, балки узоқ муддатли режаларсиз ва уни ривожлантириш истикболари ҳақида тасаввурга ега бўлмасдан туриб амалга оширилган стихияли автоматлаштириш оқибатидир. Ҳисоблаш техникаси ва

⁹⁶ Автоматизированные информационные технологии в экономике: Учебник. Под ред. проф. А. Титоренко. - М.:ЮНИТИ, 2013. - С 43.

дастурий таъминотни режасиз харид қилиш, турли бўлинмаларга жорий етилган бир вазифани ҳал етиш учун турли таклифларнинг мавжудлиги, ҳар хил сегментланган тармоқларни маъмурийлаштириш ва ҳимоялаш муаммолари - буларнинг барчаси турли Корхоналар АКТ - бўлинмалари раҳбарлари дуч келадиган муаммолар жумласига киради.

Дастурий таъминотни маъмурийлаштириш замонавий воситаларининг имконияти бундан ўн йил илгари АКТ-бўлинмалар фойдаланиладиган воситаларга қараганда анча кенг бўлишига қарамай бундай муаммолардан ҳоли бўлмаган компанияларнинг АКТ-муҳитини бошқариш анча мушкул. Операция тизимларининг турли версияларини ва бизнес-режаларини қўллаб-қувватлаш, фойдаланувчилар сони ўсиб бораётган шароитда ресурслар ва маълумотлардан фойдаланишни чеклаш, юкламанинг ортиб боришида сервернинг унумдорлигини бошқариш каби вазифаларни оддий деб бўлмайди.

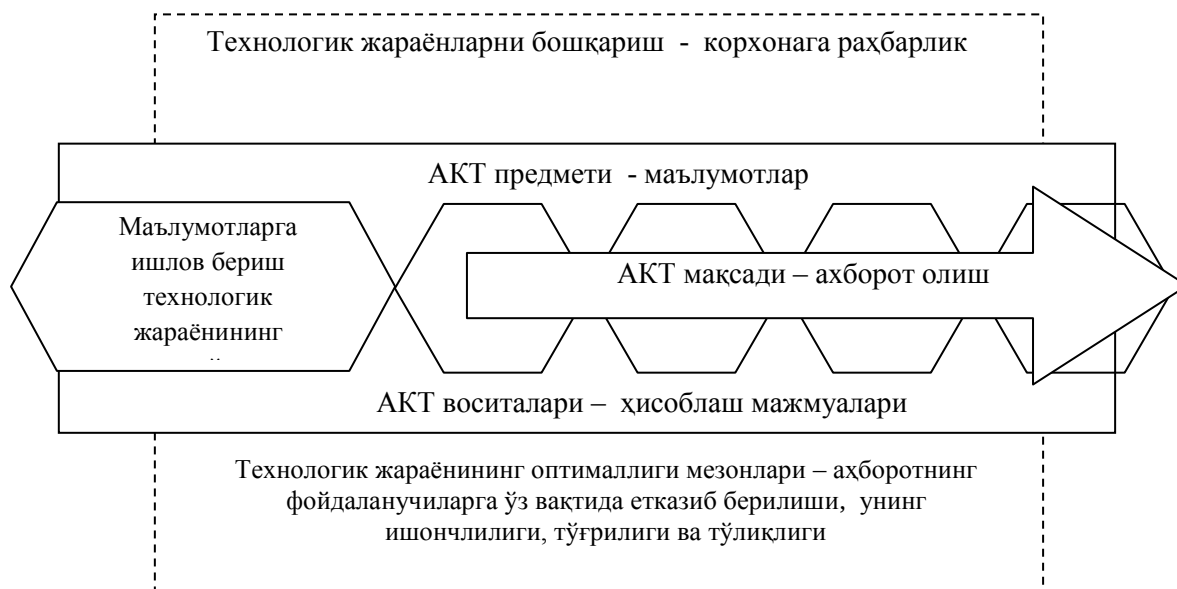
Бозор иқтисодиёти шароитида Корхона бошқарув вазифаларининг сифат жиҳатдан янги даражада ҳал етилишини истайди. Бозор конъюнктурасига ва иқтисодий вазиятнинг ўзгаришига тезда мослашиш зарурати Корхонанинг ички макроиқтисодиётини қайта қуришни, бошқарув ҳисобини йўлга қўйишни, бошқарув жараёнларини оптималлаштиришни талаб қилади. Ахборот технологияларидан, биринчи галда, маълумотларга ишлов бериш ва ҳисоб-китоб вазифаларини ҳал етиш учун фойдаланилади.

Умуман олганда ахборот - коммуникациялар технологияларининг қуйидаги асосий хусусиятларини ажратиш мумкин: (3 - расм)

- ахборот технологик жараёнининг мақсади ахборот олишдан иборат;
- маълумотлар технологик жараён предмети ҳисобланади;
- технологик жараённи амалга оширувчи воситалар – бу турли хилдаги ҳисоблаш мужмуалари;
- маълумотларга ишлов бериш жараёнлари танланган предмет соҳасига мувофиқ операцияларга бўлинади;

-жараёнга бошқарув таъсирларини раҳбарларнинг таркиби амалга оширади;

-фойдаланувчиларга ахборотни ўз вақтида етказиш, унинг ишончилиги, тўғрилиги ва тўлиқлиги ахборот технологик жараёнининг оптималлик мезонлари ҳисобланади.

3-расм. Ахборот-коммуникациялар технологияларининг асосий хусусиятлари.⁹⁷

Замонавий ахборот технологиялари бир вақтнинг ўзида матнли, рақамли ва график ахборотга ишлов беришга қодир. 80-йилларнинг бошида йирик хизмат кўрсатиш Корхоналарида ишлов бериладиган рақамли ахборот ҳажми корхона ичида ишлов бериладиган барча ахборотнинг 10 фоизига яқинини ташкил етар эди, унинг қолган қисми матнли ахборот улушига тўғри келар эди. Матнли ахборотга ишлов бериш ўрнатилган АКТдан фойдаланишга асосланган техник воситаларни қўллаган ҳолда амалга ошириларди. Корхонани тезкор бошқариш тизимида компьютерлар кўпроқ қуйидаги мақсадлар учун фойдаланилади:

-хизмат кўрсатишнинг тезкор режаларини ишлаб чиқиш ва уларнинг бажарилишини назорат қилиш;

⁹⁷ Коноплева И.А., Хохлова О.А., Денисов А.В., Информационная технология: учеб пособие. под ред. И.А.Коноплевой. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2012. - 7 бет.

-хизмат кўрсатиш жараёнлари учун зарур бўлган техникалар захираларининг ҳаракатини назорат қилиш;

-буюртмалар тушумини назорат қилиш;

-хизматлар кўрсатилганлиги тўғрисидаги маълумотларни таҳлил қилиш;

-тўловлар тушумини рўйхатга олиш;

-ҳисоб юритиш ва ҳисоботлар.

Телекоммуникациялар тизимларининг ривожланиши рақамли ва матнли ахборотга ишлов беришнинг барча техник воситаларини Корхона ичидаги ягона ахборот тизимига бирлаштириш имконини берди. Бир вақтнинг ўзида ҳисоблаш техникаси ва матнли ахборотга автоматлаштирилган тарзда ишлов бериш воситаларидан фойдаланишга асосланган ахборот тизими енг самарали ҳисобланади.

Корхона узоқ йиллик фаолияти мобайнида кўп ахборот тўплайди, ахборотни тезда қидириб топиш еса ушбу ахборот самарали жойлаштирилган ва сақланган тақдирда мумкин бўлади. Маълумотлар ахборот базаси умуман Корхонанинг ва унинг хизмат кўрсатиш бўлинмаларининг хўжалик фаолиятини тавсифловчи статистик кўрсаткичлар мажмуини, шунингдек Корхона ривожланишининг ҳолати ва тенденцияларига таъсир кўрсатувчи барча омилларга нисбатан фактли материални ўз ичига олади. Маълумотлар базаси учун статистик кўрсаткичлар тўплами пухта ишлаб чиқилади ва Корхонанинг фаолият кўрсатиши натижалари ва истиқболларини чуқур иқтисодий таҳлил қилиш учун зарур бўлган кўрсаткичларни қамраб олади. Одатда маълумотлар базасини шакллантиришда маълумотларни сақлаш ва янгилаш тизими тўғрисидаги масала ҳам ҳал етилади. Маълумотлар базалари асосий фойдаланувчилар - бошқарувчилар талабларини ҳисобга олган ҳолда узлуксиз янгиланиб туради.

Ялпи автоматлаштирилган ахборот тизимини ташкил етиш қуйидаги изчил босқичларни ўз ичига олади:

-маълумотларни йиғиш, сақлаш, қайта ишлаш ва узатиш жараёнларини автоматлаштириш;

-матнли ахборотга автоматлаштирилган тарзда ишлов бериш қурилмаларидан фойдаланиш;

-ахборотга ишлов беришнинг алоҳида ажратилган жараёнларини корхона ичидаги ягона тизимга интеграциялаш;

-ахборотга ишлов бериш техник воситаларининг бутун мажмуидан фойдаланиш, барча турдаги ахборотга ишлов беришнинг ягона тизимига ўтиш.

Корхона ишлашининг самарадорлиги корхонада ҳужжатлар айланиши қандай ташкил этилганлигига боғлиқ. Корхонани бошқариш сифатига ҳужжатларни шакллантириш, ахборотни қабул қилиш-узатишнинг тезкорлиги ва сифати, маълумот-ахборот хизмати ишлашининг уйғунлашганлиги, ҳужжатларни сақлаш, қидириб топиш ва улардан фойдаланишнинг аниқ ташкил этилиши каби омиллар таъсир кўрсатади.

Шундай қилиб, ҳужжатлар айланишини автоматлаштириш қуйидагилар учун зарур:

-Корхонада содир бўлаётган яхлит манзарани шакллантириш;

-барча бўлинмаларнинг уйғунлик билан ишлаши;

-мижозларга хизмат кўрсатиш сифатини яхшилаш;

-инсон, коммуникация, инвестиция ва бошқа хизмат кўрсатиш ресурсларидан самарали фойдаланиш.

Ахборот тизими оқилона бўлиши, яъни маълумотларни йиғиш, сақлаш ва улардан фойдаланиш учун кам харажат талаб қилиши лозим. Бир томондан, ҳар қандай иқтисодий ҳодисани ёки жараённи ялпи таҳлил қилиш учун ҳар томонлама ахборот талаб етилади. Агар у мавжуд бўлмаса, таҳлил тўлиқ бўлмайди. Иккинчи томондан, ахборотнинг ортиқча тўпланиши уни қидириш, йиғиш ва қарорлар қабул қилиш жараёнларини узайтиради. Ушбу талабдан ахборотнинг фойдалилигини ўрганиб чиқиш ва шу асосда ортиқча маълумотларни йўқотиш ва кераклиларини киритиш йўли билан ахборот оқимларини такомиллаштириш зарурати келиб чиқади.

Мураккаб автоматлаштирилган ахборот тизимлари одатда ташқи маслаҳатчилар ёрдамида мутахассислар гуруҳи томонидан лойиҳалаштирилади. Лойиҳалаштирилаётган тизим амалиётда самарали бўлиши учун ушбу мутахассислар лойиҳалаштириш жараёнига кейинчалик мазкур тизимдан фойдаланадиган бошқарувчиларни жалб этиш лозим. Чунки ушбу фойдаланувчилар қайси қарорлар асосий ва уларни қабул қилиш учун қанақа ахборот зарурлигини бошқаларга қараганда яхшироқ билишади.

Шуниндек, фойдаланувчиларга тизим билан ишлашни яхши ўргатиш орқали ҳам қаршилиқни камайтириш мумкин. Бундай ўргатиш мураккаб автоматлаштирилган ахборот тизими келтириб чиқарадиган номаълумликлар олдидаги қўрқувни камайтиради. Янги технология билан боғлиқ муҳим муаммолардан бири - бу ҳаддан зиёд катта миқдордаги ахборотларни беришнинг осонлиги. Ортиқча ахборотлар еса, худди ахборот тақчиллиги сингари, қарорларни қабул қилиш жараёнларини қийинлаштиради. Кераксиз фактлар билан чалғиб қолган раҳбар ё муҳим ахборотларни кўрмай қолиши мумкин.

Автоматлаштирилган ахборот тизимларига киритиладиган ишлов берилмаган ахборот уни яроқли тарзда олиш мумкин бўлган тарзда ташкил этилиши керак. Турли бошқарувчилар ахборотларга нисбатан турли вақтда турлича еҳтиёжлик сезишади. Уларга аппарат жиҳозларидан самарали фойдаланишга ёрдам бериш учун дастурий таъминотнинг турли пакетлари ишлаб чиқилган.

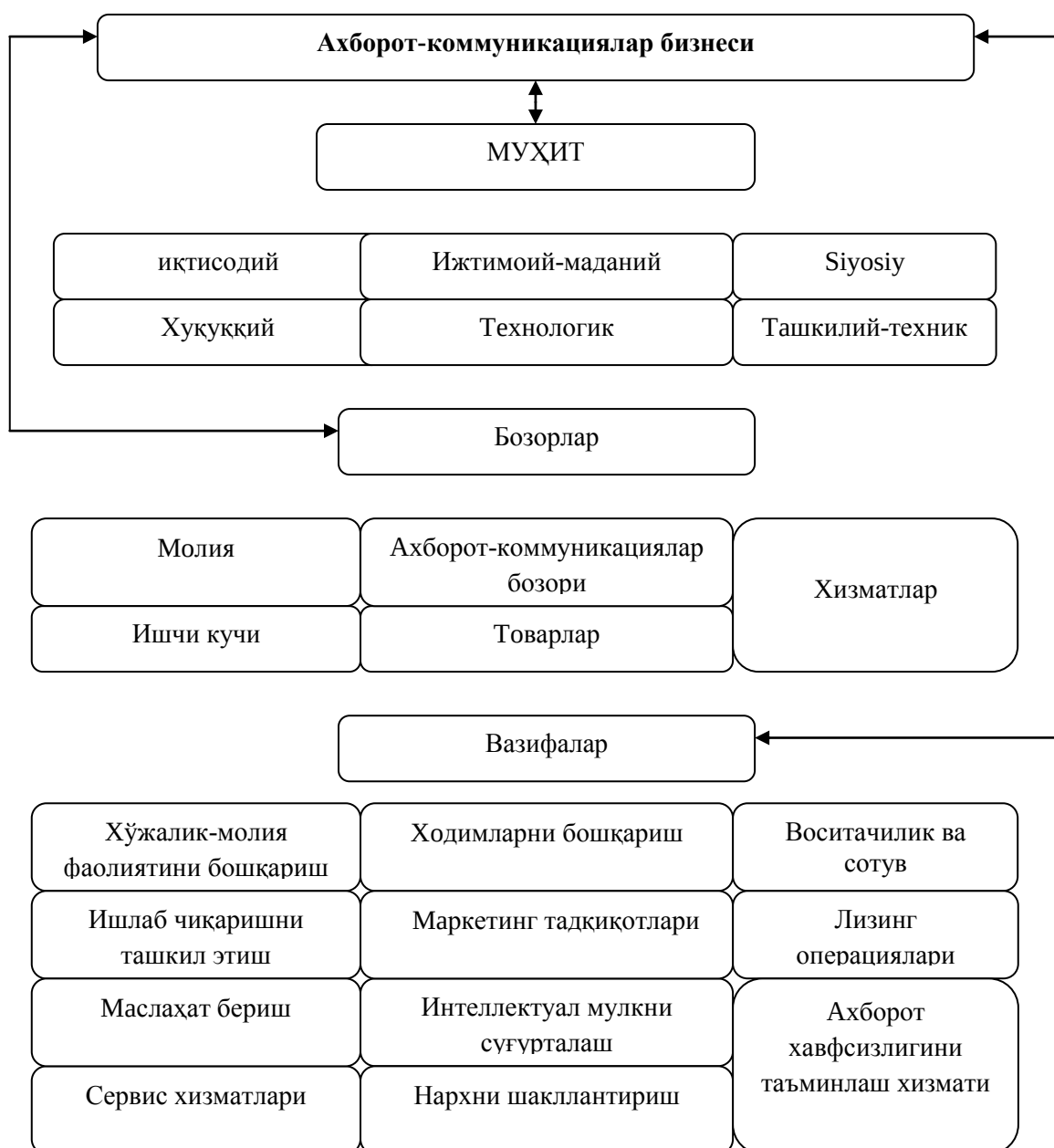
19.3. Бошқарув жараёнларида ахборотлардан самарали фойдаланишнинг хавфсизлик хусусиятлари

Юксак технологиялар бугунги кунда ўз олдида юқори ликвидли ва экспортга йўналтирилган маҳсулотлар ишлаб чиқариш вазифасини қўйган ҳар қандай ривожланган давлатнинг барқарор ва технологик иқтисодиётни ҳамда саноатининг ажралмас қисмига айланди. Улар компаниялар, халқ ва давлатни бирлаштирган ҳолда мавжуд ижтимоий - иқтисодий

муносабатларнинг ўзига хос “асаб” тизимини ташкил этади. Ахборот инқилоби, нафақат янги йечимлар ва янги имкониятларни, балки янги муаммоларни ҳам келтириб чиқарадики, улар вақт ўтиши билан тобора яққолроқ намоён бўлади ва ўз йечимини талаб қилади. Янги технологияларнинг жорий қилиниши катта моддий ва ишчи кучи сарфларини талаб этади, шунинг учун ҳамма мамлакатлар ҳам бу йўлда бирдек сай - ҳаракатларни амалга ошира олмайди. Динамик тарзда ўсиб бораётган, кўп тармоқли тизимни ташкил етган ахборот - коммуникация технологиялари соҳаси тизимлаштириш учун катта қийинчилик туғдирадиган объектдир.

Жаҳон ахборот - коммуникациялар технологиялари ютуқларининг таҳлили ахборот - коммуникациялар бизнесининг функционал моделини ишлаб чиқишга имкон берди (4-расм). Берилган мазкур моделдан кўриниб турибдики, ахборот - коммуникациялар бизнеси учта асосий омил билан тарифланади: муҳит, бозор ва вазифалар. Бу омилларнинг мажмуаси интерактив хизматларни шакиллантириш бўйича ягона молиявий-иқтисодий сиёсатни юритишга ёрдам беради.

Таҳлилларимиз ахборот-коммуникациялар бизнеси товарларидан кенг кўламда фойдаланмасдан туриб давлат миқёсидага қуйидаги асосий масалаларни ҳал етиш мумкин емаслигини кўрсатади:

4-расм. Жаҳон ахборот-коммуникациялар бизнесининг функционал модели.⁹⁸

1. Давлат хавфсизлиги. Ҳозирги кунда интеллектуал дастурий тизимлар бизга маълум ва маълум бўлмаган турли қуроллардан кўра давлатни химоя қилишнинг энг такомиллашган воситаларидан ҳисобланади ва унинг хавфсизлигини таъминлайди.

2. Иқтисодий ислохатларни ривожлантириш. Бозор иқтисоди муносабатларини жудаям самарали ва такомиллашган даражага олиб чиқишда

98 Бритков В., Дубовский С. Информационные технологии в национальном и мировом развитии // Общественные науки и современность. - 2011. - №1. - С 176.

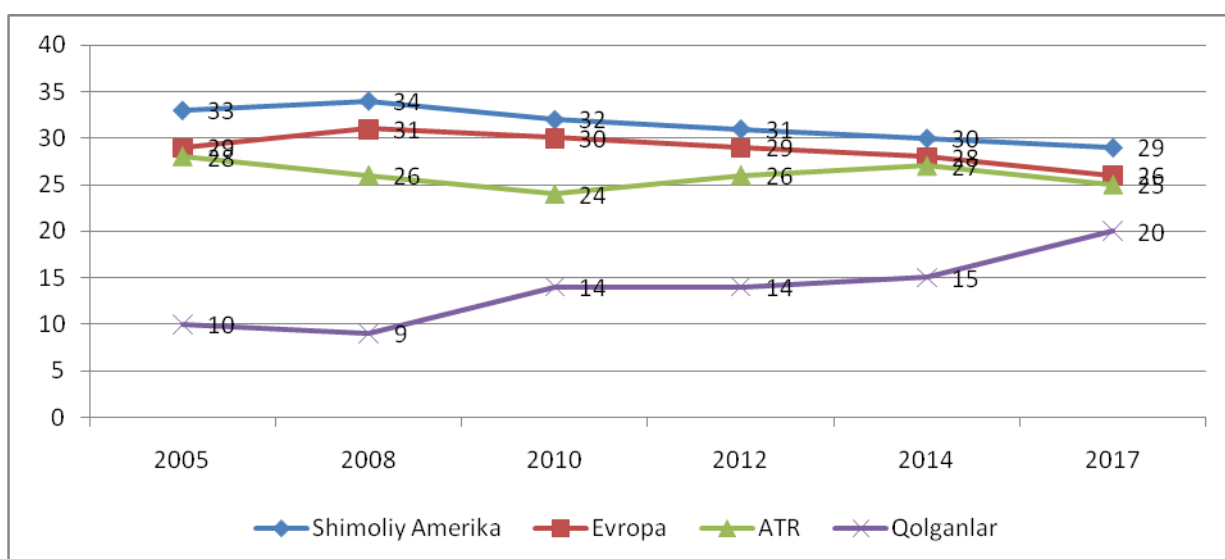
замонавий компьютер технологияларини кенг қўламда қўлламасдан бўлмайди.

3. Жаҳон иқтисодий ҳамжамияти таркибига кириш. Иқтисодий ўсишнинг асосий муаммоларидан бири - инвестиция фаолиятини жадаллаштириш ва саноатга маблағ жалб этишни кенгайтиришдан иборат, чунки чет эл капиталини жалб этиш миллий иқтисодни ривожлантиришнинг стратегик масалаларидан

4. Замонавий дастурий маҳсулотлар бозорини шакллантириш ва мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган турларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш дастурий маҳсулотларни ишлаб чиқариш шундай соҳаларга тааллуқлики, у ривожланиш йўлида юксалиб бормоқда. Охирги бир неча йиллар ичида маълумотлар базасини ишлаб чиқарувчилар вазифасининг кенгайиш тенденцияси вужудга келди. Яъни, улар маълумотлар базасини нафақат интерактив хизматларига йетказиб бериш, уларга истеъмолчиларнинг киришини ҳам таъминлаб бера бошлади. Шунини айтиш жоизки, сўнгги вақтларда интерактив хизматлар ўзларининг воситачиларига истеъмолчилар ҳақида ҳеч қандай ахборотлар беришмаяпти. Шунинг учун ҳам уларнинг ўзи ехтиёж даражасини мустақил тадқиқ қилишларига тўғри келмоқда. “Он-лайн” хизматлари индустриясининг ўзига хос хусусиятлари ушбу бозордаги технологик янгиликларнинг яхши қабул қилинишига замин яратмоқда. Маълумотлар базасига кириш борасида муқобил усулларнинг пайдо бўлиши интерактив хизматлари бозоридаги кучларнинг ўрнини жиддий ўзгартириб юбориши мумкин.

Жаҳон ахборот-коммуникациялар бозори таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, глобализация шароитида АКТ иқтисодий ўсишнинг асосий бир омилларидан бўлиб қолади. АКТ нинг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар шаклланишида ўсиш тенденциясига ега. Жаҳон Корхонаи тадқиқотларига кўра АКТ сектори ЙИМнинг асосий сифат берувчи омили бўлиб қолади. Ушбу кўрсаткич 5-10% чегарасида бўлган мамлакатларда “самарали

иктисодиёт”, ундан паст бўлса факторли иқтисодиёт бўлади.⁹⁹ Охирги йилларда кўп давлат ва ҳалқаро ташкилотлар ўзларига устувор мақсад қилиб ахборотлашган жамиятга ўтиш дастури ва концепсиясини ўзларида амалга оширишни белгилашган. Ушбу концепсия ватани АҚШ бўлиб, ҳозирда Буюк Британия, Канада, Финляндия, Франция, Япония, Индия, Италия ва бошқа давлатларда амалга оширилмоқда. Ушбу мақсад дунё ахборот жамияти лидерлари қаторига қўшилишидир. Бугунги кунда АКТ базасида товар ва хизматларни экспорт қиладиган энг йирик субъектлар Хитой ва Индия давлатлари ҳисобланади.

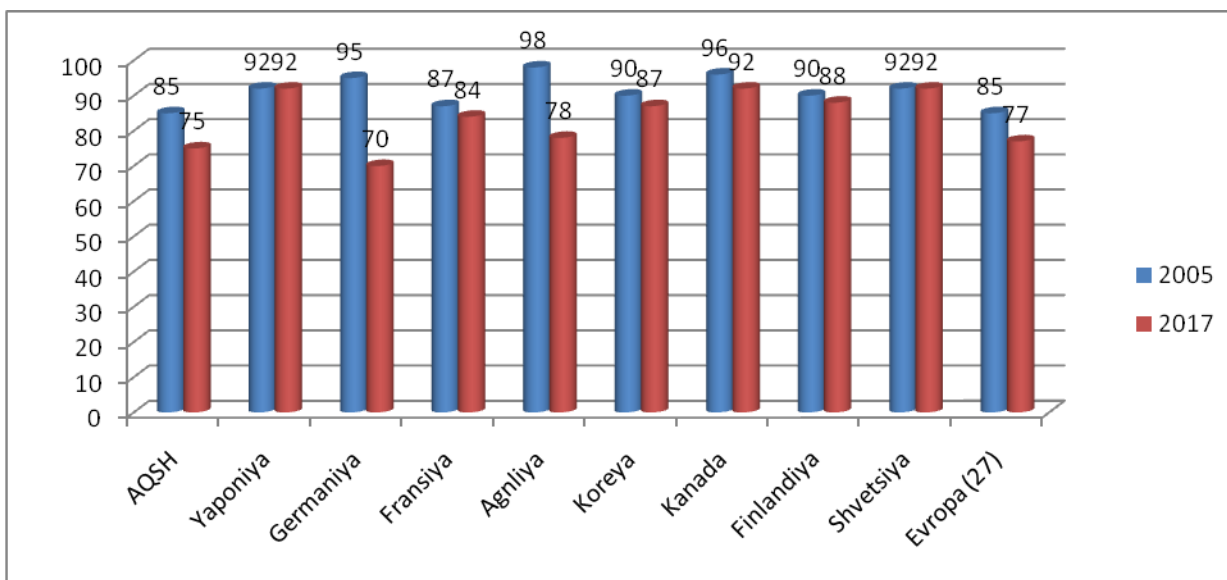

1-диаграмма. Дунё миқёсидаги АКТ бозорига регионлар улуши динамикаси. (%)¹⁰⁰

Халқаро АКТ бозоридаги ҳар хил регионлар улушининг ўзгариши динамикаси шуни кўрсатадики, бошқа давлатлар ҳам ушбу йўналида тез ривожланиш динамикасига эга. АКТ дунё бозоридаги мамлакатлар улуши динамикаси шуни кўрсатадики, 2017 йилда ушбу соҳада Шимолий Америка устунликка эга бўлиб, лекин 2005 йилга нисбатан кўрсаткичлар пасайган.

⁹⁹ В.Шульцева. Мировой цифровой ринг: тенденции. Метаморфозы, цифры, прогнозы. IT - News №1, IT-Weekly. №4, 2015.

¹⁰⁰ А.Кодыров и другие. Динамика мировых тенденций развития сектора информационно-коммуникационных технологий в условиях глобализации. Ж. Biznes - Эксперт. 2018 . № 2.- С 48.

**2-диаграмма. АКТ соҳасида ИТИ ни хусусий молиялаштириш
улуши таркиби.¹⁰¹**

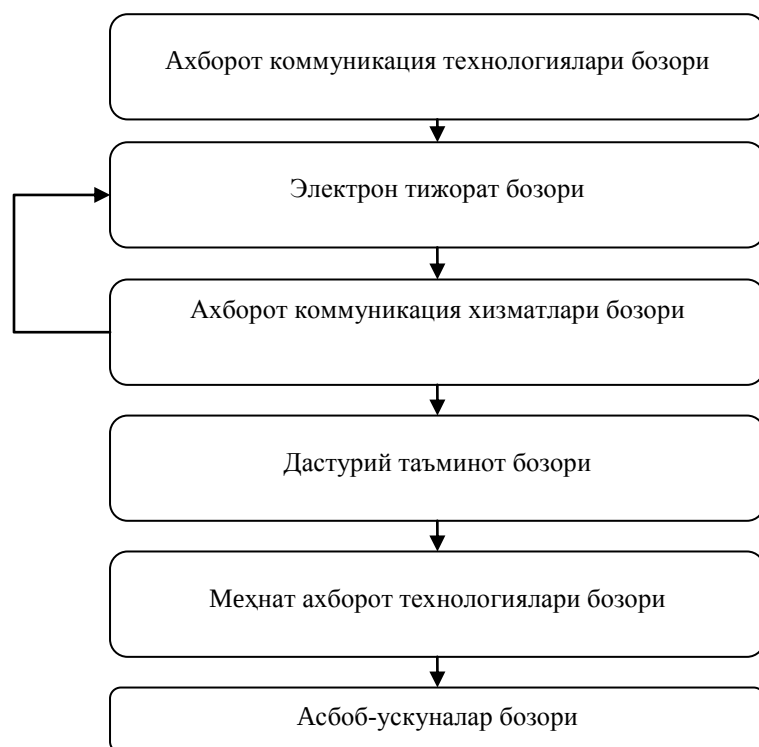
Европа давлатлари бу масалада анча барқарор позицийга эга бўлиб, фақат 2012-2017 йилларг келиб, пасайиш динамикасини кўрсатмоқда. АТР ўсиш динамикасига эга ва 2010-2017 юқори темплар билан ошган. Қолган давлатлар ҳам ижобий осиш натижасига эга.

Ахборот коммуникация технологияларининг ривожланиш даражасига кўра мамлакатларни бир неча гуруҳга бўлиш мумкин.

Бугунги кунда Ғарбий йеуропадаги ахборот коммуникация технологияларни бозорлари энг фаол ривожланаётган, Шарқий Осиё, Шарқий Йеуропа ва Жанубий Америка бозорлари еса сустривожланаётган бозорлар қаторига киради. АҚШ ва Япониянинг ахборот коммуникация технологияларни бозорлари мўътадил суръатларда ривожланаётгани кўзга ташланади.

Ахборот-коммуникация технологиялари бозори таркибига микроэлектроника, асбоб-ускуналар ва дастурий таъминотни ишлаш ва ишлаб чиқариш, телекоммуникациялар, мобил сервислар, Интернетга кириш ҳуқуқини таъминлаш, Интернет ахборот ресурслари ва электрон бизнес киради.

¹⁰¹ "Iqtisod va moliya". Jurnal. 2014. № 8. 26 bet.

5-расм. Ахборот-коммуникация технологиялар бозорининг тузилиши.¹⁰²

Йевропа ахборот технологиялари обсерваторияси мутахассисларининг эътироф этишларича, бутун ахборот коммуникация технологияларни бозори телекоммуникациялар бозори ва ахборот технологиялари бозорига бўлинади. Асбоб-ускуналар жаҳон бозори учун юқори даражада монополлашиш, компютерлар ва микропроцессор асбоб - ускуналарини ишлаб чиқиш жараёнларининг концентрациялашуви ва капитал сиғими хос бўлиб, бу компютерларни ишлаб чиқариш ва йиғиш жараёнларини арзонлаштириш имконини беради. Компютерлар ва микропроцессор асбоб-ускуналарини яратишга кетадиган умумий қўшимча қийматнинг тобора кўпроқ солиштирма нисбати компютерлар процессорлари ва элемент базасини ишлаб чиқишга тўғри келмоқда.

Интернет кишиларни гуруҳларга бирлаштириш тамойилларини тубдан ўзгартириб юборади, барча жамият қатнашчилар ўртасида маълумотлар базасини тобора самаралироқ шакллантириш ва алмашиниш инструменти бўлиб хизмат қилади, шунингдек янги ахборот технологиялари сегментлари

¹⁰² Шульц В.Н. Институциональные проблемы внедрения информационных технологий // Материалы международной конференции по управлению. - М.: ГУУ, 2018.-С 56.

(электрон бизнес, “Электрон ҳукумат”) нинг юзага келишида асос вазифасини ўтайди.

Дастурий таъминот бозори ахборот коммуникация технологияларни бозорининг энг ҳаракатчан ва даромадли сегментларидан биридир. У юқори диверсификация даражасида паст ресурс ва капитал сифими билан характерланади. Тизимли ва амалий дастурий таъминотнинг ишлаб чиқишини фарқлаш лозим. Бевосита дастурлаш ва тест синовларидан ўтказиш лойиҳа умумий қийматининг фақат 10-15 % (бориб турса, 30%) ни ташкил этади ва юқори малакани талаб қилмайди. Айнан дастурий таъминот ахборот - коммуникация технологиялари бозорининг қолган сегментларига нисбатан қўйилма кўрсаткичи бўйича анча самаралидир.

Лойиҳани ўз кучи билан бажариш имконияти бўлмаганда, лойиҳа ёки унинг алоҳида босқичлари бошқа фирмалар ёки ташқи ишлаб чиқувчилар жамоаси томонидан бажарилиши мумкин. Бу лойиҳалар “ауцоринги” деб аталади. Лойиҳалар “ауцоринги” алоҳида фирмалар ўртасида меҳнат тақсимоли жараёнларини чуқурлаштиришга ёрдам беради, ишлаб чиқариш унумдорлигини ошириш манбаи бўлиб хизмат қилади, бутун ишлаб чиқариш жараёнини интернационаллаштириш ва глобаллаштириш учун қулай имкониятларни яратади. Маблағларни тежаш мақсадида лойиҳаларни ишлаб чиқишни ишчи кучи арзон бўлган мамлакатларга топшириш амалиёти ҳам кенг қўлланади. Бундай офшор дастурлаш ривожланаётган мамлакатда миллий ахборот - коммуникация технологиялари ни ривожлантиришнинг асоси бўлиб хизмат қилади. йевропа мамлакатлари лойиҳаларнинг офшор ишлнамасини осий мамлакатларига топширишнинг фойдасини тобора кўпроқ тушуниб бормоқдалар.

Ахборот - коммуникация технологиялари ривожининг ҳозирги замон босқичида ахборот-коммуникация технологияларининг конвергенцияси юз бермоқда. Бу жараён технологик йечимларнинг янада дифференциаллашуви ва мураккаблашуви билан содир бўлмоқда. Бундай конвергенция универсал технологияларнинг пайдо бўлишига олиб келмоқда.

Экспертларнинг берган баҳоларига кўра, ҳозирги вақтда ривожланган мамлакатлардаги вояга йетган аҳолининг деярли ярмидан кўпи ахборот - коммуникация технологиялари ва ахборот хизматларини тақдим этиш соҳаларида банддир.

Меҳнат ахборот технологиялари жаҳон бозорлари орасида юқори малакали ишчи кучи бозорлари сегментлари улкан устуворликка эга. Ахборот-коммуникация технологиялари индустриясининг ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш мақсадида очик университетларда масофавий таълим базасида мутахассисларни йетиштириб чиқариш ҳар йили ўртача 25% га ошмоқда. Шу билан бирга ахборот технологиялари бўйича мутахассисларнинг тобора кўпроқ сони турдош юқори технологик соҳалардан ахборот - коммуникация технологиялари соҳасига ўтмоқда ушбу соҳадаги мутахассислар сони янада кўпайиб бормоқда. Германия, Австрия, Буюк Британия, Франция ва Италияда ахборот технологиялари бўйича мутахассисларнинг камлиги бу мамлакатларда виза бериш билан боғлиқ тўсиқларнинг заифлашувига сабаб бўлди ва ушбу мамлакатлар компаниялари бевосита ўз тузилмаларида ишлаш учун МДХ давлатларидан мутахассисларни тобора кўпроқ ишга жалб қилмоқдалар.

Кейинги ўн йилликда ахборот - коммуникация технологияларининг еҳтимолдаги ривожланиш тенденциялари қуйидагиларда намоён бўлади:

- мобил шахсий қурилмалардан оммавий фойдаланиш;
- давлат бошқаруви, иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда электрон тармоқлардан ҳар бир ўринда самарали фойдаланишни таъминлаш;
- контент тақдим этиш воситаларидан кенг фойдаланишни таъминлаш;
- оммавий фойдаланиш учун электрон хизматлар;
- иқтисодиётнинг саёҳатларни ташкил этиш сектори, экологик вазият мониторинги ва экологик ҳалокатларнинг олдини олиш учун интеллектуал ахборот инфратузилмаларини ҳамда транспортдан фойдаланиш ҳавфсизлигини бошқариш, транспорт ишининг самарадорлигини ошириш тизимларини ишлаб чиқиш.

Ахборот коммуникация технологияларининг ривожланиш тенденцияларидан бири бу уларнинг интеллектуаллашувидир. Интеллектуал ахборот технологияларининг ноёб хусусияти шундаки, лойиҳалаш, диагностика, нутк синтези, Интернетда ахборот кидируви, виртуал корхоналар куриш, электрон савдо ва бошқа шу каби соҳаларда уларнинг қўлланиши деярли чекланмаган. Интеллектуал ахборот технологияларининг таълим соҳасига жорий етилиши масофавий таълим жараёнини ҳар бир таълим олувчининг талаблари ва қобилиятига мувофиқ мослаштириш имконини беради. Глобал ахборот тармоқлари ва интеллектуал ахборот технологиялари компаниялар ва ҳатто ақлий меҳнат ҳақидаги тасаввурларни ўзгартириб юборади. Кишилар ўз уйларида ишлай оладилар ва зарурат туғилганда бир-бирлари билан тармоқлар орқали мулоқот қилиш имконига эга бўладилар.

2-жадвал

2015-2017 йилларда АТ бўйича жаҳон миқёсидаги харажатлари.¹⁰³

Номи	2015 йил харажатлари млн.долл.	2015 йил динамикаси	2017 йил харажатлари. млн.долл	2017 йил 2015 йилга нисбатан динамикаси (%)
Компютер ташкил етувчиларга	660	-1,4	689	4,4
Сонли-марказлар	140	0,2	143	2,3
Корпоратив По	299	4,9	320	6,9
АТ-сервислари	922	1,8	964	4,6
Телеком-сервиси	1,633	0,5	1,655	1,3
АТ га харажатлар	3,654	0,4	3,771	3,2

Ахборот коммуникация технологиялари ривожининг жаҳон тенденциялари шуни кўрсатадики, вақт ўтиши билан электрон давлат бошқаруви ҳар қандай давлат учун заруратга айланади, ва у қанча тез жорий етила бошласа, шунча яхши. “Електрон ҳукумат” давлат бошқарувининг ўрнини егалламайди, аммо ахборот - коммуникация технологияларига асосланиб, давлат ўз функцияларини оптималлаштиришга ахборот тўплашни тезлаштиришга ва, қолаверса, ҳукумат қабул қилаётган қарорларга таъсир кўрсатувчи сонсиз омилларни ҳисобга олишга қодир бўлади.

¹⁰³ А.Кодыров и другие. Динамика мировых тенденций развития сектора информационно-коммуникационных технологий в условиях глобализации. Ж. Biznes - Эксперт. 2018 . № 2.- С 52.

Ўзбекистон аҳолиси учун мамлакат ичида ҳам, унинг ташқарисида ҳам коммуникация тармоқлари ҳамда ахборот маълумотлар базаларига кириш ва улардан фойдаланиш имкониятини кенгайтириш муҳим вазифалардан бўлиб турибди. Турли мамлакатлар тажрибаси кўрсатиб турганидек, жамият ҳаётида эркин ахборот оқимининг ҳақиқатда таъминланиши бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнини тезлаштиради ва социал фаровонлик даражасини янада оширади. Шунинг учун ҳозирги замон шароитида янги технологиялардан ва интернетдан самарали фойдаланиш иш билан бандлик, таълим ва регионал муаммоларни ҳал қилиш каби ижтимоий-иқтисодий хатти-ҳаракатларда иштирок етишда муҳим омил бўлиб қолмоқда.

Ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш жараёнида эҳтиёткорлик ва чуқур, пухта ўйланган режа талаб қилинади, чунки бу йўлда бўлғуси хатти - ҳаракатлардан кўзланган мақсадлар ҳақида аниқ тасаввурга ега бўлмай ҳамда аввалдан ахборот - коммуникация технологиялари нинг ривожланиш стратегиясини тузмай туриб бирон самарага еришиш қийин. Ҳеч қандай миллий чегаралар бўлмаган виртуал фазода глобал тармоқлардан интенсив фойдаланиш шароитида ривожланган мамлакатларга хос маданий қадриятлар, яшаш тарзи, тил, дунёқараш ривожланаётган мамлакатларга янада фаолроқ кириб келади, бу еса ушбу мамлакатлар халқларининг ўз миллий ва тилдаги ўзига хослигини, маданий ва тарихий анъаналарини йўқотиб бориш ҳавфини туғдиради. Ахборот - коммуникация технологияларини жорий қилишда юзага келадиган яна бир муаммо шахсий маълумотларнинг электрон тарқалиши, ахборот элитаризми билан боғлиқ бўлиб, бунда аҳолининг бир қисмигина янги технологиялар ва ахборот ресурсларидан фойдаланиш ҳуқуқига ега бўладилар ва бу имтиёзларни фаол амалга ошира оладилар. Бундай вазият муаллифлик ҳуқуқларига ҳамда электрон ахборот ишлаб чиқарувчилар ҳуқуқларига риоя қилиш муаммосини келтириб чиқаради. Ахборот - коммуникация технологиялари соҳасидаги қонунчилик ҳам ахборот - коммуникация технологиялари ривожланишини белгилаб берадиган ёки, аксинча, бунга тўсиқ бўладиган омиллардан бири бўлиши

мумкин. Бу билан боғлиқ ҳолда қонунчиликка тегишли аниқ чегаралан-ган умумий қоидалар мавжуд бўлиб, уларга риоя қилиш ахборот - коммуникация технологиялари ривожда ижобий ўрин тутди. Бу - ҳукумат ахборотининг очиқ-ойдинлигини ва унга еркин кириш ҳуқуқидан фойдаланишни таъминлаш, тегишли тизимлар ва органлар томонидан ижтимоий назоратнинг йўлга қўйилиши.

Ахборот-коммуникация технологияларининг ривожланиш даврида юзага келадиган муҳим муаммолардан бири бу малакали кадрларнинг етишмаслигидир. Ходимларни мунтазам ва ҳар томонлама ўқитиш барча мамлакатларда ҳар бир соҳада, шу жумладан бошқарув, сиёсат ва маъмуриятда, бош стратегияга айланмоғи лозим. Ахборот - коммуникация технологияларнинг бандликка таъсири технология, индустриянинг ўзига хос хусусиятлари, бозор тузилмасига қараб ҳар хил кўринишларда бўлади. Технологик тараққиёт иш жойларининг қисқаришига олиб келади, чунки асбоб-ускуналар борган сари “ақллироқ” бўлиб боради ва камроқ иш ўринларини талаб қилади. Иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда ахборот - коммуникация технологиялари билан боғлиқ компанияларда иш жойларининг мисли кўрилмаган қисқариши кузатилади.

Замонавий ахборот - коммуникация технологиялар давлат тузилишини такомиллаштириш, ишлаб чиқариш самарадорлигини сезиларли даражада ошириш, янги хизматларни ривожлантириш ва маҳаллий шароитлардан оптимал фойдаланиш, табиий ресурсларни иқтисод қилиш ва атроф муҳит муҳофазаси учун улкан потенциални ўзида жамлаган. Ахборот – коммуникация технологияларини ҳаётнинг барча жабҳаларига жорий қилиш билан боғлиқ содир бўлаётган кенг масштабли қайта ўзгартиришлар давлат томонидан барча манфаатдор мамлакатлар билан иттифокда назорат қилиниши ва бутун жамият манфаатларига йўналтирилган бўлиши керак.

19.4. Бошқарув жараёнида ахборотлар стратегиясини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари

Мамлакатимизда информацион - коммуникацион технологиялари соҳасини жадал суръатлар билан ривожлантириш, мамлакат иқтисодиёти ва унинг бошқа тармоқларига ижобий таъсирини янада жадаллаштириш, халқ ва унинг турмуш тарзини янада ошириш, бир сўз билан айтганда, мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш усутувор истикболи сифатида Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ўзининг соҳага оид қарорларини босқичма - босқич амалиётга татбиқ этаётганини еътироф етиш зарур.

Бугунги кунда ахборотлаштириш соҳасида яратилган қонунчилик базаси жамиятимизнинг барча жабҳалари қатори Корхона тизимида ҳам компьютер ва ахборот технологияларини кенг жорий етиш имконини берди. Корхоналарга замонавий ахборот технологияларининг жорий етилиши миждозларга корхона хизматининг янги турларини кўрсатиш, хизматлар самарадорлиги ва миждозларнинг корхона ташкилотларига бўлган ишончини янада оширишга хизмат қилмоқда.

Мамлакатимизда фуқароларга пул жўнатмаларининг электрон тўловлар тизимидан фойдаланган ҳолда қисқа вақт ичида амалга ошириш имкони яратилган. Шунингдек, мобил алоқа воситалари ва интернет тармоғи орқали интерактив хизматлар кўрсатиш йўлга қўйилган. Шу билан бирга, корхоналарда статистик маълумотларни қайта ишлаш, электрон ҳужжат айланиши, хусусан, электрон рақамли имзо технологиялари қўлланиб келинмоқда.

Корхоналар томонидан ахборот технологияларини босқичма босқич ривожлантириш борасида комплекс чора - тадбирлар олиб борилмоқда. Корхонанинг замонавий ва такомиллашган дастурига ўтиши, филиалларида техник компьютер жихозларини янгиланишига олиб келди ва натижада миждозларга сифатли хизмат кўрсатиш билан бирга корхонанинг иқтисодий ўсиш кўрсаткичларига ҳам ўз таъсирини кўрсатди.

Корхонада истеъмолчиларнинг таклифлари асосида такомиллашган технологияларни тадбиқ етиш ва янгилаш ишлари ёлға қўйилган. Ҳозирги кунда корхоналарнинг филиаллари, бўлимлари юқори тезликдаги алоқа каналлари билан тaминланган бўлиб, бу ўз навбатида аниқ реал вақт ичида тезкор ва назорат ўрнатиш имкониятини яратди.

Корхона ўз иш фаолияти давомида янги ахборот технологияларини тадбиқ етишга катта аҳамият бериб, замонавий дастурларни ва техник жиҳатдан янгилаш жараёнларига маблагларни инвестиция қилди. Корхонанинг ривожланиши учун қилинган инвестициялар миқдори йилдан-йилга ошиб, бу ўз ўрнида корхонанинг хизмат турларини кенгайтишига, корхонанинг молиявий барқарорлигига ҳамда миждозларга сифатли ва тезкор хизмат кўрсатиш имконини берди.

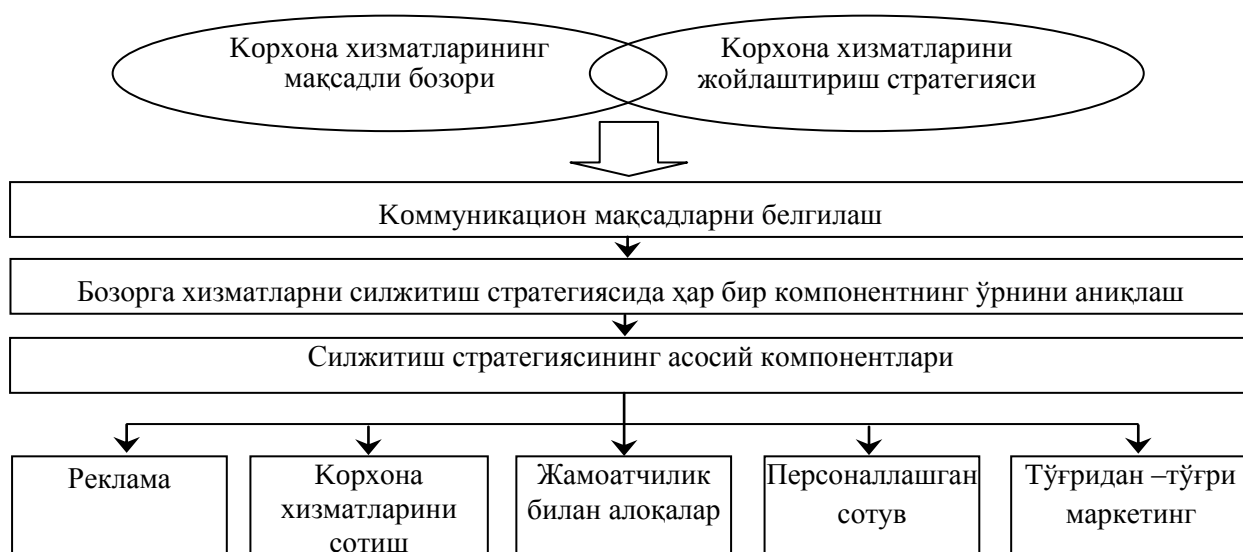
9-расм. Корхона хизматлари бозорининг таркибий тузилиши¹⁰⁴

Ўз моҳиятига асосан корхоналарнинг капиталлари бозори ссуда капиталининг мунтазам айланиш жараёнини таъминловчи махсус молия муносабатларининг йиғиндисидан иборат. Корхона хизматлари нарҳини шакллантиришда маркетингни қуйидаги мақсадларини келтириш мумкин:

- корхона маҳсулот ишлаб чиқариш ва товар ҳаётийлигини таъминлаш;
- жорий фойдани максималлаштириш;
- корхона хизматлари бозорида йетакчилиكنи егаллаш (рақобатчилар орасида етакчи бўлиш, юқори сифатдаги хизматни кўрсатиш).

Ушбу мақсадларга эришиш учун талаба томонидан битирув малакавий ишида корхона хизматлари бозоридаги коммуникацион стратегия ишлаб чиқилди ва у қуйидаги расмда акс еттирилган.

¹⁰⁴ Nazariy ma'lumotlar asosida talaba tomonidan shakllantirildi.

10-расм. Корхона хизматлари бозорида коммуникацион стратегияни ишлаб чиқиш босқичлари.

Юқоридаги расмда келтирилган коммуникацион стратегияни ишлаб чиқиш корхоналар томонидан олиб бориладиган операцияларга асосланади.

Корхона томонидан ахборот технологияларини босқичма босқич ривожлан-тириш борасида комплекс чора - тадбирлар олиб борилмоқда. Корхонанинг замонавий ва такомиллашган дастурига ўтиши, филиалларида техник компьютер жихозларини янгиланишига олиб келди ва натижада mijozlarга сифатли хизмат кўрсатиш билан бирга корхонанинг иқтисодий ўсиш кўрсаткичларига ҳам ўз таъсири кўрсатди.

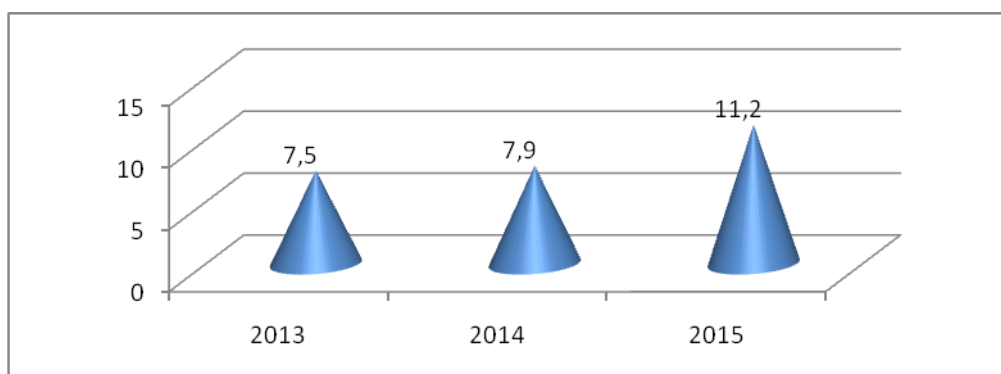
Корхонада mijozlarнинг таърифлари асосида такомиллашган технологияларни тадбиқ этиш ва янгилаш ишлари ёлга қўйилган. Ҳозирги кунда корхонанинг филиаллари, бўлимлари юқори тезликдаги алоқа каналлари билан таъминланган бўлиб, бу ўз навбатида аниқ реал вақт ичида тезкор ва назорат ўрнатиш имкониятини яратди.

Корхоналар ўз иш фаолияти давомида янги ахборот технологияларини тадбиқ этишга катта аҳамият бериб, замонавий дастурларни ва техник жиҳатдан янгилаш жараёнларига маблағларни инвестиция қилди. Корхоналарнинг ривожланиши учун қилинган инвестициялар миқдори

йилдан-йилга ошиб, бу ўз ўрнида корхонанинг хизмат турларини кенгайтишига, корхонанинг молиявий барқарорлигига ҳамда мижозларга сифатли ва тезкор хизмат кўрсатиш имконини берди.

Ахборот - коммуникациялар бозорининг интерактив хизматлар томонидан йўлга қўйилиши ижтимоий ва иқтисодий ривожланишнинг стратегик ҳамда оператив масалаларини ҳал қилишда ахборот таъминоти учун юқори сифатли ва самарали шарт-шароитлар яратиб беришга қаратилгандир. Ахборот маҳсулотларини тарқатиш ва фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари ва қонуниятларини ўрганишда тизимли ёндошиш ахборот-коммуникациялар бизнеси ҳақида чуқур билимга ега бўлишни талаб этади ва уларни тизимлаштиришда катта имконият яратади.

Биргина Интернет тармоғининг ўзидан ҳар хил турдаги маълумотларни топиш, ахборот алмашиш, фойдаланувчиларнинг ўзаро мулоқотини ташкил этиш, билим олиш, кўнгилочар дастурларда иштирок этиш каби мақсадларда фойдаланиш билан бирга, электрон бизнес фаолиятини йўлга қўйиш ва маркетинг тадқиқотларини ўтказиш каби бир қанча вазифаларни амалга ошириш мумкин. Интернет тармоғи имкониятларидан бизнес ва тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш жараёнида Корхонанинг веб-саҳифаси унинг виртуал оламдаги салоҳиятини белгиловчи асосий ташкил этувчи ҳисобланади.

4-диаграмма. Ўзбекистон Республикасида Интернет тармоғидан фойдаланувчлар сони динамикаси.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Ўзбекистон Республикаси ахборот технологиялари ва коммуникациялар ривожланиши вазирлиги маълумотлари

Айнан унинг ёрдамида корхоналар ўз мижозлари билан бевосита тезкор мулоқот ўрнатиш, хизматлар ҳақида батафсил маълумот бериш, фойдаланувчиларнинг хизмат, Корхона имижи ҳақидаги фикрларини ўрганиш, олди-сотди ва тўловларни электрон тарзда, он-лайн режимида ташкил етиш имкониятига эга бўлади. Ушбу имкониятлардан фойдланишда ҳозирда мавжуд технологиялардан қайси бири жавоб бериши мумкин ва мобил-корхонаинг моделларининг қайси бири афзалдир?

Ушбу платформада мобил-корхонаинг тизимларини ривожлантириш истиқболлилигини WAP-Корхонаингнинг қуйидаги устувор томонлари исботлайди:

1.Оддийлиги - мижоз тизимни узоқдан фақатгина WAP-сайт манзилини мобил телефон браузерда кўрсатиб ишга тушира бошлаши мумкин.

2.Созлаш элементарлиги - телефонни элементар созлаш талаб етилади. Умуман олганда, ҳозирги уяли алоқа операторлари ривожланиши билан қўшимча хизматларни амалга оширишда созлаш қийинчилик туғдирмайди.

4-жадвал

Замонавий мобил - Корхонаинг хизмати талаблари.¹⁰⁶

Мезонлар	Мазмун
Масофадан хизмат кўрсатиш	Мижоз тизимини узоқ масофадан туриб ишга тушириш мумкин
Созлаш қулайлиги	Мижоз мобил телефонини қандай бўлса ҳам созлаш керак эмас
Ахборот олиш тезкорлиги	Мижоз маслаҳатни корхонада ва уяли алоқа оператори орқали бир хил даражадаги тезкорлик ва асослиликлари олиши мумкин
Интерфейс қулайлиги	Тизим керакли даражадаги аниқликни таъминлаши зарур-мижоз мураккаб лотин ва араб рақамлари уйғунлигини тўлов учун талаб қолиши керак эмас. Идеал ҳолатда-интерфейсда логотиплар, тушунарли иконкалар ва шу кабиларбўлиши керак.
Корхона операциялари хилма-хиллиги	Функционаллик барча талаб етиладиган корхона операцияларини қамраб олиши керак
Тайёр намуналар мавжудлиги	Функционалликдан фойдаланиш жуда оддий бўлиши керак? Тайёр рўйхатнинг мақжудлиги, олдиндан киритиб бўлинган маълум даирадаги матн ва ҳаказо – мижоз мобил телефон клавиатурасидан минимал миқдорда белгилар киритиши лозим.
Воситачилик ҳақи	Тизим ёрдамида амалга ошириладиган операцияларга ҳеч қандай қўшимча воситачилик ҳақи олиниши керак эмас ёки воситачилик ҳақи расмий бўлиши керак.
Универсаллиги	Тизим турли мобил терминалларида муваффақиятли ва бир хилда ишлайди.

3.Интерфейс аниқлиги -WAP-сайтни ихтиёрий миқдорда турли даражада аниқликдаги логотиплар ва иконкалар билан безаш мумкин.

4.Функционаллиги - функционал қамраб олиш фақат корхонага боғлиқ.

¹⁰⁶ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари

5. Арзонлиги - ГПРС-трафикга харажатлар WAP профили орқали ишлашда минималдир, ундан ташқари мижознинг ўзи танлаш ҳуқуқига эга: агар амалда умуман текинга ишлашни хоҳласа – ГПРС-интернет профилини созлаши мумкин.

6. Универсаллиги - вап-сайтлар турли мобил телефонларида бир хилда акс этади.

Кўплаб мамлакатлар тажрибаси ҳозирги динамик ривожланаётган дунёда ахборот-коммуникация технологиялари иқтисодий ривожланишнинг локомотиви эканлигини, мамлакатга инвестициялар жалб этилишига, янги иш ўринлари ташкил этилишига, илғор технологиялар ишлаб чиқаришга ва бошқарувга татбиқ этилишига, ахборот айирбошлашда чиқимлар қисқартирилишига, бозор қатнашчилари ўртасида битишувлар содир этилишига кўмаклашишини кўрсатади.

Давлат бошқарувида ахборот - коммуникация технологияларини тизимларини ташкил этиш ва ривожлантиришнинг биз юқорида кўриб чиққан концептуал ёндошувлари ва жаҳоннинг турли мамлакатларида тажрибаси бир қанча биринчи навбатдаги вазифаларни ажратиб кўрсатиш имконини беради. Шуларни назарда тутган ҳолатда қуйидаги вазифаларни амалга ошириш муҳим ҳисобланади:

- давлат корпоратив тармоғини ташкил этиш, унинг интернет ресурслари билан ташқи алоқаларини таъминлаш, унга барча ҳукумат муассасалари ва давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг идоравий ва идоралараро тармоқ ресурсларини интеграциялаш;

- ҳужжатларнинг электрон айланишининг ягона тизимини жорий этиш;

- оммавий электрон хизматларнинг бошланғич рўйхатини белгилаш, тегишли порталлар ташкил этиш, улар билан боғлиқ бўлган интерактив ахборот айирбошлашни шакиллантириш;

- Ўзбекистон бутун ҳудудида бизнес субъектлари ва аҳоли учун интернет ресурсларига киришни кафолатли таъминлайдиган ахборот - коммуникация инфратузилмасини босқичма - босқич шакиллантириш;

-аҳолини давлат бошқарувида ахборот-коммуникация технологиялари тизимларининг оммавий электрон хизматларига кириш воситаларидан фойдаланишнинг зарур кўникмаларига ўқитиш.

Малумки, ҳар бир мамлакатда ахборот жамиятини ташкил этишнинг жаҳон тажрибаси ўз хусусиятларига эга ва тайёр эталон бўладиган тавсияларни бермайди. Ҳар бир аниқ ҳолатда давлат бошқарувида ахборот-коммуникация технологияларини татбиқ этиш мамлакатнинг ўзининг сиёсий-иқтисодий йўналишларига, давлат тузилишининг хусусиятларига, давлатнинг бизнес субъектларига ва аҳоли билан ижтимоий-иқтисодий муносабатлари ривожланиши даражасига ҳамда ривожланишнинг мазкур босқичида ҳал этилаётган вазифалар доирасига боғлиқ.

Асосий таянч тушунчалар

Ахборот технологиялари, иқтисодий ахборот, ахборот жараёнлари, ахборот океани, ахборот тизими, технологик жараён, ахборот сўрови, ахборот-коммуникация бизнеси, электрон тижорат бозори, дастурий таъминот бозори, интеллетуал ахборот технологиялари, технологик тараққиёт.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Корхона фаолиятини стратегик ривожлантиришда ахборот технологияларининг ўрни қандай аҳамиятга эга?
2. Маълумотлар базасини бошқариш тизими нима?
3. Бошқарувда ахборот тизими қандай имкониятларга эга?
4. Корхона ахборот тизимини шаклланиш манбалари ва йўналишлари.
5. Корхонада ахборот тизимини ривожланиш босқичлари.
6. Ахборотларни тижоратли тарқатиш саноати ва технологиялари.
7. Автоматлаштирилган тизим (АТ)нинг ахборот хавфсизлигига таҳдид деганда нима тушунилади?
8. Корхона фаолиятида АКТни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари нималардан иборат?

МУНДАРИЖА

	Кириш.....	3
I-БОБ.	«КОРХОНАЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ СТРАТЕГИЯСИ» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ.....	3
1.1.	«Корхоналарни ривожлантириш стратегияси» - фан ва ўқув курси сифатида.....	7
1.2.	Курснинг тузилиши ва унинг иқтисодий фанлар тизимида тутган ўрни ҳамда бошқа ўқув фанлари билан боғлиқлиги.....	10
1.3.	Курснинг бозор иқтисодиёти шароитига ва ислохотлар талабига хос вазифалари.....	12
1.4.	Ўзбекистонда корхоналарни ривожлантириш тўғрисидаги қонунлар, фармонлар ва низомлар.....	13
	Асосий таянч тушунчалар.....	15
	Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.....	15
II-БОБ.	КОРХОНАЛАРНИ СТРАТЕГИК РИВОЖЛАНИШИДА ТАДБИРКОРЛИК ТУЗИЛМАЛАРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ БАРҚАРОРЛИГИ.....	16
2.1.	Корхонанинг иқтисодий барқарорлиги.....	16
2.2.	Иқтисодий барқарорлик ва самарадорлик.....	19
2.3.	Корхона хўжалик тизимининг самарадорлиги.....	20
	Асосий таянч тушунчалар.....	25
	Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.....	25
III-БОБ.	ИҚТИСОДИЁТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ ШАРОИТИДА КОРХОНАЛАР ФАОЛИЯТ ЮРИТИШИНING СТРАТЕГИК МОДЕЛЛАРИ.....	26
3.1.	Корхона фаолият юритишида қўлланиладиган замонавий стратегиялар, уларнинг турлари.....	26
3.2.	Замонавий стратегияларни режалаштиришда фойдаланиладиган моделлар.....	30
3.3.	Замонавий стратегияларни қўллашнинг чет эл тажрибаси (Бенчмар-кингнинг японча чехраси).....	36
3.4.	Корхоналари фаолияти самарадорлигини оширишда замонавий стратегиялардан фойдаланиш.....	40
	Асосий таянч тушунчалар.....	42
	Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.....	42
IV-БОБ.	КОРХОНАЛАРНИНГ ТАШКИЛИЙ ТУЗИЛМАСИ ВА БОШҚАРУВ ЖАРАЁНЛАРИ СТРАТЕГИЯСИ.....	44
4.1.	Корхона ташкилий тузилмаси ҳақида тушунча ва унинг турлари...	44
4.2.	Корхона бошқарув фаолиятида ташкилий тузилмаларнинг афзалликлари ҳамда камчиликлари.....	51
4.3.	Корхона ташкилий тузилмаларни лойihalаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари.....	60
4.4.	Корхонани стратегик бошқариш мазмуни ва унинг иқтисодиётдаги аҳамияти.....	65
4.5.	Корхона бошқарув жараёнида стратегик режалаштириш.....	72

4.6.	Самарали фаолият олиб боришда стратегияни амалга ошириш бўйича асосий вазифалар.....	83
	Асосий таянч тушунчалар.....	89
	Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.....	89
V-БОБ.	КОРХОНАЛАРНИНГ СТРАТЕГИК РИВОЖЛАНИШИДА ЭРКИН ИҚТИСОДИЙ ЗОНАЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ.....	91
5.1.	Эркин иқтисодий ҳудудларнинг турли кўринишлари ва уларнинг иқтисодий моҳияти.....	91
5.2.	Эркин иқтисодий ҳудудларни тартибга солишда иқтисодий механизмларнинг ўрни.....	101
5.3.	Эркин иқтисодий ҳудудларнинг кичик бизнес ва инновацион тадбиркорликни ривожлантиришдаги аҳамияти.....	105
5.4.	"Навоий" эркин индустриал-иқтисодий ҳудудда амалга оширилаётган лойиҳалар.....	111
5.5.	Эркин иқтисодий ҳудудларни шакллантиришда иқтисодий самарадорликни ошириш йўллари.....	125
	Асосий таянч тушунчалар.....	130
	Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.....	130
VI-БОБ.	КОРХОНАЛАРНИНГ АСОСИЙ ВОСИТАЛАРИ ВА НОМОДДИЙ АКТИВЛАРИДАН ОҚИЛОНА ФОЙДАЛАНИШ СТРАТЕГИЯСИ.....	131
6.1.	Корхоналарнинг асосий воситалари ҳақида тушунча ва унинг аҳамияти.....	131
6.2.	Асосий воситалар таркиби, тузилиши ва динамикаси таҳлили.....	133
6.3.	Асосий воситалар ҳаракати ва техник ҳолатини таҳлили.....	135
6.4.	Асосий ишлаб чиқариш фондларидан самарали фойдаланишни таҳлили.....	139
6.5.	Номоддий активлар тўғрисида тушунча, уларнинг гуруҳланиши ва таснифланиши.....	144
6.6.	Корхоналарда номоддий активларни ҳисобга олиш вазифалари...	151
	Асосий таянч тушунчалар.....	158
	Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.....	158
VII-БОБ.	КОРХОНАЛАРНИНГ АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАРИДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ АСОСИДА РИВОЖЛАНИШИНИ ТАЪМИНЛАШ.....	159
7.1.	Айланма маблағлар, уларнинг корхона хўжалик фаолиятида тутган ўрни.....	159
7.2.	Айланма маблағлар структураси ва ҳосил бўлиш манбаалари.....	162
7.3.	Айланма маблағлар талабини аниқлаш ва уларни меъёрлаштириш	167
7.4.	Корхонада айланма маблағларни тежаш ва самарали фойдаланишни бошқариш стратегиялари.....	169
7.5.	Корхонанинг айланма маблағлари самарадорлигини ошириш йўналишлари.....	174
	Асосий таянч тушунчалар.....	178
	Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.....	178
VIII-БОБ.	КОРХОНАЛАРНИ СТРАТЕГИК РИВОЖЛАНИШИДА	180

	ХОДИМЛАР ВА МЕҲНАТ МОТИВАЦИЯСИ ТИЗИМИ.....	
8.1.	Ходимлари меҳнати рағбатлантириш усуллари иқтисодий мазмуни.....	180
8.2.	Бошқарувнинг мотивлаштириш назарияларини қўллаш орқали ходимлар меҳнати рағбатлантириш усуллари.....	191
8.3.	Корхона бошқарув самарадорлигини оширишда рағбатлантириш тизими ва унга таъсир этувчи мотивлаштириш омиллари.....	203
	Асосий таянч тушунчалар.....	210
	Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.....	210
IX-БОБ.	КОРХОНАЛАР РИВОЖЛАНИШИДА МОЛИЯВИЙ РЕСУРСЛАР ВА БИЗНЕСНИ МОЛИЯЛАШТИРИШ.....	211
9.1.	Корхоналарни молиявий ресурслар билан таъминлашнинг моҳияти.....	211
9.2.	Молиявий ресурсларни жалб этиш шакллари. Молиялаштириш манбаларининг таснифи.....	216
9.3.	Корхона фаолиятни молиялаштиришда молиявий режалаштиришнинг ўрни.....	219
9.4.	Корхонада инновацион фаолиятни молиялаштириш йўналишлари.....	223
	Асосий таянч тушунчалар.....	229
	Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.....	229
X-БОБ.	КОРХОНАЛАРНИ РИВОЖЛАНИШИДА ХАРАЖАТЛАРНИ ТЕЖАШ ВА МАҲСУЛОТ ТАННАРХИНИ КАМАЙТИРИШ	230
10.1.	Харажатларининг моҳияти ва уларнинг корхона фаолиятидаги аҳамияти.....	230
10.2.	Корхона харажатларининг тавсифи ва таснифи.....	234
10.3.	Корхона харажатлари таҳлилининг вазифалари.....	246
10.4.	Маҳсулот таннархини калькуляция қилиш усуллари.....	258
10.5.	Корхона харажатларини тежаш ва самарадорлигини ошириш йўллари.....	272
	Асосий таянч тушунчалар.....	278
	Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.....	278
XI-БОБ.	КОРХОНАЛАРНИ СТРАТЕГИК РИВОЖЛАНИШИДА ДАРОМАДЛАР ВА УНИ ОШИРИШ.....	279
11.1.	Корхона фаолиятининг молиявий натижаларини шаклланиши.....	279
11.2.	Асосий фаолиятдан олинган фойда ва зарарлар.....	283
11.3.	Асосий фаолиятдан ташқари олинган даромадлар.....	285
	Асосий таянч тушунчалар.....	292
	Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.....	292
XII-БОБ.	КОРХОНАДА БАҲОНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВА ФИРМАНИНГ БАҲО СИЁСАТИ.....	293
12.1.	Баҳо сиёсатининг моҳияти ва вазифалари.....	293
12.2.	Баҳоларни белгилаш стратегияси.....	298
12.3.	Баҳоларни ҳисоблаш усуллари	302
	Асосий таянч тушунчалар.....	308
	Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.....	308
XIII-БОБ.	КОРХОНАЛАРНИ СОЛИҚҚА ТОРТИШ ВА СОЛИҚ	309

	ЮКИНИ ПАСАЙТИРИШ	
13.1.	Солиқлар ва мажбурий тўловларнинг моҳияти ҳамда аҳамияти.....	309
13.2.	Корхоналарда солиқлар ва мажбурий тўловлар ҳисобини ташкил этиш зарурати.....	314
13.3.	Корхоналарда солиқлар ва мажбурий тўловлар ҳисоб-китобларининг ҳисобини ташкил қилиш.....	317
13.4.	Солиқ юки кўрсаткичини ҳисоблаш методикаси.....	321
	Асосий таянч тушунчалар.....	327
	Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.....	328
XIV-БОБ.	КОРХОНАЛАР ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИ.....	329
14.1.	Корхона иқтисодий самарадорлиги тушунчаси, мезонлари ва кўрсаткичлари.....	329
14.2.	Харажатларнинг умумий ва таққослама иқтисодий самарадорлиги	336
14.3.	Корхона иқтисодий самарадорлигини баҳолаш услубиётини такомиллаштириш.....	340
14.4.	Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишлари.....	344
	Асосий таянч тушунчалар.....	347
	Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.....	347
XV-БОБ.	КОРХОНАЛАРНИНГ СТРАТЕГИК РИВОЖЛАНИШИДА ИНВЕСТИЦИОН СИЁСАТ ВА ИНВЕСТИЦИЯ МУҲИТИ.....	348
15.1.	Инвестицияларнинг мазмуни, турлари ва жалб қилишнинг назарий асослари.....	348
15.2.	Корхоналарга инвестицияларни жалб қилишнинг объектив зарурлиги ва бошқариш усуллари.....	356
15.3.	Корхоналарга хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг йўллари.....	362
15.4.	Корхоналарга хорижий инвестицияларни жалб этиш ва уларни бошқариш самарадорлиги.....	370
15.5.	Корхоналарга хорижий инвестицияларни жалб қилиш ва бошқаришнинг замонавий усуллари.....	377
	Асосий таянч тушунчалар.....	385
	Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.....	386
XVI-БОБ.	КОРХОНАЛАРНИ СТРАТЕГИК РИВОЖЛАНИШИДА ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ.....	387
16.1.	Корхонада инновация фаолиятини қўллаш зарурлиги ва инновация турлари.....	387
16.2.	Корхоналарнинг инновацион фаолият самарадорлигини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш йўналишлари.....	393
16.3.	Диверсификация шароитида корхоналарда инновацияларни қўллашнинг хориж тажрибаси.....	399
16.4.	Корхоналарида инновация жараёнларини амалга оширишнинг замонавий стратегиялари.....	404
	Асосий таянч тушунчалар.....	409
	Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.....	409
XVII-БОБ.	КОРХОНАЛАРНИНГ СТРАТЕГИК РИВОЖЛАНИШИДА	410

	МАРКЕТИНГ ФАОЛИЯТИ.....	
17.1.	Корхоналарда маркетинг фаолиятини бошқариш тизимининг назарий асослари бўлими фаолиятини ривожлантириш йўллари....	411
17.2.	Маркетинг бошқариш тизимининг таркибий қисмлари ва функционал вазифалари.....	421
17.3.	Маркетинг фаолиятини бошқаришни ривожлантириш иқтисодий тармоқларининг юксалиш омилдир.....	431
17.4.	Ишлаб чиқариш корхоналари бошқарув тизимида маркетинг.....	435
17.5.	Маркетинг тадқиқотлари асосида корхона товар сиёсатини ишлаб чиқиш.....	439
	Асосий таянч тушунчалар.....	443
	Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.....	444
XVIII-БОБ	КОРХОНАНИНГ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ СТРАТЕГИЯСИ.....	445
18.1.	Корхоналар ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда ташқи иқтисодий алоқаларнинг ўрни.....	445
18.2.	Корхона ташқи иқтисодий фаолиятини режалаштириш ва ташкил этиш.....	454
18.3.	Корхоналари ташқи иқтисодий фаолиятини молиявий таъминлаш механизми.....	457
18.4.	Корхоналар ташқи иқтисодий фаолиятини ривожлантиришни давлат томонидан бошқарилиши.....	463
18.5.	Корхона ташқи иқтисодий фаолиятини ривожлантириш йўллари.....	472
	Асосий таянч тушунчалар.....	476
	Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.....	476
XIX-БОБ.	КОРХОНАНИНГ СТРАТЕГИК РИВОЖЛАНИШИНИ БОШҚАРИШДА АХБОРОТ ТИЗИМЛАРИ.....	477
19.1.	Ахборотларнинг мазмун-моҳияти ва уларнинг бошқарувдаги ўрни.....	477
19.2.	Корхона бошқарувида ахборот-коммуникацион жараёнларнинг таркибий элементларининг аҳамияти.....	486
19.3.	Бошқарув жараёнида ахборотлардан самарали фойдаланишнинг хавфсизлик хусусиятлари.....	494
19.4.	Бошқарув жараёнида ахборотлар стратегиясини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари.....	505
	Асосий таянч тушунчалар.....	512
	Такрорлаш учун савол ва топшириқлар.....	512

ОГЛАВЛЕНИЕ

	Введение.....	3
I-ГЛАВА.	ПРЕДМЕТ И ЗАДАЧИ ДИСЦИПЛИНЫ «СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ».....	3
1.1.	«Стратегия развития предприятий» - как курс обучения и дисциплины.....	7
1.2.	Состав курса и его роль в системе экономических дисциплин, а также взаимосвязь с другими дисциплинами.....	10
1.3.	Задачи курса связанные с реформами в рыночных отношениях.....	12
1.4.	Законы, положение и постановления связанные с развитием предприятий в Узбекистане.....	13
II-ГЛАВА.	ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СТАБИЛЬНОСТЬ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СТРАТЕГИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ПРЕДПРИЯТИЙ.....	16
2.1.	Экономическая стабильность предприятий.....	16
2.2.	Эффективность и экономическая стабильность.....	19
2.3.	Эффективность системы хозяйствования предприятий.....	20
		25
III-ГЛАВА.	МОДЕЛИ СТРАТЕГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ...	25
3.1.	Современные тенденции применяемые в осуществлении деятельности предприятий и их виды.....	26
3.2.	Модели применяемые в планировании современных стратегий.....	26
3.3.	Зарубежный опыт современных стратегий (Японский бенчмаркинг).....	30
3.4.	Применение современных стратегий в повышении эффективности деятельности предприятий.....	36
IV-ГЛАВА.	ОРГАНИЗАЦИОННАЯ СИСТЕМА ПРЕДПРИЯТИЙ И СТРАТЕГИЯ ПРОЦЕССА УПРАВЛЕНИЯ.....	42
4.1.	Понятие организационной системы на предприятиях и их виды	42
4.2.	Преимущества и недостатки в организационной системе управления предприятий.....	44
4.3.	Особенности проектирования организационной системы предприятий.....	44
4.4.	Понятие стратегического управления предприятий и их необходимость.....	51
4.5.	Стратегическое планирование в процессе управления предприятий	60
4.6.	Основные задачи по осуществлению стратегий эффективной деятельности.....	65
V-ГЛАВА.	СОЗДАНИЕ СВОБОДНО ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗОН В СТРАТЕГИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ПРЕДПРИЯТИЙ.....	89
5.1.	Экономическая сущность и виды свободно экономических зон.....	89
5.2.	Роль экономических механизмов в регулировании свободно	91

	экономических зон.....	
5.3.	Необходимость свободно экономических зон в развитии малого бизнеса и инновационного предпринимательства.....	91
5.4.	Проекты осуществляемые в свободно экономически индустриальной зоне "Навоий".....	101
5.5.	Пути повышения экономической эффективности в создании свободно экономических зон.....	105
VI-ГЛАВА.	СТРАТЕГИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НЕМАТЕРИАЛЬНЫХ АКТИВОВ И ОСНОВНЫХ СРЕДСТВ ПРЕДПРИЯТИЙ	130
6.1.	Необходимость и понятие основных средств предприятий.....	130
6.2.	Анализ динамики, структуры и состава основных средств.....	131
6.3.	Анализ технического состояния и движения основных средств.....	131
6.4.	Анализ эффективного использования основных фондов производства.....	133
6.5.	Классификация и группировка, понятия нематериальных активов..	135
6.6.	Задачи учета нематериальных активов предприятий.....	139
VII-ГЛАВА.	ОБЕСПЕЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОБОРОТНЫХ СРЕДСТВ ПРЕДПРИЯТИЙ	158
7.1.	Оборотные средства, и их роль в хозяйствовании предприятий	158
7.2.	Источники формирования и структура оборотных средств	159
7.3.	Определения критерий оборотных средств и их стандартизация	159
7.4.	Стратегия управления эффективным использованием оборотных средств предприятий	162
7.5.	Пути повышения эффективности оборотных средств предприятий	167
VIII-ГЛАВА.	СИСТЕМА МОТИВАЦИИ ТРУДА И ПЕРСОНАЛА В СТРАТЕГИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ПРЕДПРИЯТИЙ.....	174
8.1.	Экономическая сущность методов поощрения труда сотрудников...	178
8.2.	Методы поощрения труда путем применения теорий мотивации управления.....	178
8.3.	Факторы мотивации влияющие на систему повышения поощрения эффективности управления предприятий.....	180
IX-ГЛАВА.	ФИНАНСИРОВАНИЯ БИЗНЕСА И ФИНАНСОВЫЕ РЕСУРСЫ В РАЗВИТИИ ПРЕДПРИЯТИЙ.....	203
9.1.	Сущность обеспечения финансовыми ресурсами предприятий.....	210
9.2.	Виды привлечения финансовых ресурсов. Классификация источников финансирования.....	210
9.3.	Роль финансового планирования в финансовой деятельности предприятий.....	211
9.4.	Направления финансирования инновационной деятельности предприятий.....	211

Х-ГЛАВА.	УМЕНЬШЕНИЕ СЕБЕСТОИМОСТИ ТОВАРА И ЭКОНОМИИ ИЗДЕРЖЕК ПРЕДПРИЯТИЙ.....	219
10.1.	Необходимость издержек и их сущность.....	223
10.2.	Состав и структура издержек.....	229
10.3.	Задачи и анализ издержек предприятий.....	229
10.4.	Методы калькуляции себестоимости товара.....	230
10.5.	Пути повышения эффективности и экономии издержек.....	230
ХІ-ГЛАВА.	ПРИБЫЛЬ И ЕЕ УВЕЛИЧЕНИЕ В СТРАТЕГИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ПРЕДПРИЯТИЯ	258
11.1.	Формирование финансовых результатов деятельности предприятия	272
11.2.	Прибыль и убытки от основной деятельности	278
11.3.	Доход от неосновной деятельности предприятия	278
ХІІ-ГЛАВА.	ЦЕНООБРАЗОВАНИЕ И ЦЕНОВАЯ ПОЛИТИКА ПРЕДПРИЯТИЯ.....	279
12.1.	Сущность и функции ценовой политики.....	283
12.2.	Ценовая стратегия.....	285
12.3.	Методы ценообразования	292
ХІІІ-ГЛАВА.	УМЕНЬШЕНИЕ НАЛОГОВОГО БРЕМЕНИ ПРЕДПРИЯТИЙ И СОКРАЩЕНИЕ НАЛОГА.....	293
13.1.	Сущность и значение налоговых и обязательных платежей.....	298
13.2.	Необходимость установления исчисления налогов и обязательных платежей на предприятиях	302
13.3.	Постановка учета налогов и обязательных платежей на предприятиях.....	308
13.4.	Методика расчета показателей налоговой нагрузки.....	308
ХІV-ГЛАВА	ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЙ...	309
14.1.	Понятие, критерии и показатели экономической эффективности предприятия	314
14.2.	Стоимость и общая экономическая эффективность затрат производства	317
14.3.	Совершенствование методологии оценки экономической эффективности предприятия	321
14.4.	Основные направления повышения производительности	327
ХV-ГЛАВА	ИНВЕСТИЦИОННАЯ ПОЛИТИКА И ИНВЕСТИЦИОННЫЙ РЫНОК В СТРАТЕГИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ПРЕДПРИЯТИЙ.....	329
15.1.	Содержание, виды и теоретические основы привлечения инвестиций	336
15.2.	Объективная необходимость привлечения инвестиций в предприятия и методы их управления.....	340

15.3.	Пути привлечения иностранных инвестиций на предприятиях.....	344
15.4.	Эффективность привлечения и управления иностранными инвестициями предприятий	347
15.5.	Современные методы привлечения и управления иностранными инвестициями на предприятиях.....	347
XVI-ГЛАВА	РАЗВИТИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СТРАТЕГИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ПРЕДПРИЯТИЙ.....	356
16.1.	Необходимость инновационной деятельности на предприятии и виды инноваций.....	362
16.2.	Государственная поддержка инновационной эффективности предприятий.	370
16.3.	Зарубежный опыт использования инноваций на предприятиях в условиях диверсификации	377
16.4.	Современные стратегии внедрения инновационных процессов на предприятиях	385
XVII-ГЛАВА	МАРКЕТИНГОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В СТРАТЕГИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ПРЕДПРИЯТИЙ.....	387
17.1.	Пути совершенствования теоретических основ системы управления маркетинговой деятельностью.....	393
17.2.	Структуры и функциональные функции системы управления маркетингом.....	399
17.3.	Развитие управления маркетинговой деятельностью является фактором роста секторов экономики.....	404
17.4.	Системы управления маркетингом на производстве.....	409
17.5.	Разработка бизнес-политики на основе маркетинговых исследований	409
XVIII-ГЛАВА.	СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ.....	421
18.1.	Роль внешнеэкономических связей в повышении эффективности предприятий.....	431
18.2.	Планирование и организация внешнеэкономической деятельности предприятия.....	435
18.3.	Механизм финансовой поддержки внешнеэкономической деятельности предприятий.....	439
18.4.	Государственное регулирование развития внешнеэкономической деятельности предприятий.....	443
18.5.	Пути развития внешнеэкономической деятельности предприятия...	444
XIX-ГЛАВА	ИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКИМ РАЗВИТИЕМ КОМПАНИИ.....	445
19.1.	Сущность и значение информации и их роль в управлении.....	454
19.2.	Важность элементов информационно-коммуникационных процессов в управлении предприятием.....	457
19.3.	Особенности эффективного использования информации в	463

	процессах управления.....	
19.4.	Основные направления разработки информационной стратегии в процессе управления.....	472
	Основные опорные понятия.....	476
		476
	Вопросы и задания повтор.....	477

CONTENTS

		3
I-CHAPTER	SUBJECT AND TASKS OF THE DISCIPLINE "STRATEGY OF DEVELOPMENT OF ENTERPRISES"	3
1.1.	"Enterprise Development Strategy" - as a course and discipline	7
1.2.	Course composition and its role in the system of economic disciplines, as well as the relationship with other disciplines	10
1.3.	Course objectives related to market reforms	12
1.4.	Laws, regulations and regulations related to the development of enterprises in Uzbekistan	13
II- CHAPTER	ECONOMIC STABILITY OF ENTERPRISE IN STRATEGIC DEVELOPMENT OF ENTERPRISES	15
2.1.	The economic stability of enterprises	16
2.2.	Efficiency and economic stability	16
2.3.	Efficiency of the enterprise management system	19
2.4.		20
III- CHAPTER	MODELS OF STRATEGIC ACTIVITY OF ENTERPRISES IN THE CONDITIONS OF MODERNIZATION ECONOMY	25
3.1.	Current trends used in the implementation of the activities of enterprises and from	25
3.2.	Models used in the planning of modern strategies	26
3.3.	Foreign experience of modern strategies (Japanese benchmarking)	26
3.4.	The use of modern strategies to improve the efficiency of enterprises	30
IV-CHAPTER	ORGANIZATIONAL SYSTEM OF ENTERPRISES AND MANAGEMENT PROCESS STRATEGY	40
4.1.	The concept of the organizational system in enterprises and their types	42
4.2.	Advantages and disadvantages in the organizational system of enterprise regulation	42
4.3.	Features of designing the organizational system of enterprises	44
4.4.	The concept of strategic management of enterprises and their need	44
4.5.	Strategic planning in the management of enterprises	51
4.6.	The main objectives for the implementation of effective strategies	60
V- CHAPTER	CREATION OF FREE ECONOMIC ZONES IN REGIONAL DEVELOPMENT OF ENTERPRISES	72
5.1.	Economic essence and types of free economic zones	83
5.2.	The role of economic mechanisms in the regulation of free economic zones	89
5.3.	The need for free economic zones in the development of small	89

	business and innovative entrepreneurship	
5.4.	Projects implemented in “Navoi” Free Economic Industrial Zone	91
5.5.	Ways to increase economic efficiency in creating free economic zones	91
VI- CHAPTER.	STRATEGY OF USE OF INTANGIBLE ASSETS AND FIXED ASSET FACILITIES	105
6.1.	Necessity and concept of fixed assets of enterprises	111
6.2.	Analysis of the dynamics, structure and composition of fixed assets	125
6.3.	Analysis of the technical condition and movement of fixed assets	130
6.4.	Analysis of the effective use of fixed assets production	130
6.5.	Classification and grouping, the concept of intangible assets	131
6.6.	The objectives of accounting for intangible assets of enterprises	131
VII- CHAPTER	ENSURING THE DEVELOPMENT OF THE EFFECTIVE USE OF WORKING MEANS OF ENTERPRISES	135
7.1.	Working capital, and their role in the management of enterprises	139
7.2.	Sources of formation and structure of working capital	144
7.3.	Definitions of the criteria for working capital and their standardization	151
7.4.	Management strategy of efficient use and saving of working capital of enterprises	158
7.5.	Ways to improve the efficiency of working capital of enterprises	158
VIII- CHAPTER	MOTIVATION SYSTEM OF WORK AND PERSONNEL IN STRATEGIC DEVELOPMENT OF ENTERPRISES	159
8.1.	The economic essence of the methods of encouraging employees	162
8.2.	Methods of encouraging work through the application of theories of motivation management	167
8.3.	Motivation factors affecting the system to improve the promotion of enterprise management efficiency	169
IX-CHAPTER	FINANCING BUSINESS AND FINANCIAL RESOURCES IN DEVELOPMENT OF ENTERPRISES	178
9.1.	The essence of providing financial resources for enterprises	178
9.2.	Types of attracting financial resources. Classification of sources of financing	180
9.3.	The role of financial planning in the financial activity of enterprises	180
9.4.	Directions of financing innovation enterprises	191
X- CHAPTER	REDUCTION OF COST OF PRODUCT AND COST SAVINGS OF ENTERPRISES COST	210
10.1.	The need for costs and their essence	210
10.2.	Composition and cost structure	211
10.3.	Tasks and cost analysis of enterprises	211

10.4.	Methods for calculating the cost of goods	216
10.5.	Ways to improve efficiency and cost savings	219
		223
XI- CHAPTER	PROFIT AND ITS INCREASE IN STRATEGIC DEVELOPMENT OF THE ENTERPRISE	229
11.1.	Formation of financial results of the company	229
11.2.	Profit and loss from operations	230
11.3.	Income from non-core activities of the enterprise	230
XII-CHAPTER	PRICING AND PRICE OF THE ENTERPRISE	246
12.1.	Essence and functions of price policy	258
12.2.	Pricing strategy	272
12.3.	Pricing methods	278
XIII-CHAPTER	REDUCTION OF THE TAX BURDEN OF ENTERPRISES AND REDUCTION OF TAX	279
13.1.	Essence and value of tax and obligatory payments	279
13.2.	The need to establish the calculation of taxes and obligatory payments at enterprises	283
13.3.	Accounting for taxes and obligatory payments at enterprises	285
13.4.	The method of calculating indicators of tax burden	292
XIV- CHAPTER	ECONOMIC EFFICIENCY OF ENTERPRISES	293
14.1.	The concept, criteria and indicators of economic efficiency of the enterprise	293
14.2.	Cost and overall cost-effectiveness of production	298
14.3.	Improving the methodology for assessing the economic efficiency of the enterprise	302
14.4.	The main directions of increasing productivity	308
		308
XV- CHAPTER	INVESTMENT POLICY AND INVESTMENT MARKETIN STRATEGIC DEVELOPMENT OF ENTERPRISES	309
15.1.	Content, types and theoretical foundations of attracting investment	309
15.2.	Objective need to attract investments in enterprises and their management methods	314
15.3.	Ways to attract foreign investment in enterprises	317
15.4.	The effectiveness of attracting and managing foreign investment enterprises	321
15.5.	Modern methods of attracting and managing foreign investments in enterprises	327
XVI- CHAPTER	DEVELOPMENT OF INNOVATION ACTIVITY IN STRATEGIC DEVELOPMENT OF ENTERPRISES	329
16.1.	The need for innovation in the enterprise and types of innovation	329
16.2.	State support of innovative efficiency of enterprises.	336

16.3.	Foreign experience of using innovations in enterprises in the context of diversification	340
16.4.	Modern strategies for introducing innovation processes in enterprises	344
XVII- CHAPTER	MARKETING ACTIVITIES IN STRATEGIC DEVELOPMENT OF ENTERPRISES	347
17.1.	Ways to improve the theoretical foundations of the marketing management system	348
17.2.	Structures and functional functions of the marketing management system	348
17.3.	The development of marketing management is a factor in the growth of economic sectors	356
17.4.	Production Marketing Management Systems	362
17.5.	Development of business policy based on marketing research	370
XVIII- CHAPTER	STRATEGY OF DEVELOPMENT OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITY OF THE ENTERPRISE	385
18.1.	The role of foreign economic relations in improving the efficiency of enterprises.	386
18.2.	Planning and organization of foreign economic activity of the enterprise..	387
18.3.	The mechanism of financial support for foreign economic activity of enterprises.	387
18.4.	State regulation of development of foreign economic activity of enterprises	393
18.5.	Ways of development of foreign economic activity of the enterprise	399
XIX- CHAPTER	INFORMATION SYSTEMS MANAGEMENT STRATEGIC DEVELOPMENT COMPANY	409
19.1.	The essence and value of information and their role in the management	409
19.2.	The importance of elements of information and communication processes in enterprise management	410
19.3.	Features of the effective use of information in management processes	411
19.4.	The main directions of developing an information strategy in the management process	421
	Basic reference concepts	431
	Questions and tasks repeat	439

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва методологик аҳамиятга молик нашрлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.–Т.: «Ўзбекистон», 2018 йил.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида»ги Қонуни. 1996 йил 25 апрель.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 2 декабрдаги «Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида»ги ПФ-4059-сонли Фармони.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 18 мартдаги «Жиззах махсус индустриал зонасини ташкил этиш тўғрисида»ги ПФ-4516-сонли Фармони.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 26 ноябрдаги «Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини фаоллаштириш ва кенгайтиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПФ-4853-сонли Фармони.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 15 декабрдаги «2011-2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида»ги ПҚ-1442-сонли Қарори.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 15 июлдаги «Инновацион лойиҳалар ва технологияларни ишлаб чиқаришга татбиқ этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-916-сонли Қарори.
9. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қайтий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик-ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалиқ қондаси бўлиши керак. -Т.:«Ўзбекистон», 2017.-104 б.

10. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади.-Т.: «Ўзбекистон», 2011. - 48б.

11. Каримов И.А. Асосий вазифамиз-Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир.-Т.:«Ўзбекистон», 2010. - 80 б.

12. Ортиқов А. Саноат иқтисоди. Дарслик. Тошкент, ТДИУ, 2009. 236 б.

13. Назарова Г.Ғ, Халилов Х.Х, Салихова Н.М, Сафаров Н.Ч, Саидназаров Ф.А. Эркин иқтисодий ҳудудлар. Ўқув қўлланма. Т.:ТДИУ, 2011.–348 б.

14. Войтенко, Александр Иванович. Организация, управление и администрирование в социальной работе : учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности "Социальная работа" / А. И. Войтенко, Е. И. Комаров. - М. : РИОР : Инфра-М, 2010. - 255 с. - (Высшее образование).

15. Пленкина, Вера Владимировна. Стратегический менеджмент [Электронный ресурс] : учебное пособие по направлению "Менеджмент" / В. В. Пленкина, Г. А. Чистякова, О. В. Ленкова ; ТюмГНГУ. - Электрон. текстовые дан. - Тюмень : ТюмГНГУ, 2010 эл. опт. диск (CD-ROM)

16. Исаева, Екатерина Анатольевна. Стратегический менеджмент в финансово-кредитных организациях : учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям / Е. А. Исаева. - М. : КноРус, 2010. - 174 с.

17. Малюк, Владимир Иванович. Менеджмент: деловые ситуации, практические задания, курсовое проектирование : практикум для студентов вузов, обучающихся по специальности 080502 "Экономика и управление на предприятии (по отраслям)" / В. И. Малюк. - М. : КноРус, 2010. - 304 с.

18. Попов, Сергей Александрович. Актуальный стратегический менеджмент : учебно-практическое пособие / С. А. Попов. - М. : Юрайт, 2010. - 448 с.

19. Пленкина, Вера Владимировна. (д-р экон. наук; проф. ТюмГНГУ ; 1952-). Стратегическое планирование : учебное пособие для магистров,

обучающихся по магистерской программе направления 080500 "Менеджмент" / В. В. Пленкина, Г. А. Чистякова, О. В. Ленкова ; ТюмГНГУ. - Тюмень : ТюмГНГУ, 2010. - 228 с.

20. Пленкина, Вера Владимировна. Стратегическое планирование [Электронный ресурс] : учебное пособие для магистров, обучающихся по магистерской программе направления 080500 "Менеджмент" / В. В. Пленкина, Г. А. Чистякова, О. В. Ленкова ; ТюмГНГУ. - Электрон. текстовые дан. - Тюмень : ТюмГНГУ, 2010 эл. опт. диск (CD-ROM)

21. Боссиди, Ларри. Искусство результативного управления = Execution. The Discipline of Getting Things Done / Л. Боссиди, Р. Чаран ; пер. с англ. Т. Талановой ; ред. М. Драпкина. - М. : Альпина Паблишерз, 2010. - 279 с. Исаева, Екатерина Анатольевна. Стр 23 10.Беляцкий, Николай Петрович. Управление персоналом : учебник для студентов вузов по специальности "Экономика и управление на предприятии" / Н. П. Беляцкий. - 2-е изд. - Минск : Современная школа, 2010. - 447 с.

22. Бизнес-планирование : учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям / В. М. Попов [и др.] ; ред.: В. М. Попов, С. И. Ляпунов, С. Г. Млодик. - 2-е изд., перераб. и доп. - М. : Финансы и статистика, 2009. - 815 с.

23. Кузык, Борис Николаевич. Прогнозирование, стратегическое планирование и национальное программирование : учебник / Б. Н. Кузык, В. И. Кушлин, Ю. В. Яковец. - 3-е изд. - М. : Экономика, 2009. - 591 с.

24. Куницына, Наталья Николаевна. Бизнес-планирование в коммерческом банке : учебное пособие / Н. Н. Куницына, А. В. Малеева, Л. И. Ушвицкий. - М. : Магистр, 2009. - 383 с.

25. Ансофф, Игорь. Стратегический менеджмент = Strategic management : классическое издание / И. Ансофф. - М. [и др.] : Питер, 2009. - 344 с.

II. Асосий адабиётлар

1. Бизнес-планирование: учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям / В. М. Попов [и др.] ; ред.: В. М. Попов, С. И. Ляпунов, С. Г. Млодик. - 2-е изд., перераб. и доп. - М. : Финансы и статистика, 2009. - 815 с.

2. Кибанов, Ардальон Яковлевич. Управление персоналом организации: стратегия, маркетинг, интернационализация : учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальностям "Менеджмент организации" и "Управление персоналом" / А. Я. Кибанов, И. Б. Дуракова. - М. : ИНФРА-М, 2009. - 300 с. - (Высшее образование)

3. Пленкина, Вера Владимировна. (д-р экон. наук; проф. ТюмГНГУ ; 1952-). Стратегический менеджмент (в схемах и таблицах) : учебное пособие для студентов всех форм обучения специальностей 080507 "Менеджмент организации" 080503 "Антикризисное управление", 080505 "Управление персоналом" / Пленкина В. В., Г. А. Чистякова, О. В. Ленкова ; ТюмГНГУ. - Тюмень : ТюмГНГУ, 2009. - 196 с.

4. Пленкина, Вера Владимировна. (д-р экон. наук; проф. ТюмГНГУ ; 1952-). Стратегический менеджмент (в схемах и таблицах) [Электронный ресурс] : учебное пособие для студентов всех форм обучения специальностей 080507 "Менеджмент организации" 080503 "Антикризисное управление", 080505 "Управление персоналом" / Пленкина В. В., Г. А. Чистякова, О. В. Ленкова ; ТюмГНГУ. - Электрон. текстовые дан. - Тюмень : ТюмГНГУ, 2009 эл. опт. диск (CD-ROM).

5. И.А. Норин, Г.М. Кижлай, Н.С. Рогалева Учебно-методическое пособие по прохождению производственной практики для студентов направления 080100.62 «Экономика» профиль «Экономика предприятий и организаций» Изд. УрГАУ, 2014 – 78 стр.

6. Бизнес-планирование : учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям / ред. В. М. Попов, С. И. Ляпунов, С. Г.

Млодик. - 2-е изд., перераб. и доп. - М. : Финансы и статистика, 2008. - 816 с1
Баринов, Владимир Александрович. Стратегический менеджмент : учебное пособие по специальностям 080507 "Менеджмент организации", 080503 "Антикризисное управление" и другим экономическим 24 специальностям / В. А. Баринов, В. Л. Харченко. - М. : ИНФРА-М, 2008. - 285 с. - (Высшее образование).

7. Бухалков М. И. Планирование на предприятии : учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям / М. И. Бухалков. - 3-е изд., испр. - М. : ИНФРА-М, 2008. - 416 с. - (Высшее образование)

8. Григорьян, Тамара Александрована. Планирование на автотранспортном предприятии [Электронный ресурс] : учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности 080502 "Экономика и управление на предприятии транспорта" / Т. А. Григорьян, И. И. Карамышева ; ТюмГНГУ. - Электрон. текстовые дан. - Тюмень : ТюмГНГУ, 2008 эл. опт. диск (CD-ROM)

9. Мескон, Майкл Х. Основы менеджмента = Management / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. - 3-е изд. - М. ; СПб. : Вильямс, 2008. - 672 с. 24. Харрингтон, Джеймс. Совершенство управления ресурсами = Resource menagement excellence : Искусство совершенствования управления ресурсами / Д. Харрингтон. - М. : Стандарты и качество, 2008. - 352 с.

10. Грант, Роберт. Современный стратегический анализ = Contemporary strategy analys : учебник для слушателей, обучающихся по программе "Мастер делового администрирования" / Р. М. Грант. - М. [и др.] : Питер, 2008. - 560 с.1

11. Парахина В. Н. Стратегический менеджмент [Электронный ресурс] : электронный учебник / В. Н. Парахина, Л. С. Максименко, С. В. Панасенко. - Электрон. текстовые дан. Электрон. прикладная прогр. - М. : КноРус, 2008 эл. опт. диск (CD-ROM). - (Электронный учебник)

12. Основы менеджмента : учебное пособие для студентов вузов / А. О. Блинов [и др.]. - М. : ЭЛИТ, 2008. - 352 с.
13. Chandler, Alfred D. Strategy and Structure: Chapters in the History of the American Industrial Enterprise / Chandler, Alfred D. – Cambridge, MA: MIT Press, 2016.
14. Kenneth R. Andrews. The Concept of Corporate Strategy, rev. edn., copyright (c) by Richard D. – Irwin, Inc., 2016.
15. Ансофф И. Стратегическое управление / И. Ансофф. – М.: Экономика; 1989. – 358 с.
16. Парахина, Валентина Николаевна. Стратегический менеджмент : учебник по специальности "Менеджмент организации" / В. Н. Парахина, Л. С. Максименко, С. В. Панасенко. - 4-е изд., стер. - М. : КноРус, 2008. - 496 с. Стратегический менеджмент : учебник по специальности "Менеджмент организаций" / ред. А. Н. Петров. - 2-е изд. - М. [и др.] : Питер, 2008. - 495 с. - (Учебник для вузов).
17. Переходов В. Н. Основы управления инновационной деятельностью. – М. : Инфра-М , 2005. – 221 с.
18. Черняк В. З. Бизнес-планирование [Электронный ресурс] : электронный учебник / В. З. Черняк. - Электрон. прикладная прогр. - М. : КноРус, 2008 эл. опт. диск (CD-ROM). - (Электронный учебник)
19. Тебекин А. В. Менеджмент организации [Электронный ресурс] : электронный учебник / А. В. Тебекин, Б. С. Касаев. - Электрон. текстовые дан. - М. : КноРус, 2008 эл. опт. диск (CD-ROM). - (Электронный учебник). Стратегический менеджмент. Учебное пособие./ В.В. Пленкина, О.В. Ленкова, Г.А. Чистякова- Тюмень:ТюмГНГУ, 2013, 192 с.
20. Тарахтиева Г.К. Инновацион менежмент. Ўқув қўлланма.–Т.: «Фан ва технологиялар», 2013.–208 б.
21. Парамонова Т.Н. Маркетинг.Учебное пособие. Т.Н.Парамонова, И.Н. Красюк; под ред.Т.Н.Парамоновой.–М.:КНОРУС, 2010.–190 с.

22. Кибанов А.Я, Дурякова И.Б. Управление персоналом организации. Учебное пособие.–М.: ИНФРА-М, 2007.– 301 с.
23. Lin, Justin, 2011, “New Structural Economics: A Framework for Rethinking Development,” World Bank Research Observer, Vol. 26, No. 2, pp. 193–221; Rodrik, Dani, 2011, “The Manufacturing Imperative,” Project Syndicate.
24. Bernard Hoekman, Aaditya Mattoo, and Philip English , editors. 2002. “Development, Trade, and the WTO”, P. -149. World Bank, Washington, D.C
25. Ўзбекистон: жаҳон молиявий –иқтисодий инқирози, инновацион тараққиёт ва миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини ошириш/ЎзФА, Иқтисодиёт ин-ти; А.Ф.Расулевнинг таҳрири остида. -Т.: KONSAUDITINFORM -NASHR, 2011.-408б.
26. Бабабекова Д.Ш, Турсунов Б.О. Миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини оширишнинг шарт шароитлари ва асосий йўналишлари.Монография. -Т.: «VNESHINVESTPROM», 2018.-112 б.
27. Раимжанова М.А. Ўзбекистонда эркин иқтисодий ҳудудларга инвестицияларни жалб қилиш: назарий асослари, ҳозирги ҳолати ва истиқболлари. Монография.-Т.: «Extremum-Press», 2013.-176 б.
28. Абдуллаев А., Айбешев Х. Бизнес режа. Ўқув қўлланма. Т.: «Молия», 2002. - 72 бет.
29. Фомин Я.А. Диагностика кризисного состояния предприятия: Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 439 с.
30. Махмудов Э.Х., Исаков М.Ю. Бизнес планирование. Учебное пособие. – Т.: Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана, 2004. - 160 с.
31. Владимирова Л.П. Прогнозирование и планирование в условиях рынка: Учебное пособие. - 5-е изд., переруб. и доп. - М: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К^о», 2005. - 400 с.
32. Шапкин А.С. Экономические и финансовые риски. Оценка, управление, портфель инвестиций: Монография. –М.: Дашков и К, 2003. –554 с.

III. Қўшимча адабиётлар

1. Мирхамидова Д.Н. «Иновациялар ва тадбиркорликда янгилашиш жараёнлари», «Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар» илмий электрон журнали.—Т.: 2013. № 6
2. Турсунов Б.О. Антикризисное финансовое управление предприятием и меры их стабилизации в инновационной экономике. IX Международная научно-практическая конференция «Инновационное развитие российской экономики»: в 6 т.—Москва: ФГБОУ ВО «РЭУ им. Г.В.Плеханова», 2016.-321 с.
3. Бабабекова Д.Ш. Корхоналар ракобатбардошлигини оширишда корпоратив бошқарув тизимининг ўрни. «Корпоратив бошқарувнинг замонавий стандартларини жорий этишда акциядорларнинг ролини кучайтириш йўллари» мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами.Т.: “Iqtisod-Moliya”, 2018.-44-46
4. Зверев В.С. Толковый словарь "Инновационная деятельность" : термины инновационного менеджмента и смежных областей (от А до Я). - Новосибирск : Сибирское научное издательство , 2010. - 269 с.
5. Strategy& 2015 Global Innovation 1000 survey data and analysis. www.strategyand.pwc.com
6. Strategy& 2015 Global Innovation 1000 survey data and analysis. www.strategyand.pwc.com
7. http://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/factsfigures/scoreboards/index_en.htm
8. <http://www.bloomberg.com/graphics/2015-innovative-countries/>
9. <http://www.dius.gov.uk/policy/innovation.html>
10. <http://www.innovation.gov.uk/lambertagreements>
11. <http://www.sba.gov>
12. www.SBIR.gov/about/index.htm
13. http://usa-patent.ru/patenting/patent_law_usa.html
14. http://www.web-globus.de/articles/patentnoe_pravo_germanii

15. www.stat.uz- Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси расмий ахборот сайти

16. www.uza.uz- Ўзбекистон Республикаси Миллий Ахборот Агентлиги расмий сайти

